Б 6032
К

ГЕОРГИ МАРКОВ

БЪЛГАРСКОТО КРУШЕНИЕ 1913

ИЗДАТЕЛСТВО НА БЪЛГАРСКАТА
АКАДЕМИЯ НА НАУКИТЕ

БЪЛГАРСКА АКАДЕМИЯ НА НАУКИТЕ
ИНСТИТУТ ПО ИСТОРИЯ

GEORGI MARKOV
THE BULGARIAN DISASTER 1913
PUBLISHING HOUSE OF THE BULGARIAN ACADEMY
OF SCIENCES. SOFIA, 1991

ГЕОРГИ МАРКОВ

БЪЛГАРСКОТО КРУШЕНИЕ 1913

София, 1991
ИЗДАТЕЛСТВО НА БЪЛГАРСКАТА
АКАДЕМИЯ НА НАУКИТЕ

Монографията разкрива чрез разтърсващи събития и запомящи се образи противоречивата същност на националната катастрофа на България през фаталното за нейната историческа съдба лято на 1913 г. Привличайки богат и разнообразен изворов материал, издирен в наши и чуждестранни архивохранилища, авторът проучва взаимната обвързаност и зависимост между външната политика, дипломацията и военната стратегия. Войната на България срещу другите балкански държави, известна като Втора балканска (Междусъюзническа) война, е оценена като предизвикано продължение на Първата балканска война при коренно изменено съотношение на силите, но със същата върховна политическа цел — националното обединение. Международното осиротяване и фронтовият обръч около борещата се за спасение България са разгледани в пряка причинна връзка с изострящото се съперничество между Тройното съглашение и Тройния съюз. Най-ярките страници са посветени на мъченическия героизъм на българските войници, опълченци и офицери.

Георги Георгиев Марков е старши научен сътрудник в Института по история при БАН и изследва теми от новата дипломатическа история на България, както и водените от българския народ войни за национално освобождение и обединение. Неговите творчески предпочитания са насочени и към събития, свързани с насилие в политическия живот. Публикувал е следните книги: „Българо-германските отношения 1931—1939“ (1984 г.), „България в Балканския съюз срещу Османската империя 1912—1913“ (1989), „Върховете привличат мълнии. Покушения и политика в България 1878—1919“ (1989).

Б 6032
УН. БИБЛИОТЕКА
инв. № 577
1992
63

© Георги Георгиев Марков, 1991
c/o Jusautor, Sofia

93/99

ПРЕДГОВОР

Войните по онова време рядко завършваха без победители и победени. Никоя армия не бе предпазена от загуба на последната битка, но има загубени войни, равни на национални катастрофи. Съдбоносното лято на наистина фаталната 13-а година стана повратна точка в новата история на българския народ. Да решиш съдбата на нацията в най-черната нощ на 16 срещу 17 юни или за едно годишно време, обладан от яростта и нетърпението, вярващ в тържеството на справедливостта, означаваше поемане на огромна отговорност пред отминали и бъдни поколения. Някои заради удобството заимствуваха от хвърковатата публицистика определението „престъпно безумие“ и го закотвиха в политическия речник, обаче безумците не са отговорни за деянията си, не вършат престъпления и не са подсъдни. Това би опростило реда и съдържанието на нещата, които са много по-сложни в разнообразието си. Политиката на чувства подвежда и дори помрачава държавническия разум, но и тя се подчинява на своята логика.

Втората балканска (Междусъюзническата) война бе кръвопролитна и напрегната, твърде кратка като календарно време и изключително наситена със събития като историческо време. Достатъчно е да спомена, че за един месец загинаха 33 000 български войници, подофицери и офицери, точно колкото намериха смъртта си по бойните полета на Първата балканска война. Ранените бяха повече — съответно 60 000 и 52 000 [XII, 47, 232]*. България понесе удари от всички страни.

Българското крушение породи безброй парливи въпроси, които, вместо да намаляват, се умножават с годините, за да се чуят най-противоречиви отговори. Още на 22 юли 1913 г. Иван Ст. Гешов, пълномощен министър в Берлин, писа „с късащо сърце“ на своя пръв братовчед Иван Ев. Гешов, свързал името си с изграждането на Балканския съюз: „Как стана, откъде и защо катастрофата? Не разбрах и не разбирам. И тъй предполагам, и инак разсъждавам, но умът ми е къс, за да разбере, логиката ми е слаба, за да обясни тягостните обстоятелства и печалните събития... Клетата и сирота България, която заслужаваше по-добра и по-завидна участ! Помощ никаква няма!“ [I, 5, 104, 10].

Невъзможно е да бъдат пресметнати не само страниците, а и заглавията на статиите, брошурите и обнародваните речи, които търсеха не доколко и как, а направо кои са виновниците за крушението на държавния кораб. И макар да беше близо да ума, че трябва да се започне с капитана (царя), заловиха се да бичуват кормчията (министър-председателя) и неговите колеги помощници [X, 1; 2; 7; 9; 16; 18; 20; 24; 29; 34; 38; 39; 40; 44]. В тази посока бяха извършени и разследванията на Парламентарната изпитателна комисия. Монархът бе неотговорна и неприкосновена по Конституция особа, разполагаща с политически гръмоотвод — правителството.

---

* Използуваните извори и литература са поставени в квадратни скоби, като с римски цифри е означен съответният раздел, а с арабски — фондът, архивните единици, листовете, респ. заглавията, страниците, броевете на вестниците и списанията, поредният номер на сесиите на Народното събрание.

Провирайки се между противоречията на спомените, историкът се натъква на ожесточена борба за защита на собствената чест и достойнство и сетне на общонародните интереси [X, 4; 15; 23; 31; 33; 35; 37; 42]. Очистването от греховете би трябвало да става чрез пълно разкаяние, а не чрез дотегливи обяснения за вината на другите. Макар че и от тях изследователят има полза, като ги засича в обратното им взаимоизобличение. Зрънцето на истината би могло да бъде открито и там, където съвсем не се очаква.

Колкото и да бе учудващо, някои генерали се оказаха не по-малко плодовити по перо от политиците. Може би защото за началото на тази война общественото мнение стоварваше вината най-вече върху техния гръб и те бяха длъжни да отговарят на обвиненията. Разделението бе на повече или по-малко виновни военни, затова пък най-виновни според тях били отговорните политици [X, 6; 8; 13; 17; 21; 25; 43; 45]. Последните им го върнаха с твърдението за държавен преврат зад гърба на правителството. Без него всичко щяло да се уреди и подреди по дипломатически път [X, 3; 5; 10; 11; 27]. Критиките срещу „военните авантюристи" или „негодните политици" пуснаха дълбоки корени чак до сравнително по-устойчивите пластове на научната книжнина. По-точно е да се зададе въпросът, не кой е виновен, а кой е повече виновен.

Още по горещите следи на събитията се намери един доблестен участник и потърпевш, известният военен педагог и боен командир майор Борис Дрангов, който възнегодува срещу дребнавите дразги: „Стига! До ще ден, когато историята ще осветли делата всестранно и всекиму ще въздаде съответното... Нашето дело е много сериозно, за да не говорим откровено и честно. Там, дето се търкалят хиляди живота, престъпно е да избягваме истината!" [XI, 8, 13; 201—202].

Военноисторическата комисия при Щаба на войската започна, но не завърши замисления многотомна история на войната срещу петте балкански държави. Излезлият от печат единствен том е посветен на подготовката и началото на войната, като са направени подробен анализ и оценка на съотношението на силите. В този дух всички „криви дървета" се хвърлят върху външната политика [XII, 11]. Това бе официалният отговор на множеството упреци срещу висшето командуване.

Макар и живеещ в трите измерения на пространството, човек е подвластен на четвъртото измерение — времето. В този смисъл книгите, приближаващи се до изискванията на научните монографии, са прекалено зависими от партийно-политическата принадлежност на авторите и въпреки богатството на мнения невинаги изводите са обективни. Те принадлежат или на перото на обвинители, или на защитници, но не и на съдебни заседатели [XII, 13; 14; 20; 21; 23; 27; 37; 46; 47]. Предимството им се свежда до възможността да разговарят и уточняват с дейци на събитията, чиито спомени човек сега може само да чете мълчешком.

Ако и да сме в правото си да очакваме повече от историографското наследство на буржоазна България, трябва да изтъкнем, че в него поне бяха наясно относно характера на Втората балканска война. След 9 септември 1944 г. тя бе противопоставена на Първата балканска война и дори България бе поставена на едиа плоскост с ограбилите я противници [XII, 4; 28; 36]. Увлечението във всяческо изобличение на династията и буржоазията стига дотам, че България се изкарва тяхна, а не на противобългарската коалиция жертва. Много страници са отделени на бунтовете и вълненията, в ущърб на не по-малко проявения в сравнение с Първата балканска война героизъм на българските войници. Заимствуваните от историографиите на Великите сили термини „империализъм" и „милитаризъм" би трябвало да не се внасят изкуствено в българската действителност.

Призната за гибелна и рушаща бъдещето на българския народ, Втората балканска война не привлича подобаващото внимание на изследователите. Трудове са посветени най-вече на националноосвободителното движение, отделни военни операции и войнишките бунтове [XII, 3; 8; 9; 15; 25; 38; 41]. Отчасти е проучено и

променливото отношение на някои от великите сили към опасяващия ги военен сблъсък [XII, 7; 10; 17; 39]. Авторът на тази монография вече е обнародвал по отделни въпроси от темата студии, статии и съобщения, които са му позволили да усети общественонаучния отзвук на една нова концепция [XII, 31—35; 58]. Може с пълно основание да се позовем на най-различните становища, които потвърждават едногласно, че въпросите около „16 юни" и националната катастрофа през 1913 г. си остават сред най-спорните в българската история. Крушението с тежките си последици за векове и поколения ни направи всички потърпевши. В същото време са в ход множество близки до измислицата твърдения, колкото съблазнителни за перото, толкова и неверни. Редица исторически факти и поуки са позабравени. Това налага цялостното изследване на войната като изключително сложно обществено-политическо събитие при извънредни обстоятелства.

Интересни сведения се съдържат в дневниците и спомените на чуждестранните политици, дипломати и военни, представители на бившите неприятели или на „ненамесващите се" Велики сили. Техният разказ позволява на историка да се потопи в тогавашната политическа атмосфера и да надникне в „кухнята" на отсрещната или неутралната страна, разбира се, с цялата необходимост от обяснима въздържаност. Тук е мястото да кажем, че избликът на чувства не бе свойствен само на българските представители. Десетилетия след войната участниците или зрителите на нейните премеждия невинаги успяваха да се овладеят и да пишат правдиво. Преобладаваше стремежът да се съди за резултатите от войната не по нейните действителни причини, а по историческата ѝ предопределеност [X, 14; 22; 36; 41; 46; 49—54]. Сякаш някакво висше провидение раздаваше награди и наказания.

Бившите противници на България във войната останаха такива и в историографията. За отбелязване е, че те превъзхождат количествено, както превъзхождаха по численост и въоръжение в хода на бойните действия. И също така са единни в оценката си за „отбиване на българската агресия" и „съкрушаването на опита за установяване на българска хегемония на Балканите", както някога воюваха задружно срещу „общия враг" [XII, 1; 12; 29; 30; 43—45; 48; 50; 61]. Историческата истина обаче не бива да зависи от различните гледни точки. Докато историците имат националиа принадлежност, истината не може да е българска, сръбска, гръцка или турска. И самите изследователи трябва да бъдат добри познавачи на балканската и световната история.

Ролята на Русия като арбитър в междубалканските спорове остана неизпълнена, но точно тя прави обясним по-големия интерес на руската и съветската историография към избухването, развоя и края на войната. Основно са разкрити опасенията на Петербург от преждевременно разпалване на европейския пожар, както и усилията за неговото отлагане, което се превърна в спирачка за руската балканска политика. Значението на фактора България е показано в пряка зависимост от борбата за влияние в съседните ѝ държави, особено в Сърбия [XII, 5; 6; 16; 18; 22; 24; 26; 40]. Като съществен недостатък може да се отбележат славянофилското отклонение и примиряване с уравниловката в името на „южнославянското сближение", което бе неосъществимо, без да се даде всекиму своето.

Разбираемо е историците на другите съглашенски сили — Великобритания и Франция, да оценяват Втората балканска война като „прелюдия" към Първата световна война, разглеждайки „балканските нескончаеми разправии" в сянката на имперски планове. В правенето на „голямата политика" от малките държави се искаха доста големи за техните размери и възможности усилия и жертви. Отдалечаването на България от сферата на съглашенското влияние и последвалото присъединяване към Централ те сили слагат отпечатък върху оценките на нейното губещо участие във Втора балканска война. Не отговаря на истината предубеждението, че още с овластяването на „австрофилското" правителство на Васил Радославов България била насочена в руслото на политиката, провеждана от

отсрещната империалистическа групировка [XII, 49; 51; 53; 54; 56; 59; 62; 63; 65]. Впрочем ще добавим почти извинително, че подобно становище се среща и в родната историопис.

Същевременно историците от държавите, наследили Тройния съюз, са по-склонни да твърдят, че България е търсила „сламката на спасението" от удавяне в бурното море на войната. Принудително направените аванси не срещнали разбиране в Берлин, което се отразило върху поведението на Виена и Рим в посока към въздържаност (XII, 52; 55; 57; 60; 64). Губещите никой не ги обича, защото носят само грижи и усложнения. Всъщност според нас това становище е по-близко до вярното. Подкрепата за България означаваше загуба или отказ от спечелване на другите балкански държави.

От казаното дотук проличава, че крушението на България във войната срещу всички заслужава по-цялостно и всестранно монографично изследване, което не само да обясни кой и как, а и защо изправи българския народ на ръба на пропастта, за да го бутнат други в нея. Вината и отговорностите са преплетени във взаимна връзка — управляващите кръгове на България, другите балкански държави и Великите сили. Разбира се от значение е, в чии ръце са „везните на Темида", но най-напред нейните мерки трябва да бъдат уеднаквени. Само по този начин ще е възможно да се сглоби многоцветната мозайка на народното крушение, което едни нарекоха „българска трагедия", други — „заслужено възмездие", трети пък се задоволиха да преразказват преднамерено подбрани документи с твърдението, че са безпристрастни. В случая авторът се опитва да пише безпристрастно, но не и бездушно, като потомък и наследник на хора, сражавали се в обкръжение.

И в този труд продължаваме да правим усилия да разкрием сложните ходове на българската външна политика и тяхното завършване от дипломацията, тясно свързани със замислите и действията на военната стратегия. Вникването в механизма на вземане на съдбоносни решения за воденето на войната би позволило да бъде схваната тяхната понякога учудваща неразумност. Взаимоотношенията между монархическия институт, Министерския съвет и Главното командуване са разгледани във важните им подробности, понеже от тяхното съгласуване или противоречия зависеше дали ще възникнат или не грубите грешки, изкупувани, но често пъти не и поправяни с безценната кръв на войниците.

При разработването на наследствено утежнените спорни въпроси сме се пазили от прилагането на черно-бялата схема на „герои или предатели", както и от доскоро съществуващото в нашата историография опростителско „агентурно начало" на българската политика по отношение на Великите сили. Според нас и героизмът, и престъпленията спрямо нас самите са прекалено български, за да ги отдадем на чужди внушения. Причините търсим в две посоки — от България през нейните съседи към Великите сили, и обратно, за да се стоварят последиците единствено върху България. Горчивите документално доказани истини са трудни за разбиране и преглъщане, но авторът се е стремял никоя от тях да не бъде пропусната или отмината.

Обикновено победителите пишат историята на спечелената война в по-светли краски, което води и до изкуствено разкрасяване на събитията. Загубилите са по-трезви и самокритични. Трудно е да бъдеш благороден като победител и достоен като победен. Ние сме внимавали обаче, осъждайки грешките на българските политици и военни, да не замахваме и срещу голямата крайна цел на войната — националното освобождение и обединение. Това оставяме на бившите ни противници.

Националната трагедия на българите в Македония, Тракия и Добруджа се породи от война, започната в името на свободата и правдините, а докара най-лошото — още по-жесток национален гнет над българите в Македония, унищожени бяха дори техните черкви, училища и читалища, поголовно бе обезбългарена Източна Тракия и откъсната Южна Добруджа. Твърде много кръв се проля за мечтаната свобода, без да бъдат осъществени националните идеали. Пътят към националната катастрофа също бе „постлан с добри намерения". Това обаче не бива да ни кара да се съмняваме в патриотизма на българската буржоазия и да я упрекваме, че само милеела за „още работна сила, суровини и пазари", понеже като

ръководна част от нацията тя се стремеше да завърши успешно своята историческа мисия.

Споровете относно верността на тезите се свеждат до оспорване на тяхната документална основа. Ето защо авторът се е постарал и е имал възможност да се порови в богати родни и чуждестранни архивохранилища, чиито щедри извори могат да напоят не една нива на истината. Той се опира в твърденията си и на фундаменталните документални поредици, имайки предвид тяхното подборно издаване в плен на политическите съображения [IX, 1—17]. Липсващото в едните се намира в други издания, важното е да бъдат точно и на място засечени. Изобилието на документи също поражда главоболие, макар и по-малко от това, когато те са оскъдни.

Да се пише за събития, които в някои отношения не са отминали, е трудно и отговорно. Останали неизстреляни, ръждясалите снаряди убиват и след години. Внимателното и задълбочено проучване на една война — национална катастрофа, изисква търпение и упоритост в търсене корените на наследеното зло. Поуките от историческия опит не се дават даром, а се извличат, осмислят и запомнят. Защото ако „повторението е майка на знанията", забравата е баща на повторението.

ВСИЧКО ИЛИ НИЩО, СЕГА ИЛИ НИКОГА

С подписването на Лондонския договор за мир завърши една война, чиито последици пораждаха друга. Крайното изостряне на спорните въпроси подрони уязвимите устои на Балканския съюз, изтръгнал победата над Османската империя. Дългосрочен по замисъл в плановете на Русия и Съглашението, но временен по същност, той изпълни своето балканско предназначение. Дележът на „османското наследство“ на запад от линията Мидия—Енос без Албания и Беломорските острови не се извърши от Великите сили, пазещи се от преждевременен сблъсък в назряващата „голяма война“, и то след като се знаеше със сигурност, че победителите няма да могат да се споразумеят в преки преговори относно прокарването на новите граници. Издигнатият от българското правителство принцип на справедливо разпределение според народностния състав, съразмерността на жертвите се отхвърли „на нож“ в Белград и Атина като неизгоден за техните интереси. Противопоставеният древен закон на завоевателите „докъдето е стъпил войнишкият крак“ не предвещаваше нищо добро за мрачното близко бъдеще.

Много взрив се бе натрупал около опорите на мостовете, свързващи балканските съюзници. Стари вражди и нови сметки се преплетоха в разсекаем възел. Всяка злонамерена сила би могла да опъне фитила, а някой прибързано да драсне клечката. Геополитическото положение на България в средата на Балканския полуостров този път изигра отрицателна роля. Всичките й съседи посягаха към нейни земи и така се сближаваха в явен заговор. Преодоляването на обективно създалите се предпоставки налагаше внимателно опипване и откриване на най-слабото звено в затягащия се враждебен обръч. Отказът от завещания етнически принцип в разширението на българската държава в името на националното освобождение и обединение и преминаването към геополитическия принцип на отстъпки и придобивки обещаваше да бъде мъчителен и дори невъзможен. Всички българи искаха и имаха правото да се подслонят под общата държавна стряха, в противен случай се чувствуваха оскърбени и изоставени. Накипелите страсти изригваха от долу на горе, достигайки върховете на властта, които трябваше не да се поддават на техния напън, а да обуздаят пламналите настроения. Днес, след 78 години, ние можем да разсъждаваме трезво, но нека се пренесем в онова бурно и барутно време.

ИЗГРАЖДАНЕ НА ПРОТИВОБЪЛГАРСКАТА КОАЛИЦИЯ

Лондонският договор донесе мир, но не и свобода на мнозинството от българите в Македония, сменили един хомот с друг, по-тежък, изпаднали в „положение отчаяно“ [I, 4, 1369, 281]. Докато българската армия пое огромната тежест от войната срещу Османската империя, нейните съюзници завзеха български земи, окопаха се в тях и нямаха никакво намерение да ги напускат. Сякаш

договорните задължения важеха единствено за българската страна. Управляващите кръгове на Сърбия и Гърция се позоваха на Бисмарковото начало: „Ни един народ не може да жертвува своето съществуване върху олтара на съюзническата вярност“ [I, 4, 1231, 6]. Народняшко-прогресисткото правителство се надяваше да превърне верността във взаимно споделено чувство, подпомогнато от височайшия арбитър Николай II. При това не ставаше въпрос за обсебване на „лъвския пай“ при дележа на освободените земи, а за тяхното по-справедливо разпределение според националността на населението.

Българите, жвеещи в Северозападна Македония, наречена според договора със Сърбия „спорна зона“, се терзаеха дълбоко от все по-ясното предчувствие, че ще бъдат пожертвувани. На 16 януари 1913 г. ръководството на Скопския революционен окръг на ВМОРО изпрати изявление до министър-председателя Иван Ев. Гешов, в което се биеше тревога: „Като синове на същото отечество ние с трепет следим съдбоносните събития и очакваме да се осъществи заветната мечта за общобългарска родина и държава. От тази държава ние не искаме да бъдем отлъчени, защото Скопско, погледнато от всяка страна, съставя неразривна част от останалото българско землище и особено от Македония.“ Гешов трябваше да прочете десетките доказателства за това, че „етнографски Скопско образува една цялост с останалото македонско българско население“ и естествената етническа граница минава по планините Шар и Скопска Черна гора. На правителството бе напомнено, че населението на този хубав български край не желае ново чуждо владичество в хода на освободителната война и търпи издевателствата на съюзниците с неугасваща вяра, че „няма да се намери българин, който да хвърли, и то след толкова пролята кръв, в черни дни и погибел своята собствена земя“ [IX, 7, 582—584].

Костурските българи очертаха пределите на югозапад: „Отделени от гърците с планината Грамос, ние по език, нрави и обичаи съставяме неразделна част от целокупния български народ.“ На 15 декември 1912 г. те се обърнаха към цар Фердинанд с предупреждението, че включването им в границите на чужда държава „е равносилно със заменяване на едното робство с друго, още по-тежко и унищожително“. Със своето борческо и мъченическо минало Костурско заслужаваше да преживее осъществяването на заветния си и неудържим копнеж — „да състави неразделна част от целокупното свободно българско отечество“ [I, 4, 1197, 41—46].

Съседната Леринска околия също се тормозеше от неизвестността пред своето „бъдещо национално съществуване“. На 20 януари 1913 г. нейните жители написаха изложение до Гешов, вярвайки, че гръцката окупация е временна, защото никой български държавник „за нищо на света няма да жертвува цветущи и исторически краища на българското отечество“: „Чувствуваме се като че по вдъхновение свише повече от всеки друг път българи — синове на българското племе“ [IX, 7, 584—586].

Узнало, че Николай II ще бъде арбитър по „спорната зона“, населението от Тетовско изпрати на 10 март 1913 г. мемоар до руския министър на външните работи Сергей Сазонов, очаквайки императорът да се превърне във „високо справедлив и високо морален съдия“, като „етническото положение на Македония ще е единственият критерий за разрешаването на нейната съдба“. Внукът на царя освободител не биваше да позволява „да се заменява едно иго с друго“, „да късат части от нашето тяло“ и така да се посеят на Балканите семена на бъдещи кръвополития. Македонските българи вече не криеха, че „автономията за нас беше един етап за присъединяване към България“ [I, 5, 878, 1—8].

И българите в Битоля бяха подложени на едва поносими изпитания и нарастващо недоумение, поради което основателно поставиха пред Гешов главния въпрос: „Освободени ли сме ние, или сме подхвърлени на ново робство?“ Сръбските и гръцките окупационни власти преследваха повсеместно българщината, държейки

се „като завоеватели, а не като освободители“. Войната, предприета за освобождение на поробените българи, донесе отвъд Вардар ново робство: „Има явни признаци, които говорят недвусмислено, че сърби и гърци се тъкмят да останат завинаги господари в нашите чисто български покрайнини“ (IX, 7, 576—579).

Централният комитет на ВМОРО обобщи в заявление до Гешов всекидневно увеличаващите се страдания на българите от околиите под сръбска и гръцка окупация, заплашваща да се превърне от временна в постоянна. Препоръката бе недвусмислено в полза „на присъединяването на всички български покрайнини към българската държава“: „Не се ли постигне това, оставят ли се чисто български земи под сръбско и гръцко владичество, населението в тях, подложено на насилствено погърчване или посърбяване, оскърбено в националното си чувство, ще се види принудено наново да подеме непосилната, неравна борба за своето освобождение. И никак не се съмняваме, че страданията на част от българското племе ще намерят отклик, както досега, в нова, уголемена България, и пак няма да настъпят мир и спокойствие в царството, а следователно грамадните жертви, които даде целокупният български народ, особено през настоящата освободителна война, не ще постигнат напълно целта си. Убедени, че съзнавате тежката отговорност, надяваме се, че срещу никаква цена няма да жертвувате части от българското национално тяло“ [IX, 7, 579—581].

За никого вече не бе тайна, че височайшият арбитър в Петербург се чудеше как да изпълни или да се отклони от своята трудна мисия. На 10 април 1913 г. скопският митрополит Неофит разказа в послание до Николай II за ужасите на „друг вид робство, по-тежко и много по-грозно от турското, чието управление поне не посягаше открито на народността и търпеше изпълняването на религиозните обязаности на разните вероизповедания“. „Духовният пастир на многобройно българско население“ си позволи да забележи на императора, че мирът на Балканите ще бъде възможен само тогава, когато всяка от държавите „прибере своите еднородни братя по език, нрави и обичаи“. Той помоли внука на царя освободител да бъде справедлив в присъдата си, като водената от него епархия „да влезе изцяло в бъдещата Велика България, от населението на която македонците съставляват неразделна част и по език, и по нрави, и по обичаи“ [I, 1, 206, 175—176].

Представителите на Скопската епархия се оплакаха и пред пълномощните министри на Великите сили в София от поруганията на „новото робство“, каквито българите „не са виждали и под турско“: „Ясно е обаче, че за да бъде мирът траен, трябва да бъде справедлив, или с други думи — населения, които от векове насам считат себе си български и са смятани за такива от целия свят, включително и от просветени сърби, населения, които имат определено и твърдо национално съзнание като българи, такива населения не могат да бъдат откъснати от България и да се поставят под сръбската политическа власт, която те смятат като ново робство, по-тежко от турското.“ Българите от Македония бяха „неразделна част от българското отечество“ и искаха да вярват, че техният „собствен глас ще да бъде най-решаващ... само български“. Този глас трябваше да чуе Николай II, „за да се постигне на Балканския полуостров един траен мир, който, за да бъде такъв, трябва да бъде преди всичко справедлив“ [I, 1, 205, 1—9].

Меморандумът на сдружената македонска емиграция бе връчен на 15 май 1913 г. на чуждите дипломатически мисии в София, за да се запознаят отблизо преди всичко Великите сили с болезненото състоянне на македонския въпрос: „Българската черква, българското училище, българското име се преследват навсякъде и в лицето на всеки българин. Тия нечути насилия върху съвестта на българина се придружават и с едно явно и систематично ограбване на имота му и изнасилване на семейната му чест. Изложено на такива жестоки преследвания и ограбвания, населението с пълно право счита своите „освободители“ за врагове и по-жестоки от турците притеснители. То чакаше след войната да се наслаждава на свобода и правов ред, а дочака по-тежка тирания и по-големи произволи.“ Българското население в Македония не признаваше „никакви спорни места“ и с възмущение отблъсна „да бъде третирана част от него като разменна монета в политически комбинации за задоволяване на чужди и с нищо неоправдани притежания“. Замислите на Сърбия и Гърция да се установят трайно в завзетите части от Македония правеха „мира на Балканите

абсолютно невъзможен“, а „искрата на балканското размирие заплашва да подпали огъня в цяла Европа“. Македонските българи твърдо вярваха, че България „не ще допусне никаква ампутация върху народния организъм“ и „другите заинтересовани фактори на Балканите не ще съдействуват за създаване изкуствени политически граници между балканските държави — граници, които биха дали повод за бъдни смутове и размирия“ [IX, 7, 586—590]. Прозорливото надникване в близкото бъдеще не вещаеше нищо добро както за България и нейните съседи, така и за Европа.

За да не остане никакво съмнение във волята за съпротива, на 16 май 1913 г. ЦК на ВМОРО заяви, че не може да става и дума за „спорни земи“ в Македония, волята на българското население в Македония бе „да живее един неразделен живот с неговите родни братя“, така че не трябва „да го режат на части, за да задоволят сърби и гърци“. Ръководството потвърди, че ако се потъпче правото на самоопределение на македонските българи, организацията ще продължи своята революционна дейност и „във вихъра на борбата не ще се подвоуми да си послужи с всички възможни средства“ [XI, 6, 3869]. Ако не бе осъществимо Македония да бъде целокупно българска, то за предпочитане бе нейната автономия или независимост.

България започна и води кръвополитна война срещу Османската империя, за да освободи своите милион и половина сънародници, но в голямата част от Македония те се озоваха под още по-страшен национален гнет. Върховната политическа цел на войната — националното обединение, не се постигна въпреки блестящите бойни победи. Можеше ли свободна България да изостави доброволно на произвола отново поробените си съотечественици, разминали се със свободата? Моралният дълг заповядваше да не се захвърля оръжието, разумът говореше за търпеливо изчакване.

Окупационните сръбски и гръцки войски вече водеха необявена война против беззащитното българско население в Македония, „пълзяха“ и в нейната действително свободна част, като обкръжаваха, моряха с глад или направо нападаха малочислените български подразделения. Престрелките и сблъскванията зачестиха дори когато Балканският съюз още съществуваше. Докато българските четири армии се биеха за общото дело пред Чаталджа, Булаир и Одрин, в Македония се изграждаше фронт срещу главната сила на съюза.

Лондонският мир бе оповестен на действуващата армия и в отделните армии с обръщения, в които не се спомена нищо за предстояща демобилизация. С височайша заповед № 79 Фердинанд оцени високо храбростта и издръжливостта на българските войници, качества, които скоро пак щяха да им бъдат необходими: „Като буен планински поток се устремихте по Тракийските и македонските полета и нищо не бе в състояние да спре вашия порив — нито непрестанните дъждове, нито непроходимите пътища, нито неизбежните лишения от облекло, обувки, храна и покрив през лютата зима, нищо не ви попречи. За вас нямаше умора, за да вървите напред и напред, като орли се нахвърлихте на вековния враг, който окончателно сломихте. Вие покрихте с неувяхваща слава българското оръжие и възкресихте славните времена на Крума, Асена и Самуила. Целият свят гледа с благоговейно възхищение на нашето триумфално победоносно шествие и всички бързат да ни изкажат своите симпатии като на победители. Българското име е днес в целия свят синоним на победата, на чутовен герой. Нашите приятелство и дружба търсят днес всички“ [XI, 2, 3899]. (С изключение на бившите съюзници и противници.)

Обикновено победителите биват окичвани с лаврите на славата. Наистина държавният и военният престиж на България достигнаха своя връх, но точно това предизвикваше в съседните столици завист и недоволство и те се сближаваха помежду си, за да докажат, че българското име не е „синоним на победата“. Ето защо царят изказа надеждата, че българските войници „ще намерят у себе си, ако потрябва, още по-големи физически и морални сили, за да оправдаят всички мои и на Отечеството надежди“. Предстоящите задачи не бяха набелязани: „Нека бъдем готови за всичко, за да възвисим българското име до недосегаем пиедестал“. В противоречие с цялото изложение прозвуча завършекът: „Мирът с Турция е вече

подписан и вие в скоро време ще си отидете по домовете..." [XI, 2, 3899]. Това „скоро време" обхвана една кратка, но извънредно кръвопролитна война.

Войната срещу Османската империя обвея българското оръжие с непомръкваща слава, добита действително с потоци от кръв. Равносметката, макар и приблизителна, бе много мъчителна. България извади на театъра на военните действия 720 211 души, 33 000 от тях не се завърнаха, а 52 000 бяха ранени — на косъм от смъртта. Сърбия мобилизира 201 115 души, които в хода на войната достигнаха 240 115, загинаха 6 000 и бяха ранени 16 000. Гърция свика под знамената 80 000 души, нараснали до 100 000, загубите наброяваха 2669 убити и 9077 ранени. Черногорската армия бе в числен състав 40 000 души и загуби около 8000 убити и ранени. Балканските съюзници имаха насреща си, както следва: България — 56 вражески дивизии, 757 980 души; Сърбия — 11 дивизии, 90 400 души; Гърция — 5 дивизии, 39 200 души; Черна гора — 3 дивизии, 26 000 души [IX, 2, 609—624].

Силите и жертвите отговаряха на приноса, който всеки съюзник вложи за общата победа, доказвайки неопровержимо кой народ изнесе огромната тежест на войната. Следователно те трябваше да се имат предвид при разпределението на освободените земи освен народностния състав на населението. По-важно бе не колко квадратни километра територия е заета, а на каква цена за съюзническото дело. Южна Таркия бе главният театър на военните действия, където се реши войната в полза на Балканския съюз. Одринската крепост представляваше първостепенен стратегически обект за целия съюз и всяка помощ при нейната обсада бе не за България, а влог в необходимата за всички съюзници победа.

Мирът загаси огъня на една война, когато започнаха да прескачат искрите на друга: „Мирът е подписан — да живее войната!" Българският пълномощен министър в Петербург Стефан Бобчев обърна внимание на Сазонов върху „провокаторската декларация" на сръбския министър-председател Никола Пашич в Скупщината, и то в навечерието на срещата му с Гешов. Той настоя за енергични постъпки, „иначе ще бъде невъзможно да се предотврати войната". Външният министър твърдо заяви, че „Русия няма да допусне братоубийствена война", за чието предотвратяване били взети належащите мерки. Императорът щял да си каже тежката дума в най-скоро време. Ръководителите на балканските съюзници трябвало „да се споразумеят помежду си под грижливото око на Русия". Следователно срещата с Пашич не бивало да се отменя, а да се възприеме като предпоставка за по-нататъшното руско въздействие [X, 4, 136; 36, 107—108]. Царизмът се опитваше да запази Балканския съюз не по пътя на честното произнасяне и изпълнение на арбитража, а за сметка на българските национални интереси в Македония.

Сръбските домогвания за ревизия на договора намериха добре подготвена почва в Петербург. Току-що бе сключен мирът и руският пълномощен министър Анатолий Неклюдов връчи на Гешов три задържани досега телеграми от Сазонов с дати 7, 13 и 14 май, в които се препоръчваше при териториалното разграничение да се прокара „по-права линия" в полза на Сърбия, като се отстъпят Струга, Крушево, Велес и Кратово. От това ставаше ясно, че цялата „спорна зона" се дава на Сърбия. Според руския външен министър в съюзния договор преобладавала „идеята за разграничението на сферите на влияние над принципа на териториалното разграничение.". Той съветваше да се влезе „в незабавни преговори по разграничението с гърците" [I, 5, 864, 19; IX, 1, 97—100; X, 47, 127]. Така се свързваха като взаимнообусловени спорните въпроси с Белград и Атина.

Българското правителство въстана срещу прозрачните препоръки и в отговора си от 18 май „по никой начин" не прие „каквото и да е изменение на договорната линия": „Безспорната зона не подлежи на арбитраж и трябва да се отстъпи доброволно." Макар и подал вече оставка, Гешов се зае да изобличи бившите съюзници, които си подали ръце против България, притежаваща „нравственото

право да отхвърли категорично тия домогвания на Сърбия и да апелира към императорското правителство за нужното въздействие в Белград". Русия се нарече „надежда и опора" в стремежа да се избегне доразрушаването на Балканския съюз: „И ако въпреки очакванията ни тая опасност не бъде отстранена, България, ръководена от инстинкта на националното си самосъхранение и упована на своите собствени сили, ще се постарае да защити онова, което съставлява светинята и неизменното условие за политическото съществуване на всеки народ" [IX, 4, 1, 484—488]. Святото дело, заради което се посегна към оръжието, бе националното освобождение и обединение.

През Велес и Прилеп минаваше най-късият път за Битоля, изключително важен, след като сърбите държаха в ръцете си Скопие. С оглед на военнополитическото положение бе веднага осведомен помощник-главнокомандуващият генерал-лейтенант Михаил Савов: „Министерският съвет е решил да не се отклонява от договора ни със Сърбия. И тъй като сърбите настояват да искат ревизията му, която ние не можем да приемем, положението продължава да бъде твърде сериозно." Жертвите се искаха все от България, „обърнала се на брашнян чувал" [III, 5, 3128, 3—4; 6, 3, 150]. Ускореното прехвърляне на войските от югоизток на югозапад и запад започна по настояване на правителството.

Същия ден, 18 май, Неклюдов предаде на Гешов поканата на Сазонов за среща на четиримата балкански министър-председатели в Петербург, ако те не успеят да се разберат в преки преговори, за да се избегне „междусобната война" чрез посредничеството на Русия. Николай II щеше да стовари отговорността върху страната, „отказала се от примирителните начини на разрешение". Първият български министър посрещна поканата „съчувствено" и обеща да работи за „незабавното съгласие" на царя и правителството. Неговите колеги обаче се бояха, че на Нева България ще бъде заставена да направи нови жертви, и говореха уклончиво: „Не можем да кажем не, но не можем и да кажем да" [IV, 1, 16, 70; IX, 1, 99—101]. Подадената оставка се пазеше в тайна и нейното приемане се очакваше след завръщането на Стоян Данев от Лондон.

Всъщност идеята за помирителна конференция в Петербург, където „с благосклонното приятелско влияние на руското правителство да се постигне желаемото съгласие по дележа", бе заимствувана от гръцкия министър-председател Елефтериос Венизелос. Българският пълномощен министър в Атина Панчо Хаджимишев поддържаше, че „арбитражът само на Русия сериозно ще ни ощети", защото неговият руски колега Демидов все по-настойчиво ходатайствуваше „да се удовлетвори гръцко-сръбското силно желание за обща граница, което означава да се откажем ние от Охридското езеро и голяма част от територията на изток от това езеро" [I, 4, 1360, 127].

В Югозападна Македония на площ от 6600 кв. км живееха 167 558 българи и 11 415 гърци. Солун се населяваше от 60 000 евреи, 25 000 турци, 16 000 гърци и 11 000 българи, но бе заобиколен от 48 български села и само две гръцки. В Югоизточна Македония съотношението бе 87 410 българи и 51 440 гърци [I, 5, 789, 6—23].

От Париж се чу друго мнение. Министърът на външните работи Стефан Пишон убеждаваше пълномощния министър Димитър Станчов, че в руската столица Сазонов и посланиците на Франция и Великобритания Теофил Делкасе и Джордж Бюканан ще успеят да отрезвят министър-председателите на Сърбия и Гърция, „и руското правителство ще бъде за нас — във всеки случай ще се печели много време и ще се отлага военната опасност". Във Вилхелмщрасе държавният подсекретар Артур Цимерман изтъкна пред пълномощния министър Иван Ст. Гешов, че „Великите сили желаят искрено мир и се готвят да упражнят всичкото си влияние и авторитет за тази цел". Споровете между бившите съюзници могли да се разрешат чрез арбитраж — „било само на Тройното съглашение или пък на целия европейски

концерт“. България могла да увеличи „добрите си шансове“, следвайки курс на умереност, без непримиримост и предизвикателства. Дипломатическият представител отбеляза, че неговата страна ще защити достойнството и интересите си, „като има пълна вяра в правото на каузата си и като разчита напълно на собствените си сили“ [I, 4, 1360, 129—131]. Той изрази преобладаващото настроение на управляващите кръгове в София, но каузата, макар и справедлива, трябваше да се отстоява и прокарва, а беше под въпрос, дали щяха да стигнат собствените сили.

„Безчестното поведение“ на Белград възмути и разпали дори сдържания Михаил Маджаров, който прецени гърците като „уплашени“ пред възможен погром и предпочитащи споразумение с България, а с черногорците посъветва да се постигне разбирателство за сметка на Сърбия: „По никой начин не трябва да се съгласяваме на преговори вън от нашите конвенции. Време е да повишим тона, за да види светът, особено русите, че не се страхуваме от война със сърбите. Предложението за някаква конференция между съюзниците е една примка“ [IX, 4, 1, 489]. Той не поясни, на чий врат щеше да се надене примката.

Маджаров трябваше да изслуша предупреждението на крал Джордж V, изказано „на четири очи“ при обеда в Бъкингамския дворец по случай подписването на договора за мир: „Боя се, да не би Вашият цар да се поддаде на зловредни влияния и да развали Балканския съюз. Телеграфирайте му от моя страна, че ще отговаря пред света оня, който започне едно кърваво стълкновение“ [X, 23, 143]. Това означаваше пряка отговорност пред силите на Съглашението.

Отчитайки политическия барометър в Лондон и Париж, министърът на финансите Теодор Теодоров настоя в телеграма до Гешов, „макар и късно“, да опита споразумение с Гърция за мирен изход от спора чрез посредничеството на Великите сили и „в краен случай“ само на Русия: „Във всеки случай за сегашния момент настоявам да се прави всичко, за да се поне отложи за възможно повече дни кървавият конфликт и с двете държави [Сърбия и Гърция — б. а.] едновременно, защото и след победата ни върху двете аз предвиждам, че ще има да се разправяме с друга трета съседна нам държава (Румъния — б. а.), а може би и с четвърта (Османската империя — б. а.)“ [III, 2, 2746, 125].

Без да чака нито час повече, генерал Савов, осъдил остро „политическото дезертьорство“ на Гешов, заповяда на 18 май 1-ва и 3-а армия, чието обединено командуване бе отменено, да се „отдръпнат във вътрешността на Царството“, като демаркационната линия пред досегашния фронт на съединените армии се заеме и охранява от 10-а сборна дивизия и 8-и конен полк. Войските, пазещи „бъдещата политическа граница между България и Турция“, се подчиняваха направо на Главното командуване. Крепостните батальони се изтегляха в Одрин. Пространството от Чаталджа и Булаир до линията Мидия — Енос бе обявено за окупационна зона, задържана временно до точното определяне на новата граница [II, 2, 10, 51—53; 5, 9, 96]. Цяла Южна Тракия се изложи лекомислено на твърде вероятен реванш от един победен, но не демобилизиран противник, чакащ с нетърпение сгодно положение, за да си възвърне поне частично загубените позиции на Балканите. Дори простите войници, прощавайки се с гробове и бойни полета, въртяха глави със съмнение: „Договор пази ли граница?“ Волята на Великите сили, изявена в Лондон, нито бе единодушна, нито пък трайна.

Понеже Сърбия и Гърция бяха вече съсредоточили своите армии срещу България, генерал Савов даде идеята на „Проектоплан за операциите срещу сърбите и гърците“, разработен по негови указания от началника на Оперативния отдел полковник Стефан Нерезов, докладван и одобрен на 18 май. Помощник-главнокомандуващият не пропускаше случай да се оплаче от политиците: „Не върви, в София я заплетоха тъй лошо, че само една нова война ще може да ни извади от безизходното положение.“ Все повече нарастваше неговата неприязън към умерения министър на войната генерал-лейтенант Никифор Никифоров, комуто напомни чрез

полковник Нерезов, че трябва да властва само една воля — „тая на главнокомандуващия, иначе войната не би могла да се води“ [I, 8, 4, 19; IX, 4, 2, 348—349]. Генерал Савов вече се чувствуваше като фактически главнокомандуващ и като такъв го тачеха и слушаха в Главната квартира.

Оперативният план бе предназначен за „в случай, че се започнат военните действия със сърби и гърци едновременно“. Първа армия под командуването на генерал-лейтенант Васил Кутинчев трябваше да заеме Княжевец и Зайчар в долината на Тимок, след което с бърз марш да се насочи към Пирот и Бела паланка за съвместни действия с 3-а армия на генерал-лейтенант Радко Димитриев. Съседната 3-а армия имаше за задача, поддържана от тежката артилерия, да отвлече силите на гарнизона на Пиротския укрепен пункт, оставяйки заслон при Бела паланка по посока на Ниш, и след като изчака съдействието на 1-ва армия, да атакува и овладее посочения укрепен пункт. Тогава се предвиждаше съединените две армии да настъпят по долината на Българска Морава към Враня и Куманово за решителни удари срещу главната сръбска групировка, съсредоточена на Овче поле. Пета армия на генерал-майор Стефан Тошев щеше да служи за „ос на въртенето“ на целия боен ред, като привлече колкото е възможно повече вражески сили на участъка Султан тепе — Крива паланка — връх Китка [XII, 11, 181].

Главната българска 4-а армия под командуването на генерал-майор Стилиян Ковачев получаваше задачата да настъпи в участъка Щип — Злетово и да овладее предните неприятелски позиции, а с лявото си крило да отхвърли противника зад Вардар, като завземе Криволак и Удово. Утвърждавайки се здраво на заетите позиции, 4-а армия се задължаваше да отдели четири бригади, които с ускорен марш да се спуснат на юг към 2-ра армия на генерал-лейтенант Никола Иванов за съвместни действия срещу гърците. С останалите сили, след като дочака появата на 1-ва и 3-а армия в района на Враня — Бояновци, главната 4-а армия трябваше „да премине във внезапно настъпление за съвместно действие с 1-ва, 3-а и 5-а армия за нанасяне окончателен удар на сръбската армия“. Втора армия се задължаваше да настъпи с 11-а дивизия към Чаязъ, след което да се укрепи по Беломорския бряг и левия бряг на Струма. С дясното си крило тя трябваше да завземе Гевгели, а с центъра, усилен със Серската бригада и части от 11-а дивизия, да заеме удобни изходни позиции за преминаване в общо настъпление към Солун след пристигането на подкрепленията от 4-а армия. В началото на военните действия конната дивизия щеше да действува по десния фланг на 3-а армия, свързвайки я с 1-ва армия, а впоследствие по посока на Бела паланка — Ниш или Бела паланка — Лесковац — Враня [XII, 11, 182—183].

Стратегическият замисъл на плана за война предвиждаше решаващо въздействие върху хода на битката в Македония — главния боен театър, чрез обход с 1-ва и 3-а армия по долините на Тимок, Нишава и Българска Морава. Генерал Савов изтъкна необходимостта от бързи действия. Съобщителните линии на главните сръбски сили в Овче поле трябваше да бъдат отрязани от 1-ва и 3-а армия в срок до три дни, когато лявото крило на 4-а армия щеше да раздели сръбската от гръцката армия в долината на Вардар. Така над главния противник — сръбската армия в Македония, надвисваше заплахата от обкръжаване, а подсилената 2-ра армия получаваше възможността да завземе Солун. При подобно „светкавично“ развитие на събитията помощник-главнокомандуващият не допускаше, че Румъния и Османската империя биха се осмелили да се намесят срещу победоносна България [X, 19, 35—36; XII, 27, 40—41]. Рисковете на това необосновано предположение застрашаваха да бъдат съдбоносни, защото точно тогава Румъния и Османската империя не биха позволили затвърдяването на първенствуващото положение на България в средата на Балканския полуостров.

По правило оперативният план се изготвяше под ръководството на началник-щаба на действуващата армия, обаче генерал-майор Иван Фичев се изказа за

избягване на военния сблъсък с бившите съюзници, макар съсредоточаването на техните армии срещу България да налагаше готовност за посрещане на всяка възможност. Той възрази, че липсва „ядрото от големи сили, което да нанесе решителния удар". Поради „разтегността на армиите от Бяло море до Дунава" ударът щял „да се извърши с разперена ръка, а не с юмрук". Докато се постигнело въздействието на стратегическия обход върху главния боен театър в Македония, там основните сръбски сили биха могли да добият успехи. Набелязаното стратегическо разгръщане бе „чисто и просто — напред на нож!" [IV, 6, 31, 43—44; X, 43, 401—408].

Генерал Фичев сметна погрешен плана за съсредоточаване и война с петте отделни армии. Неговата стратегическа идея се състоеше в промяна на започналото вече съсредоточаване, като се засили групата армии срещу гърците за предприемане на бързи настъпателни действия, а срещу сърбите първоначално да се държи отбрана. Едва след нанасянето на поразяващия удар и изваждането на гръцката армия от строя освободените войски да се насочат по долината на Вардар срещу десния фланг на главната сръбска армия. Началникът на щаба отрече полезността на 1-ва армия на север от Стара планина, понеже не би могла да бъде незабавно на разположение в случай на необходимост в Македония [IX, 10, 1, 292—293]. Оперативните размишления на генерал Фичев бяха споделени устно в Главната квартира. Тяхното съдържание бе противоположно на оперативния план Савов—Нерезов. Помощник-главнокомандуващият хвърли главните сили срещу Сърбия, без да осигури напълно техния тил, подценявайки боеспособноста на гръцката армия.

Наистина районът за съсредоточаване на 1-ва армия северно от Стара планина не бе избран сполучливо. Обходът се начеваше твърде отдалеч и неговото отразяване върху хода на бойните действия в Македония би могло да закъснее. По-бързо осъществим бе обходът с двете войскови групи на 3-а армия към Пирот и Враня. Отделната бригада и опълченските дружини биха били в състояние да прикрият старопланинските проходи към Тимошко, а 5-а дунавска и 9-а плевенска дивизия трябваше да подсилят състава на 2-ра армия към Солун.

Съгласно бойното разписание на 19 май разпределението на силите „в зависимост от новонастъпилата политическа обстановка" се извърши неравномерно. Действуващата армия наброяваше общо 702 717 души с 483 674 пушки, 10 073 саби, 1197 оръдия и 197 731 коня. Главната 4-а армия обхвана 2-ра тракийска, 7-а рилска, 8-а тунджанска дивизия, 2-ра бригада от 4-а преславска дивизия, Македоно-одринското опълчение и 5-и конен полк, а във 2-ра армия 3-а балканска и 11-а дивизия в непълен състав, една бригада от 10-а сборна дивизия, недостатъчно обучените Серска и Драмска бригада, и 10-и конен полк. Щабовете на 1-ва и 3-а армия размениха войските си. Първа армия сега включваше 5-а дунавска и 9-а плевенска дивизия с по две бригади, които генерал Кутинчев трябваше енергично да устрои в домакинско отношение, и Отделната бригада с преобладаващ брой новобранци. Трета армия събра 1-ва софийска, 6-а бдинска, новата 13-а дивизия, 3-а бригада от 5-а дунавска дивизия и Конната дивизия. Пета армия прие две бригади от 4-а преславска дивизия, 12-а дивизия и 7-и конен полк. Окупационният корпус пред Чаталджа и Булаир остана с две бригади от 10-а сборна дивизия, Одринската бригада, 3-а конна бригада и тежката артилерия в Одринската крепост [IX, 2, 632—638].

Зад броя на дивизиите и бригадите се криеше различен състав, неравностоен по подготовка, боеспособност и въоръжение. Елитните мирновременни дивизии превъзхождаха военновременните формирования. Понесените загуби засегнаха особено съединенията, попадиали на фронтовите участъци с най-ожесточените боеве. Въпреки намаляването на личния състав вместо попълнение Главното командуване разпореди сформирането на нови части, съединения и обединения, вземайки офицерски и подофицерски кадри от старите бойни единици, което се отрази

отрицателно на тяхната мощ. Увлечението по бройката заплашваше да заблуди самото висше командуване.

Генерал Савов издаде директива № 22 за съсредоточаване на армиите „в свръзка с новата военна обстановка": 1-ва армия на линията Белоградчик — Превала, 3-а армия на Сливнишката позиция, 5-а армия на Коньовската позиция, 4-а армия на линията Щип — Кочани, 2-ра армия на линията Дойран — Правище. За седалище на Главната квартира бе избран Самоков — по-далеч от правителството и извън влиянието на партийните водачи, където помощник-главнокомандуващият би могъл да продължава „да разиграва коня си". Той помоли Министерския съвет „да ускори до крайност" изпращането на хранителни припаси към западната граница и в Македония. Гешов се стараеше да бъде полезен за отбраната: „Всички усилия се полагат, за да се направи възможното." Правителството веднага поръча доставянето на допълнителни количества боеприпаси, храни и фураж [II, 1, 128, 198; I, 4, 1369, 86]. Но задграничните доставки не успяха да се извършат за кратко време.

Помощникът на главнокомандуващия взе да поставя срокове на Министерския съвет, засега във форма на настоятелни съвети. На 19 май той увери Гешов: „Със становището, което Сърбия заема по договора, положението е изменено, поради това, моля да не се вземат никакви ангажименти за демобилизация. Ние в скоро време ще бъдем в положение да се застъпим за правата си. Нужно е да се удържи положението до 10 юни. Кризата обаче минава от 31 май. На тоя ден, тоест на 31 май, ние ще бъдем в положение даже за активни действия на някои театри" [XII, 11, 204]. Макар да липсваха доказателства, от казаното личеше ясно, че трябва да се спечели време за завършване на съсредоточаването срещу Сърбия и Гърция. Правителството не даде заповед за демобилизация, което се изтълкува от генерал Савов, че то няма да се ограничи „само със средствата на дипломацията [III, 6, 2, 10].

Един финансов спор наложи на помощник-главнокомандуващия да поясни: „Мирът се подписа, но операциите не се прекратиха. Армиите следват маршрута си към новите театри на действия... при пълна бойна готовност... Мирът е подписан, но не мога да издам заповед за прекратяване на военните операции (по съсредоточаването — б. а.), а щом е така, даването на военнослужащите на полеви дневни пари в двоен размер е наложително". Според генерал Савов „най-малкото" трябваше да се изплатят тези пари на служещите в операционните войски „до откриването на военните действия, тоест до обявяването на войната". Гешов възрази, че с подписването на мира военните действия се прекратяват, но понеже „все пак армията, като се готви за една евентуална нова война, тя продължава да стои недемобилизирана и се съсредоточава към новите възможни театри на военните действия", то следва да се отпуснат само дневни пари [I, 4, 1369, 156].

Проучвайки внимателно зачестилите протести на генерал Савов срещу непрестанното „пълзене" на гръцките войски в Югоизточна Македония, министър-председателят ги препращаше в Атина. Той призова помощник-главнокомандуващия да не „дрънка" излишно оръжието: „Додето обаче не изчерпим дипломатическите средства за уреждане въпроса, Министерският съвет настоява да не предприемате никаква акция. И в бъдеще моля всякога тъй да се постъпва, а именно — да чакате дипломатическото уреждане на всяко нарушение на статуквото преди всяка друга акция" [I, 4, 1369, 2]. Скоро Данев щеше да заговори с по-твърд език.

Съгласно тайния предварителен протокол от 22 април упълномощените от своите монарси и правителства пълномощни министри Йоанис Александропулос и Матиас Бошкович подписаха на 19 май в Солун съюзен договор срещу България, наричайки го свенливо „отбранителен". След като заграбиха обширни земи с българско население, двете страни си гарантираха взаимно „своите владения" и обещаха „да си окажат взаимно помощ с всичките си въоръжени сили и да не сключват впоследствие мир, освен наедно и в съгласие една с друга". Те се задължиха „да не влизат в никакво отделно споразумение с България" при дележа

на отстъпените по Лондонския договор територии, а, напротив — „да си оказват постоянна помощ и да бъдат винаги в съгласие, като взаимно поддържат своите териториални искания". Тяхната главна цел бе налагането на обща граница от Гевгели до Охридското езеро, а границите на България „да бъдат установени върху принципа на ефективната окупация и на равновесието между трите държави". При несъгласие на България с предлаганите граници щеше да се потърси посредничеството или арбитражът на Съглашението или на други велики сили. Ако тя дръзнеше да отхвърли този план и „би заела едно застрашително положение против едно от двете кралства, или би се опитала да наложи със сила своите претенции, двете високо договарящи се страни се задължават тържествено да си окажат взаимно помощ с всичките си въоръжени сили и да не сключват впоследствие мир освен заедно и в съгласие една с друга". Договорът влизаше веднага в сила за срок от десет години [X, 42, 484—487].

Балканският съюз бе взривен отвътре. Сърбия и Гърция нарушиха неговите договори, съюзявайки се, за да запазят отнетото „докъдето е стъпил войнишкият крак", като отказваха да изпълнят доброволно българските искания: „Една Велика България щяла да удуши и Сърбия, и Гърция" [I, 4, 1370, 250—251]. Прочутото „политическо равновесие на Балканите" не съществуваше и преди войната, защото България бе по-голямата и по-силната държава. Окопали се дълбоко в Македония, бившите съюзници и сегашните врагове на България се намираха в по-изгодно положение и можеха да заемат пред световното обществено мнение позата на нападнати „жертви". „Отбранителният" договор съдържаше предпоставки за настъпление, стига да имаше повод.

В допълнение на съюзния договор военните пълномощници на двете страни полковниците П. Пешич и Д. Туфекджич за Сърбия и капитан К. Стратигос за Гърция подписаха военна конвенция и оперативен план за война срещу България. В случай на нападение от българска страна двете съюзни държави се задължаваха да се притекат на помощ с всичките си въоръжени сили, но ако една от тях нападнеше своеволно България, другата запазваше приятелски неутралитет по отношение на своята съюзница, провеждайки частична мобилизация за оказване на натиск върху България. Двете страни си определиха териториите, които още трябваше да отнемат от бившата си съюзница, като я лишат напълно от османското наследство в Македония. Гръцките управници щедро отстъпиха на Сърбия да завладее десет километрова зона по левия бряг на Места, простираща се на север от Ксанти (Скеча) и на изток от Буругъол, като Сърбия се задължаваше да позволява свободно преминаване на своята съюзница през зоната, без да претендира за територия още по̀ на изток в Тракия. За крайна стратегическа цел се постави „унищожаването военната сила на България", която „да бъде принудена да се подчини на условията". Примирие можеше да се сключи само след общо писмено споразумение [I, 4, 1369, 133—135; IX, 2, 628—632]. Изменилите на България съюзнички зачакаха с нетърпение повод да се обявят за „нападнати", за да присвоят всички плодове от нейните победи.

Оперативният план предвиждаше три възможности. Първата — ако главната българска армия се съсредоточи в посока Сяр — Солун, главната сръбска армия трябва да настъпи в посока Дойран — Кукуш или към Сяр. Втората — ако главните сили на българската действуваща армия се съсредоточеха за военни действия в посоките София — Пирот — Ниш или София — Кюстендил — Скопие, двете съюзнически армии се задължаваха да настъпят към София, като гръцката действува през Кратово — Куманово или по долината на Струма и през Дупница. Третата — ако българските сили се разпределеха равномерно срещу двата си противника, последните трябваше да ги разбият пред своя фронт и после взаимно да се притекат на помощ [XII, 36, 205—206]. Започналото прехвърляне на българските войски очертаваше като най-вероятна втората възможност, изискваща съвместно настъпление към София. Главните сили на бившите съюзници останаха окопани в Македония.

И пак на 19 май в Солун началник-щабът на гръцката действуваща армия полковник Виктор Дусманис преговаряше с генерал Иванов за установяване на разделителна линия между гръцките и българските войски в Македония. Докато гръцкият представител изпълняваше задачата да заблуждава, командуващият 2-ра армия получи следното нареждане от генерал Савов: „Сегашната политическа обстановка изисква да гледате да ги привлечем (гърците — б. а.) на своя страна, заради това трябва да направите възможното, за да унищожите недоверието, което напоследък благодарение на сръбските интриги се е вкоренило между двете съюзни армии [X, 13, 30—33]. Твърде закъснял ход, защото противобългарският съюз бе вече писмено скрепен с надлежащите подписи.

В трудно съставения на 21 май протокол се прокара демаркационната линия между двете изправени една срещу друга армии с „желанието да се избегне всеки конфликт", но при условие, че „в нищо не ще предрешава въпроса за бъдещата граница между двете страни". Тя започваше от гара Валандово на Вардар и свършваше при с. Товляни на Бяло море. Оттатък разделителната линия оставаха българският гарнизон в Солун и частите, охраняващи железопътната линия Солун — Сяр [IV, 3, 174, 125—128; IX, 4, 1, 1079—1081]. Военното присъствие в Солун се запази, въпреки че гръцкото Главно командуване не понасяше българските знамена и униформи в главния град на Македония.

Пресилената вежливост на гръцките меродавни среди не вещаеше нищо добро, а се опитваше да опровергае зачестилите сведения за сключен съюз между Гърция и Сърбия. Освен това се говореше и за тайни преговори между Атина и Цариград, отразили се върху съдържанието на турския печат, чийто тон бе доста враждебен срещу България и благосклонен спрямо Гърция. На 20 май генералите Иванов и Христофор Хесапчиев бяха приети от крал Константинос и Венизелос, пред които заявиха, че налагането на обща граница между Гърция и Сърбия „е равносилно с денонсиране на сръбско-българския договор". Министър-председателят се изказа за уреждане на споровете чрез арбитража на „приятелските велики сили", а кралят бързаше с подписването на протокола, съгласно който се запази без изменение завареното разположение на войските [I, 4, 1369, 126]. Гръцките управляващи кръгове смятаха демаркационната линия за граница и не биха имали нищо против да се прекрои, но само в ущърб на България.

Грозящата опасност от прерастване на някой дребен инцидент в голямо въоръжено сблъскване преди завършването на съсредоточаването накара генерал Савов да внуши строго на всички командири от предната бойна линия: „В настоящия момент преживяваме най-сериозен кризис, от който ще можем да излезем само след като успеем да се съсредоточим, а дотогава всяко неблагоразумие от наша страна може да ни въвлече в преждевременна война с нашите досегашни съюзници сърби и гърци, изходът от която, без да бъдем съсредоточени, може да бъде фатален за България" [III, 6, 2, 182—183]. Както и след завършване на съсредоточаването поради неосигурен тил.

Сключеният противобългарски договор не попречи и на Пашич да се здрависа с Гешов на 19 май вечерта на гара Цариброд. Хладното държане и тягостното мълчание накараха пълномощния министър в Белград Андрей Тошев да отбележи: „Като че ли присъствувахме на погребението на Балканския съюз." Опитният дипломат бе предугадил точно същината на тайния заговор в Солун. За да се даде вид, че все пак се правят опити за миролюбиво решаване на спорните въпроси, двете страни се съгласиха „само по принцип" да се организира среща на четиримата балкански министър-председатели в Солун, а при неуспех на преките преговори да отидат в Петербург. Окончателното уточняване на мястото и датата щеше да се

направи след завръщането на Данев и Теодоров в София [X, 42, 300—301]. Последваха суховато съвместно съобщение и студена раздяла.

Завърнал се от Цариброд, на 20 май сутринта Гешов осведоми генерал Савов: „Като напълно съзнавам нуждата да се удържи положението и с цел да се постигне това аз нощес се срещнах с Пашич и се съгласих по принцип да се срещна с всичките съюзни министри-председатели." Ето защо той поиска да не се пропускат от цензурата „нападки и прекалени критики" срещу Сърбия и Гърция [IX, 4, 1, 490]. Това означаваше да се печели време, докато се прикрие западното направление.

Същевременно Гешов извести Бобчев, че са се споразумели с Пачиш за среща на четиримата правителствени ръководители, както и по обнародването на текста на съюзния договор, ако се съгласи Николай II. Понеже сръбското правителство се противеше на пълната гласност, включваща и тайното приложение, Гешов нареди на пълномощния министър да упорствува в обяснението, че и самият височайши арбитър ще бъде улеснен. Той изтъкна, че неотстъпчивостта на Белград се насърчава от възможната намеса на Румъния и Османската империя. Руската политика бе длъжна да въздържа бившите съюзници на България от сключване на съюзи срещу нея, като обърне внимание в Букурещ и Цариград „да не вливат масло в огъня": „Братоубийствената война може да се избегне само с енергични в тоя смисъл постъпки от страна на силите и особено на Русия" [IX, 4, 1, 491]. Тежестта върху плещите на арбитъра се увеличаваше непрекъснато.

За да не остане място за недоразумение, Бобчев държеше пределно ясен език в Певчески мост (руското Министерство на външните работи): „Арбитража ние приемаме и ще се подчиним на решението му, но вън от договора нищо не отстъпваме. Искаме Сърбия да заяви, че ще се подчини на арбитражното решение, а от Гърция да опразни и предаде нам безспорните македонски места." Последното искане се намери „неудовлетворимо веднага" [I, 4, 1369, 149; X, 53, 174—175]. И не само то за жалост.

На 20 май Неклюдов предаде телеграма от помощник-министъра на външните работи Анатолий Нератов, в която се настояваше за демобилизация на съюзниците до една трета или една четвърт от мобилизирания състав на армията. Гешов обеща да не бави окончателното решение след завръщането на Данев, но подчерта, че „главното условие за демобилизацията на България е демобилизацията на Турция". Той напомни на генерал Савов за Великденското заседание на Министерския съвет, обсъдило и приело демобилизацията, „та не можем сега се отказа от нея" [IX, 4, 1, 491; 1, 100—103.].

В отговора си от 22 май помощникът на главнокомандуващия поясни, че преди месец се изказал за демобилизация предвид съществуването на договора със Сърбия и уверенията от Петербург да бъде изпълнен „в пълната си чистота". Но с решителното становище на Пашич за преразглеждане на договора и проявената напоследък склонност в Петербург към признаване правото на „обезщетение" и в безспорната зона „положението е изменено": „Демобилизацията не може да се допусне освен при условието сърбите предварително да опразнят земите, принадлежащи ни по договор, или да имаме предварителната гаранция от всички велики сили, че договорът ще бъде изпълнен от страна на Сърбия в точност." Генерал Савов държеше българските войски в Македония да се изравнят по численост със сръбските и гръцките, взети заедно [IX, 4, 1, 491].

Помощник-главнокомандуващият си позволи да осветли правителството с погрешното си схващане на военнополитическото положение: „За да може правителството да има вярна ориентировка за своята политика, считам за дълг да доведа до сведение на Министерския съвет, че нашето положение във военно отношение благодарение на взетите извънредни мерки още преди подписването на мира сега, като се подписа, е добро." Приведените аргументи не бяха достатъчно проверени и издържани: „По всичко изглежда, че Турция почти ще изпълни

условията за демобилизацията, защото почна и тя да изтегля войските си от Чаталджа, обстоятелство, което ни развързва ръцете да изтеглим от тая линия всичките си войски, като оставим само онова, което е необходимо за реда и пограничната служба" [IX, 4, 1, 491]. От несигурни, понякога дори умишлено подхвърлени сведения се правеха неверни изводи, последвани от съдбоносни действия. Всъщност бяха развързани ръцете на Високата порта да посегне безнаказано в опразнената от българските войски Южна Тракия.

Генерал Савов увери, че „благодарение на бързото превозване нашата столица утре вечер е прикрита и окончателно осигурена". Наистина, но единствено от запад. Други изненади не се предвиждаха. Той се върна на определената дата: „Към 31 май нашето положение в Македония ще бъде такова, че самите сърби ще почувствуват необходимост да станат по-сговорливи, а към първата половина на юни нашето положение на всички театри ще бъде такова, че самите техни покровители (Николай II и Сазонов — б. а.), за да ги избавят от явната гибел, ще побързат да ги накарат да приемат договора напълно" [IX, 4, 1, 491]. Това бе ключовото мнение на генерал Савов за полезността на военния натиск при постигане на успеха от политиката. Но в определението „всички театри" се включваха само тези срещу Сърбия и Гърция. Другите съседи се изключваха като възможни врагове.

Най-авторитетният военен стратег посъветва да не се обръща „никакво внимание на преувеличените сведения за лош дух на армията", повлиян до известна степен от продължителното бездействие и тревожната неизвестност, но „за реализирането на нашите национални задачи (българската армия — б. а.) ще се бие отново със същата готовност и самопожертвувание, както се би досега на тракийските и македонските бойни полета". Равносметката прозвуча доста поощрително: „Доколкото курсът на политиката ни зависи от способността на армията ни, правителството може да бъде гарантирано за една енергична политика след 10—15 дена, смятано от днес" [IX, 4, 1, 491]. Или срокът се уточни между 1 и 6 юни.

Лондонският договор влезе веднага в сила между България и Османската империя с подписания от двете страни допълнителен протокол. Първият делегат на Високата порта Осман Низами паша предложи на Маджаров да бъде съставен и друг протокол за опразване в срок от 20 дни на територията до линията Мидия — Енос, като международната комисия определи на място къде ще се прокара границата [I, 4, 1369, 148]. Понеже представители на Гърция и Сърбия преговаряха в Цариград за привличането на империята в противобългарската коалиция срещу възнаграждаване с Одринска Тракия, българското правителство избра Григор Начович да изпълни като частно лице мисия по възстановяването на дипломатическите отношения между двете страни, чиито териториални въпроси изглеждаха като изчерпали своето спорно съдържание. На 22 май тайният пратеник се срещна във Виена с посланика Хилми паша. Бившият главен управител на Македония се показа прекалено учтив, изказа се похвално за Гешов, но „последиците ще покажат доколко тия негови думи са искрени". Начович му предаде „най-горещо желание да се подновят и да се усилят най-приятелски отношенията" [I, 5, 816, 3—49; III, 3, 775, 1—6; 4883, 179—182].

В същото време пълномощният министър Иван Салабашев беше понапреднал в успоредни разговори с Хилми паша, който го молеше да му представи проект за споразумение или поне да му каже „точно какво искаме", за да го прокара пред Високата порта. Българският дипломат се надяваше на съдействие от Балплац, тъй като Австро-Унгария, ръководеща балканската политика на Тройния съюз, не могла да понесе създаването на Велика Сърбия и работела за съюз между България, Румъния, Османската империя и Гърция. От Берлин Ив. Ст. Гешов съобщи, че според Цимерман Русия се стараела да задоволи бившите съюзници съгласно поговорката: „И вълкът сит, и агнето цяло". Ето защо той съветваше възприемане

на арбитраж на шестте велики сили, който щял да даде на България „повече гаранция и шансове“ [I, 4, 1369, 220—221; X, 37, 474—478].

Проникналите новини за правителствена криза в София според Начович повлияха неблагоприятно и „ще насърчават турците в упорство, във враждебно настроение и най-малкото зло, което това ще ги кара да вършат, то ще е да стоят настрана, да не се доближават до нас“. Той се пазеше да не повдига за решение спорни въпроси, защото нямаше наставления от правителството, а и Високата порта не препираше, чакайки войната между бившите съюзници. Начович не допускаше оставането на многобройно българско население под друго чуждо иго след толкова победоносна освободителна война: „Ние от войната не се боим, нашите генерали копнеят да си мерят силите едновременно — и с гърци, и със сърби, и обещават бляскави победи.“ Но той предпочиташе да се избегне новата война или поне силите да дадат мандат на България да приведе в изпълнение договорите, като я осигурят откъм Османската империя и Румъния. Извънредният пратеник извести Гешов, че Астро-Унгария „ще съжалява, ако се обяви и Румъния против нас, но ще я остави свободна да прави каквото си ще; щяла да съжалява и ако бъдем бити, но щяла да се радва, ако победим“; „Желаела смазването на Сърбия, едно желание напълно платонически“ [I, 5, 616, 14—17]. Следователно не можеше да се разчита на военна помощ от двойната монархия.

Миролюбивият Теодоров на 22 май видя в оставката на Гешов последен опит „да се изпита акълът на царя“ и да се види дали ще може да продължи коалиционното управление с прогресистите, които не приемаха арбитраж с Гърция: „Войната ни с коалираните гърци и сърби е на прага.“ Министърът на финансите защищаваше мнението си чрез арбитраж на шестте сили да се отдели Гърция от Сърбия и тогава да се наложи на последната изпълнението на арбитър-решението: „Очевидна е безизходността на това положение от гледна точка на миролюбието и ние ще си осигурим войната с Гърция и Сърбия едновременно — нещо, за което аз поне не желая да понеса отговорността при всички обстоятелства.“ За разумния Теодоров „отлагането на войната днес е нейното отстраняване или спечелване утре“ [IV, 2, 366, 71—78].

Председателят на Народното събрание заряза всичко, дори приема в Бъкингамския дворец, и забърза към родината през Париж и Виена. Във френската столица той разговаря с руския посланик Александър Изволски, който обясни необходимостта от „обезщетение“ на Сърбия поради недопускането ѝ на Адриатическо море и взе да твърди, че България била готова да се разбере с Австро-Унгария. Данев отхвърли обвинението, понеже „засега от Австрия не може да се очаква никаква ефикасна помощ“: „Политиката на България ще зависи от поведението на Русия, която по сръбско-българския спор трябва съответно да приложи договора, а по гръцко-сръбския да защити славянските интереси, като включи Солун в България.“ Арбитражът с Гърция щял да се приеме, „ако предварително Русия ни гарантира Солун“. Той заявил на президента Реймон Поанкаре, че „Солун е необходим на България“ [IX, 4, 1, 493]. Данев превърна Солун в котва на разпалени изявления, макар преобладаващото мнение на силите да не бе в негова полза.

Речта на Пашич и мълчанието на Гешов бяха в ущърб на българското национално дело, защото европейското обществено мнение не можеше да допусне, че един министър-председател „ще се реши съзнателно да изопачава истината“. Маджаров настоя на 21 май да бъдат обнародвани съюзният договор и неговите приложения, понеже спазването на „прекалена коректност“ разколебава и най-убедените съчувственици. Новината за предстояща конференция на четиримата балкански първи министри се изтълкува в Лоидон като предвестник на отстъпки, след като българското правителство бе заявило, че „няма да позволи на Сърбия да се меси в разправиите ни с Гърция и обратно“ [IX, 4, 1, 493].

Упълномощен от Външното министерство, легационният секретар Пулиев на 22 май поясни на Николай Хартвиг, че въпреки срещата в Цариброд и принципното съгласие за конференция на „четиримата“ много мъчно би се постигнало мирното споразумение, след като Пашич провъзгласи в Скупщината „почти цяла Македония за спорна зона“. Руският пълномощен министър взе да тълкува двояко уж „неясните клаузи“, на което му бе възразено, че българското правителство ще се види принудено да обнародва договора, защото се извращава гласно неговото тайно съдържание. Хартвиг все повече се проявяваше като „горещ защитник“ на сръбската кауза и се противопоставяше на всяко мирно решение, ако то „не даде пълното удовлетворение на Сърбия“. Той се оправдаваше, че не може да предприеме енергични стъпки за точно изпълнение на договора, неразполагайки с надлежните инструкции от Певчески мост, а и не желаел „да се полее масло в огъня“ [I, 4, 1369, 239—240].

На направената постъпка в Петербург за обнародване на договора със Сърбия Нератов отговори на 23 май, че трябва да отпаднат клаузите, засягащи трета страна. Имаше предвид Австро-Унгария. Русия упражнявала силно въздействие в Букурещ и Цариград, Белград и Атина, „да не замислят комбинации против нас, което би нарушило мира“ [IX, 4, 1, 493—494]. Всъщност противобългарската коалиция бе вече дополовина изградена.

Колкото и да бе обвит в тайнственост гръцко-сръбският съюз, дипломатическите среди в Атина бяха убедени в неговата насоченост срещу България. Хаджимишев упрекна на 23 май Демидов, че Русия се стараела да запази Балканския съюз, „като заставя само България да дава жертви“, обаче тя била длъжна да осъди стремежа към обща граница между Сърбия и Гърция, която би отрязала България от Охридското езеро, „нещо абсолютно неприемливо за нас“: „В противен случай никой няма право да ни осъжда, ако, за да запазим народните си жизнени интереси, не стоим със скръстени ръце пред сръбско-гръцката коалиция“. Руският му колега изтъкна многозначително, че румънското правителство още не било взело окончателно решение и „сега за сега изучава въпроса, каква позиция да заеме, ако избухне въоръжен конфликт“. Като извод Хаджимишев пак повтори, че ще бъде „крайно пакостно“ да се приеме арбитраж само на Русия или Съглашението. Той предпочиташе арбитража на целия „европейски концерт“ [I, 4, 1369, 216]. Етническата граница между българи и гърци започваше от устието на Бистрица, минаваше над Бер и Негуш, под Воден, после на юг до Катраница (южния връх на Островското езеро), на запад покрай Екшису, по Биглица до Корча. Дотук би могло да се отстъпи, макар да се даваха на Гърция части от Санстефанска България.

Оставката на Гешов се запази в тайна до 24 май, когато Данев още с пристигането си в София се залови да прави проучвания относно образуването на правителство на широка основа чрез привличане в управлението на Демократическата и трите либерални партии. Гешов бе на мнение, че Русия няма да помага, ако се промени българската външна политика [X, 10, 109—110].

Отиващият си министър-председател съобщи с окръжна телеграма на българските дипломатически представителства в чужбина, че „вследствие оставката на правителството срещата на съюзните министър-председатели се отлага за след свършването на правителствената криза“. Той предупреди и генерал Савов да поддържа висока бойна готовност: „Сърби и гърци, обезпокоени от това отлагане и тая министерска промяна, могат да пристъпят към провокации или акции, срещу които ние трябва да бъдем нащрек. Затова бъдете внимателни и бързайте с отбранителните мерки“ [I, 4, 1369, 147; IX, 4, 1, 494—496]. Главното командуване също бързаше, макар и с по-други намерения.

В сутрешното заседание на Министерския съвет, състояло се на 24 май, се очертаха рязко две становища — на двете управляващи партии. Народняците

Гешов, Теодоров и Димитър Ябланский се изказаха за разрешаване на спорните въпроси единствено по пътя на арбитража, защото една нова война ще бъде „истинско злощастие за България". Прогресистите Данев, Александър Людсканов, Петър Абрашев и Христо Тодоров не изключваха войната, ако обективните обстоятелства я наложат. Бъдещият министър-председател заяви, че трябва да се присъединят изцяло безспорната зона и част от „спорната" или „в краен случай ще поемем ръкавицата и ще се бием със сърбите за изпълнение на един договор, който е наше дело". Той не позволяваше и дума да се издума за отстъпването на Солун, понеже с него щели да се загубят и други български земи в Южна Македония, а на арбитраж за този град могло да се отиде, когато се добие неговото осигуряване: „За отстояването на българските интереси ще подадем ръка и на дявола и ще заявя това открито на русите." Димитър Христов пък настоя за цялата „спорна зона", на което Теодоров възрази, че „не може да се върже на опашката на политика — всичко или нищо, защото това е политика на авантюристите". Данев не вярваше, че Османската империя ще търси веднага реванша, а с Румъния щял да се спогоди в последния миг. Щом Русия не била в състояние да накара Сърбия да зачита договора, България трябвало да наложи неговото точно изпълнение [IV, I, 16, 75—77; I, 5, 704, 44]. Този войнствен език се харесваше на двореца и Главната квартира.

Фердинанд се отнасяше с недоверие относно полезността на срещата в Петербург, където Николай II щял да направи всичко, за да се избегне арбитража и да засили бившите съюзници — особено „горките сърби", за сметка на България. След като бе изгубил надежда за споразумение със Сърбия и Румъния, царят все още допускаше, че ще успее, „макар и в последния час, да се помири поне с Гърция" [III, 6, 3, 53]. Това хвърляше светлина върху политическата страна на мисията на генерал Иванов в Солун.

Нератов се опита да обясни, че съветите „за доброволни отстъпки в полза на Сърбия не са още осъществяване на нашия арбитраж, но се явяват като опити да се поведат двете страни към непосредствено полюбовно разграничение". Арбитражите със Сърбия и Гърция трябвало „да се извършат, макар и едновременно, съвършено поотделно". Неклюдов обаче срещна единна съпротива срещу всякакво накърняване на безспорната зона в полза на Сърбия. Неговите непрекъснати позовавания на опасностите откъм Румъния и Османската империя не попаднаха в благоприятна почва. Неосинователната убеденост на правителството във възможността от споразумение с Румъния отхвърляше верния довод [IX, 1, 107]. В София преобладаваше мнението, че северната съседка изнудва.

На 25 май Маджаров бе приет на аудиенция във връзка с неговото предстоящо отпътуване. Понеже правителствената криза бе станала известна, Джордж V намери за необходимо още веднъж да се върне на казаното преди седмица: „Аз се надявам, че мъдростта на Вашия цар ще надвие крайностите и ще даде преднина на умерените хора, за да може да се избегне една братоубийствена война... Всички взехте повече земя, отколкото очаквахте, затова Европа очаква от вас да действувате като съюзници, а не като неприятели." Маджаров се ограничи да отбележи, че „България е дала доста жертви, за да не иска да дава повече, но е желателно Европа да упражни всичкото си влияние и в другите кръгове, за да бъдат и те лоялни и да изпълнят задълженията си" [X, 23, 143]. Пълномощният министър незабавно осведоми Фердинанд за важното съдържание на разговора в Бъкингамския дворец, но не получи никакъв отговор.

От разговора си с Пашич на 26 май Тошев долови съмнението на събеседника си, че България иска да печели време, а и войната срещу нея е „мъчно избежима". Поне на думи министър-председателят се произнесе за избягване на „всякакви военни инциденти, докато не се изчерпят всички средства... след това, ако е писано

да се бием, всичко щяло да пропадне". *В Белград вече вярваха във военния успех*, преценявайки силите на България и нейните увеличаващи се противници. Сръбската дипломация работеше трескаво за привличането на Румъния, а гръцката — за спечелването на Османската империя. Бобчев бе натоварен да се оплаче в Певчески мост от „антибългарската политика" на Хартвиг и пак наблегна на необходимостта от пряко въздействие в Белград и Атина — „за да не провокират" [I, 4, 1369, 262—263].

Според Хилми паша българската армия „изнесла цялата война на своите плещи и имала значителни загуби" в хора и въоръжение, докато нейните бивши съюзници били не толкова изтощени. Той посъветва на 27 май чрез Салабашев България да отложи новата война с няколко години, докато попълни загубите си: „Ако обаче избухне сега война между България и Сърбия и Гърция, то България могла да разчита на симпатиите и приятелския неутралитет от страна на Турция." Той чакаше предложения от българска страна и изяви готовност да разисква по всички повдигнати въпроси. Гешов обаче отлагаше даването на инструкции за своя наследник. Окръжният управител в Родосто Иван Димитров му докладва, че „всичките турски войски при Булаир и по целия Галиополски полуостров стоят непокътнати и заплашителни". Вместо извършване на демобилизация и изтегляне в Азия оттам се прехвърляха свежи сили, а цариградските вестници тръбяха за реванш. Бившите съюзници на България оставяха „развързани ръцете" на империята за завземане на Одринска Тракия. Резидентът на българското разузнаване в Цариград Милан Попов потвърди, че „няма още никакъв знак, че турците ще разпуснат войските си", напротив, техните редове се усилваха с низами, за да се намесят срещу България при пръв сгоден случай [I, 4, 1369, 275].

Поставянето под въпрос на срещата на „четиримата" в Солун накара Николай II на 26 май да се обърне към цар Фердинанд и крал Петър с т. нар. кремълска депеша, упражнявайки по този начин „не само правото на върховен арбитър, но и едно задължение към славянството". Императорът сподели опасението, че „балканските държави, изглежда, се готвят за една братоубийствена война", и напомни за предоставеното му право да решава „всяко недоразумение, отнасящо се до прилагането на договора и на конвенциите". Той не скри, че се е озовал в затруднено положение: „Смятайки функциите на арбитър не като една прерогатива, но като едно тежко задължение, което аз не мога да пренебрегна, мисля, че съм длъжен да предупредя Ваше Величество, че една война между съюзниците не може да ме остави равнодушен. Държа да предупредя, че държавата, която би почнала тази война, ще бъде отговорна пред славянската кауза и аз ще запазя всичката свобода по отношение поведението, което Русия ще приеме спрямо евентуалните резултати на една тъй престъпна борба" [X, 4, 171—172]. Започналите войната щяха да се обявят за престъпници, за да се накажат като такива.

Вместо да предупреди само нарушителката на договора Сърбия, Николай II постави на подсъдимата скамейка и двете страни. При това неговата дипломация съветваше България да отстъпи както цялата „спорна зона", така и част от безспорната. Пристрастният арбитър вземаше страната на Белград, но предварително си „измиваше ръцете". Предупреждението се отнасяше преди всичко до България, нарочена за потенциална нападателка, защото бившите ѝ съюзници държаха под ботуш нейни земи.

Отговорът на Фердинанд, започнат от Гешов и завършен от Данев в потвърд тон, изпратен на високайшия арбитър на 29 май, товари цялата отговорност за „тежката криза" в отношенията с бившите съюзници между самите тях. По молба на българското правителство от 13 април Сазонов отправил покана до спорещите страни да се подчинят на договорния арбитраж, която се приела в София и отхвърлила в Белград. Царят изтъкна, че България е вярна на думата си, но е обзета от възмущение поради опитите на изменилите съюзници „да изтръгнат най-

свещените плодове“ на увенчаните с победа усилия: „България няма само права над Македония. Тя има неотклонни задължения към едно население, което винаги е било и иска на всяка цена да остане българско. И Ваше Величество ще благоволи да си спомни, че през дълги години тези задължения бяха признавани от самата Русия“ [XI, 2, 3902].

Моралният дълг засилваше етническите и историческите права, накърнявани жестоко от сръбските и гръцките окупатори в Македония, и изискваше „защита на националните ни интереси против всяко похищение, отгдето и да иде..“ [I, 1, 209, 115—119]. Ясно изречените думи биха прозвучали дръзко в ушите на руския самодържец, но напрегнатото състояние на духовете в България не позволяваше строго придържане към дипломатическата изисканост. Войната трябваше не само да бъде отложена, но изобщо да се предотврати.

В Белград „кремълската депеша“ се посрещна с боязън, да не би уж свойски настроеният арбитър да изпълни точно договорното си право. Но крал Петър имаше предимството да се чуствува близък в изпитаните от времето връзки с Николай II: „Моята страна и аз разчитаме в този тъй болезнен момент на толкова често проявяваната симпатия и благосклонна подкрепа на Ваше Императорско Величество.“ Сръбският монарх изрази единодушието на всички меродавни кръгове в Белград: „Ние трябва да граничим с Гърция и не бива да допускаме, щото България да граничи с Албания“ [XII, 11, 56—57]. Следователно разграничителната линия трябваше да се „изправи“ чак по Вардарския меридиан.

Нератов призна, че сръбският крал нарочно заобикаля възловия въпрос за арбитража, но срещата в Петербург щяла „да разреши спорните въпроси и да приготви условия за арбитража в рамките на договора“. Пашич взе да маневрира с подаване на оставка, подкрепян енергично от Хартвиг. По преценка на Сазонов отговорът на Фердинанд бил по-точен и по-откровен, обаче Данев трябвало да дойде в руската столица заедно с другите министър-председатели, за да се извършел височайшият арбитраж. Тръгнел ли веднъж българският пръв министър, неговите колеги щели да тичат [I, 4, 1370, 148—150; IX, 4, 1, 509], за да му отнемат предимството да се оплаче от тях лично на императора.

Френската дипломация също се грижеше за помиряването. Жул Камбон изказа в Берлин пред Ив. Ст. Гешов надеждата си за миролюбиво уреждане на споровете „с малко вземане-даване, транзакция на французки“. Пълномощният министър разтълкува така съвета на посланика: „Все още искат да късат нещо от нас, за да задоволят сърбите“. Данев написа върху телеграмата: „Никакви транзакции не ще допущам.“ Гешов свърза пред Цимерман демобилизацията с предварителното опразване на „принадлежащите нам по договора земи“ [I, 4, 1370, 1; IX, 4, 1, 776].

Такова твърдо становище се отстояваше непримиримо, и то след като зачестиха сведенията, че Румъния „щяла да се постарае да се възползува от случая“, а според сръбското правителство: „Ключът на балканския въпрос бил сега в Букурещ... Ако Румъния държи сръбска страна, ние (българите — б. а.) ще изгубим, и противното (сърбите — б. а.) — ако Румъния бъде с нас.“ За Станчов не бе трудно да предвиди, че румънците няма да вървят с България, защото „в случай на победа се боят от преголяма България... Румъния се опасява от пресилна, голяма България и е недоволна от Австрия вследствие решението за Силистра и ще бъде с останалите балкански държави против България.“ Надеждата, че Централните сили ще възпрат своя малък съюзник, бе безпочвена: „Сега засега Румъния не се е отделила от Виена и Берлин, но не ги слушала вече, както досега“ [IX, 4, 1, 774—777; X, 15, 212—213].

Вече не оставаше дори местенце за съмнение, че при нова война на Балканите Румъния няма да гледа безучастна, а „щяла да се постарае да се възползува от случая“. На 29 май нейният министър-председател Титу Майореску потвърди пред българския дипломатически представител Георги Калинков казаното в изпратеното

на 23 май окръжно до пълномощните министри, акредитирани в столиците на Великите сили: „При едно бъдещо евентуално усложнение на Балканите Румъния не би могла да остане индиферентна“ [IX, 15, 102—104]. Той поясни, че „в случай на война на България със съюзниците Румъния ще мобилизира.“ Майореску не предрече с кого и против кого ще тръгнат, обаче намекна, че въздържаното и „много предпазливо поведение на българското правителство спрямо Румъния я заставя да бъде нащрек и да потърси приятелството другаде“ [IX, 4, 1, 774—775]. Условното „досега не се е ангажирала“ не биваше да успокоява.

Окръжното на Майореску поощри Сърбия и Гърция да не отстъпват в Македония. Във Вилхелмщрасе Цимерман стана изразител на заблуждаващото схващане, че „поведението на Румъния не било още определено, тя цели някои нови компенсации от българите в случай на война, а не да помага на Сърбия за някакво си балканско равновесие“. Посланиците му пригласяха, че „още не се знаело към къде клони Румъния“, която щяла „да пита Виена“ дали да предприеме военна акция. Докладите на самите австро-унгарски военни аташета от Букурещ и Белград говореха обратното: „Влиянието на Австро-Унгария в Румъния започнало да понамалява, в замяна на което се усилвало онова на Русия в полза на Сърбия“ [I, 4, 1369, 308; 1370, 15].

Хабсбургската монархия нямаше да се намеси във войната на Балканите, което би я сблъскало с Русия и би отблъснало Румъния от Тройния съюз, или както Начович съобщи на 30 май от Виена: „Във всеки случай сеирджии са и нищо повече“ [IV, 2, 192, 1—2].

Почувствувал се отстранен от Главната квартира, а и нежелаейки да поеме отговорност за „всяка лудория“, на 28 май генерал Фичев помоли генерал Савов да бъде освободен от длъжността началник-щаб на действуващата армия поради „съвършено разклатено“ здраве и да му се разреши двумесечен задграничен отпуск за лечение. Помощник-главнокомандуващият възрази, че „не е справедливо“ да бъде изцяло удовлетворена молбата, и ходатайствува пред царя да го прати на лечение [III, 6, 3, 22]. Здравословното състояние всъщност не бе причина за оставката. Полковник Нерезов започна да изпълнява временно длъжността началник-щаб на действуващата армия, утвърждавайки се като дясната ръка на помощник-главнокомандуващия.

Генерал Савов поиска да изтегли от Солун дружината на 14-и македонски полк с оглед възможното ѝ вземане в заложничество от силно превъзхождащия гръцки гарнизон. На 30 май Гешов след продължително мълчание отговори отрицателно: „Министерският съвет не мисли, че е дошел още момента за оттеглянето на тая дружина от Солун“ [I, 4, 1369, 305]. Вярно е, че всяко изтегляне щеше да се сметне като предвестник на нападение, но твърде скоро положението на шепата български войници стана неспасяемо.

И Черна гора се присъедини към противобългарската коалиция. Генерал Савов бе съобразил, че 16 000 черногорци ще заместят сръбските войски в Новопазарския санджак, но не предполагаше, че още 15 000 ще бъдат изпратени за пряко участие във военните действия срещу България. Сръбското правителство пое издръжката на черногорската армия, постигайки единогласие с управляващите кръгове в Цетина, че „българите са по-опасен враг, отколкото турците“. Генерал-сердар Янко Вукотич, министър-председател на малката планинска държавица, пристигна за преговори в Белград, където се съгласи да не бъде отстъпвано нищо, завзето с оръжие [I, 4, 1370, 176—177].

На Босфора назряваха нови размирици. На 29 май великият везир Махмуд Шевкет паша бе убит от противници на Младотурския комитет. Предния ден той заяви на гръцкия митрополит Григорис, че „турските войски при Чаталджа и Булаир не са вдигнати и няма да бъдат вдигнати, докато не се разбере какви ще

бъдат отношенията между балканските съюзници". Гешов предупреди чак от Берлин: „Предвид събитията в Цариград не ще да е добре да дегарнираме (оголваме — б. а.) напълно Чаталджанската линия" [I, 4, 1370, 11]. Освободеното място във Високата порта се зае от министъра на външните работи принц Саид Халим паша, а постът министър на войната се повери на главнокомандуващия действуващата армия Изет паша. Разговорите, водени с Начович относно възстановяването на двустранните дипломатически отношения, трябваше да се преместят от Виена в Цариград [III, 1, 515, 1—3]. Въпросът за демобилизацията умишлено бе изтикан назад.

Макар отговорите на „кремълската депеша" да защищаваха коренно различни възгледи, на 31 май Сазонов изрази увереност, че с помощта на Русия ще се излезе от „сегашното остро положение по мирен начин и при запазване на съюза". От името на императора той призова четиримата министър-председатели „веднага да дойдат в Петербург, гдето всички въпроси за разногласията и начините на тяхното разрешение ще се подложат на обсъждане и ще трябва да получат определено направление". Предварителната среща в Солун се сметна като вече неотговаряща на новосъздаденото положение. В случай, че не се постигне пряко споразумение за равномерно намаляване на армиите, този въпрос се предвиждаше да стане точка първа в дневния ред на конференцията [IX, 1, 111—112; X, 36, 110—113]. Изобщо не се спомена за договорен арбираж, очакван с нетърпение в София.

Който познаваше отвътре българските войници, щеше да схване първопричината за избухналите бунтове от 23 до 28 май в пет полка на 1-а армия. Претъпканите ешелони отминаваха родните места и наредените от двете страни на железопътната линия близки. Няколко дни домашен отпуск не биха попречили на бързото прехвърляне на запад и югозапад. Напротив, щяха още повече да повдигнат духа. Българските войници, 80 на сто селяни в униформа, издържаха на студовете и вилиците, но гледката на „буйните нивя" ги душеше.

На 31 май генерал Кутинчев докладва на генерал Савов, че вълненията са затихнали, но положението остава сериозно, „като взема политически характер". Цели роти отказаха да вървят напред в една нова война, после се „разкаяха". Той поиска от правителството бързи мерки, защото „на военни действия с успех от една деморализирана армия, каквато се явява засега 1-ва, едва ли може да се разчита". Ръководителите на опозиционните партии трябвало да се солидаризират с политиката на правителството по разпределението на освободените земи. За уталожване на вълненията командуващият предложи отпуск, последователно и на части, „в случай, че преговорите по делбата ще се продължат" [II, 2, 16, 439; IV, 1, 16, 85]. Министерският съвет одобри положението. Фердинанд ядосан написа върху доклада: „Четох с дълбока скръб това грозно положение. Дотам сме дошли след 25-годишен партизански разврат!" [IX, 4, 2, 428—433].

Протакайки договорното решаване на въпросите, бившите съюзници предвиждаха брожения и непокорства сред българската армия, за да престане тя да бъде надеждно средство за точно прилагане на договорите. След като не постигнаха демобилизацията, което означаваше признаване на окупационното статукво в изгода на Сърбия и Гърция, те започнаха да работят за „деморализация". Въпреки даденитe големи жертви във войната срещу Османската империя, лошото снабдяване, изнурителните преходи в лятната горещина, теглилата на гладуващите семейства в огромното си мнозинство българските войници не помислиха да захвърлят оръжието и продължиха да изпълняват дълга си. Генерал Савов се отказа от „крути мерки" срещу причинителите на безредиците и настоя пред правителството да се осигури помощ на войнишките семейства при коситбата и жетвата [I, 4, 1369, 289—300; 1371, 69—70].

Помощник-главнокомандуващият обаче не смяташе да драматизира нещата повече, отколкото са, и порица генерал Кутинчев: „Не трябва да правите заключение по първите впечатления. Отделната бригада — това са новобранците, от тях не трябва да се заключава за другите. Останалите три полка, щом са се подчинили на чувството на дълга, трябва постепенно да се върнат на старото си положение. При тежките условия, които се паднаха на долята на войниците, тези променливи избухвания са понятни... Ако армията е дошла дотам, че ще я командуват вестниците и разни агитатори, то тогава България трябва да се откаже от себе си, а ние всинца трябва да хвърлим пагоните" [II, 2, 16, 438].

Войските на 1-ва армия тръгнаха към районите си на съсредоточаване едва на 3 юни. Генерал Кутинчев настоя пред Главната квартира или да се ускорят преговорите по дележа, или да се воюва [II, 7, 30, 55—57]. Генерал Тошев допълни, че причините за брожението са „болестите в частите и напразното чакане на войната, а не страха от нея" [III, 6, 10, 284]. Напрегнатото положение — ни мир, ни война, тегнеше върху нетърпението, а за една мобилизирана армия нямаше по-опасно състояние от бездействието.

За разлика от своя деснофлангови съсед генерал Димитриев бе преизпълнен с увереност. Неговите грижи се въртяха около притеглянето на обозите: „Днес (1 юни — б. а.) бях в Сливница, гдето се срещнах със старшите началници на поверената ми армия. Те всички са бодри и гледат с вяра на частите си. Сред войниците не се забелязват никакви признаци на разложение или неподчинение. Всички са проникнати от съзнанието, че трябва да се доизкара почнатото дело докрай" [II, 4, 23, 19]. Командуващият 3-а армия бе твърде близък до дейците на Прогресивнолибералната партия, чиято неотстъпчивост подкрепи решително.

С ОРЪЖИЕ ИЛИ НА АРБИТРАЖ

При крайно влошеното международно положение Данев мечтаеше да има зад себе си единна вътрешнополитически България. Александър Малинов и Никола Генадиев се съгласиха по принцип с образуването на ширококоалиционно правителство. Димитър Тончев постави условие всички партийни шефове да приемат поканата. Васил Радославов отказа: „Почнали сте вие, карайте вие. Може всичко да се случи, нека ние бъдем в резерва." Данев им обясни, че ако Сърбия не изпълни договора и арбитражът не сполучи, дори тогава ще се прибегне до „крайното средство" [IX, 10, 95] — средството на войната.

Разгневен, че не е осъществен замисълът за кабинет на широка основа, на 29 май Фердинанд се нахвърли върху Радославов с обвинението, че действувал лично против него под влиянието на своите „сопаджии". Водачът на Либералната партия отговори, че не желае да робува на русофилската политика и „да носи отговорност за чужди дела". Царят обаче бе на мнение да не се скъсва с Русия, защото Румъния е в гърба, а и се очакват пари от Франция. Той призна, че приел руското покровителство и сключил Балканския съюз, понеже „чрез него намерил метли, с които да измете турците от Европа", но не виждаше „засега" възможност да промени избрания външнополитически курс [I, 7, 75, 52—57].

Правителството се преустрои в същия теснокоалиционен състав от Прогресивнолибералната и Народната партия. Указът за неговото назначение бе подписан късно вечерта на 1 юни 1913 г. По тайна препоръка на генерал Савов за министър на войната бе избран генерал Ковачев, но тъй като той командуваше главната 4-а армия, Данев се опита да задържи генерал Никифоров като управляващ министерството. Фердинанд обаче държеше да отстрани напълно изпадналия в немилост генерал и определи генерал-майор Кирил Ботев да замества титуляра до завръщането му от Македония [III, 1, 1833, 4; 1939, 380]. Временното управление на военното ведомство не бе сполучливо, понеже на избраника липсваха необходи-

мият опит и авторитет пред Главната. квартира, разположена в сградата на министерството.

Новото правителство си постави програмната цел да наложи изпълнението на арбитража точно по договора — в преки преговори със Сърбия или чрез посредничеството на Русия: „Само ако това би било невъзможно, нам оставаше да изберем една между двете политики, а именно политиката на отстъпките чрез преки преговори или прибягването до оръжие. Но дотогава, докогато средствата, за да се застави Сърбия да се подчини на арбитража, не бяха изчерпани, нямахме право да се спираме нито на едната, нито на другата“ [X, 35, 5—6]. Следователно трябваше да се чуе думата на височайшия арбитър.

Едно стихийно природно бедствие внезапно връхлетя сякаш за да предупреди за надвисналата опасност от крушение. На 1 юни в 11,35 ч. България се разтърси от силно земетресение. Особено пострадаха Велико Търново, Горна Оряховица, Лясковец и околните села. Стотици загинали и ранени, хиляди останали без подслон [I, 1, 154, 1—30]. Почти половината състав на 5-а дунавска дивизия бе пуснат в петнадесетдневен домашен отпуск.

Воден от своя горещ темперамент, Данев заговори няколко тона по-високо от своя предшественик. Той веднага постави ребром въпроса за съвместно заемане на територията северно и източно от Солун, освободена от 7-а рилска дивизия, и „спорната зона“ в Югозападна Македония [IX, 4, 1, 611—612]. Крал Константинос залагаше много на роднинските си връзки с Хоенцолерните и на изгоден арбитраж с помощта на пръв поглед учудващото съчетание от сили Германия — Франция. Венизелос вече смяташе неуместна срещата на четиримата министър-председатели в Солун [IX, 4, 1, 611—612].

Същия ден Ив. Ст. Гешов разговаря с Готлиб фон Ягов, който се усъмни дали всички спорещи страни ще останат задоволени от руския арбитраж и „в такъв случай, наместо да се отложи (новата — б. а.) балканска война за след една година, той лично би предпочел да стане войната сега, за да се ликвидира положението с осигуряването на траен мир, от който има нужда целият свят“. Гешов възрази, че „Европа има интерес и желае сега да отстрани опасността, а за в бъдеще никой не знае какво може да стане“. Събеседникът му елинофил отбеляза, че „гърците по никой начин няма да изоставят Солун и споразумение могло да стане само за хинтерланда“. Данев бе недоволен от поведението на пълномощния министър и му направи строга забележка: „Моля да не говорите за арбитраж с гърците. Ако те настояват за Солун, не по-малко настояваме и ние.“ Той се въздържа да добави, че „силата и правото са наши“ [IX, 4, 1, 610—611].

Солун се превърна в средище на оживена дипломатическа игра. Руският генерален консул замижа при сключването на гръцко-сръбския съюзен договор, но не пропускаше да внушава на генерал Хесапчиев, че „мирът или войната сега зависели“ единствено от България, понеже нейните бивши съюзници нямали намерението да я нападат. Ако България отхвърлела искането за ревизия, „Сърбия веднага ще обяви анексията на заетите от нейната армия територии , а пък това може да предизвика въоръжен конфликт, който при крайно съмнителното поведение на Турция и Румъния би могъл да завърши печално за България...“ Според консула приятелското споразумение с Гърция би се „лесно постигнало“, ако българското правителство се откажело от своята непримиримост. Макар да се предпазваше от изказване на мнение по „чисто политически въпроси“, представителят на българската армия при гръцката Главна квартира бе пределно откровен: „Никой не трябва да си прави каквато и да е илюзия, че българският народ ще допусне безнаказано разхищението на плодовете от славните победи на неговата храбра армия.“ Той сподели изумлението си от постъпките на височайшия арбитър, който, вместо да уреди справедливо спорните въпроси, оказва нарастващ натиск, за да

принуди България „да се откаже от най-ценните плодове на славните победи за създаването на Велика Сърбия“. Руският представител взе да оправдава руската политика с нейното „много деликатно“ положение, стремяща се да запази Балканския съюз с „еднакво справедливо отношение към всички съюзни балкански държави“ [I, 4, 1370, 2—3]. Балканският съюз бе вече разрушен от противобългарския заговор в главния град на Македония.

Поканата за „неотлагателно заминаване“ за руската столица се прие с благодарност от Пашич и Венизелос, докато Данев според донесението на Неклюдов от 2 юни, „както изглежда, желае да тръгне за Петербург, но го смущава неувереността в това — дали Сърбия е приела безусловно арбитража на Русия“. Българската позиция бе непоколебима: „Сърбия трябва да отстъпи безспорната зона и незабавно да отиде на арбитража относно спорната. Друг изход няма“ [III, 1, 47, 3].

Новият министър-председател нареди на Бобчев да ходатайствува най-енергично за извършване на арбитража, ако Сърбия го е приела безусловно, съгласно буквата на договора: „Единственото средство да се избегне войната е скорошното произнасяне на арбитъра.“ Той препоръча на Сазонов да предложи на бившите съюзници да изпратят в неколкодневен срок писмено своите гледища по спора, а императорското правителство „да пристъпи час по-скоро към разрешението му“, защото „всяко протакане може да бъде съдбоносно“ [IX, 4, 1, 500].

Руският външен министър потвърди, че спорът между България и Сърбия ще трябва да се разгледа „съвършено отделно от решението и на гръцко-българския спор“, обаче не могло да се пристъпи към арбитраж без увереност, че и спорът с Гърция ще получи мирен изход [IX, 1, 113—115]. Тезата за поотделно, но едновременно разглеждане на двата спора не допадаше никак на българското правителство.

Преди да отпътува за родината, за да поеме поста министър на вътрешните работи, Маджаров бе приет във Форин офис от сър Едуард Грей, който се позова на неговото чувство за равновесие, особено потребно в огъня на събитията: „Като отидете в София, ще дадете там да разберат какво би загубила оная балканска държава, която стане причина за една междусъюзническа война.“ Не бе необходимо да се уточнява, че става дума за България. Балканският комитет също призова към уреждането на споровете по мирен начин [IX, 1, 113—115].

В частното си писмо от 3 юни Бобчев описа на Данев смущението, обзело Сазонов от избухването на правителствената криза: „Много искат да знаят, възможно ли е генерал Савов да се впусне в нападение, без да има за това решение от отговорното правителство.“ Наложило се да го успокоява. Министърът на външните работи увери, че третейското решение ще бъде в полза на България, но би било добре преди неговото вземане тя да се разбере със Сърбия „нещичко да отстъпим“ извън „спорната зона“. „Нещичкото“ се оказа твърде значително — Велес, Крушево и Кратово, коридор към Гърция и търговски излаз на Бяло море. Бобчев предупредн да не се дава такъв съвет, защото се поощрява сръбската неотстъпчивост. Това означаваше загуба на Охрид и отказ от обща граница с Албания. Относно настояването за демобилизация преди третейския съд пълномощният министър постави условието да бъдат отстъпени предварително безспорно българските земи [X, 4, 177—180]. Безпристрастността на арбитъра се подложи на постоянно увеличаващо се съмнение.

В доклада си до царя от 2 юни Данев пресъздаде последиците от „ужасната катастрофа“ на земетресението и направи разбор на „ненасърчителните сведения“ за духа на войските от 1-ва армия. Очаквайки среща с генерал Савов, той призова: „Върховен час е да се вземат мерки“. Неклюдов вчера предал двете искания — четиристранна конференция в Петербург и демобилизация. Министър-председателят подчерта дебело условието си първо сърбите да приемат арбитража

„безусловно на почвата и в границите на договора“, а с Гърция да се водят отделни преговори, „макар и в Петербург“. Заключението щеше да се хареса на монарха: „Другояче ходенето излишно.“ Данев посъветва „голяма осторожност относно демобилизацията, за да можем да оперираме евентуално с тоя внушителен инструмент — армията“. По принцип той приемаше демобилизацията, но след установяването на полагащия се по договор съюзнически кондоминиум (съвместно владение) в Западна Македония. Накрая министър-председателят засегна болното място: „При това ще се ръководим и от състоянието на духовете на войските, като евентуално практикуваме даването по-дълги отпуски на широка нога. Впрочем по последния въпрос (за отпуските,а не за демобилизацията — б. а.) думата ще има генерал Савов“ [III, 1, 11, 71; IX, 4, 502]. Помощник-главнокомандуващият обаче смяташе, че разполага с по-големи пълномощия.

Министерският съвет изслуша доклада на генерал Савов, който изтъкна „пълната готовност на армията за нова война“: „До 10—12 дни войската или трябва да бъде използувана за военна акция, или разпусната, иначе сама ще се разотиде.“ Взе се решение да се пристъпи „тутакси“ към пускане на част от войниците в дългосрочен отпуск, щом сръбското правителство приеме арбитража без уговорки, или „в 10—12 дни правителството (българското — б. а.) ще трябва да отиде докрай, т. е. до война“. Правителството никак не бе склонно да приеме срещата в Петербург, защото се очакваха загуби за българското национално дело, като се започне със Скопие и Солун [IV, 1, 16, 83—86].

За разлика от „свенливо“ действуващия Гешов сега Данев заговори ясно и високо, за да го чуят по-добре. Той съобщи на Бобчев предварителното условие — Сърбия да приеме безусловно извършването на арбитража върху основата на договора: „Дайте да се разбере, че другояче, щом няма съгласие по този кардинален въпрос, ходенето в Петербург се явява излишно.“ Твърде скоро и самият Данев щеше да стане излишен за руската политика на Балканите, но засега неговият глас се разнасяше далече: „Ако сърбите викат, ние не по-малко право имаме да викаме, защото нас повече ни боли. Ако за сърбите Македония е обект на завоевателна политика, за нас Македония представлява нещо повече — тя е част от живото българско тяло и за нас много по-мъчно е да се къса това тяло на части.“ Жертвите, направени „със стиснато сърце“ при сключването на договора, бяха крайните отстъпки, след които българският народ можеше да отиде „до крайност“ [III, 1, 1939, 384—386]. След войната Данев щеше да се оправдава, че покачването на тона било необходимо, за да накара Николай II да настои в Белград за безусловно подчинение на арбитража, но го взели погрешно за войнствен политик.

Сазонов обаче държеше най-напред да се срещнат четиримата министър-председатели без поставяне на предварителни условия и чак тогава да се обсъди начинът за извършване на демобилизацията, като се подготви „почвата за незабавното пристъпване към арбитража“. Същото съветваше френският посланик Теофил Делкасе [I, 4, 1370, 13]. Съглашението бе за среща на всяка цена, България пък се чувствуваше засегната и потърпевша страна.

В телеграмата си от 3 юни Неклюдов предаде, че Данев повдигнал „въпроса за демобилизацията в тясна зависимост от въпроса за разграничението“. Позовавайки се на договора, той все повтарял за съюзнически кондоминиум и поставял като „неизменно условие в Македония наред със сръбските окупационни войски да бъдат допуснати и български“. Тогава България щяла да се съгласи да демобилизира армията си до мирновременния ѝ състав. Министър-председателят заявил, че „ще побърза да дойде в Петербург“, ако Николай II не се откаже да произнесе арбитража по договора и „ако сърбите приемат арбитража, тъй както го е приела България“ [IX, 1, 114; X, 53, 179—181]. Постепенно руският император и сръбското правителство започнаха да се разглеждат като отсрещната страна.

Данев постави и пред Пашич условието едновременната демобилизация да се

извърши само при съюзнически кондоминиум в Западна Македония до произнасянето на арбитъра въз основа на договора, за което да бъдат подготвени в срок от една седмица обяснителните мемоари [IX, 4, 1, 506]. Срокът бе съобразен с желанието на Главното командуване.

Сведенията, добити от румънската легация в Париж, потвърдиха заплахата, че при война на България срещу бившите ѝ съюзници „интересът на Румъния бил да върви със Сърбия и Гърция“, без да се влияе от задълженията си към Централните сили: „Трябвало да се държи сметка за 400-хилядната румънска армия.“ Станчов остави министър-председателя да размишлява върху решената вече задача: „Разбира се, Вие можете да проверите тия разкази, колкото се отнася до понататъшната румънска политика!“ Но тъй като и Пишон предупреди, че румънската армия ще марширува на юг, той допусна „да има нещо вярно“ [I, 4, 1369, 234]. Не нещо, а всичко бе вярно до степен на сигурност.

В Консултата уверяваха Ризов, че османската армия нямало да наруши границата Мидия — Енос, а Румъния не е сключила „никакъв съюз“ със Сърбия и Гърция, нейните войски едва ли щели да се решат да преминат линията Тутракан — Добрич — Балчик, „освен ако ние победим сърбите“. Данев вярваше, че при война със Сърбия Австро-Унгария ще задържи Румъния, а и не бе напълно изоставил надеждите си в Русия. Той бе толкоз заслепен, че самонадеяно заяви на сър Бакс Айрънсайд, че „стига да си дигне двата пръста, за да се спрат румънците“ [I, 5, 704, 43; III, 2, 1746, 126].

На 4 юни Данев изпрати на Бобчев две телеграми. В първата се повториха условията за срещата и демобилизацията и пак се каза решително: „Дайте категорично да се разбере, че преди всичко е необходимо да се съгласи Сърбия на предвидения в договора и в рамките на тоя договор арбитраж.“ Във втората бе изразено недоумение, защото от „кремълската депеша“ се разбирало, че Николай II „встъпва в ролята си на арбитър и тържествено кани България и Сърбия да възприемат арбитража“. Сега, вместо да бъде накарана Сърбия да възприеме точното изпълнение на арбитража, се канеха първите министри в Петербург — „види се, с цел да преговаряме“. Данев отиде на риска да предприеме натиск върху височайшия арбитър, като към нотките на молба прибави и ултимативни: „Ние откровено заявяваме, че ни е непонятна тая процедура, и добавяме, че всяко преговаряне със сърбите по териториалните въпроси е безполезно губене на време, защото за лишен път се установи, че споразумението направо с тях е изключено. При тази обстановка, ако императорското правителство държи сметка да смекчи конфликта между България и Сърбия, който грози да се разрази твърде скоро в кърваво стълкновение, не остава, освен да ни уведоми веднага, че Сърбия приема арбитража безусловно, в силата и границите на договора. В противен случай дайте да се разбере най-откровено, че войната, каквито последствия и да има, е неминуема, за което всичката отговорност ще падне не върху нас. Добавям, че днешното натегнато положение може да трае няколко дни, след което вече ще заговорим с ултиматум, отправен направо към Сърбия. Нима трябва да се стигне работата дотам?“ [IX, 4, 1, 507—508]. Управляващите кръгове в Белград и Атина искаха да се стигне точно дотам, откъдето нямаше да има връщане към договорите. За жалост ултиматумът до Сърбия се почувствува от императора като отправен дръзко и до самия него.

Сазонов твърдеше, че срещата на четиримата правителствени ръководители не ги обвързва „от по-рано с каквито и да било решения“: „Настояваме на бързия отговор на г-н Данев желае ли той или не да дойде в Петербург. Благоволете да му посочите, че с протакането или отклоняването отговора на поканата той не ще съдействува на примирителното дело“ [III, 1, 1833, 34; 2, 186, 45]. Руската дипломация се изправи пред извънредно трудната задача да помирява непримирими вече противници.

И след отговорите на цар Фердинанд и крал Петър положението остана неизяснено. В поверителен доклад от 4 юни Бобчев очерта трите главни въпроса на дневен ред: демобилизацията, арбитража и срещата. Той ги разгледа подробно в Певчески мост: демобилизация само след пълно опразване на безспорната зона или поне заемане от смесени гарнизони; арбитраж точно според договора и тогава Данев ще се появи в Петербург. Руското становище бе изградено в обратен ред: с идването на Данев всичко „ще се свърши миролюбиво", защото най-напред ще се обсъдят начинът и редът на демобилизацията; Пашич щял да се подчини на арбитража в Петербург и пак тук трябвало да се реши кой и как ще извърши арбитража с Гърция. Личното мнение на Бобчев се различаваше от това на Данев: „Ние не можем да се откажем от една среща в Петербург. Нашият министър-председател тук ще понска изпълнението на казаното по арбитража в императорската депеша. Той може и предварително да уговори всичко, което е в наш интерес, след като се съгласи да приеме поканата за срещата. Впрочем аз днес заявих, че ако арбитражът не ще се извърши в рамките на договора, нашият министър-председател не намерява за възможно да се явява в руската столица. Но ще бъде крайно неудобно отхвърлянето на една покана, която се прави като че от руския император. Напротив, нека се явим и заявим твърдо и енергично нашите безспорно прави и справедливи искания — да се даде удовлетворение на тоя народ, който заслужи със своите свръхчовешки жертви и повече от тия придобивки, за които се домогваме" [IX, 4, 1, 530—531]. Докладът се получи в София едва на 10 юни.

Променил съотношението на силите спрямо тези на бившите съюзници, помощник-главнокоманду ващият донесе на 4 юни в телеграма до министър-председателя: „Нашето положение в стратегическо отношение е вече такова, че ние след 4 дена, считани от днес, сме в положение да влезем във война едновременно със сърби и гърци. Дребните безпорядъци в някои части са почти възстановени и от тях съвсем не трябва да се обезкуражават факторите, от които зависи разрешението на въпроса за откриването на военните действия." Данев сложи резолюцията: „Говорих лично да не се предприема нищо. Генерал Савов обеща" [II, 1, 1833, 32].

Пак на 4 юни Генерал Савов издаде три заповеди до действуващата армия, изразяващи вярно целите, стремежите и настроенията на Главното командуване. Заповед №254 изхождаше от политическото положение, при чието оценяване се дочуваше и гласът на Данев: „Нека всеки офицер, подофицер и редник от действуващата армия се проникне от непоколебимото убеждение, че при настоящото политическо положение дали България ще излезе от тая война без Солун и Македония, зависи изключително от това, дали армията ще бъде способна да изпълни своя дълг докрай... Срамота ще бъде за българското войнство, за всинца ни — от редника до генерала, ако след толкова жертви, след оная слава, която заслужено спечелихме в миналата война, оставим армията да се оскандали, а сърби и гърци да завземат земите, освободени с нашата кръв, земите, за които ние обявихме война на Турция" [II, 2, 5, 282—283].

Заповед №255 бе предназначена за командирите. Помощник-главнокомандуващият си даваше сметка, че три четвърти от кадровия офицерски състав е излязъл от строя, заместен от неопитни млади действуващи и запасни офицери: „Вдигането на ръка срещу войника е забранено от закона. Ръката, която се е вдигнала срещу войника, трябва да бъде строго наказана" [I, 4, 1370, 158—159]. Запазването на човешкото отношение към подчинените трябваше да предотврати поводите за нови непокорства в частите.

Със заповед №256 генерал Савов се обърна към редовия състав, напипвайки умело най-нежните струни на войнишката душа — родолюбието и дълга към сънародниците: „Войници! Нашите съюзници се обръщат в наши врагове. Те искат да завземат земите, които вие с кръвта си и с живота на вашите храбро загинали

другари завоювахте. Там български майки и девици се безчестят и насилват от тях. Там нашата религия е поругана, нашите черкви затворени, а българската интелигенция изпратена в заточение. Без тия земи нашето Отечество е осъдено да бъде пак бедно и населението му да живее в мизерия. Вие, храбри и достойни синове на майка България, ще оставите ли това вероломство на нашите досегашни съюзници ненаказано? Ще оставите ли гръцките паликарета и сръбските цигани безнаказано да се гаврят с честта на македонските майки и девици? Войници! Дните, които преживява Отечеството ни, са важни. Те ще решат съдбата му завинаги... Може би тия високи отечествени интереси ще поискат в най-скоро време от нас отново да се сразим с един нов враг... стегнете се и бъдете готови отново със своето дружно напред с един удар да го сломите и му наложите бърз и траен мир" [II, 2, 3, 107]. Тази заповед, подготвяща психологически новата война, се прочете пред строя на всички роти, батареи, ескадрони и команди 12 дни преди нападението на 16 юни и повече от вероятно бе да достигне до ушите на вражеското разузнаване.

Колко несигурен бе тилът на българската армия, показа изявлението на Майореску от 4 юни, че която и от бившите съюзнички да наруши мира, „Румъния веднага ще мобилизира своята армия и ще заеме българската територия до линията Тутракан — Балчик" [IX, 1, 117]. Това бе един заблуждаващ ход относно дълбочината на действителните румънски намерения.

Въпросът, тревожещ нощите на Данев, бе зададен от него на 5 юни в разговора с граф Адам Тарновски. Той изказа надеждата, че ще има мир между България и Сърбия, но ако въпреки очакванията бъде нарушен, „желае да знае какво ще бъде държането на Австро-Унгария". Пълномощният министър отговори също с въпрос относно бъдещата политика на България спрямо двойната монархия. Неговият събеседник се изплъзна със становището за договорно уреждане на спорните въпроси — „следователно, докато той съществува, ние сме съюзници на Сърбия": „Политиката не се прави с декларации, а се ръководи от обстоятелствата. Досега България е дала доказателства, че води реална политика и се съблюдава с обстоятелствата." При тяхната промяна България би могла „да води политика, не неприятна на империята". На поредното напомняне за необходимото разбирателство с Румъния Данев се задоволи да отбележи значението на раздразненото обществено мнение, поради което Балплац трябвало да повлияе, „щото аспирациите на румънците да не отиват много далеч" [III, 1, 1833, 7—8; IX, 17, 6, 670]. Данев се надяваше не на помощ от Виена, а на нейния благосклонен неутралитет.

С риск да стане досаден и Алфред Панафьо заговори за румънската заплаха, но Данев самоуверено заяви: „Ние сме ориенталци и като такива разбираме окръжното на румънците (на Майореску — б. а.) като покана да им дадем нещо (още — б. а.). Е, добре, ако дойде работата дотам, ще им дадем и мисля, че ще се уреди работата." Пред Куки Боасо министър-председателят отново каза с нетърпящ никакво възражение тон: „За това ходене (в Петербург — б. а.) не може да се говори, докато не се реши въпросът за приемане на арбитража от страна на сърбите по начина, предвиден в договора." След като изслуша елинофилските внушения на фон Белов-Залеске. и Данев се принуди да обещае: „Щом се разберем със Сърбия, лесно ще се споразумеем с Гърция, с която няма да се бием." Но пред сър Бакс Айрънсайд той бе по-откровен: „Времето ни притиска и армията не може да чака!" [III, 1, 1833, 9—13; IX, 13, 2, 84].

Тъй като срещата между Данев и Тарновски бе подозрителна за руската дипломация, Неклюдов също се озова в Министерския съвет, където призна правотата на българските искания и настоя за благоприятен отговор на императорската покана. Министър-председателят не допускаше никакво отклонение от договорното изпълнение на арбитража: „По това ние сме твърдо решени да не отстъпваме и да отидем до крайност, даже и до война." Нямаше друг изход, освен

Николай II да застави Сърбия да изпълни задълженията си според буквата на договора. Данев държеше, че „преди да се иде в Петербург, трябва да се разясни и установи характерът на арбитража [III, 1, 1939, 359—362].

Гръцкото правителство отказа да преговаря с българския пратеник Михаил Сарафов за определяне на бъдещата граница чрез признаване правото на първенството при заемането на земите северно и източно от Солун, както и за възможно най-тесните очертания на „спорната зона" в Югозападна Македония. Ето защо Данев даде „за ръководна нишка" на Хаджимишев да поддържа, че без решаването на тези два въпроса ще е невъзможна „всяка по-нататъшна стъпка за преговаряне": „С какво сърце ще преговаряме в Петербург, когато положително знаем, че гърци и сърби са сключили съюз против нас, за да ни лишат от законните победи?" Предварителното условие бяха опразването на цялата безспорна зона на север и на изток от Солун и съвместното заемане на „спорната зона" в Югозападна Македония [III, 1, 1939, 359—362]. За самия Солун се премълча благоразумно.

Бившите съюзници на България се готвеха за война, без да заплашват открито с нея. Княз Христофорос се зае да сее заблуждението, че „няма да има война — всичко това било блъф". Хаджимишев дори се поддаде временно на уловката: „Аз съм убеден в съществуването на тоя комарджийски гръцко-сръбски блъф, но че у нас няма блъф и че спасителният страх също се забелязва тук, откак видяха, че войната става възможна, е най-доброто доказателство, че благодарение твърдостта на царското правителство тоя блъф не ще успее... стига да им се даде да разберат, че ние сме готови да се бием." Разпространяваните в Европа „аларми за предстояща война" били предназначени да предизвикат намесата на силите в полза на арбитража. Пълномощният министър се оплака от ругателствата срещу „диваците, мечките и варварите", на които взел да приглася и „политическият гамен" Ламброс Коромилас. Данев му възложи да протестира високо по повод „непрестанните и безразборни преследвания на българите в местата, окупирани от гръцките войски, преследвания, които надминават ония през турския режим" [I, 4, 1370, 178—179].

Министър-председателят обърна изрично внимание на Бобчев, че спорът с Гърция не бива да се свързва с договорния арбитраж в спора със Сърбия. Не България, а Гърция трябвало да бъде обвинявана поради „опитванията си да преговаря в Цариград и Букурещ против нас и да сключва формален съюз, за да ни лишава от легитимните плодове на нашите победи". Данев усвои до голяма степен войнствения език на генералите: „При Ангиста ние се спряхме, защото ни беше срам да се бием със съюзниците си. Бележим обаче, че ако провокацията се повтори, не отговаряме за последствията, тъй като и без това ни гнети обстоятелството, че гърците по вероломен начин завзеха окупираната по-рано от нас територия северо и източно от Солун." По-остър се смяташе спорът със Сърбия, която не възприемаше арбитража по договора, и ако в кратък срок не се пристъпеше към демобилизация — „мирът се намира в опасност": „Ето защо ние не можем засега да се спираме на мисълта за ходене в Петербург" [IX, 4, 1, 613]. Макар причините да бяха основателни, тежките последици от отказа налагаха отиването в руската столица.

На 5 юни Бобчев посети Нератов и княз Александър Трубецкой, началник на Азиатския департамент, за да предаде, че конференцията би била излишна, ако Белград не обещае предварително, че ще признае и изпълни решението от арбитъра, добавяйки, че в случай на неосъществяване на арбитража по договора „братоубийствената война може да избухне всякой ден". Отговорът бе успокояващ. Веднъж стъпил в Петербург, Пашич не би могъл да се откаже от арбитража. Предупреждението отново прозвуча непоколебимо: „Ще носи тежка отговорност този, който се отклони от срещата." Съгласно получените строги инструкции, пълномощният министър призова да се въздействува по-енергично върху Пашич, за да приеме предварително изпълнението на договорния арбитраж, „без което, казах,

не вярвам, че Вие (Данев — б. а.) ще дойдете тук" [IX, 4, 1, 169—170]. Бобчев се размина със собственото мнение.

Свиканият на 5 юни Министерски съвет обсъди съдбоносния въпрос, да се отиде ли „на Каноса", или да се „изклинчи" и приложи крайното средство — оръжието. Избухна остро пререкание между Теодоров, който пак се изказа в полза на арбитража, и Христов, призоваващ да се отнеме за два-три дена като „свършен факт" поне Солун. Данев щеше да пита генерал Савов дали е възможен подобен светкавичен удар. Министрите се намираха под тежестта на заплахата на Николай II, която предвещаваше несигурен тил откъм Румъния и Османската империя. Те решиха Данев да отиде в Петербург „само тогава, когато Сърбия приеме абитража в рамките на договора или когато Русия ни каже, че по договора нашите права върху безспорната й част от спорната зона ще бъдат признати от императора и че гръцкият спор в Петербург не ще се решава". Тогава мечът щеше да остане неизваден в ножницата. Но не се ли дадяха тези уверения, то след връчването на един ултиматум: „Ние ще оставим на оръжието да реши въпроса, ще се сдружим дори и с дявола, но ще накараме нашите вероломни съюзници да се преклонят пред нашето право.... Никой не иска войната, но никой не я и изключва"[IV, 1, 16, 87—89]. Войната сякаш се налагаше, без да бъде желана.

За да злепостави българската политика във Виена, сръбското правителство умишлено изтърва във в. „Тан", че в съюзния договор има клауза за изпращане на 200 000 българска армия срещу Австро-Унгария. Нарочно обаче бе пропуснат текстът на чл. 2 от тайното приложение, с който Сърбия призна безспорната зона в Македония, както и четирите военни споразумения, последвали сключването на военната конвенция и значително изменили нейното съдържание. Според Пашич чл. 4 давал право на някакъв „широк арбитраж". Всъщност той се отнасяше само до спорове по тълкуването и изпълнението на някои разпоредби на договора, но извън безспорната зона. Данев натовари предпочитащия мълчанието Станчов незабавно да опровергае вестникарската шумотевица, а Сазонов се „крайно смути" от издайничеството, обаче не посмя да се скара на Хартвиг. Нератов пък призна възражението на сръбското правителство срещу цялостното обнародване на договора за основателно, понеже щяла да се даде нова храна на вестниците [I, 4, 1370, 258]. Ако Данев би си позволил подобно своеволие, щяха да се разменят силни думи.

С нота от 5 юни министър-председателят отговори на сръбската нота от 12 май, повдигаща официално въпроса за ревизия на договора. Той уместно напомни, че освен договора и военната конвенция са подписани още четири споразумения и една декларация между двата генерални щаба, определящи съюзническите възможности, права и задължения, взаимнопроизтичащи и обусловено свързани в едно неразривно цяло, поради което не бива да се разглеждат поотделно. Наистина във военната конвенция се говореше за необходимостта от появата на 100 000 българска армия на вардарския боен театър, но споразуменията от 19 юни и 15 септември 1912 г. уточняваха, че там ще действува една българска дивизия. Съгласно с изискванията на военностратегическата обстановка тази дивизия и свободните сръбски войски трябваше да се прехвърлят на решаващия маришки боен театър. На дванадесетия ден от войната българската армия преряза главната съобщителна линия на вражеските войски в Македония, а гръцкият флот не допусна подсилването им по море от Мала Азия. България мобилизира вместо 200 000 действуваща армия тройно повече, воюва на решаващото Цариградско направление, даде четири пъти по-големи жертви от тези на Сърбия. Седма рилска дивизия със силите си на армейски корпус допринесе чрез обходно движение за успеха на сражението при Куманово и влезе в Солун [IX, 4, 1, 510—515]. Докато двете сръбски дивизии около Одрин, макар и с почти същата численост, участвуваха само в обсадата, но не и в превземането на крепостта.

Данев продължи да струпва необорими аргументи. В договора не се споменаваше и дума за осигуряване излаз на Адриатическо море, от който Белград се отказа под натиска на силите, без да извести поддържащото го българско правителство. България пожертвува Силистра за възпиране на Румъния. Намесата на Гърция и Черна гора във войната улесни преди всичко действията на сръбската армия. Ето защо не биваше да се свързват пряко споровете между България, Сърбия и Гърция. Понеже Одринска Тракия бе на изток от Струма, тя принадлежеше по право на България. Сръбското правителство не признаваше сега безспорната зона, обявявайки за спорна цяла Македония, обаче тази толкова оспорвана област не бе „колония, която може да се дели на късове и даже да се разменяват тия късове, ами е част от живото тяло на самия български народ". С право бе изтъкнато, че македонските българи са дали в продължение на десетилетия ожесточена борба „повече кръвни жертви от всичките жертви, които Сърбия даде за тяхното окупиране в тая война". 20 000 доброволци се сражаваха за свободата на родния си край [IX, 4, 1, 516—518]. Свобода, спряла в очакване на Вардар и Брегалница.

Министър-председателят с основание подчерта, че България започна войната главно за освобождението на българското население в Македония, понасяйки жертви, „двойно по-големи от всичките жерви на останалите трима съюзници, вкупом взети". Първото условие в договора бе автономията на Македония и единствено ако тя станеше неосъществима, едва тогава трябваше да се произнесе арбитърът по „спорната зона", в която населението е българско и значителна част от нея се полага на България: „Това беше тежката и максимална жертва." Ако се знаело предварително, че ще се иска дележ и на безспорната зона, „България по никой начин не би подписала и санкционирала никакъв съюз за подобен общ дележ на Македония". Изводът бе категоричен: „За безспорното не може да се води спор" [IX, 4, 1, 519—520]. Твърде закъсняло прозрение.

И за да завърши още по-убедително отговора си, Данев се позова на тайното окръжно, изпратено от Пашич до сръбските легации на 15 септември 1912 г., провъзгласило за „сръбски" Прилеп и Охрид 20 дни преди обявяването на войната, когато не се знаеше как ще се развие нейният ход. Днешните сръбски възражения срещу договора бяха „само прости предлози, за да се дойде до същата цел". България изпълни всички свои договорни задължения, а Сърбия не направи никакви извъндоговорни жертви. Излазът на Адриатическо море не бе включен в договора и не се полагаше друго „обезщетение" в Македония. Българското правителство отхвърли всякаква ревизия на договора и настоя Николай II да отсече тежката си дума на арбитър по „спорната зона" въз основа на чл. 2 от тайното приложение на договора, „и то в най-късия възможен срок" [IX, 4, 1, 521], макар нотите да ставаха все по-дълги.

Колко високо бе скочил градусът на общественото мнение, Фердинанд прочете в обръщението на Изпълнителния комитет на Македоно-одринските братства с дата 6 юни. В него направо се заявяваше, че очакванията за освобождението на Македония не се сбъднаха, защото голямата част от нея се озова под властта на „мнимите освободители". Царят чу заклинанието: „Никакви спорни места в Македония... никаква раздяла върху неделимото наше народно тяло. България в името на толкова желания мир няма да се съгласи да разпокъса своя народен организъм и да погуби своите родни братя." Царят отговори клетвено: „С вяра в нашата безспорно права кауза аз се надявам, че заветът на нашите прадеди, що векове борби и страдания са начертали, ще добие най-сетне своето единствено справедливо разрешение" [XI, 2, 3911].

Възпламененият Кирил Христов не се подвоуми да хвърли нетърпеливо призив към славното българско войнство: „От тебе зависи българският народ в две седмици да се обедини!" Но понеже един поет не можеше да командува действуващата

армия, други се обърнаха към царя: „Ваше Величество! Дайте по-скоро заповед за настъпление, издайте по-скоро манифест за свещената война!" Теодоров се противопостави на вестникарския жар: „Ние няма да оставим улицата да диктува своята политика" [XI, 4, 127—128; 6, 3868; 7, 385—386]. Трудно е да се прецени точно доколко вестниците отразяваха народните настроения, но тяхното преобладаващо войнствено съдържание не можеше да не им повлияе.

Вечерта на 5 юни Фердинанд, „доста убит духом", сподели с полковник Константин Жостов, началник-щаб на 3-а армия, негодуванието си от бавността на нерешителните министри, армията била „уморена и вълнуваща се", а „нашият Валенщайн" — генерал Савов, не го слушал: „Няма на кого да се опра... Да може армията да издържи бодра и боеспособна още един месец, аз ще направя велико дело." Царят държеше „на всяка цена" да се вземат Солун от гърците и Западна Македония от сърбите. Полковник Никола Жеков го бе ободрил с решителни думи за боеготовността на войските. Ризов също намираше завземането на Солун „за своевременно и желателно" [I, 11, 4, 69—70].

Желанието за овладяването на Солун не бе никак чуждо на генерал Савов, но за него главният противник бе Сърбия: „Засега операционният театър на 4-а армия има първостепенно значение и като така на този театър не можем да се отслабваме. Друг е обаче въпросът, ако обстановката наложи 4-а армия да се отбранява, а Вие и (генерал Иванов — б. а.) да настъпите. В такъв случай Вашата армия ще бъде усилена." Но помощник-главнокомандващият намираше, че разположението на 2-ра армия не отговаря на вражеското съсредоточаване, защото главните сили на гръцката армия бяха насочени срещу нейното дясно крило, което и трябваше да се усили за сметка на лявото. По искане на правителството на 6 юни той запита за мнението на генерал Иванов: „Политическите обстоятелства могат да се сложат така, че в скоро време Вашата армия да получи задача да настъпи с цел да разбие гръцката главна маса и завземе Солун." Командващият се задължаваше да проучи веднага въпроса и да докладва дали неговата армия би могла да влезе в Солун за „два или три дена" [I, 8, 4, 23; III, 6, 2, 184—185].

Генерал Иванов се надяваше, че българското правителство най-сетне ще вземе решение „тъй или инък". На 4 юни той писа на генерал-майор Иван Сарафов, началник на 3-а балканска дивизия: „Аз мисля, че ако въпросът ще свърши с война, това ще бъде в наша полза, защото не ще има спорни зони, а без война ще изгубим по-голяма част от спорната зона." На първо време неговата армия трябвало да държи отбрана, докато се добиел резултат от другите армии, след което да настъпи, усилена с подкрепления [III, 7, 3, 387—388].

На 6 юни Данев отговори на гръцката нота от 1 юни, с която се протестираше срещу съсредоточаването на българските войски в Македония, „предизвикано и наложено" от заплахата на бившите съюзници. Той припомни, че с изтеглянето на 7-а рилска и 2-ра тракийска дивизия към решаващия тракийски оперативен театър за отстояване на общото дело на Чаталджа и Булаир гръцките войски започнаха да изтласкват малобройните български части и да окупират освободени вече земи. Стигна се до въоръжени сблъсквания. Вместо да преговаря с български делегат, гръцкото правителство печелеше време и продължаваше да завзема нови територии, подлагайки на преследване българското население. Пред лицето на съсредоточените гръцки войски българското правителство се принудн да вземе под закрила националните интереси и заяви, че „не носи отговорността за създаденото в Македония застрашително за взаимните ни отношения положение". Намаляването на българските въоръжени сили в Южна Македония можеше да стане след изпълнението на поставените условия — незабавно опразване на земите северно и източно от Солун и съвместно заемане на Югозападна Македония. Министър-председателят виждаше в това предложение единствената възможност за мирно решение на спора и ако в Атина държели на мира, трябвало веднага да отговорят с

неговото приемане. След което щеше да се извърши отделен арбитраж [IX, 4, 1, 615—616; 10, 1, 184—185]. Не бе трудно да се предвиди отрицателният отговор на бившите съюзюници.

Разбира се, Коромилас, имайки зад гърба си и подкрепата на Сърбия, отхвърли категорично миролюбивото предложение и се обяви за „дележ съвместно с всичките съюзници". Той определи и своя срок: „До десетина дена (броено от 6 юни — б. а.) трябва да се реши въпросът или в смисъла на арбитраж, или чрез крайното средство — война." Съобразявайки се с войнствените намерения на Белград, той допълни мрачно, че „работата вече клони почти сигурно към война" [IX, 4, 1, 616—617; 14, 35, 35—37]. Новият съюз се готвеше трескаво за тази наречена в Петербург „братоубийствена и християноубийствена война".

Гръцкото правителство открито заяви, че „в дипломатическо и военно отношение Гърция стои до Сърбия и че по един или друг начин гръцко-сръбският въпрос ще се разреши едновременно". Дори ако двата спора биха се разгледали потделно и от различни арбитри, „тази чисто формална процедура не може да влияе върху естеството на въпроса, понеже Гърция и Сърбия са решени да не допуснат една българска анклава" (вклиняване между тях — б. а.) [V, 16, 155, 1; 2245, 1—2]. Програмната цел на съюзния договор бе налагане на обща граница в Македония.

Данев записа заканително: „Безобразие и дързост! Ще видим." Той телеграфира на 7 юни гневни редове до Хаджимишев: „Ние по никой начин не можем да приемем едно съвместно от всички съюзници решение на въпроса за дележа, тъй като по отношение на Сърбия както разпределението на териториите, така и начинът на това разпределение помежду ни са предвидени и решени в съюзния договор. С Гърция, нямайки никакъв договор по тоя въпрос, дележът между нас и Гърция не може да бъде въпрос за решаване освен от нас самите, без участието на другите съюзници" [IX, 4, 1, 617]. Точният текст на сръбско-гръцкия договор бе още неизвестен.

Неклюдов се опитваше да убеди Данев, че „императорското правителство строго държи на възгледа си за необходимостта от арбитража, произтичащ от договора и въз основа на договора". В Петербург Пашич щял да бъде „поставен пред необходимостта да приеме формално арбитража". Пълномощният министър посъветва Данев „да замине в Петербург колкото може по-скоро", за да не огорчи императора. Неговият събеседник, макар и зарадван от чутото изявление, държеше на „безусловната необходимост преди неговото заминаване да се положи поне по принцип началото на демобилизацията" след допускане в безспорната зона на български отряди в мирновремен състав. Той не можеше да приеме поканата за една конференция, на която щяха да се вземат неприемливи решения относно подялбата, следователно трябваше да знае предварително какво ще се разиграе на Нева. Министър-председателят се обърна и към другите велики сили с молба да поискат чрез колективна нота извършването на незабавна демобилизация [III, 1, 1833, 19; IX, 1, 118—119] при поставеното вече условие.

Въпреки все по-тревожните известия Данев лекомислено пренебрегна надвисналата от север опасност: „Румъния иска да мародира. Ще си вземем мерките." И понеже не бяха взети никакви мерки за защита в Добруджа и по Дунав, на 7 юни той изненада княз Гика с пожеланието „да турим було" на миналото. Естествено бе да се предполага отрицателен отговор на откровеното му заявление: „В случай на конфлаграции (смутове — б. а.), предизвикани помимо нашата воля, ние очакваме от Румъния благоприятен неутралитет" [IX, 4, 1, 777]. Самозаблуждението бе лош пътеуказател за недалновидната дипломация.

В Певчески мост си имаха своя болка. На Бобчев бе цитирано предупреждението на крал Карол: „Ако ли стане война, румънците ще окупират българските земи и няма да допуснат съсипването на Сърбия от българите." Този път не се спомена само Южна Добруджа, а се набелязваше много по-широка намеса. Данев сложи

въпросителната резолюция: „Ами ако сърбите нападнат? Никой не преследва съсипването на Сърбия" [I, 4, 1369, 209]. Сърбия трябваше да се застави да изпълни задълженията си по договора.

Макар и с друга цел, в Балплац също настояваха за по-скорошно споразумение с Румъния, като й се даде още „нещо" по крайбрежието. В случай на война и победа над сърбите България щяла да получи повече от предвиденото по договора. Салабашев подхвърли идеята, че тогава Румъния ще може да получи Неготинско, което се възприе от граф Берхтолд. Фон Ягов твърдеше, че въпреки недоволството на румънското правителство от Петербургския протокол, то било настроено миролюбиво [IX, 4, 1, 778; 17, 6, 688—699]. Това бе тайно поощрение за нова война на Балканите.

Вместо да свие знамената, османската армия се усилваше непрестанно. Генерал Савов намери за необходимо да поразтревожи правителството: „Моля да се вземат час по-скоро мерки по отношение демобилизацията на турската армия." Данев изпрати окръжно до пълномощните министри. Поради преобладаващото германско влияние в Цариград Гешов се обърна за съдействие във Вилхелмщрасе. Цимерман взе да го успокоява, че Османската империя „е достатъчно уморена, за да не мисли освен за вътрешните си работи, без да ламти за други". Той уверяваше, че в случай на война между бившите съюзници Високата порта „ще държи неутрално поведение, защото няма какво да спечели, ако се намеси". Германското правителство „евентуално" щяло да я посъветва „да стои мирна", обаче едва ли било нужно това. Държавният подсекретар бе убеден, че щом „правото е на наша страна, както и силата", Сърбия ще бъде победена в случай на война и следователно ще трябва да отстъпи. Относно Гърция препоръча споразумение, защото Вилхелм II поддържаше зет си на гръцкия престол. Фон Ягов потвърди, че причините за отлагането на турската демобилизация били повече в областта на вътрешната политика, която „не е розова". Същото каза и Никълсън [I, 4, 1370, 166—168].

Сазонов се хвана за молбата с искане демобилизацията на всички бивши воюващи, но двойната монархия се възпротивила на колективната постъпка на силите уж в полза на България. Граф Берхтолд пък посочи изхода с прибягване до пряко разбирателство с Портата, намеквайки за разговорите между Салабашев и Хилми паша, защото Атина могла да изпревари София. И той не допускаше, че Османската империя може да нападне България. Сърбия и Гърция държали окупираните български земи в Македония и „България, за да ги вземе, щяла да се види принудена тя да почне нападението" [I, 4, 1370, 210—213]. Така че сръбско-гръцкият договор бе само на хартия „отбранителен".

Почти през ден Начович разменяше мисли с Хилми паша, но „с общи думи" на чашка кафе, защото посланикът можеше да си въобрази, че „им искаме приятелството от страх и тогава ще се назландиса". Едва след „кремълската депеша" на Николай II, чието категорично съдържание се изтълкува в смисъл, че „мирът е пред прага", българският представител предложи на правителството или да се залови енергично за сключване на споразумение във Виена, или да я напусне под предлог, че „ревматизмите ме оставиха". Данев прекрати важната мисия, за да не дразни руската дипломация. На 8 юни огорченият пратеник взе 9-те точки, представени от Портата чрез нейния посланик с пожелание за сключване на споразумение „частно с преписка", а след два дена напусна австрийската столица. Той се надяваше, че ако не се избегне войната с бившите съюзници, то поне затягащият се враждебен обръч ще бъде разкъсан на югоизток [III, 1, 1088, 3—12].

Данев засили натиска върху Петербург, където не се решаваше да отиде без предварителното изпълнение на поставените условия. Позоваването на войната, която може всеки миг да избухне, бе превърнато в най-надеждното му средство за въздействие над руската политика „да не шавне от тясното кюше на арбитража".

Министър-председателят все повече се приближаваше до войнствения език на помощник-главнокомандуващия. С тази съществена разлика, че не се осмеляваше да премине чертата между заплашването с война и нейното разпалване.

На 6 юни Данев разтревожен съобщи на Бобчев, че „положението е крайно натегнато". Императорското правителство досега не успяло да повлияе в Белград за приемане на българските условия: „Ако това не стане до неделя (9 юни — б. а.), ние не отговаряме за последствията, които ще паднат изцяло върху сърбите, понеже отказват да се съобразят с договора. При тази обстановка българското правителство намира за невъзможно да се спира на предложението за преговори в Петербург. Обърнете сериозното внимание на императорското правителство, че додето се преговаря в Петербург, конфликтът може всяка минута да се разрази на границата от натрупаните там войски... Ето защо ние молим императорското правителство да направи в дванадесетия час последното решително налягане върху Сърбия да отстъпи пред текста на договора, пред здравия разум, пред съдбоносната отговорност" [IX, 4, 1, 522; XI, 3, 206—207].

Военната партия начело с княз Александър предпочиташе войната пред арбитража и умоляваше Николай II „да раздели целия сладкиш", а не само спорната му част. Още на 30 май сръбското правителство нареди да бъдат прекъснати железопътните съобщения с България и да се изтеглят персоналът и материалите на Сръбските държавни железници от гара Цариброд [I, 4, 1372, 197—198].

Дипломатическата преписка се трупаше непрекъснато, но за нея важаха думите на Гьоте: „Когато се говори много, за да се каже не". Данев обясни подробно на Неклюдов, че му е невъзможно да отиде в руската столица, докато Пашич не го уведоми лично, че Сърбия „е съгласна да се подчини на арбитража и докато не се започне демобилизацията". След допускането на българските войски в Отвъдвардарска Македония, равни по численост на сръбските, съгласно предвидения в договора кондоминиум до окончателното разпределение на освободените земи. Пълномощният министър отбеляза, че понеже в Белград няма да приемат исканията, „отказът на г-н Данев да отиде в Петербург се равнява на твърдото решение на българското правителство да почне след няколко дни войната". Според него единствено „незабавното започване на преговорите в Петербург, едновременно с нашия (руския — б. а.) арбитраж, ще спаси мира и общославянското дело" [IX, 1, 120]. През тези смутни дни славянофилските настроения бяха в полза на Сърбия, т. нар. преден страж срещу пангерманския натиск на югоизток.

След като обиколи коридорите на Певчески мост, на 7 юни Бобчев докладва, че в Петербург „щяло да се договори за всичко" и конференцията ще завърши с върховен арбитраж: „Който се откаже от императорската покана и срещата на министър-председателите тук, той щял да понесе цялата отговорност за последствията — да не сме разчитали на никаква защита, ако и Румъния в такъв случай би се решила да окупира някои български местности." Делкасе допълни мрачната картина на една война между бившите съюзници, предвещаваща гибел за България, и предупреди Данев „да не очаква нищо и от Франция, ако не дойде в Петербург". Френският посланик се стресна от предсказанието на руския военен аташе полковник Юрий Романовски, че победата на българската армия над сръбската и гръцката е вероятна [IX, 4, 1, 524—525]. Данев продължаваше да се заблуждава, че Русия си служи с румънската заплаха, за да предпази Сърбия, но няма да позволи нахлуване в славянска България.

Изтъквайки, че и той се намира „на топа на устата", на 7 юни Бобчев изплака мъката си в частно писмо до Теодоров. Пълномощният министър прецени отблизо, че неидването на Данев в Петербург ще направи „ужасно, прелошо впечатление" и ще се изтълкува като „обида за самия император". Арбитражът щял да се извърши „съгласно и в рамките на договора". Данев трябвало да се яви на Нева, „даже нищо да не излезе", защото в противен случай „Русия не ще ни запази от никаква трагедия,

Франция не ще ни помогне финансово, Англия ще ни остави на нашата съдба, Германия също, Австрия не ще посмее да иде по-далеч от известни платонични обещания". Към крайно неблагоприятната за България международна обстановка се прибавяше и заплахата на северната съседка: „Не забравяйте и Румъния в тая цяла драма, която може да се разиграе. Тя ще изскочи на сцената. И също за своя сметка. А против кого? Осигурени ли сме?" Ултимативните метод и тонът на министър-председателя предизвиквали силните на деня: „Войната ще бъде нашата гибел, ако я почнем ние, без да дойдем в Петербург. Преди да се решите на война, добре помислете и осигурете си поне тила откъм Румъния и Турция. Да не опропастим великите резултати от славните победи! Да не надвесим България над пропаст!" [X, 4, 184—185]. Писмото бе получено на 11 юни и прочетено от Теодоров в Министерския съвет.

Сазонов нарече искането за съвместно заемане на Отвъдвардарска Македония неосъществимо, хвърляйки упрека, че „настойчивостта на България е в състояние само да предизвика конфликти", при което в София не бивало да забравят за позицията на Румъния: „Едва ли е благоразумно да се действува със заплашвания, които няма да уплашат съюзниците, а ще създадат за самата България опасно положение. Ето защо считаме, че най-мъдрото решение би било да се пристъпи към демобилизация без всякакви условия, освен принципното съгласие на сръбското правителство за арбитража на Русия" [IX, 1, 120—121]. Това съгласие бе вече дадено с подписването на договора и не бе необходимо да се чака потвърждение.

Данев отговори веднага, че без незабавна демобилизация „войната може да избухне, без да щем". Императорското правителство настоявало все пред България да прави отстъпки, вместо „да притисне сърбите о стената — не за друго, а да изпълнят едно свое договорно задължение". Разгорещените чувства взеха връх над държавническия разум на ръководителя на „най-русофилската" партия в България: „Ако всички тия аргументи не помогнат да стреснат русите, за да вкарат сърбите в пътя на правдата и мира, тогава ние се отказваме да разберем тая руска политика и не ни остава, освен да дочакаме със скърб за изгубените места, но с твърдата си вяра в българската звезда ударите на съдбата, отдето те и да идат" [IX, 4, 1, 525—526]. Лошото се състоеше в това, че Николай II щеше да се откаже да разбере българската политика, провеждана от държавник, смятан за „краен русофил", но загубил доверието на руските управляващи кръгове.

За да се види, че не става въпрос само за лично мнение, Данев телеграфира официалното становище на правителството: „Министерският съвет в снощното си заседание (6 юни — б. а.), като взима предвид, че нашите искания за демобилизация и арбитраж са основани на договор, че самото императорско правителство признава тяхната справедливост, но Сърбия не приема нито едното, нито другото, че в интереса на мирната развръзка на висящите спорове, както за благополучния изход на предлаганата конференция е необходимо те да бъдат удовлетворени предварително и без забава — реши да отклони срещата в Петербург." Министър-председателят наредн на Бобчев да обясни в Певчески мост, че решението е взето „с тежко сърце" [IX, 4, 1, 525]. Разяснението звучеше извинително, обаче нямаше да укроти кипящия вече от гняв руски самодържец.

Изгледите за мирно развитие на споровете намаляха застрашително. Обсъждайки „фаталното стечение на обстоятелствата", Данев и Абрашев бяха на мнение да се почне със Солун, което бе одобрено от царя, като по този начин сърбите щяха първи да нападнат и да загубят всякакви симпатии на Европа. На 7 юни в Министерския съвет Теодоров, Ябландски и Буров нашироко доказваха, че не бива да се стига до война, а да се поеме спасителният път към Петербург. Данев се сопна на финансовия министър: „Ако желаеш да отидеш, аз съм готов ей сега да ти отстъпя това място. Но аз в Петербург не мога да ида, докато Сърбия не приеме арбитража по договора и в рамките на договора. Друго е, ако Русия ми даде черно

на бяло, че решението ѝ ще почива на договора и в рамките на договора. Ако можеш ми достави такъв документ, ще разпусна войските и ще вървя“ [IV, 1, 16, 90].

Най-войнствен министър бе Д. Христов, който смяташе „войната наложителна“, а заканите от Букурещ били „само един блъф“, защото, ако Румъния се престраши да прегази Дунав, „ще има кой да я улови за яката“. Пък и докато се раздвижела румънската армия, нашата щяла „да претупа работата“: „Войната е комар, най-често печели тоя, който знае да рискува“ [I, 9, 442, 49—58]. За жалост този отговорен министър, сдружил се с „неотговорните фактори“, бе и царски довереник.

От опозиционните вестници най-барутен бе „Народни права“, по чиито страници на 8 юни се обнародва обръщението „Към българския войник на бойното поле“. Изпълнено с призив за наказване на „вероломните и вироглави съюзници“, в него се настояваше за незабавно освобождаване на цяла Българска Македония: „Замлъкна топовният гръм пред Чаталджа, за да заехти наново към Вардар и Морава“ [XI, 4, 129].

Нератов изслуша решението на българското правителство и изрази надеждата, че в София ще обмислят „всестранно всички последствия“, преди да се впуснат „в каквато и да било крайна акция“. Помощник-министърът повтори, че единственият начин за мирно уреждане на споровете е конференцията в Петербург, където ще се осъществи договорният арбитраж и ще бъде обсъдена демобилизацията [IX, 4, 1, 528].

Данев отговори с телеграма от 9 юни, в която си позволи да направи оценка за политиката на една велика сила, нямайки правото да я обявява. Наречения прибързано от вестникарите „Български Бисмарк“ изгуби чувството за реалност: „Императорското правителство дава ли си отчет, че исканият от него арбитраж може да не се осъществи, че издаденото решение може да не се изпълни благодарение на сръбското вероглавство, че следователно вън от накърнението на нашите в случая интереси самата руска политика ще се изложи на съдбоносно фиаско? Предвид на всичко това от руско даже гледище не е ли необходимо да се вземат от сърбите предварителни гаранции, като се заставят да приемат договорния арбитраж и смесеното окупиране на Западна Македония? Ако това не се разбира на Певчески мост, значи, че или руската политика е безподобно лекомислена, или непростимо слаба. И в двата случая нашата линия на поведение е начертана и нека императорското правителство в това отношение не се отдава на никакви илюзии“ [IX, 4, 1, 528]. Самият Данев си въобразяваше, че е незаменим за руската политика на Балканите и не си даваше вярна сметка за местата на България и Сърбия в нея.

Всички усилия на Тошев се разбиваха в сърбофилското пристрастие на Хартвиг, който се стремеше „чрез разни хитрувания и примамки да ни види (българите — б. а.) в Петербург“. Руският дипломат твърдеше, че „сръбското правителство ще приеме арбитража безусловно, ако той бъде приет безусловно и от българското правителство“. А Николай II щял да отсъди „независимо от становищата на двете правителства“. Според него войските могли да се задържат още 10—15 дни под знамената, докато на конференцията в Петербург се намери начинът за извършване на демобилизацията [I, 4, 1370, 268—270]. Всъщност и Данев би приел да не настоява толкоз за кондоминиума, ако Сърбия би приела „без уговорки“ арбитража при здрави руски гаранции за неговото изпълнение.

На 8 юни Сазонов осведоми Неклюдов и Хартвиг: „Русия има намерението да осъществи върховния арбитраж, изхождайки от правата, предоставени от договора, и да произнесе решението си въз основа на съвкупността на онези данни, които се отнасят към договора, неговото тълкуване, неговите задължения и изпълнението му от двете страни. Предвид на това, пристъпвайки към арбитража, ние очакваме от правителството, при което сте акредитирани, да Ви връчи мемоар в четиридневен

срок от деня на предаването това заявление, като се изложат в него всички съображения в полза на защищаваните от него домогвания.“ Арбитражът по българо-гръцкия спор се предлагаше да бъде извършен едновременно и успоредно [IX, 1, 121—122]. Не се посочи коя или кои сили ще приемат арбитража, чието определяне изискваше време.

Късно вечерта Неклюдов телеграфира в Певчески мост очертаната от Данев алтернатива — „или официалното съгласие на Сърбия за върховния арбитраж на Русия на основание договора и в пределите на него, или пускането от сърбите на български гарнизони в Задвардарска Македония“. Пълномощният министър предположи, че Сазонов ще предпочете първия път [X, 27, 200]. Това не беше трудно за отгатване, като се знаеше препоръката на външния министър за български отстъпки в безспорната зона.

ГЛАВНОТО КОМАНДУВАНЕ ПРИТИСКА ПРАВИТЕЛСТВОТО

Поучили се от опита на своите гръцки съюзници, сръбските войски се опитаха да пресекат пътя Дойран — Струмица, но генерал Иванов заповяда да се противодействува на всяко „предизвикателно действие“, защото въздържаността и предпазливостта окуражавали противника, схващащ ги като проява на слабост. Постоянното дразнене взе да дотяга на войниците. Генерал Савов одобри разпорежданията на командуващия 2-ра армия и поиска от Данев да бъдат предприети поредните постъпки, „за да се тури край на тия предизвикателства“ [I, 4, 1370, 292—293]. Инак той сам щеше да се разправи с предизвикателите, което се очакваше и желаеше отсреща.

Българското правителство изпадна в изключително затруднено положение, понеже, както отбеляза Абрашев в дневника си: „Ако започнем сега, Европа ще ни обвини във варварство, в нежелание по мирен начин да решим спора. Ако не почнем, войските тутакси трябва да разпуснем и кой знае дали бихме могли да ги съберем, за да воюваме.“ Генерал Савов отговори на Данев, че според генерал Иванов за превземането на Солун са нужни 7 дни, но „без обявяване на война 7 дни не се воюва“: „Това значи война.“ Идеята бе изоставена като неизпълнима. Министър-председателят предупреди полковник Романовски, че остават само още 3 дена, през които са възможни мерки за предотвратяването на войната [IV, 1, 16, 91—92].

„Ябълката на раздора“ между България и Гърция не можеше да бъде разрязана наполовина. След като се изпусна в чуждите ръце, не биваше да се посяга отново с оръжие към нея. По-скоро трябваше да се опита размяна с Югозападна Македония. Още повече, че специалистите проектираха изграждане на ново пристанище в Орфанския залив между морето и Тахинското езеро, което наред с пристанищата на Кавала, Порто Лагос и Дедеагач обещаваше да задоволи нуждите на съобщенията и търговията [I, 5, 726, 1—55].

Притиснат от обстоятелствата, Данев се постара да убеди граф Тарновски, че съюзът със Сърбия не е насочен срещу Австро-Унгария, а и отношенията със западната съседка „са дотолкова отровени, че съюзът занапред става немислим“. Той пак се заинтересува живо какво ще бъде поведението на двойната монархия „в случай, че стигнем до пълен разрив със Сърбия“. Пълномощният министър на свой ред се изплъзна с твърдението, че направеното изявление от 5 юни се видяло недостатъчно ясно на граф Берхтолд, поради което се въздържал да съобщи своето становище. Сега вече могло да се очаква ясен и категоричен отговор. Австро-Унгария си позволява да съветва България към умереност, но „не и да упражнява натиск“ [IX, 17, 6, 730—731]. В Балплац очакваха България да изпадне в тежко положение, за да я хванат „под мишница“.

И Панафьо напомни декларацията на крал Карол, че „Румъния не може по никой начин да допусне разгрома на Сърбия“. Данев изхождаше от постановката: „Войната се предприе за национално обединение и това обединение трябва да бъде

завършено. Ние не можем, нямаме право да допуснем да се къса от сърцето на българския народ.“ Той се опря на аргумента, че българската армия няма да понесе разискването на въпросите на зелената маса, без да знае възможните резултати от преговорите: „А тогава биха могли да настъпят наистина усложнения. Тогава не бих Ви гарантирал, че няма да избухне и се разрази на границата въоръжен конфликт, който да ликвидира въпроса.“ Така бе обоснован отказът да се отиде на конференцията в Петербург при предлаганите условия. Данев не скри, че със сърбите имало остри разногласия — „утре можем да воюваме с тях“, но България не желаела да унищожава преградата между себе си и Австро-Унгария. Той посочи колко опасни за мира са надеждите,давани от Румъния на Сърбия и Гърция, със заплахата в гърба на България, но ако Сърбия и Гърция нападнеха България, тогава кого щеше да наказва Румъния? [III, 1, 1833, 20—22].

Главното командуване си имаше свое виждане за отношенията с бившите съюзници. С телеграма № 5410 от 8 юни генерал Савов извести командуващите отделните армии, че вече е поставил пред правителството въпроса ребром „или—или“ и срок за разрешаване до 10 дни. Ето защо той пожела да чуе мненията на висшите военачалници, дали може да се разчита на духа на техните войски за предприемане на успешно настъпление: „В настояще време политическата обстановка се слага така: съюз между сърби и гърци за разделяне земите по десния бряг на Вардар; сърбите не признават договора и не приемат арбитража върху неговите условия; предлагаме съвместна окупация. Тия въпроси до 10 дни най-много трябва да се решат така, както иска нашето правителство, в противен случай войната е неизбежна. Значи до 10 дни ще имаме или война, или демобилизация в зависимост от това, дали гледището и исканията на нашето правителство ще бъдат приети или отхвърлени. Ако демобилизираме сега, горните земи ще останат в ръцете на гърците и сърбите. Трудно е да се допуща, че по мирен начин те ще бъдат възвърнати нам. Предвид на възможността в най-скоро време да се пристъпи към откриване на военните действия да се донесе може ли да се разчита на духа на армията за успешно провеждане на операциите“ [II, 4, 23, 110].

При така очертаната алтернатива помощник-главнокомандуващият бе по-склонен да допусне първата възможност — войната. Той подчини военната стратегия на политическата, но чрез ултиматуми за състоянието на действуващата армия поставяше срокове на правителството. Главната квартира ставаше все повече съуправляваща, без да притежава необходимата политическа подготовка. Вместо да стои зад правителството, тя излезе пред него в желанието си да го подпомогне чрез заплаха или преминаване към военно решение на спорните въпроси. Но доколко тази помощ се искаше и очакваше от Данев? Във всеки случай за Главното командуване това щеше да бъде не онази мечтана война рещу Османската империя, а наложена от политическите обстоятелства превантивна война.

След като проучиха оценките на дивизионните началници и бригадните командири, командуващите изготвиха отговори, отразяващи преобладаващото настроение. Като стоящ начело на най-засегнатата от „недоволства и буйства“ 1-ва армия генерал Кутинчев докладва, че духът на войниците „засега е значително повдигнат“. Чувството за дълг към отечеството взело превес: „Частите са готови да се сражават с новите ни противници, на тях може да се има пълна надежда за успешно повеждане на операциите. Общото желание е по-скоро да се действува с ликвидацията на спора с нашите бивши съюзници и по-скоро да се почнат военните действия, ако те са наложителни, понеже продължителното стоене в бездействие измъчва хората, изчерпва тяхното търпение и изобщо оказва едно неблагоприятно влияние върху духовете“ [I, 4, 1370, 362].

Комаидуващият 2-ра армия зае подобно становище: „Духът на войските е добър и жаждата за борба и отмъщение голяма, желателно е това положение на духовете да се използува по-скоро, защото не може да се гарантира, че след 10 дни ще бъде същото. Това са условия променчиви. Сега засега напълно може да се разчита на духа на армията за едно успешно повеждане на операциите“ [X, 13, 55].

Относно изгледите за изхода от военните операции генерал Иванов се въздържа да гадае.

Командуващият 3-а армия бе преизпълнен с увереност в боеспособноста на своите подчинени „в случай на война с бившите наши съюзници“, защото „войниците са бодри и са воодушевени от желанието да се срещнат с врага и се разправят“. Неговата армия щеше „да си изпълни дълга също тъй беззаветно както при Лозенград и Бунархисар... напълно е пригодна за война и в случай на нужда ние можем да се положим на нея“. Настояването на генерал Димитриев бе твърде познато: „Необходимо е само да се бърза с вземането на решение, тъй като продължителното бездействие и очакване само ще ни разложат“ [II, 4, 23, 125—126].

Командуващият главната 4-а армия се произнесе и като военен министър. Генерал Ковачев си позволи дори да възрази на помощник-главнокомандуващия: „Брожението, което бе се появило в някои части на 4-а армия (22-ри тракийски полк — б. а.), имаше характер на една вълна, която бърже премина... Другите части не изказват сега нежелание да воюват, обаче искат да се свърши час по-скоро... Духът е отличен... Изобщо може да се каже, че тая неизвестност и това нескончаемо очаквателно поведение се отразяват най-гибелно върху духа на войската. По тия именно причини аз сметнах за вредно да съобщя в частите указания във Вашата телеграма десетдневен срок, в който щял да се разреши въпросът в един или друг смисъл... Моето частно мнение е, че вземането решение в тая или трябва да стане колкото е възможно по-скоро“ [II, 5, 16, 64]. По-скоро от определения десетдневен срок.

Верен на самостоятелността сн, генерал Тошев отговори бойко: „В частите на поверената ми армия (5-а армия — б. а.) дисциплината е напълно запазена и затвърдена, духът е твърде висок и с жажда се очаква започването на военните операции.“ Той обаче отбелязва, че офицерският състав е непълен, Одринската бригада още не е окончателно подготвена и пехотата се нуждае от планинска артилерия. Генерал Савов също не изневери на нрава си и смъмри командуващия: „Моля, недейте се бърка в бойното разписание на армията, защото щабът на действуващата армия е в състояние да знае кой къде ще действува и какво му е небходимо“ [II, 6, 11, 238—239].

Но в същото време помощник-главнокомандуващият се видя длъжен да запознае по-подробно министъра на войната с изискванията на военностратегическата обстановка: „На войските трябва да се каже грубата действителност, за да няма и за тях неизвестност. Колкото да бързаме, даже ако би и политиката позволила това, не можем да пристъпим към решителни действия по-рано от деня на самото съсредоточаване. Във всеки случай ориентирайте частите в действителността по начин, който намирате за най-целесъобразен. По-рано от срока, който съм дал на правителството, за да ми укаже война ли ще имаме, или демобилизация, не може да се очаква окончателно избистряване“ [II, 5, 16, 62]. Напротив, нещата се размътваха още повече и клоняха към война.

Окрилен от, общо взето, положителните оценки за боеспособността на отделните армии, генерал Савов продължи да поставя ултимативно скъсени срокове. На 9 юни сутринта Данев държеше в ръцете си телеграма с недвусмислено съдържание: „Считам за дълг да припомня на почитаемия Министерски съвет, че във вторник (18 юни — б. а.) изтича 10-дневния срок, който бях дал на дипломацията да реши въпроса — или война, или разпущане на войските. Най-настоятелно моля правителството да вземе час по-скоро едно ясно и определено становище по въпроса за войната, да не би с тия безконечни протакания на политическите преговори да внесем в редовете на войската голямо разстройство и деморализация и по тоя начин да я направим неспособна за каквато и да било военна акция“ [III, 1, 1833, 42]. Своеобразната анкета не може да оправдае последвалите действия на генерал Савов, обаче напомня за съществуването на колективна отговорност.

В Белград отговориха на българската нота с упорството, че цяла Македония била спорна и следователно трябвало да се извърши арбитражът „на нова, по-

широка основа на всичките спорни въпроси“ между България и нейните бивши съюзнички. Заговори се за „широк вместо тесен арбитраж“. Сръбското правителство не допусна кондоминиум в Македония, а настояваше за демобилизация до една четвърт от въоръжените сили и конференция в Петербург като „опит към непосредствено споразумение“ [IX, 4, 1, 527] при съотношение трима срещу един и колеблив арбитър.

За разлика от своя предшественик Данев по-рядко се допитваше до колегите си. На 8 юни вечерта той заяви в заседание на Министерския съвет, че не може повече да се протака извършването на договорния арбитраж. Сърбите нямало да отстъпят, атмосферата се нажежавала и войната ставала неизбежна, сега или по-късно, преди или след срещата на Нева. Ето защо било необходимо да се запита ултимативно сръбското равителство дали ще приеме в Петербург договорно определения арбитраж и ако не — да бъде отзован Тошев. Теодоров отново възрази, че с подобен ултиматум ще се дойде до война, предпочиташе натискът върху Сърбия да се упражни чрез упълномощения арбитър, за да падне отговорността върху сръбската страна [IX, 10, 205; XI, 3, 209]. Народняците не приласяха на острия език на Данев и неговите съпартизани, съперничещ си с този на генералите, и се опитваха да обуздаят тяхното кипящо и опасно възмущение. На всичко отгоре министър-председателят „повиши тон“ и спрямо Русия.

Узнавайки от Нератов, че „най-после Пашич е приел арбитража“, Бобчев побърза да зарадва своето правителство, че императорът пристъпва към „арбитража съгласно договора“. Трябвало да се изпратят мемоари, в които бившите съюзници да изложат исканията си, „за да се издаде решението в най-бърз срок“. Скоро щяло да последва и предложение за арбитраж с Гърция [IX, 4, 1, 529]. Дългоочакваната вест дойде тъкмо навреме.

Колкото и да бе напрегнато положението на Балканите, височайшият арбитър нямаше намерение да отлага пътешествието си с яхта във финландските води. Той отпътува, нареждайки да не го безпокоят, „освен в случай на извънмерни важни изключения“ [IX, 4, 1, 535]. Такова голямо изключение бе грозящият да избухне нов пожар в югоизточния кът на Европа.

В Петербург предполагаха, че България имала „шуши-муши“ с Австро-Унгария, която я „подкокоросвала“ да не отива на конференцията и я тикала към война. Това бе казано „ачик-ачик“ от Делкасе и Бъкенан на Бобчев, който на 9 юни заби тревога: „Голямо ще бъде за нас нещастието. Д-р Данев трябва да дойде тук. Нека само за три дни, но да дойде! Необходимо е!... Да се избегне войната, защото нищо няма да спечелим, а много може да загубим!... Румъния сигурно е против нас, Турция вероятно. Никой няма да ни помогне!“ [III, 2, 186, 50—51].

В изпълнение решението на Петербургската посланическа конференция на 8 юни на яхтата „Хан Крум“ се срещнаха делегациите на България и Румъния, включващи членовете на комисиите по прокарването на граничните поправки и по обезщетението. Ръководител на българската делегация бе генерал Паприков, а негов заместник — пълномощният министър Сарафов. Постигнато бе съгласие за поредно гостуване и председателство на страната-домакин. Румънските представители си даваха вид, че желаят да се работи ускорено. Но когато на 10 юни българските делегати получиха пълномощните си писма, бе установено, че техните събеседници са упълномощени „само да преговарят, а не и да подписват задължително“ [IX, 4, 1, 813—814]. Порадн това не бяха разменени пълномощни писма.

В Букурещ очакваха сгодни обстоятелства вместо Силистра да откъснат цяла Южна Добруджа. Разговорите на Дунав се започнаха от румънска страна, за да не се дразнят силите и да се печели време до избухването на назрелия сблъсък между бившите съюзници. Майореску пак повтори, че Данев закъснявал и при една война Румъния щяла да окупира българската територия до линията Тутракан — Балчик, след което могла да си каже тежката дума на конференцията за мир [IX, 15, 144]. Твърде скоро заканата се оправда.

Румънската част на комисията по определянето на границите се залови за

тълкуването на понятието „периферия на града“, която била фортовата линия, разположена на километър и половина от покрайнините на Силистра, а генерал Паприков имаше директива да отстоява като периферия старата крепостна ограда, защото се засягаше с. Калипетрово и се доближаваше Земеделското училище, около което бе проектирано изграждането на новия град. Заседанията се преустановиха за 12 дни, докато се получеха наставления, а трябваше да започне работа третата комисия — по определяне зоната за неукрепяване, в която български представител бе генерал Вазов. Данев разпореди до делегатите да се придържат „строго о протокола на конференцията“ и дадените инструкции: „Решени сме да не оставяме да ни скубят“ [IV, 3, 164, 47—49; 165, 1—2]. Протоколът измерваше трите километра от периферията на града. Така се даде възможност на румънските управляващи кръгове да бавят преговорите под предлог българската неотстъпчивост и да предложат тяхното възобновяване между 24 и 30 юни в Силистра.

Сутринта на 9 юни, неделя, в 10 ч. Данев, след като мислил цяла нощ, направи в Министерския съвет преглед на критическото положение и завърши тържествено: „Последният час удари. За себе си аз съм разрешил въпроса. Ако Сърбия не приеме съвместното заемане според кондоминиума или ако не заяви, че приема арбитража по договора и в рамките на договора, трябва да обявим война.“ Против войната се изказаха Теодоров, Пеев, Яблански и Буров. Маджаров се надяваше, че Сърбия ще отстъпи. Людсканов и Христов подкрепиха категорично Данев, а Абрашев направи уговорката да се проучи предварително дали армията ще се справи с поставените задачи. Сред министрите прогресисти се чувствуваше влиянието на генерал Димитриев — „да се бием с изменилите съюзници“ [IV, 1, 16, 93; 4, 17, 99—101].

Министър-председателят накратко обобщи какво ще докладва на царя: „Няма да се праща ултимативна нота до Белград, а ще се обърнем към Русия да ги (сърбите — б. а.) принуди да приемат договора за база на арбитража и тогава ще се отиде в Петербург“. Фердинанд прие Данев в двореца „Врана“, изслуша становището на правителството, благоволи да задържи събеседника си „на похапка“ и изпрати Добрович с кола да доведе Теодоров и генерал Савов. Най-напред царят разговаря отделно със своя помощник в Главното командуване, вече дал десетдневен срок на правителството „да вземе решението тъй или инък... дали ще воюваме или ще демобилизираме“ [III, 1, 510, 111; 1939, 409—410]. Срокът изтичаше на 17 юни.

В последвалото съвещание Теодоров отново защити мнението си, че не България, а Русия трябва да застави Сърбия да зачита договора. По този начин нямаше да бъде разтоварен Николай II от натежалото му арбитражно бреме. Четирите меродавни личности на българската външна политика и военна стратегия се съгласиха да съобщят в Петербург готовността за участие в конференцията, но при изричното условие арбитражът да се извърши точно по договора. Фердинанд обърна внимание, че императорът заминава на двуседмичен (всъщност шестседмичен) излет с яхта, което ще забави неговото произнасяне по спора, а „армията не може да се удържи“. Според Теодоров въпросът щял да се реши за 7 дни, понеже в Петербург били много добре запознати с неговото съдържание. Тогава царят запита генерал Савов дали мобилизираната армия е в състояние да почака още 7 дни и получи утвърдителен отговор: „Аз съм заповядал да съобщят на войниците, че до 10 дни ще се разреши въпросът тъй или инък.“ Фердинанд натъртено добави: „Г-н Теодоров, ако до този срок не можем да получим удовлетворение, трябва да се влезе във военни действия!“ [IX, 10, 1, 207—208]. Тези високо изречени думи бяха чути от всички.

От „Врана“ гостите, придружени от Добрович, се отправиха за Министерския съвет, където извикаха Неклюдов. Началникът на тайния кабинет бе изпратен от царя, за да знае руският представител, че се изразява и неговата воля. Неклюдов предаде новина от Сазонов, според която Сърбия приела безусловно арбитража. Присъствуващите въздъхнаха с облекчение. Теодоров лично състави телеграмата на руски език. Пълномощният министър обаче сметна, че 7 дни са крайно недостатъчни, защото срокът за връчването на мемоарите е 4 дни, и докато се

отиде в Петербург, седмицата ще изтече. Българските министри прибавиха още един ден — осемдневен срок за извършване на височайшия арбитраж, в противен случай Николай II „да бере греха, а не българското правителство“ [X, 35, 8]. Те бяха длъжни да знаят, че за един самодържец греховете или минаваха за чужда сметка, или изобщо нямаха значение.

Съвместно редактираната телеграма бе изпратена от Неклюдов с уточнения 8-дневен срок, но до 11 юни вечерта трябваше да се получи вест, дали се приема молбата: „Българското правителство, желаейки да изчерпи всички средства за мирно разрешение на спора между Сърбия и България, се обръща към върховния арбитър с най-почтителна молба да произнесе решението си във възможно най-късия срок, а именно не по-късно от 8 дни. При това България очаква, че арбитражът ще последва въз основа и в границите на сръбско-българския договор и приложенията му.“ При положителен отговор Данев обещаваше да замине на 12 юни за Петербург, където да изслуша арбитражното решение, и после да обсъди всички други спорни въпроси [IX, 1, 123—124]. Тактиката на предварителните условия не бе изоставена, а само видоизменена, защото липсваха гаранции, че арбитражът ще бъде ограничен в „спортната зона“.

Поради изключителната стойност на постъпката Данев съобщи и чрез Бобчев, че съвещанието „реши да помоли върховния арбитър да произнесе решението си в продължение на 7 дни от днес, като застане на почвата и в рамките на договора и приложенията му“. Министър-председателят сякаш забрави за еднодневното увеличение на срока. Той употреби условното наклонение: „Ако императорското правителство до вторник вечер ни уведоми, че приема това наше предложение, аз бих могъл да се намеря в Петербург, за да присъствувам при прочитането на решението и за обсъждане на други въпроси след решението“ [IX, 4, 1, 529; XI, 13, 1, 653—656].

Представяйки си ядосаното лице на „поставения натясно“ император, Данев се опита да се застрахова от неговия гняв: „Колкото за срока, той е необходим предвид на натрупаните на границите войски, които трябва да стоят под знамената, понеже сърбите не приемат нашите условия за демобилизация, и които, ако не се реши въпросът скоро, лесно могат да предизвикат стълкновения.“ Предвид на възбуденото обществено мнение и опасността от смутове първият министър предпочиташе да замине не на 12 юни, а в неделя — 16 юни [IX, 4, 1, 530; XI, 3, 210]. Съдбоносна дата, която не бе избрана единствено от правителството.

„Гордият и надменен“ тон на Данев не допадна на Бобчев, който се печеше на огъня в Певчески мост. Пълномощният министър продължи да съветва министър-председателя по-скоро да пристигне в руската столица, за да бъде избегнато кървавото сблъскване между бившите съюзници [X, 4, 177]. Славеният от вестникарите „Бисмарк на Балканите“ не бе овладял основното правило на неговата източна политика.

Сазонов телеграфира кратко на Неклюдов: „Срокът за представяне на мемоарите е назначен. Това показва, че встъпваме в правата и обязаностите на арбитър. За дохождането на г-н Данев в Петербург допълнително ще Ви съобщим.“ Той поясни на Бобчев, че щом се получат мемоарите, арбитражното решение по спора със Сърбия „скоро ще се произнесе“, но очаквал уреждането на арбитраж и с Гърция [IX, 1, 124]. Последното условие изискваше дълга процедура.

Генерал Савов схвана взетото „единогласно, но не и единодушно“ решение на Коронния съвет като съзвучно с неговите заповеди по действуващата армия. Той призна, че съдбоносният въпрос „война или мир“ по право се решава от правителството, което бе длъжно да изчака решението на арбитъра в определения срок и „след туй, ако правителството е недоволно, да воюваме ли, ще демобилизираме ли, това е негова работа“. Помощник-главнокомандуващият обаче бе дълбоко убеден, че „до известна степен въпросът беше предрешен — ако в 7 дни не може да се произнесе арбитърът, България трябва да воюва“. Войнствените намерения на генерала намериха поощрение в двореца и отчасти в правителството, в което не

изключваха напълно възможността да се прибегне до войната като последно средство за решаване на нерешимите по мирен начин спорове, по-рано или по-късно. За помощник-главнокомандуващия даденият 8-дневен срок означаваше, че ако не се получи положителен отговор, „войната сама по себе си е предрешена“ [IX, 10, 263]. Войната заплашваше да избухне от само себе си. Нужна бе само искрата на някой по-значителен инцидент.

Позовавайки се на разногласия в правителството относно приемането на арбитража, на 9 юни вечерта Пашич подаде оставка, която крал Петър естествено не прие. Умишленото разиграване на оставки водеше до протакане и допълнително нажежаване на междубалканските взаимоотношения. Княз Александър се прояви като най-ревностен привърженик на войната срещу България и разпореждаше за нейното предизвикване. Венизелос отбеляза, че Пашич удължил „критическото положение“ с още няколко дни. Крал Константинос замина за Солун „предвид възможността за война“. Демидов вече не виждаше „друг изход освен войната, при всичко че Сазонов още не е изгубил окончателно надеждата за избягване на войната“ [I, 4, 1370, 288—289].

И в България не липсваха войнствено настроени политици, макар и повечето от тях да се намираха в лагера на опозицията. Генадиев разви пред полковник Петър Тантилов, началник на артилерията в 3-а армия, познатата теза за необходимостта от завземане на Солун чрез ненадейно нападение, което щяло да предвари войната със Сърбия и да накара Европа да заработи в полза на българската справедлива кауза. Царят и генерал Савов били съгласни, но в Министерския съвет народняците оказвали съпротива. Той помоли полковника да говори с генерал Димитриев, който пък да вдъхне кураж на Данев да склони колебаещите се към оставка. Командуващият 3-а армия обаче бе на мнение, че царят лично трябва да подскаже на министрите, че ако му отказват Солун, ще повика по-решителни и послушни. Той обаче не отрече, че като водач на въоръжен народ „има всичкото право да прави и политика, но нека главнокомандуващият решава, съветва и подтиква, защото той носи отговорност“ [I, 11, 4, 71—72].

Заплашителните писма до Данев предупреждаваха, че „ще се търкалят глави пред Народното събрание“, ако потегли за „Каноса“. Той реши поради съображения за сигурност да отпътува не от Централна гара, а от гара Подуене. Упорито се говореше, че Генадиев от името на ВМОРО заявил на царя, че „ще играе револверът, ако България приеме арбитража на руския цар и Данев замине за Петербург“. Но както сполучливо се изрази Теодоров, Генадиев би си позволил подобни остри думи само ако „царят е желаел да му ги каже“ [III, 4, 17, 96]. Оправданието с „македонския нож“ не издържа щателна проверка.

Макар че „улицата не управляваше“, общественото мнение бе важен фактор, влияещ върху външната политика на правителството. Управителният комитет на Националния съюз издаде възвание за освобождението на Македония: „Съдбоносни и критически минути, когато се твори и пише историята на нашето национално обединение“. На 9 юни от 10 ч. бе свикано общоградско събрание в салона на „Нова Америка“, на което разпалена реч държа Радославов. Той обяви, че справедливото дело трябва да се защищава с всички разполагаеми средства: „Всички мирни средства са изчерпани вече и ние трябва да подкрепим нашите герои...“ Гласувана бе резолюция до царя и правителството с искане „назабавно да заповядат на българската победоносна армия да навлезе в родината си, да прогони новите завоеватели и да занесе свобода и мир на българския народ“ [I, 6, 2251, 1; XI, 4, 131]. Оръжието трябваше да замести съмнителния арбитраж. Войната се сметна неизбежна и необходима.

След като българското правителство оттегли условието си за кондоминиум в Македония, Сазонов продължи и на 11 юни да настоява за едновременна и пропорционална демобилизация, ако Сърбия заедно с предаването на мемоара заяви, че ще се подчини на волята на височайшия арбитър. Другото условие,

споделено и в Белград, бе вместо посредничество да се осъществи едновременно арбитраж и по спора с Гърция. В случай на неизпълнение на двете условия молбата за срочно произнасяне на арбитражното решение нямало да се удовлетвори. Данев увери Неклюдов, че отклонението от поставения срок могло „да предизвика от страна на българските генерали непримирима опозиция" [IX, 1, 125—126]. Опасенията откъм военната партия не бяха безпочвени.

Министър-председателят се чудеше как „да стресне добродушните руси": „Ние не правим блъф, като казваме, че положението е непоносимо. То действително е такова. До два дена ние или трябва да водим войската в бой, или да я разпуснем." Сблъсканията между настръхналите една срещу друга армии можеха да зачестят и „да се обърнат в истинска война" [IV, 1, 16, 94; XI, 3, 211]. Ив. Ев. Гешов вече като председател на Народното събрание призовава към умереност: „Не е право да товарим сегашното поколение, което изнесе на плещите си тая ужасна война, и с втора. Нека тая втора война, ако е нужно, да се понесе от бъдещите поколения." Той упрекна Данев, че не повдига за разискване в Министерския съвет всички въпроси и съчинява сам телеграмите до пълномощните министри, „и то по даневски — в един крайно неотстъпчив тон" [I, 5, 692, 50]. В противоположност на бившия министър-председател сега Ризов се интересуваше живо дали е възможно сръбските и гръцките окупатори да бъдат изхвърлени от Македония, преди да нахлуе в гърба румънската армия, и понеже сам си отговори положително, изказа мнението, че „България трябва да направи върховни усилия, за да завърши своето пълно национално обединение" [XI, 2, 4145].

Съкращавайки срока с едничкия ден, отпуснат след пазарлък, Данев не престана да обтяга и без това прекалено опънатите връзки с Русия. Главозамаян от победите, възмутен от заговорничеството на бившите съюзници, той си позволи да говори с език, подобаващ на велика сила, и то пред действително такава, което не предвещаваше нищо добро. Понеже не получи на 11 юни желания утвърдителен отговор, той не остави място за компромис в телеграмата до Бобчев: „Натоварвам Ви да съобщите на императорското правителство, че формулите за арбитража и 7-дневният срок за произнасяне на решение бяха нашето последно предложение, направено като наша крайна отстъпка, за да можем да удържим положението на границата, което съставлява голяма опасност и не допуща никакво отлагане. Отговорът на Сазонов е настоящ отказ, защото не определя срок, кога решението ще бъде издадено. При тая обстановка ние сме принудени да спрем всякакво по-нататъшно преговаряне. За утре предстои отзоваването на Тошев" [IX, 4, 1, 532]. Първата, двудневна част на срока, постави под заплаха останалите пет дни. Отказът на сръбското правителство да отговори относно безусловното приемане на арбитража и неспазването на срока за представянето на мемоарите породи справедлив гняв, който обаче бе отправен за оказване на натиск в Петербург.

Както и се очакваше, Пашич си оттегли оставката, като се раздели с министрите на войната и правосъдието. Свиканата за 13 юни Скупщина трябваше или да приеме безусловно арбитража и Пашич да замине за Петербург, или в противен случай последният щеше да напусне властта. Въпреки големите мъчнотии според Тошев преобладаваше мнението, че на Пашич ще бъде гласувано доверие, но военната партия начело с престолонаследника се стремеше да предизвика българската армия и да осуети арбитража [I, 4, 1370, 305]. Умишленото протакане породи съмнения, че договорът няма да бъде зачетен, за което следва да бъдат наказани виновниците [XI, 5, 852; 6, 3874, 7, 391].

Търпението на Сазонов се изчерпа на 12 юни. Безпомощен да примири двете взаимноотричащи се становища, с риск да изгуби едновременно двете славянски държави за руската политика на Балканите той отхвърли тегнещия товар на арбитража. Поводът бе добре дошъл. Явно, упълномощен от императора, външният министър взе да „калайдисва" Бобчев, който най-малко заслужаваше подобно отношение: „Вашето правителствено решение не ме учудва. За тая постъпка на Вашето правителство аз съм предуведомен преди два дена. Вие тръгвате по

съветите на Австрия. Свободни сте. По тоя начин сърбите с глупостта си, вие с некоректноста си към Русия и славянството се хвърляте в гибел. Ние направихме своя дълг. Руският император не очакваше ултиматум със срок по произнасяне на решението си по българо-сръбския спор. Той щеше обаче скоро да изпълни своята тежка обязаност. Сега, след Вашето изявление, аз Ви правя нашето: Не очаквайте нищо от нас и забравете, че съществува някакво наше задължение по договора от 1902 г." [X, 4, 1, 532—533; XI, 3, 312]. Сръбските интриги за „австрийските агенти" в София допринесоха за превръщането на недоволството в недоверие.

За да се застрахова от опасните последици на изостряща се криза, Сазонов изпрати окръжно до императорските представители при Великите сили и балканските държави: „България приема решение, равносилно с обявяване на братоубийствена война, към което руското правителство не може да се отнася иначе освен съвършено отрицателно. Ние осъждаме и Сърбия, която не даде определен отговор, подчинява ли се тя на арбитража" [X, 1, 127]. Мълчанието или уклончивите изплъзвания на Белград означаваха същински отказ. Хартвиг поне бе пределно ясен: „Нам ни трябва силна Сърбия. След Турция на Европа се налага въпросът за Австрпя" [XI, 8, 9, 9].

Министърът допълни в телеграма до Неклюдов, че „предприетата от България крачка се явява измяна на славянското село и пълно невнимание към нашия примирителен отговор... За мен е съвършено ясно, че България, като действува тъй, подчинява се на страничните внушения и на подхвърлените й надежди, в които може горчиво да се разочарова" [X, 1, 127—128]. Но не и по-малко от руската политика на Балканите.

„Вдигането на ръце" от България не стресна бойкия министър-председател, доволен, че е събудил „северните бели мечки". Напротив, уязвен, той телеграфира на пълномощния министър на 13 юни в 1 ч. след полунощ: „Обидно е подмятането за Австрия." Съветите на руското правителство били слушани и при определянето на новата граница с Османската империя, и при жертвуването на Силистра, и то въпреки подмолната дейност на Хартвиг срещу точното изпълнение на договора и противодоговорните внушения от Петербург за отстъпки в безспорната зона. Срокът бе поставен не от липса на почит към всесилния самодържец, а „защото ножът е опрял о кокала и защото протакането е съдбоносно — в тоя момент съобщават за стълкновение, което по наши сведения може да запали огъня по цялата линия и да предизвика една война, без да щем". Предотвратяването на „подобен фатален случай" налагало бързане. Данев помоли императорското правителство да го осведоми „час по-скоро" кога височайшият арбитър ще благоволи да произнесе решението си. Срокът бе оповестен и по войските, за да се избегне войната. Отзоваването на Тошев се отмени [X, 4, 1, 534; XI, 3, 213]. Обяснението се мяташе между молбата и заплахата. Войната с бившите съюзници не бе желана от правителството, разкъсвано между надеждата и отчаянието, обаче опасността от нея се използуваше за ускоряване на арбитража.

На 12 юни Данев поясни на генерал Савов, че Главното командуване отговаря за духа и боеспособността на войските, както правителството — за управлението на държавата. Но войниците трябваше да вярват, че делото, за което се жертвуват на бойното поле, е крепко и успешно защищавано и на политическата сцена. Министър-председателят се боеше от всяване на убеждение във войската, че „това, което тя печели със своите жертви, отива напразно и няма да се поддържа високият дух, потребен за изкарване докрай обединителното дело". Помощник-главнокомандуващият възприе изказаното мнение и разпоредн цензурата да не допуска вредна критика в печата срещу политиката на правителството [III, 1, 1833, 25].

Като краен русофил Данев не можеше да разполага с доверие във Виена, където по думите на гръцкия пълномощен министър Щрайт бившите съюзници сеяха подозрения към неговата политическа честност: „Не вярвайте на д-р Данев и когато ви убеждава, че стъпва на десния си крак, защото не знаете никогаш колко леви крака има!" Макар да твърдяха, че създаването на Велика Сърбия им е непоносимо

и българските войници са с правото си да отидат „у дома си, сиреч в Македония", меродавни фактори на австро-унгарската политика се изказаха пред Гешов и Начович да бъде отложена войната за по-късно, когато Хабсбургската монархия би могла да се намеси с оръжие. Те обаче не допускаха, щото България да използува Австро-Унгария, за да спечели от Русия. Военните специалисти предричаха, че на българската армия ще се наложи да воюва сама на четири фронта [III, 1, 372, 13—30]. Румънският неутралитет поскъпваше непрекъснато.

Бобчев се постара да обясни на Сазонов, че българските държавници се отличават със „здрав политически смисъл", не се вслушват в злонамерени съвети, а служат единствено на „отечествените интереси". Сърбия бе обявила договора за невалиден и правеше всичко, за да направи арбитража невъзможен. Стълкновенията между отделни части можеха да възпламенят с искрата си пожара на нова война. В Певчески мост обаче предполагаха, че решението на Николай II относно спора между България и Сърбия ще бъде взето след получаването на мемоарите, но той щял да се въздържи да се произнесе, преди да бъде уреден въпросът за отделен и успореден арбитраж с Гърция и преди да се разпореди демобилизацията. Императорът могъл да каже тежката си дума в присъствието на четиримата министър-председатели [I, 4, 1372, 365—367].

Най-учудващото бе, че заплахата в гърба се пренебрегна от Данев, отбелязал хладнокръвно на 14 юни: „Относително конвенцията от 1902 г. българското правителство е било на мнение, че императорското руско правителство от по-рано я е смятало за паднала. Само така тук си обясняваме поведението на Русия по силистренския въпрос." Пред министър-председателя „не минаваха" никакви съвети за нови отстъпки в Добруджа, понеже „апетитът на Румъния ще възрасне до ненаситност" [X, 4, 779]. В Букурещ се бе натрупала едва сдържана омраза срещу непримиримия Данев, с когото било „много мъчно, почти невъзможно" да се преговаря. Същевременно Майореску призна, че „надеждата за избягване войната е в голяма опасност, защото Пашич бил още по-непримирим от Данев". Това не му попречи да заговорничи с бившите съюзници и сегашните врагове на България, отлагайки „окончателния си ангажимент" с декларацията, че Румъния „ще мобилизира, без да определя с кого и против кого ще тръгне" [X, 15, 214—215].

Заканата бе явно насочена срещу България, която трябваше да бъде орязана и обезсилена като съперничеща държава на Балканите. Към нея се прибавя и турската заплаха. Начович обаче бе извикан от Виена, за да се разсеели съмненията в Петербург относно някакъв „противославянски сговор" [I, 5, 704, 23].

На заседание на Министерския съвет Данев съобщи, че в пристанището на Варна чака руски контраторпильор, за да превози българската делегация до Одеса, но мемоарът още не е завършен и вероятно тръгването ще се забави с 3 дена. Сазонов направи „последен примирителен опит", като предложи на Данев да заяви с предаването на мемоара, че ще пристигне в Петербург едновременно с другите министър-председатели: „Неприемането на това наше предложение ще считаме, като изчерпване на всички достъпни нам средства за мирно въздействие" [X, 1, 128]. Оставаше мобилизацията на Румъния като заплашителна военна мярка.

В заседанието на Скупщината от 13 юни при закрити врата народните представители се съгласиха „по принцип" да се приеме без уговорки арбитражът и да се иде в Петербург. Дебатите щяха да продължат и през следващия ден, когато се очакваше да бъде гласувано доверие на правителството [I, 4, 1370, 334—336]. Този заобиколен ход бе предприет за оправдаване пред височайшия арбитър. Търпението на софийските вестникари се изчерпа напълно и те сочеха най-късия път за Македония, „без да се ходи в Петербург" [XI, 4, 183; 5, 853; 7, 392] или да се отиде на Нева поне след „изтикването" на сърбите и гърците от безспорната зона.

Инцидентите при с. Злетово, Кратовско, са красноречив пример, как се предизвиква „агресия". На 5 юни сръбските войници обстрелваха македоно-одринските опълченци, когато си пълнеха манерките с вода от Злетовската река. На 13 юни след престрелка с четата на Славко Абазов, която се завтече да спаси

жените от гавра, сръбска военна част отвлече 20 първенци на селото и го подпали на няколко места. Започна поголовно изтребление на беззащитните жертви. Успелите да се промъкнат през плътния обръч бягаха да търсят спасение при българските предни постове, а преследвачите ги застрелваха в гръб. До своите стигнаха „много родители без децата си и много деца без родителите си". Сръбските войници заминаха да опожаряват съседните села, заканвайки се, че „ще опожарят всички български села и ще избият всички българи" [III, 6, 10, 137—140]. Разиграването на тази кървава сцена пред очите на македоно-одринци не бе случайно. Те бяха най-уязвими в гнева си и жаждата за разплата и най-лесно биха се поддали на умишлените предизвикателства.

Предния ден сръбски подразделения откриха пушечен огън по заставите на 26-и пернишки полк и на два пъти се опитаха да преминат Злетовска река. Гърците пък обстрелваха десния фланг на Серската бригада около Тахинското езеро. В Атина също смятаха избухването на войната за предстоящо [I, 4, 1371, 67—68]. Нямаше никакво място за изненада.

Пак на 13 юни генерал Савов издаде директива № 23: „От събота, петнадесети того, армиите да пристъпят към заемането на своето изходно положение за една евентуална война срещу Сърбия и Гърция." Той отбеляза, че тилът на 2-ра армия „ще бъде осигурен от 4-а армия" [II, 1, 128, 236]. Без да бъде напълно сигурна, войната стана допустима. Но нима можеше да се разчита на крайната победа без осигурен тил на цялата действуваща армия?

Помощник-главнокомандуващият осведоми министър-председателя: „Цялата армия заема вече своето изходно стратегическо положение и тя след 3 дена, считано от днес, ще е в положение да открие военните действия. Нека правителството разреши да почнем с една атака срещу гърците." Данев драсна следната резолюция: „Говорих лично с генерал Савов да не предприема нищо. Той е съгласен с мен" [III, 1, 1362, 10].

Втората телеграма на генерал Савов бе изпратена с копие до царя, вземайки отново форма на ултиматум: „Считам за свой дълг да припомня на Министерския съвет, че в понеделник (неделя — б. а.) на 16 текущий изтича последният срок, даден от мен на почитаемото правителство за възможността да се задържат още хората под знамената. Като вземам предвид донесенията на командуващите армиите, в които особено се набляга да се бърза с разрешението на въпроса, намирам за необходимо най-настойчиво да помоля Съвета до тая дата да ми съобщи решението си в една ясно и окончателна форма за война или демобилизация, понеже не считам, че по-нататъшното задържане на хората под знамената ще бъде в интерес на морала и дисциплината в армията". Данев съобщи по телефона на помощник-главнокомандуващия, че „арбитражът е осигурен и войските ще се разпуснат под формата на дългосрочен отпуск" [III, 1, 1833, 48]. Фердинанд щеше да реши съвсем друго.

Преуморен от напрежението в Главната квартира, генерал Савов каза на Данев, че с оглед на неговото отиване в Петербург, „нямайки работа, се готвил да замине в отпуск за 10 дни в Париж". Министър-председателят извести царя, че понеже арбитражът ще се състои, няма нищо против да се даде отпуск на помощник-главнокомандуващия [III, 1, 1834, 134; 1939, 432].

Най-сетне Данев зарадва Бобчев: „Мемоарът е готов. Утре ще Ви го протелеграфирам." Той успокои и Станчов: „Относно договора от 1902 г. Русия отдавна беше заявила, че нямал сила" [IX, 4, 1, 534].

Войнственото настроение, обзело висшите и старшите офицери, се изрази на 11 юни в телеграмата на полковник Жостов до неговия колега от 2-ра армия полковник Жеков с упрека в бягство от отговорност. Началникът на щаба на армията, насочена срещу гръцката армия, отговори на 12 юни с прекалена увереност: „Не ни е свойствено да се боим от отговорност, но сме принудени да чакаме, докато не ни развържат ръцете. Съставът на армията ни сега далеч не е такъв, какъвто го знаете от бойното разписание, обаче, доколкото зависи от нас, ние бързаме повече от

всички други. Имайте още малко търпение, надявам се да Ви зарадвам скоро“ [IX, 4, 2, 331]. Развързването на ръцете не се очакваше от правителството, а от Главното командуване.

Командващият 2-ра армия, донасяйки на генерал Савов за „гръцките безобразия“ срещу българската железопътна служба в Солун, предложи да се скъса подписаната от него спогодба: „Тия арогантности на гърците действуват зле върху нашия морал, па най-сетне и много става... Мисля, че ще бъде добре, ако на гърците се предложи или да изпълняват в точност задълженията си и да не ни правят предизвикателства, или ние да се откажем от разграничителната линия, тоест да денонсираме спогодбата, която аз сключих с техния началник-щаб на действуващата армия. Сега вече мисля, че в наш интерес е да денонсираме тази спогодба предвид, че гърците не държат сметка за никакви спогодби. Денонсирането ще ни даде възможност да ги изтикаме час по-скоро от Правищка околия и да заемем като линия долното течение на р. Струма около Чаязъ“ [II, 3, 22, 273]. Глаголът „изтикаме“ се утвърди в речника на генералитета. Не война, а изтикване.

Генерал Иванов обоснова замислената операция със стратегически съображения: „С това ние ще получим възможност да настаним войските си в тази околия и да преместим Серската бригада веднага на запад към Дойран — Кукуш, което не може да стане преди изтикването на гърците зад Струма, а това ще стане скоро и лесно. Заедно с горното моля да се разпореди предназначените за поверената ми армия подкрепления да дойдат вече на местата си, за да могат да влязат в районите, в които ще действуват и да се ориентират в обстановката. Готовността ни да предприемем настъпателни действия е необходима и затова, че ако влиза в разчетите на Главното командуване, ние бихме могли да ги предприемем и при някой инцидент случайно и да се намерим пред свършен факт. Сега обаче, когато армията е в невъзможност да действува освен в Правищко, нашето погрешно мълчание на гръцките предизвикателства може да им дава кураж, който ние трябва да убием още в самото начало и не им дадем възможност да го проявяват“ [XI, 2, 3913]. Целенасочените и системни предизвикателства на бившите съюзници бяха на път да постигнат своето предназначение — българска, ограничена по размах военна операция за тяхното „изтикване“ от противодоговорно окупираните земи.

Командващият 2-ра армия изтъкна значението на моралния фактор във войната. Неговото настояване първо да се завърши съсредоточаването на поверената му армия чрез завземане на Правищко до устието на Струма бе основателно, но разположените там сравнително слаби противникови части не заслужаваха отделянето на 11-а дивизия и Серската бригада. Досега стремежът бе да се избягва въвличането във всякакъв вид сблъсквания. Предпазливият военачалник внезапно заговори за използуването на някой инцидент като начало на акцията в Правищко. Но инциденти не се провеха по поръчка. Главното командуване не можеше да чака противникът да ги поднесе в определения срок.

Генерал Савов докладва на царя с копие до министър-председателя предложението на генерал Иванов, одобрявайки го напълно: „На мнение съм, Ваше величество, че е време да се тури край на гръцките предизвикателства...“ Данев сложи двусмислена резолюция: „Гръцкото правителство да зачита спогодбата. Ако това не стане, ще бъдем принудени с наши войски да възстановим реда“ [IX, 4, 1, 619]. Ставаше дума за реда в обслужването на железопътната връзка със Солун. Фердинанд не отговори, но не спря обзавеждането на двореца си в Солун, бившето генерално консулство [I, 1, 160, 45—84].

Помощник-главнокомандуващият телеграфира на генерал Иванов половин час след полунощ на 14 юни, засягайки чисто военната страна на повдигнатия въпрос: „Подкрепления ще Ви се дадат само след като обстановката се сложи така, че с откриването на военните действия срещу сърбите и гърците поверената Ви армия още в самото начало получи назначение да действува настъпателно.“ Командуващият 2-ра армия с право се учуди, че Главното командуване не е утвърдило окончателно своя стратегически план в случай, че българската армия бъде

нападната или ще напада [X, 13, 22, 272], и то един ден преди заповедта за нападение.

Недоумението произлизаше от това, че дори командуващите не бяха запознати подробно с оперативния план, за да го проучат и вземат съгласно неговите изисквания предварителни мерки за осигуряване на успеха. Полковник Жеков поиска разяснения: „Този отговор като че ли не хармонира с директива № 23 от днес и поставя командуващия в недоумение при изпълнението на тази директива за съсредоточаването на армията. Съсредоточаването за настъпателни действия е едно, а за отбранителни — друго. В първия случай войските се групират против главната оперативна посока, а във втория трябва да бъдат достатъчно силни за отпор на няколко пункта. Забравя се, види се, че противникът е господар на морето и лесно може да ни изненада на всеки пункт по брега. Трябва да се разбере, че при тази дълга линия разположението за отбрана значително се различава от съсредоточаването за настъпление. При такъв начин на колебливост и неясност в осъществяването на ръководната идея за предстоящите действия е немислимо да се правят разпореждания по армията“ [II, 3, 22, 272].

Състоянието на десния фланг бе другата грижа на генерал Иванов, който донесе в Главното командуване, че 3-а балканска дивизия, кордонно разпръсната в непълен състав на фронт 100 км, трудно би издържала на сериозен натиск, а „още по-малко да предприеме едно настъпление“. Той настоя да бъде върната нейната 3-а бригада, за да прикрива съсредоточаването и настъплението от Кукуш [II, 3, 22, 275]. Направлението Кукуш—Солун се очертаваше да бъде най-кръвопролитното при война с Гърция. Боеспособността на гръцката армия обаче бе крайно подценена. Разказваше се, че генерал Савов възкликнал злорадо: „Сега ще го видим Одринският герой!“ [III, 5, 4883, 343].

Като намиращ се по-близо до войските генерал Иванов прецени по-трезво положението: „Без подкрепления поверената ми армия не може да бъде готова скоро за настъпателни действия, а ако подкрепленията се дадат, когато настъпи моментът, то за да бъдем в състояние да предприемем настъпление, ще изгубим доста време, а ако подкрепленията се дадат още сега, ние след няколко дена ще бъдем групирани и готови при получаване на заповед да настъпим енергично“ [II, 3, 22, 281—282]. Опасенията на командуващия за сигурността на Беломорското крайбрежие на първо време се оказаха преувеличени, но негово задължение бе да мисли и за отбиване на морските десанти. Дори и при предоставяне на подкрепления се изискваха поне още няколко дни за превозване и съсредоточаване, а оставаха само два.

Генерал Савов се съгласи с генерал Иванов да задържи в Правищко толкова войски, колкото намери за необходимо. Съсредоточените около гр. Струмица бригади на 6-а бдинска дивизияа, резервът на Главното командуване, „според нуждата в самото начало на войната ще бъдат дадени или Вам (на генерал Иванов — б. а.), ако получите заповед за настъпателни действия, или на командуващия 4-а армия, ако тя ще трябва да действува настъпателно, а Вие — на първо време отбранително“ [II, 3, 23, 1]. Двойното „ако“ остави генерал Иванов в неведение относно характера и обхвата на предстоящите военни действия, наречени направо с много задължаващата дума — война.

На 14 юни сутринта Неклюдов посочи още веднъж на Данев „сериозната опасност, която грози българите от страна на Румъния“, и го предупреди категорично, че „в случай на сблъкновение със сърбите и гърците, колкото и тъжно да бъде за нас българското поражение, ние пръст не ще повдигнем, за да задържим Румъния“ [IX, 1, 129]. Никаква сянка на двусмисленост.

Враждебните намерения на северната съседка се виждаха като на длан. Според проверени сведения от румънската легация във Виена „щом избухне войната, Румъния веднага ще се намеси със своите войски“, защото „имала голям интерес да пази равновесието между балканските държави и затова нямало да допусне, щото

България да се усилва извънмерно много“ [III, 1, 829, 2]. Същността на румънското становище бе изразена в едно изречение.

Данев обаче продължаваше да си внушава, че Румъния се стреми само да достигне линията Тутракан — Балчик. На 14 юни княз Гика отговори на запитването относно цената на „желания приятелски неутралитет“, че в случай на война „Румъния не ще остане безучастна зрителка“, а ще мобилизира и ще се намеси. Заплахата бе отправена преди всичко срещу България, поощрявайки нейните противници. Министър-председателят пак не надмогна извода, че Румъния иска да се представи като „спасителка на мира“ и същевременно „да откопчи нещо от България“. Понеже Данев се надяваше балканската криза да бъде разрешена благополучно чрез „изтрезняване“ в Белград, той предпочете да заговори за митнически съюз с Румъния, за строителство на мост над Дунав и споразумение по „онези големи политически въпроси, които бъдещето ще ни наложи“ [IX, 4, 1, 780—781]. Крал Карол и неговото правителство обаче щяха да се възползуват от сгодното за териториално завладяване настояще.

По силата на Лондонския договор начертаната граница от Мидия до Енос трябваше да бъде прокарана на място от международна комисия. На 14 юни българското правителство поиска от Главната квартира да обозначи необходимите разделителни точки с обстойно изложение на мотивите. Полковник Нерезов определи за делегат на Главното командуване майор Никола Топалджиков, бивш военен аташе в Цариград и сегашен началник на Разузнавателното отделение [I, 4, 1388, 70—72]. Високата порта обаче бавеше назначаването на свои представители.

Позовавайки се на недоволството в заседанието на Скупщината на 14 юни, Пашич печелеше време, за да се опъне до скъсване чувствителната струна на българо-сръбските отношения. Той отказа да предаде мемоара, докато не му бъде гласувано доверието на парламента. Евентуалното отпътуване за руската столица се набелязваше не по-рано от 20 юни заедно с Венизелос и Вукотич. Насърчение за разиграване се получаваше и от Букурещ. Оказа се, че Скупщината предпочитала да си почива през празниците, та сръбският министър-председател отложи правителствената декларация за понеделник сутринта, 17 юни [X, 42, 348] Протакането продължи до избухването на очаквания конфликт. Фердинанд и генерал Савов не възнамеряваха да изчакат несъгласието на Скупщината да се извърши арбитраж по договора, което щеше да засили тяхната позиция пред височайшия арбитър и общественото мнение.

Следобед Неклюдов предаде на Данев последното помирително предложение от Сазонов за незабавно отиване в Петербург, подчертавайки му „необходимостта веднага да последва нашия съвет“. Министър-председателят се съгласи да преговаря и с Венизелос в руската столица, но помоли да се определи все пак „някакъв срок до произнасянето на арбитражното решение, защото той не може да напусне България, без да успокои генералите относно това“. Пълномощният министър го увери, че арбитражът няма да се забави „нито с един ден“, стига Данев да се споразумее с Венизелос, но сега за тях било „напълно немислимо“ да определят срок за арбитража [IX, 1, 130; X, 53, 182—183].

Вечерта след заседанието на Министерския съвет Данев съобщи, че ръководеното от него правителство „ни най-малко“ не е прекъсвало преговорите за арбитража, мемоарът бил готов и щял да бъде връчен утре на Неклюдов за прочит на български, след което ще се преведе на руски и изпрати в Певчески мост. Той бил „напълно съгласен и готов да замине за Петербург“, но помоли да се потвърди пред Бобчев, че императорското правителство ще се постарае да завърши арбитражното решение в най-кратък срок. Министър-председателят сподели безпокойството си от отлагането на сръбската правителствена декларация за 17 юни, „следователно по-рано от вторник, 18 юни, не ще бъде известно приела ли е Сърбия най-сетне окончателно и безусловно“ височайшия арбитраж. При отказ войната ставаше „много възможна“ [III, 1, 1939, 418]. Дотогава щяха да се разразят съдбоносни събития с необратими последици.

Понеже времето напредваше неудържимо, вместо на специална комисия написването на мемоара първоначално бе възложено на Ризов, но поради „своите крайни схващания“ той не показа „добра воля“ и взе да бави. Ето защо Данев лично се зае на 12 и 13 юни да диктува на двама стенографи. Българският мемоар трябваше да бъде готов преди другите. Министерският съвет го прие и утвърди като документ, изразяващ неговото официално становище.

Мемоарът на българското правителство относно изпълнението на съюзния договор със Сърбия разгледа дългогодишния спор за Македония. Изтъкнаха се двете решения на македонския въпрос — чрез предоставяне автономия на областта или присъединяването ѝ към България с „компенсация“ на Сърбия, определена от върховния арбитър в „спорната зона“. Извън нея „Сърбия се задължава да не предявява никакви претенции“. Прокарването на разделителната линия се превърна в „крайъгълен камък“, без който не би било възможно сключването на съюза. Българското правителство решително отблъсна опита на Белград да отрече задължителния характер на разделителната линия и да унищожи нейното изходно значение, като обяви за спорна цялата територия между Шар планина и Родопите. Чл. 2 на тайното приложение гласеше изрично, че тази линия е „крайният предел на сръбските претенции“ и следователно като „основа на договора трябва да остане непокътната“ [I, 4, 1370, 324—325]. Чрез изкуственото създаване на някакво уж противоречие между тълкуванията на „тесния арбитраж“ по чл. 2 и „широкия арбитраж“ по чл. 4 Пашич се стремеше да унищожи същността на договора.

Съвсем друго бе значението на разделителната линия за България, която не бе длъжна да я вземе „като окончателна граница спрямо Сърбия, а само тогава, когато и върховният арбитър Негово Императорско Величество руският цар се произнесе в полза на тази линия“. Докато България имаше право да настоява за по-благоприятна граница към Шар планина, на север от която започва безспорната зона на Сърбия, последната можеше „да претендира най-много до разграничителната линия“. Николай II бе в правото си „да тегли окончателната гранична линия“ единствено в пределите на „спорната зона“ [I, 4, 1370, 326].

Сръбското правителство полагаше усилия да преразгледа коренно съдържанието на договора като невалидно поради някакво изменение на обстоятелствата, пречещи на неговото точно изпълнение. Българското правителство заяви, че нищо не е в състояние да разруши „крайъгълния камък“, защото „иначе ще падне самият договор“. Договорът предвиждаше освобождението на „Европейска Турция“. Намесата на Гърция и Черна гора подпомогна военните действия на Сърбия. България мобилизира значително повече войски от Сърбия над определения в договора „минимум“. Обещаната във военната конвенция 100 000 българска армия на вардарския оперативен театър се намали по силата на допълнителните генералщабни споразумения до 7-а рилска дивизия, която допринесе за победния изход на Кумановското сражение, освободи Струмския басейн и Солун. Участието на две сръбски дивизии в обсадата на Одринската крепост бе също предвидено, защото те заместиха ония български войски, които се прехвърлиха срещу Чаталджанската укрепена позиция „за довършването на общото съюзно дело“. Българската армия нанесе решаващите удари и разгроми главните сили на противника, понесе най-големите загуби [I, 4, 1370, 327—328]. В хода на войната съюзниците си оказаха взаимопомощ в рамките на договора.

Присъединяването на Одринска Тракия към България и недопускането Сърбия на Адриатическо море не даваха право на Белград да иска обезщетение, понеже по договора на България се предоставяха всички територии на изток от Родопите, но в него нищо не се споменаваше за сръбския излаз. Великите сили заставиха както Сърбия да се оттегли от Адриатика, така и България да напусне Мраморно море. При това България плати нарушаването на балканското статукво със Силистра [I, 4, 1370, 329—330].

Ако България знаеше, че ще се посегне върху безспорната зона, свързана с нея „чрез вековни мъки и копнежи..., би предпочела да тури точка на всяко

сътрудническо начинание... да не хвърли зара, защото хвърлянето би било фатално за онази именно страна — Македония, към която от редица години са били обърнати погледите на България и за освобождението на която България е мечтаела и именно сключила съглашението си със Сърбия". Домогването за ревизия на договора чрез „разклащане на самата му основа" не бе оправдано от събитията на войната и трябваше да се остави без последствие. „Политическото равновесие на Балканския полуостров" не бе повод за уважение, защото то не съществуваше между България и Сърбия и преди войната [I, 4, 1370, 330].

Мемоарът трябваше да напомни на Николай II, че неговото арбитражно решение „може да се отнася само до тъй наречената спорна зона, а ни най-малко могат да се засягат безвъзвратно придобитите права на България върху безспорната зона". Чл. 4 от тайното приложение даваше право на императора да вземе отношение при разногласие по тълкуването и приложението на договора, но без да се засяга договорно признатата безспорна зона, което би означавало неговото унищожаване: „Касае се само за участта на спорната зона, която е в ръцете на върховния арбитър." Николай II би следвало и в „спорната зона" да тегли границата повече в полза на България, защото тя взе „по-внушително" участие във войната, отколкото се предвиждаше в договора, и понесе по-тежки загуби. На всичко отгоре гърците бяха завзели Югозападна Македония, намираща се в безспорната зона, настоявайки за възнаграждение пак за българска сметка, макар да бяха подпомогнали преди всичко Сърбия. Северозападна Македония, където се простираше т. нар. спорна зона, съставляваше част от „политическото завещание" на Санстефанския договор и в нея живееха 142 488 българи и 36 296 сърбомани. Това население не биваше да се измъчва „като плячка, която може да се къса по каквито и да е съображения" [I, 4, 1370, 331—332].

За България македонският въпрос бе от жизнено значение, заложен в основата на националното обединение. Сърбия искаше да задържи по стратегически и икономически причини окупираните земи на запад от Вардар, около 15 000 км², „населени с компактно и съзнателно българско мнозинство", и да си осигури обща граница с Гърция с пристанище в гръцки Солун. Това означаваше неминуемо посяване злоносните семена на омразата и реванша. Бъдещото добросъседство изискваше прокарване на обща граница в „спорната зона" и български Солун, което щеше да осигури тила на Сърбия при разширението ѝ на запад и да ѝ донесе политико-икономически изгоди. Българското правителство се уповаваше на „високата справедливост" на мъдрия върховен арбитър и сложи „с доверие съдбата на спорната зона в неговите ръце" [I, 4, 1370, 333]. Към мемоара се приложиха договорът, тайното приложение, военната конвенция, генералщабните споразумения и разменените между България и Сърбия ноти.

* * *

Черни облаци, изпълзели откъм Сърбия, Гърция и Черна гора, затъмниха небосклона над Македония, предвещаващи страшна буря не само в тази толкова оспорвана област, но и по цялата българска земя. Българският държавен кораб трябваше да се измъкне невредим от щорма, да избегне подводните скали, наречени Румъния и Османска империя, за да изчака по-благоприятно време за продължаване на похода към цялостното национално обединение. Но твърде много ръце държаха кормилото, за да бъде спазен избраният външнополитически курс. Меродавни и неотговорни фактори го въртяха в различни посоки. Царят се пъчеше на капитанския мостик и повече гледаше какво става на палубата, отколкото през далекогледа. Правителството не бе единно зад кормилото. Главното командуване го подтикваше или му пречеше, ръководено от своите разбирания за съотношението на силите, а войниците моряци изпълняваха заповеди понякога с неохота. Никой обаче не можеше да напусне кораба, преди да се наклони и потъне.

Правителството на Гешов склони на политически компромис с допускането на „спорната зона" в Македония, но правителството на Данев би ли било в състояние да направи и следващия компромис, като жертвува и част от безспорната зона? Един компромис обикновено води до друг, още по-голям. Политическият компромис, направен при образуването на Балканския съюз, след победата над Османската империя изправи България почти пред липса на възможност за компромис. Зависеше от цената на компромиса — не на всяка цена. Главното командуване пък не само се обяви срещу всякакви отстъпки, но отиде в другата крайност — война на всяка цена. То се приобщи политически към войнствената част от опозицията, която „за нищо на света" не желаше да бъде отстъпена доброволно Македония.

Един договор или се изпълнява, или се нарушава. Никакви „изменени обстоятелства" не можеха да оправдаят измяната. Щом височайшият арбитър се чудеше как да прокара границата в Македония, то нима едно свободно допитване до населението във всички възможни „спорни зони" не би изразило най-вярно народната воля за самоопределение! Моралният дълг към хвърлените в ново робство съотечественици в Македония зовеше за освобождение, но трезвият разум повеляваше да не се посяга към оръжието дори за сплашване поради изключително неблагодните международни условия. Точно такъв повод чакаше настръхналата противобългарска коалиция, за да заличи веднъж завинаги плашещия я призрак на Велика България.

В Петербург и Виена подозираха, че Данев държи „две железа в огъня". Въпреки изричните предупреждения на руската политика той не се прости окончателно с надеждата, че все пак ще може да разчита на нейната подкрепа за възпиране на неславянска Румъния и особено на победената Османска империя. не взе предвид разместванията на европейската сцена една година преди голямата война. България се приближи до Цариград и протоците. Румъния бе желаният съюзник за войната срещу Австро-Унгария. Всъщност министър-председателят не смяташе, че наистина ще се стигне до война между бившите съюзници, за да се наложат и оправдаят жертви за опазване на тила. Добрият политик обаче бе длъжен да предвиди най-лошото и сблъсъка на „всички против един".

Бившите съюзници на България спечелиха играта на нерви. Ако българската делегация бе отишла на конференцията в Петербург и бе изслушала арбитражното решение, то на Сърбия трябваше да се остави да не го изпълни и тогава България с едно ново правителство, напълно подготвена в политическо и военно отношение, би могла да измени курса на външната политика. Състоянието „нито война, нито мир" бе непоносимо за продължително време, но обявяването на войната принадлежеше по право на царя и правителството.

Пътят към Петербург обещаваше да се загуби много, но пътят към войната означаваше да се загуби почти всичко. В тези дни и часове, заредени със застрашителни изненади, съдбоносни за десетилетия и векове напред, бяха необходими самообладание и предпазливост, решителност и прозорливост. Първостепенни качества, особено ценни през тези напрегнати денонощия, когато се пазеше равновесие по ръба на пропастта. За жалост никой от меродавните личности не ги притежаваше вкупом. Тежестта на огромната отговорност се измести и пое от Главната квартира. Царят бе много чувствителен към политическия барометър в армията. Близко до ума бе, че генералите са по-склонни да разсичат наведнъж сложно заплетените възли, отколкото да ги разплитат с политически средства. Довчера съюзнически армиите се изправиха враждебни една срещу друга, а тогава „пушката гърми и сама". Този път загърмяха топовете.

ОТ ИГРА НА ВОЙНА КЪМ ИСТИНСКА ВОЙНА

Всяка война се започва, когато съществуват значителни изгледи да бъде спечелена. Бойните действия биха могли да се отворят и без манифест за обявяване на войната, но не и без необходимата дипломатическа подготовка от страна на отговорното правителство. В изключително трудните условия на враждебно обкръжение политическото и военното ръководство на България трябваше да издържи поне няколко месеца да бъде единогласно, ако не и единодушно. Царят и генералите бяха готови да воюват, но ако войната можеше да започне от една страна, то за да бъдеше спряна, се изискваше съгласието или пречупената воля на другата страна. Съотношението на силите се променяше застрашително бързо. Устремените напред бяха длъжни да се обръщат по-често и назад, а не да се надяват на други да им пазят гърба.

Правителството на Данев не биваше да забравя, че мечът не е прибран в ножницата, така че не бе изключено да заиграе внезапно. Твърде много власт се съсредоточи в умовете и ръцете на Главното командуване, чийто войнствен глас все по-силно заглушаваше този на отговорните политически фактори. Колкото и да бдяха ревностно за ненакърняването на своите права, министрите препращаха и политически по същество въпроси в Главната квартира, и то не само за мнение, но и за решение. При това се знаеше добре, че генерал Савов не е подчинен пряко на Министерския съвет, а единствено на царя като негов помощник и съветник по военното дело. Фердинанд завзе ключовата позиция, държейки политиците и военачалниците в постоянно напрежение и взаимно подозрение, защото можеше да иска едно от първите и съвсем друго от вторите, без да ги осведомява поотделно. Точно той, „най-неотговорният" по Конституция, щеше да понесе най-тежките отговорности пред народа и историята.

Барутният дух още витаеше над Балканите. Армиите чакаха заповеди. Правителствата на съседните държави си даваха вид, че най-сетне ще пристъпят към зелената маса. Великите сили се грижеха да не пламне преждевременно тяхната голяма война. Всички говореха за мир, а се готвеха за война. Само в София правителството се надяваше да намери маслиненото клонче, плаващо по Нева. Царят, висшето командуване, опозицията и ВМОРО обаче биеха тревога, че това ще бъде „втора Каноса". Те още не знаеха, че ги очакват Букурещ и Цариград. Оскърбеното национално чувство властвуваше над политическия разум. По-лесно бе да се викне отново „Напред! На нож!".

НАПАДЕНИЕТО НА 16 СРЕЩУ 17 ЮНИ — ПРЕДИЗВИКАН ПОВОД ЗА ВОЙНА

Главното командуване гореше от желание да даде заслужен урок на вероломните бивши съюзници, като „изтика" техните окупационни войски от безспорните български земи. Сърбия трябваше да бъде заставена силом да приеме точното изпълнение на договорния арбитраж, а Гърция да върне освободените от българското оръжие територии. Николай II пък бе длъжен да види, че България е

решена на всичко в защита на националните си интереси. Генералите бяха уверени, че освен правото притежават и силата — криво направена сметка, без да се има предвид опасността откъм Румъния и Османската империя. Политиците на свой ред заплашваха чрез армията, обаче не вярваха, че ще се стигне до война, и не осигуриха тила на действуващата армия. Но и сред самите военачалници липсваше единодушие относно степенуването и решаването на стратегическите задачи.

Различията между командуването на 2-ра армия и Главната квартира не бяха отстранени, а, напротив — задълбочиха се. Генерал Иванов схвана разпореждането на Главното командуване в смисъл, че съсредоточаването на поверената му армия по директива № 23 се отлага, „защото при този грамаден фронт, който сега заемаме, никакво съсредоточаване не е възможно, понеже войските, с които разполагам, едвам заемат с една тънка линия този фронт". Всяко значително разместване на войските се смяташе преждевременно, заплашващо да отслаби някоя точка и да окуражи противника с някой временен успех. Следователно, за да му се отнемеше възможността да използува господството си по море и да извършва десанти, настъплението трябваше да се предприеме след завършването на съсредоточаването. Опасността от гръцкия флот в Бяло море отклоняваше вниманието на генерал Иванов към неговия ляв фланг. Той молеше за бързо изпращане на подкрепления и недоволен хвърляше упрека, че в Главната квартира „се разхождат с пергела по картата", без да имат точна представа за теренните условия и качествения състав на войските, забравяйки, че „от нищо не се прави нещо" [X, 13, 54]. Разполагаемите сили не достигаха за овладяване на Солун.

Отговорът на генерал Савов съдържаше множество неизвестни: "Обещани подкрепления няма. Казано е условното, че ако Ви се даде настъпателна задача, ще бъдете усилени с две бригади. Подобна задача не Ви е дадена, а дали ще я получите, още не е известно. Затова бригадите отсега не могат да Ви се дадат. Без да желая да се меся в подробностите на Вашето сегашно съсредоточение, намирам, че то не отговаря напълно на настоящата обстановка. Главната маса на гръцката армия е разположена срещу Вашето дясно крило, което в случая е застрашено. Засега операционният театър на 4-а армия има първостепенно значение и като така на този театър не може да се отслабваме. Друг е обаче въпросът, ако обстановката наложи 4-а армия да се отбранява, а Вие да настъпвате. В такъв случай Вашата армия ще бъде усилена." Помощник-главнокомандуващият намираше, че разположението на 2-ра армия не отговаря на вражеското разположение, защото главните сили на гръцката армия бяха съсредоточени срещу нейното дясно крило, което според него трябваше да се усили за сметка на лявото [II, 3, 23, 32—33]. Телеграмата бе изпратена на 15 юни в 18,45 ч. Въпреки уговорката ясно все да проличава, че 4-а армия ще настъпи по направлението на главния удар, а малочислената 2-ра армия, разхвърлена на фронт от 200 км, без да е завършила съсредоточаването си, се явяваше за Главното командуване от „второстепенно значение".

На 15 юни в Тиквешко избухна въстание срещу окупаторите. Четите на ВМОРО бяха „завързали с успех престрелки със сърбите" и пред фронта на 4-а армия. Помощник-главнокомандуващият напълно одобри техните набези и дори препоръча последване на примера: „За повдигане духа на войниците намирам за полезно туктаме нашите предни постове да посбият сърбите. Това ще накара войниците да гледат на тях като на врагове." Предавайки заповедта по дивизиите, генерал Ковачев предупреди: „Вземете мерки да не се увличате в по-сериозни действия" [II, 5, 37, 197]. Само след няколко часа неговата предпазливост щеше да се окаже излишна.

В Петербург очакваха мемоарите и предполагаха, че арбитражното решение би могло да се произнесе за една седмица, но при условие българското правителство да се съгласи на „паралелен отделен арбитраж с Гърция и ако се извърши демобилизация". Министър-председателите бяха отново подканени да ускорят пътуването си, за да се споразумеят и по „тоя мъчен въпрос за демобилизацията". Данев продължи да държи първо да бъде извършен договорният арбитраж със

Сърбия. Понеже в договора с Гърция липсваше териториално разграничение, той поиска да се определят земите на север и изток от Солун като безспорно български и да бъдат незабавно опразнени, а в Югозападна Македония допускаше и „спорна зона", която да бъде съвместно заета от войски на двете страни. Солун бе пристанище, необходимо на Българска Македония. Тогава чак приятелските велики сили биха могли да посредничат за сближаване на становищата [I, 4, 1371, 383—384]. Това противоречеше на руското гледище за едновременен арбитраж, поддържано от Сърбия и Гърция. Всъщност по-скоро ставаще дума за посредничество.

Поради горната причина, дори и да бяха получени в срок мемоарите, Николай II нямаше да произнесе своето като арбитражно решение. В Певчески мост погледнаха на инцидента при Злетово като на „начало на военните действия". Сръбската пропаганда сееше интриги, твърдейки, че уж Пашич бил готов да дойде в руската столица, а Данев „не рачи" и слушал Виена. По страниците на европейския печат се появиха съобщения за сблъсквания в Македония, с които войната била фактически започнала [X, 4, 192—194]. Бившите съюзници на България бързаха с войната, за да скъсат договорите.

Прекъсването на движението по железопътната линия Солун — Сяр наруши снабдяването на българския гарнизон в Солун. Венизелос обясни случая „вследствие сгъстената атмосфера поради слуховете, че сме се намирали в навечерието на въоръжен конфликт". Хаджимишев заяви, че „ако не се тури край на това положение, царското правителство ще бъде принудено да се откаже от протокола" [I, 4, 1371, 11—12].

Сръбските военни кръгове не искаха да знаят за никакъв договор. Както донесе на 16 юни Тошев, те без изключение били „повече от всякога за една война против България... несравнено по-износно било за Сърбия да воюва днес против нас, отколкото след някоя и друга година, толкоз повече, че войната рано или късно се явявала вече неминуема" [I, 4, 1371, 43]. Това означаваше, че България щеше да бъде заставена да воюва в обкръжение и не биваше да дава повод за война.

На 15 юни Данев телеграфира на нетърпеливо чакащия Бобчев: „Мемоарът е готов. Превежда се на руски. По въпроса с Гърция ще преговарям сам, ако дойда. Моля, не говорете засега за никакъв арбитраж по гръцкия въпрос" [IX, 4, 1, 535]. Още едно „ако" в дванадесет без пет.

Калинков потвърди, че са взети всички подготвителни мерки за обща демобилизация, а армията е поставена в бойна готовност. Майореску умишлено сподели, че не е последвал „съвета на приятелски сили (Франция и Русия — б. а.) да мобилизира предварително за произвеждане натиск върху България", но „в момента, когато войната е обявена, ще обяви мобилизация, която ще е в три дена готова, и войските им ще минат Дунава" на няколко места. Той увери, че неговата страна щяла да действува самостоятелно и „ще води война с България независимо от Сърбия". Данев драсна върху телеграмата едно гневно „Безобразие!" и изказа подозрението, че руското правителство е съобщило в Букурещ за „денонсирането на конвенцията от 1902 г." [IX, 4, 1, 781]. Най-сетне и на него взе да става ясно, че румънските войски няма да спрат на линията Тутракан — Балчик, а ще преследват стратегическата задача — орязване и омаломощаване на засилена България за много години напред.

Поведението на Централните сили спрямо българо-румънския сблъсък изглеждаше противоречиво. От една страна, се желаеше споразумението между двете балкански държави, а от друга, нарочно се подценяваше румънската заплаха, за да не се стреснат управляващите кръгове в София пред един конфликт с бившите съюзници. Салабашев узна от „най-меродавно място", че „работите в Румъния не са тъй лоши и опасни за България", както били представяни от Певчески мост. Румъния нямало да действува заедно със Сърбия, нито се канела да мобилизира, а в случай на нова Балканска война щяла да иска като „бакшиш" за неутралитета си

територия към Балчик. Или при това условие Румъния „по никой начин няма да нападне България [IX, 4, 1, 782—784].

Но германският посланик във Виена фон Чирски съветваше незабавно споразумение с Румъния, защото „всякой изгубен ден може да направи положението непоправимо". Той предрече мрачно, че ако сега не се постигне спогодба за сметка на българските земи в Добруджа, то при една война между бившите съюзници румънските войски ще нахлуят в България и тогава тя „ще изгуби не само Македония и друга територия", а и ще изпадне в международна изолация, „понеже с това Румъния за дълго време ще се сближи със Сърбия и Гърция". Споразумението с Румъния могло или да застави Сърбия да изпълни съюзния договор, или да осигури победата на България, така че да вземе повече от предвиденото в договора и да се обезщети за отстъпеното в Добруджа. Данев сметна съвета за интрига, целеща „да сплаши България". Румъния не искала такова споразумение, а още българска земя [IX 4, 1, 782]. На министър-председателя му стигаше жилото на язвителната песничка „Данев продаде Силистра".

Фон Ягов бе убеден, че в случай на нова война Румъния ще се намеси с въоръжена сила, „но против кого не се знае още". Той не вярваше румънското правителство да има формална договореност със Сърбия и Гърция, обаче българското правителство пропуснало да се споразумее предварително със северната съседка и трябвало час по-скоро да направи подходящо предложение [I, 4, 1371, 9]. Българското предложение не предвиждаше нова териториална отстъпка.

Съглашението се опитваше чрез заплаха с румънска мобилизация да повлияе върху меродавните фактори в София по посока на по-голяма отстъпчивост и да не допусне избухването на война между бившите съюзници. Данев най-категорично опроверга слуховете относно някакви тайни преговори за сключване на военна конвенция с Австро-Унгария, която не можеше да се съюзява с България, защото Румъния „все пак си остава влечуга подир Тройния съюз" [X, 37, 486—491].

На паметния 16 юни Бобчев съобщи, че румънското правителство запитало руското „как ще се отнесе то, ако Румъния излезе против нападателите в сръбско-българска война". Отговорът се състоял от една дума: „Индиферентно". Последвал уточняващият въпрос: „Ами ако нападателят е България?" Отговорът бил неизменен: „Също индиферентно". Второто запитване се направило „в такава изрична форма", понеже управляващите кръгове в Букурещ помнели „енергичното заявление на Русия", когато се готвели „да се нахвърлят на България" в края на 1912 г. В Певчески мост отрекоха да са правили някакъв „официален намек относно денонсирането" и допускаха само предположение от румънска страна [IX, 4, 1, 783—784]. Ясно изказаната „индиферентност" бе предостатъчно доказателство за невалидността на бранещата българския тил конвенция.

Генерал Савов сметна, че поставеният от него десетдневен срок изтича и въпросът „мир или война" се решава в полза на втората възможност. На 15 юни той изпрати телеграма № 5663 до министър-председателя с копие до царя. След като докладва, че командуващите са представили рапорти за високия боен дух на армиите, той възмутено отбеляза: „Ненаказаното и нахално държане на сърбите е отишло дотам, че сръбските войници са си позволили пред очите на нашите войници от охранителната линия да изнасилват нашите момичета в своите окопи!" Сръбската пропаганда работела усърдно за деморализирането на българската армия, за да я направи негодна за борба, „та да накара и нашата политика да бъде отстъпчива". А за отстъпки помощник-главнокомандуващият не желаеше и да чуе, впрочем както самото правителство. Още повече, че според него съсредоточаването на петте армии бе почти завършено: „След като се съсредоточихме, всяко наше бездействие е в полза на противника, понеже той печели достатъчно време, за да се ориентира в групировката на нашите сили и да вземе своевременно мерки за парирането на удара, който му готвим, а това намалява шансовете за нашите успехи" [XII, 11, 300]. Изгледите за успех се преценяваха само при война с бившите съюзници, без намесата на другите съседи.

Главозамаяният от победите военачалник не допускаше, че противникът е отдавна готов и чака да отбие първия удар. Той подцени неговата боеспособност, правейки прибързано извода, че „от всички досегашни схватки в първата линия с противника ясно се установява, че той е деморализиран и неспособен да издържи какъвто и да било сериозен удар". Заключението надхвърляше формата на съвета и преминаваше към заповедническия тон: „Време е вече да се свърши с преговорите. Трябва да се даде възможност на войника да изпълни дълга си и да отмъсти за нанесеното на армията ни оскърбление. Всяко по-нататъшно държане на армията ни в бездействие е вредно за политиката ни и за жизнените интереси на отечеството" [XII, 11, 301]. Без да е компетентен, генерал Савов се грижеше за състоянието на политиката. Данев не отговори. Мълчеше в най-съдбоносния ден и се грижеше за превеждането на мемоара на руски език. Мълчанието можеше да означава съгласие, несъгласие или полусъгласие, обаче и в трите случая министър-председателят трябваше да се досети за предстоящото, макар и без да знае точния час на готвеното нападение.

Колкото и да се пазеше от вземане на отношение по поставения в упор съдбовен въпрос, Данев имаше свой представител в Македония. Телеграмата под № 5538 на генерал Ковачев се препрати от генерал Савов до Фердинанд с препис до Данев: „Началниците на дивизиите, бригадите и Македоно-Одринското опълчение донасят, че духът на всички чинове от поверените им части е отличен. Само в 3-а бригада от 2-ра дивизия е малко по-отпаднал, и то вследствие на уплахата от холерата, която в тая бригада бе се появила в по-голям размер. Но от взетите бързи и енергични мерки се забелязва едно подобрение" [IX, 4, 1, 536]. Холерата бе лош предвестник, напомнящ за Чаталджа.

Понеже министър-председателят не повика генерал Савов да се съвещават, последният отиде в двореца, носейки страшните подробности за унищожаването на с. Злетово пред очите на македоно-одринци. Помощникът на главнокомандуващия докладва за „невъзможността на положението": „Няма (друг — б. а.) изход от това положение." Обречените на бездействие войски щели да се деморализират, ако не отговорели на противниковите предизвикателства. Той помоли да бъде освободен от твърде отговорната длъжност, тъй като почувствувал „едно клатушкане". Фердинанд не се поколеба да разпореди „да се даде урок на сърбите": „Отговорете със същата мярка." Освен повдигане духа на войските с ограничената военна акция се преследваше и политическа цел — „да се ускори решението на руската дипломация, за да се намеси и тя по-скоро в работата". Генерал Савов разбра заповедта така: „Значи да се атакуват и те (сърби и гърци — б. а.) в същия смисъл, както те тук-там нас ни закачат" [III, 6, 2, 328; IX, 10, 1, 278].

Преднамерено устройваните „закачки" на бившите съюзници постигнаха своето — търсения повод за подготвената от тях война. Манифестът на крал Петър чакаше попълването на датата, оповестявайки, че редом със сърбите срещу България ще се бият съюзниците гърци и черногорци. Крал Константинос бе също съставил прокламацията си. Войната се очакваше „тази седмица" [IX, 5, 133]. Великите сили и световното обществено мнение нямаше да питат защо се напада, а кой напада пръв, за да го жигосат с проклятието на „агресора".

Помощник-главнокомандуващият не съобщи на Данев за устната заповед на Фердинанд, защото предположил, че „за вземането на това решение са разменени мисли между царя и министър-председателя". Изходното положение било заето „по технически причини". Главнокомандуващият разпоредил „не за атака, а просто за демонстрация — политическа демонстрация по-скоро". Той искал „да се въздействува на русите, понеже не желаят (втора — б. а.) балканска война", като „се завземе известна линия" и „се склонят сърбите на арбитраж, следователно ще се улесни задачата на арбитъра" [IX, 10, 1, 279]. Или според царя и неговия помощник принудителната военна акция би трябвало да помогне на политиката, изпаднала в безизходно положение. Подобна „мечешка услуга" не бе поръчвана от правителството, защото щеше наистина да го постави в безизходно положение. Войната все още не бе напълно неизбежна.

В разрез с оперативния план се тласнаха напред само 2-ра и 4-а армия, което показва съобразяване на превантивната военна акция в Македония с международната обстановка — „да не се разсърди Русия" [I, 4, 1371, 298]. Предн всичко не се извършваше агресия, тъй като двете армии не нападнаха Сърбия и Гърция, а „изтикваха" техните окупационни войски, водещи вече безжалостна война на изтребление срещу местното българско население. Военната акция се ограничаваше в безспорната зона и в земите, освободени от българското оръжие.

От показанията на генерал Савов пред парламентарната изпитателна комисия излиза, че Данев бил против една нова война, обаче не отхвърлял „демонстрацията" на сила. Министър-председателят го запитал за колко дни може да бъде завзет Солун, но видял, че това негово желание е неизпълнимо, понеже генерал Иванов изчислил 10 дни, време предостатъчно „да се намеси дипломацията" (на великите сили — б. а.) . Поставянето пред свършен факт изискваше бърза акция, и то не за малко дни, а за броени часове. Генерал Савов търсеше оправдание в противоречиви двусмислия: „Разбира се, човекът (Данев — б. а.) не е дошъл да каже — направете това, но и не протестира против предпрнетите от нас мерки. За война дума не е ставало, та затова не е имало нужда да се говорн за война" [IX, 10, 1, 280]. Нима се имаше предвид игра на война?

Фердинанд не бе абсолютен монарх, за да отговаря „само пред Бога" като по божия милост". В конституционната монархия неотговорността на държавния глава напълно се покриваше с отговорността на министрите, защото той не може да извърши нищо без съгласието на ресорния министър. Макар назначаването на генерал Савов за помощник-главнокомандуващ да бе извършено без приподписването на военния министър, това не му даваше основание да продължава нарушаването на закона.

Генерал Савов не се чувствуваше политически отговорен пред Министерския съвет „министър без портфейл", а единствено пред монарха, тъй като не бил подчинен на правителството главнокомандуващ, а назначен от царя главнокомандуващ за негов помощник. Той не знаел какви са отношенията между Фердинанд и правителството и изпълнил заповедта на прекия си началник, понеже била издадена според изискванията на Дисциплинарния устав. Следователно „подчинените не носят отговорност". Уставът за полска служба гласеше, че монархът „е фактическият главнокомандуващ на действуващата армия във военно време" [III, 6, 2, 10—13]. Ние обаче ще възразим, че генерал Савов изпълни заповед, която искаше да чуе.

Помощник-главнокомандуващият, заемал осем години поста министър на войната, не можеше да не знае, че според основния закон на държавата — Конституцията, правителството бе отговорно и без приподписване на заповедта от министър-председателя тя е невалидна. Заповедта на царя бе произнесена устно „на четири очи", прехвърляща отговорността на писмената заповед върху компетентния по воденето на войната помощник. Не бе издаден приподписан от всички министри манифест за обявяване на война, защото не съществуваше намерение за започване на истинска война. За генерал Савов бе най-важно, че изтича обявеният от него по армиите 10-дневен срок, както и свършването на 7—8-дневния срок за извършване на арбитража.

При вторите си показания бившият помощник-главнокомандуващ вече не бе сигурен в осведомеността на правителството: „Знаело ли е правителството за 16 юни — аз не зная. Не мога следователно да си кривя душата, защото не съм получил заповед от тях (министрите — б. а.), но въз основа на онова, което се е разисквало по-преди, аз не можех да предполагам, че те не са се съвещавали (с царя — б. а.), и затуй изпълних заповедта." Генерал Савов призна, че въпреки поставените срокове и решението от 9 юни „или — или" „да се обяви войната пак трябваше да се заповяда от правителството". Той поне бе наясно относно характера на военната акция:

„Правителството не даде такава заповед и война нямаше обявена." Ако би започнала война, то помощник-главнокомандуващият щял да изпълни оперативния план, като настъпи най-напред с десния фланг и причини „суматоха" сред главните сръбски сили в Македония. Но три армии трябвало да бездействуват, „защото нямаше вид на война" [IX, 10, 2, 61]. Започваше се фатална „игра на война", когато България бе обкръжена от чакащи само повод да се нахвърлят врагове, лишена от действителната подкрепа поне на една велика сила.

След напускането на двореца генерал Савов веднага отиде в Главната квартира, откъдето в 20 ч. изпрати до генерал Иванов телеграфическата заповед № 5596: „Преди да пристъпите към съсредоточаването на армията, атакувайте по най-енергичен начин противника при Лефтера и Чаязъ, за да застанете твърдо в тия пристанища. 4-а армия атакува утре, 16 юни, през нощта цялата сръбска линия пред себе си. Полкът във Валандово да остане до заместването му от части на 7-а рилска дивизия, които понастоящем са в Струмица" [II, 1, 145, 217].

Поне генерал Иванов бе известен за предстоящите действия на съседната 4-а армия. Той разбра, че ще бъдат атакувани едновременно и гърците, и сърбите, докато генерал Ковачев предполагаше, че ще се нападат само сърбите. Но и командуващият 2-ра армия не бе осведомен за поведението на другите три армии, нито за стратегическата цел на операцията. Досега се предвиждаше една от двете армии — 4-а или 2-ра, да настъпва, а другата да се отбранява. От новите заповеди се видя, че и двете армии трябва да настъпват, макар 2-ра армия само с левия фланг. Генерал Иванов схвана задачата така, че след съсяването на фронта чрез „изтикването" на противника от Правищко ще се пристъпи към съсредоточаване на армията за настъпление към Солун. Нищо обаче не бе казано за необходимите подкрепления, макар да се превози към Кукуш тежка артилерия [X, 13, 58]. Командуващият се досети, че главната цел на неговата армия е превземането на Солун.

При такъв ход на разсъждения над съдбоносната заповед генерал Иванов издаде оперативна заповед № 87: „На поверената ми армия се възлага да настъпи енергично и изтласка противника от Правищко, като заеме линия на Струма при Чаязъ." Със свечеряването на 16 юни 11-а дивизия и Серската бригада трябваше да очистят Правищко от вражеските части, след което Серската бригада да се прехвърли на десния фланг. Драмската бригада оставаше на своите места и само ако противникът отстъпеше, тя щеше да заеме пространството до линията Нигрита — Сухо. Трета бригада от 3-а балканска дивизия получи задачата да заеме позиция срещу моста при Гевгели и да попречи на преминаването на противника през Вардар. На другите бригади се отредиха отбранителни задачи. Прикриването на фланга и тила северно от Дойран към Валандово се възложи на части от 4-а армия [II, 3, 23, 56]. За разлика от 4-а армия 2-ра армия щеше да настъпи не по цялата линия, а само с двете си крила.

Въпреки многото възникнали въпроси генерал Иванов намери за уместно единствено да запита „направено ли е нужното разпореждане за дружината в Солун". Генерал Савов се позова на политическото ръководство: „По заповед на правителството дружината остава там до второ разпореждане" [II, 3, 23, 85]. Можеха ли да се жертвуват 2000 български войници, за да бъде запазена в тайна подготвяната операция, след като едва ли вече бе забулена в тайнственост? В Белград и Атина спореха само за точния час. В тази телеграма помощник-главнокомандуващият не забрави да започне с оправдаващия израз — „по заповед на правителството". По друг начин би прозвучало: „По заповед на главнокомандуващия Негово Величество Царя".

Генерал Иванов изпрати едновременно и телеграфическа заповед № 5597 до генерал Ковачев: „За да не би нашето мълчание против сръбските атаки зле да се отрази на духа на войските, от една страна, от друга — да не окуражим противника още повече, заповядвам да атакувате противника по най-енергичен начин по цялата линия, без да си разкривате напълно силите и без да се увличате в продължителен

бой, като се постараете да застанете твърдо в Криволак, по десния бряг на Брегалница, кота 550, връх Богослов, кота 550 близо до с. Тафон (Овче поле), котата при с. Добрево. Предпочително е да завържете престрелката привечер и през нощта, на разсъмване да произведете стремителна атака по цялата линия. Тая операция да се предприеме утре 16 того вечерта" [II, 1, 201, 17].

Командуващият 4-а армия бе изненадан от формата на кратката заповед, в която не се указваха оперативните задачи, поставени пред другите отделни армии, не се даваше стратегически обект на главната армия, а само се набелязваше завземането на редица тактически опорни пунктове по цялото неприятелско разположение. Изпълнението на нареждането войските да не се увличат много напред зависеше и от поведението на противника. В щаба на 4-а армия недоумяваха относно преследваната стратегическа цел. Предполагаше се, че може би Главното командуване иска да прикове с 4-а и 5-а армия главните сръбски сили в Македония, а 1-ва и 3-а армия да настъпят стремително по долината на Българска Морава и като срежат противниковите съобщения, Белград да бъде заставен да изпълни точно договора. Никой не допускаше, че другите три армии ще бездействуват [X, 17, 33]. Командуващият главната 4-а армия дори като министър на войната не бе запознат с дългосрочните намерения на Главното командуване и се мъчеше да разгадае неговия стратегически замисъл. Сякаш се намираше от другата страна на фронта.

Въпреки неяснотата относно целта на военната операция генерал Ковачев издаде оперативна заповед № 12 „съгласно предписанието от щаба на действуващата армия". Дивизиите и бригадите получиха обекти за овладяване. Нищо не се спомена за задачите на съседните армии: „Настъпването ще се почне стремително и по цялата линия на 17 този месец, 3 часа преди пладне. Вечерта на 16 того частите да заемат най-изгодните изходни положения. Денят 16 того да се използува за подроби изучавания на пътищата, обрекогносциране на позициите и пр. предварителни работи, без обаче да се смущава противникът, за да може удара да му нанесем неочаквано за него." Изненадата трябваше да бъде „пълна... под закрила на тъмнината... без да се открива огън" [II, 5, 24, 29—30; III, 6, 10, 141]. Първото заблуждение на българското висше командуване бе, че заедно с инициативата ще бъде постигната и изненадата. Развърнатите сили на противника, окопани по върхове и хълмове, очакваха с нетърпение българската атака, за да я разширят в „справедлива" за тях война.

Едва в 16, 25 ч. на 16 юни генерал Савов намери за необходимо да запознае генерал Ковачев със задачата, поставена пред 2-ра армия: „Войските от 2-ра армия, разположени в Правищко, през нощта на 16 того ще настъпят с цел да изтласкат противника от този край и да застанат твърдо на р. Струма срещу Чаязъ. Заповядайте на бригадата от 7-а рилска дивизия, която е в Струмица, да поддържа постоянна връзка с частите от 3-а балканска дивизия към Валандово и Дойран и при нужда да им окаже нужното съдействие" [II, 5, 38, 6]. Копие от телеграмата бе изпратено и на генерал Иванов.

На българската „военна демонстрация" в Македония щяха да се противопоставят ожесточено съединените армии на трите бивши съюзника. Генерал Савов се стремеше да раздели сръбско-черногорските от гръцките сили. На 16 юни в 17, 15 ч. той нареди на генерал Ковачев: „Вземете най-сигурни мерки сръбските войски, заемащи пътя Валандово — Струмица, да бъдат тази нощ прогонени и станцията Удово завладяна. Всичко това да се извърши по начин най-енергичен и сигурен. Навсякъде ударите да бъдат ожесточени, за да произведат в неприятелския лагер потресаващо впечатление. За горните Ви мероприятия съобщете и на командуващия 2-ра армия" [II, 5, 38, 5]. Действията на 2-ра армия играеха подчинена роля.

След като направи разпорежданията си за нападението, генерал Савов препрати от Данев копие от телеграмата на генерал Ковачев за унищожаването на с. Злетово, като прибави поучаващо: „Мисля, че е нужно именно още днес да се посетят пълномощните министри на Русия, Англия и Австрия, на които да се прочете настоящата депеша и им се заяви, че тия зверства и вандалщини на сърбите

пред очите на нашите войски възбуждат духовете им до неимоверност и че при тия условия не сме в положение да удържим на линията войските си“ [I, 4, 1371, 16—17].

Данев получи телеграмата на 16 юни, но не предприе исканата стъпка за дипломатическо оправдаване на военната операция, за да заяви после пред парламентарната изпитателна комисия, че „няма нищо общо с 16 юни“ и „нищо“ не подозирал, чел телеграмите от и до армиите, обаче не знаел най-важното: „Заповед за атака аз не съм давал.“ Нито пък бил уведомен, че такава ще бъде издадена: „Тази вечер (на 16 юни — б.а.) на мен не ми идеше на ум, че може да стане стълкновение и че от това стълкновение може да дойде работата до война“ [IX, 10, 1, 87]. Сякаш министър-председателят живееше не на земетръсните Балкани, а някъде в Швеция или Швейцария.

За всеки случай Данев нареди чрез Богдан Морфов, главен директор на железниците и пристанищата, да му се приготви салонен вагон №21 за пътуване след 2—3 дена до Варна, където чакаше руският торпедоносец, за да го превози до Одеса. Полковник Нерезов се намръщи заплашително: „Той може да тръгне за Петербург, но едва ли ще стигне до Горна Оряховица“ [I, 8, 4, 25].

„Неотговорните фактори“ имаха зад себе си наелектризираното обществено мнение. Горчивият опит с жертвуването на Силистра предупреждаваше за сигурна загуба на Скопие и Солун, та дори и за граница по Вардар. Съществуваха опасения, че в „капана“ на Петербург България ще бъде „претупана“ и ще получи онова, което благоволят да ѝ дадат, а не каквото иска [III, 1, 1939, 418—429; 6, 2, 790].

Криейки издадената директива, помощник-главнокомандващият заблуждаваше умерено настроените политици с блага приказки. Така той увещаваше Сава Иванчов, че „нито той, нито армията ще предприеме някаква акция спрямо гърци и сърби без решение на правителството, защото той не искал да има една военна лига, която да диктува на правителството“. Генерал Савов дал на Министерския съвет срок до 17 юни и ако не се вземело окончателното решение, щял да си подаде оставката, защото не било възможно повече да държи армията съсредоточена и „без бой“, нито да задържа войниците под знамената — бунтовете показали техните настроения [I, 11, 4, 76—77].

Министър-председателят можеше да не знае номерата на телеграфическите заповеди и точния час на нападението, обаче бе вътре в критичната обстановка. Дъхът на новата война се носеше във въздуха, усещаше се от обикновените войници. Незнанието на точния ден и час на атаката не оневиняваше Данев, който за разлика от своя предшественик не възнегодува достатъчно високо срещу неправомерните постъпки на Главната квартира.

Военните се намесиха в политиката, което по-късно бе определено като „държавен преврат“, макар и без сваляне на правителството. В щабовете на другите три армии, обречени на бездействие по политически причини, отговорните лица също бяха в неизвестност относно предстоящата военна акция. На 16 юни в 10,30 ч. полковник Жостов, вдигнат „по тревога“ от министър Христов, телеграфира на полковник Жеков: „Данев довечера заминава Петербург, арбитраж. Русия настоява да включи в арбитража и гръцко-българския спор. Ако съдим по работите, които се разиграха в последните дни в София, тя ще сполучи. Малодушие обладало всички. Солун пропадна безвъзвратно. Спасете го. На всинца ни — народ и армия, очите са обърнати към вас. Утре може би ще е късно. Заповед или развръзване на ръце за това няма да получите. Сами трябва да си вземете свободата. Трябва да се действува незабавно. Поздрав и благопожелания.“ Полковник Жеков бе съвсем кратък в отговора си: „Успокой се. Почваме днес“ [IX, 4, 2, 331]. Четиридесет минути преди началото на атаката.

Никой не бе в състояние да спре стрелките на джобните часовници, чиито пружини се бяха навивали от няколко месеца. Започваше се военна операция, ограничена от политическата обстановка и същевременно неподготвена политически. Замислено в служба на политиката, без самата тя да бъде питана, като средство за натиск върху съседи и велики сили, нападението през нощта на 16 срещу

17 юни, най-съдбоносната нощ в новата българска история, не разполагаше с политически и военни перспективи.

За да намери поне малко съчувствие към трудното положение, в което се намира, Данев помоли Неклюдов да предаде на Сазонов, че „България никога не е желаела война със съюзниците, но отказът на Сърбия от арбитража би поставил българското правителство в безизходно положение“. Той продължаваше да си въобразява, че заплахата на северната съседка „е само способ да застави България да се съгласи на нови териториални отстъпки“. Нямаше никакво място за наследени илюзии. Сазонов предупреди Бобчев, че отговорили на поставения от румънското правителство въпрос така: „Не бихме защищавали България, ако на последната би принадлежала инициативата за военните действия“ [IX, 1, 132—133] — последно средство, за да бъде постигнато съобразяване със съветите на Петербург.

Докладът на Данев в Министерския съвет не бе никак утешителен. Той казал на Неклюдов: „Не си отваряйте устата за отстъпки. Никой няма да ги направи. Ние дори и да имаме Румъния в тила си, пак не ще се изплашим да ударим сърбите...“ Тарновски го дебнел „по всички кюшета“ и обещал да предаде румънското предложение „до другия ден“: „Да видят Румъния на мира ли служи или на турбуха си.“ Престрелките в Македония обаче можеха да предизвикат войната, а гърбът на България никак не бе защитен. При очерталото се вероятно сблъскване със Сърбия министър-председателят изрази готовност да се споразумява безогледно, дори с „дявола“ от Букурещ. Царят бил на същото мнение [IV, 1, 16, 90]. Недемобилизираната османска армия изобщо не бе взета предвид.

Главното командуване се надяваше на собствените сили. Разпространеният във френския печат слух за водене на преговори с двойната монархия относно сключването на военна конвенция, съгласно която империята щяла да се намеси, ако България вземе да търпи поражение, възмути дълбоко Данев и го накара да упълномощи Станчов: „Чудя се на тоя канар. Нима България има нужда от чужда помощ, за да излезе на глава със сърби и гърци? Колкото за Румъния, която все пак си остава влечуга подир Тройния съюз, нима Австрия може да се съюзява с нас против нея?! Опровергайте най-енергично“ [IX, 4, 1, 783]. Българската армия би могла да се справи с бившите съюзници, но с тях не свършваха нейните противници.

Вечерта на 16 юни генерал Ковачев поиска от генерал Тошев да му съобщи оперативните си разпореждания, за да координират действията на съседните флангове на техните армии. В отговор командващият чул „гръм от ясно небе“: „Заповед за действие не съм получил.“ След като три четвърти от сръбската армия бе съсредоточена за действия срещу 4-а и 5-а армия, бе заповядано настъпление само с 4-а. Генерал Ковачев предположи стратегическия замисъл, че 4-а армия ще трябва да привлече главните сили на противника, а 5-а армия ще ги отреже [X, 17, 36]. Пета армия би могла поне да съдействува с левия си фланг към Крива паланка, без да навлиза в сръбска територия.

Потискащото бездействие, от което толкова се опасяваше генерал Кутинчев, продължи и в 1-ва армия. За него то беше необяснимо и неоправдано, понеже „съставя сериозно нарушение на един от важните принципи за воденето на войната, а именно оня за пълното напрежение на всички сили и средства на страната още в самото начало на войната за получаване превес над противника“ [II, 2, 15, 32] особено, когато се желаеше стряскаща военна демонстрация.

16 юни, 19 часа и 40 минути. Трите полка на 11-а дивизия настъпиха в Лефтерската котловина, завзеха пристанището на с. Лефтера и обстреляха гръцките кораби в залива. Серската бригада напредна по долината на р. Илица. Драмската бригада настъпи към линията Нигрита — Сухо. Преследването продължаваше. Донесенията звучаха възторжено: „Гърците бягат.“ Трета бригада от 3-а балканска дивизия очисти от сръбски и гръцки части участъка западно и югозападно от Дойранското езеро, а през деня трябваше да освободи Гевгели и да се утвърди по двата бряга на Вардар. Положението пред фронта на 2-ра бригада при Кукуш остана спокойно, но там щяха да се съсредоточат войските за настъпление към

Солун. Първа бригада от 10-а сборна дивизия пристигна от Чаталджа в Сяр, обаче умората от прохода наложи кратка почивка и възложеният участък бе зает на 17 юни следобед. Очакваше се, че до вечерта на 17 юни 2-ра армия ще изпълни възложената задача [II, 3, 23, 107—108]. Началото бе твърде обещаващо, поставено с бърз и сравнително лесен успех.

Вечерта на 16 юни войските на 4-а армия заеха изходно положение. Нощта бе тъмна и тиха. Настъплението започна в 3 ч. на 17 юни по цялата линия. Противникът не бе никак изненадан, а много добре подготвен, заел със седем дивизии силна позиция, укрепявана от половин година. Атакуващите срещнаха три реда окопи, бодлив тел и фугасни ями. Пламнаха ожесточени боеве. Със стремителен пристъп бяха завзети връх Китка, височините 550, 600, 650 и станцията Удово, с което се прекъснаха съобщенията между сръбската и гръцката армия. Трудният планински терен и лошите пътища обаче забавиха придвижването на артилерията [II, 5, 28, 1—2].

За голямото ожесточение, с което се започна атаката, свидетелстват изчисленията от генерал-войвода Радомир Путник, началник-щаб на сръбската действуващата армия, тежки загуби само през първото денонощие на боевете — 40 офицери и 1400 войници. Според Карнегиевата анкета целта на генерал Савов да се гледа на бившите съюзници като на заклети врагове „наистина била постигната, а често дори далече надмината“ [IX, 5, 70]. Ненавистта не бе подклаждана изкуствено, а избликна напред от видяното и чутото за изстъпленията над българите в Македония.

В 10,30 ч. на 17 юни генерал Ковачев докладва в Главната квартира, че „армията е в настъпление“. Полковник Нерезов не можа да въздържи чувствата си: „Пожелавам Ви блестящи успехи и пълно поражение на подлите съюзници. Бог да помага на правото дело! На другите фронтове засега всичко е тихо“ [II, 5, 38, 11]. За жалост наистина вдясно от 4-а трите армии останаха зрителки, което даде възможност на сръбското Главно командуване да употреби всичките сили на своите 1-ва и 3-а армия, превъзхождащи по численост българската 4-а армия, за задържане на нейното настъпление [XII, 36, 120—121], и без това поначало ограничено в развитието си.

Със зазоряването на 17 юни тътенът на артилерийската канонада се дочу в Кюстендил, където бе настанен щабът на 5-а армия. Македоно-Одринското опълчение атакуваше силно укрепеното Султан тепе. Генерал Тошев се обърна към Главното командуване: „Нямам никаква директива.“ Едва в 15,15 ч. генерал Савов му телеграфира половинчата заповед: „Влезте ведиага в свръзка с командуващия 4-а армия и окажете поддръжка на действията на тая армия посредством силна демонстрация срещу находящите се срещу Вас сръбски войски, изразена само в силно обстрелване на противника. Това ще е полезно и за калянето на Вашите млади войски, които имат нужда от обстрелване“ [II, 6, 7, 7—9]. Ставаше дума за частите на 12-а дивизия и Одринската бригада.

В 18,25 ч. генерал Ковачев уведоми генерал Тошев: „Утре ще продължа атаката за заемането на Султан тепе и Кратово. Атакувайте и Вие в тая посока.“ Но командуващият 4-а армия прочете необнадеждаващи думи: „Заповедта, дадена ми от помощник-главнокомандуващия, е да Вн окажа поддръжка, като произведа демонстрация против неприятелските сили пред моята армия, и то само с огън. Така че не разчитайте на сериозна помощ [II, 6, 7, 10—11]. Левофланговата 2-ра армия също очакваше подкрепления от своята съседка.

Обобщавайки сведенията за хода на военните действия, генерал Савов прецени началото като успешно и в 15 ч. на 17 юни издаде директива № 24: „Първо. 4-а армия да продължи настъплението си, като се постарае да заеме и се утвърди на линията Кратово — Клисели — Велес; Второ. 2-ра армия веднага след заемането на Чаязъ и цялото устие на Струма да пристъпи към съсредоточаването си на линията, указана с директива № 23, като насочи там и крепостната си артилерия. Командуващият армията да има предвид, че ще получи заповед да атакува Солун“ [II, 1, 128, 237].

На 4-а армия се възложи да пробие укрепената вражеска позиция, след като по-голямата част от силите на армията вече бяха заети в бойни действия без възможност за маневриране и прегрупиране. Ето защо по искане на генерал Ковачев неговата армия бе усилена с 6-а бдинска дивизия, получила заповед да се изнесе от района Петрич — Струмица и на 19 юни да се съсредоточи в района на Щип [XII, 36, 121]. С това се изчерпа пехотният резерв на Главното командуване.

Настъпателната задача на 2-ра армия се потвърди, без обаче да се посочи времето за нейното настъпление. Съсредоточаването на необходимите войски трябваше да бъде извършено около Кукуш — според предишната директива район за заемане на изходио положение [X, 13, 62]. Но 6-а дивизия се насочи не към Кукуш, а към Щип. Другата част от общоармейския резерв — конната дивизия, остана западно от София.

Едва след започването на военните действия генерал Савов намери за нужно да поясни защо не е обявена война. В допълнението към директива № 24, телеграфирано в 15,55 ч., вместо да постави целите на войната, той изтъкна политическите съображения за оправдаване на започнатата ограничена военна демонстрация:

„Първо. Да подигнем до известна степен духа на нашите войници и да ги поставим в положение да гледат на нашите досегашни съюзници като на врагове; Второ. Пред опасността да се запали войната между съюзниците да накараме руската политика да побърза с разрешението на въпроса, вместо да го протака; Трето. Със силните удари, които ще нанесем на противниците си, да ги накараме да бъдат по-сговорчиви и по-отстъпчиви; Четвърто. Понеже оспорваме земите, които те сега заемат, като наши, то със силата на оръжието да успеем да завземем онова, което можем, догде европейските сили с намесата си спрат нашата военна акция. Понеже такава интервенция може да се очаква всяка минута, налага се да действуваме бързо и енергично.

Четвърта армия да гледа на всяка цена бързо да вземе Велес, което ще има голямо политическо значение. От само себе си се разбира, че предварително трябва да се заеме твърдо линията Султан тепе — Кратово — Клисели. Втора армия веднага след като изпълни съсредоточението си, ще получи заповед, ако действията на 4-а армия позволяват, да атакува Солун, за която цел, ако получи подобна заповед, ще бъде усилена с две или три бригади. Ако железопътният участък Криволак — Удово — Гевгели се заеме от нас, то на всички места, гдето има преправи, особено при Гевгели, да се строят предмостови укрепления и заемат със силни отряди. По тоя начин да се осигури владението на двата бряга иа Вардар“ [II, 5, 38, 19].

Стремейки се да поставят великите сили пред свършен факт, царят и неговото обкръжение в Главното командуване се излъгаха в очакваната тяхна намеса. Нито пък бившите съюзници щяха да станат по-отстъпчиви пред ограниченото от политическите условия българско настъпление в Македония. Щом като оръжието взе думата, то трябваше да заговори от Бяло море до Дунав.

Командуващите на воюващите 4-а и 2-ра армия се изненадаха от това, което бяха вече предприели. Сега чак стана ясно на буквално изпълнилия заповедта генерал Ковачев, че „това, което вършим, не е война в истинския смисъл на думата, а нещо като въоръжен конфликт в голям мащаб — една опасна игра на война“ [X, 17, 45]. На свой ред генерал Иванов се тревожеше, че въпросът за настъплението към Солун все още е „висящ“, поставен в зависимост от действията на 4-а армия: „Изглежда, че ние атакуваме нашите противници, вземаме инициативата, без да знаем какво да правим по-нататък. Това е най-малко несериозно“ [X, 13, 64], и то в хода на толкова сериозни и съдбоносни събития. Главното командуване продължи да указва в директивите не само подробното съдържание на заповедите, но и начина на тяхното изпълнение, което пречеше на творческото им прилагане от командуващите.

Водена от смелия полковник Каварналиев, в 19 ч. 3-а балканска бригада освободи Гевгели, посрещната с „неописуем възторг“ от жителите на града, и се утвърди по двата бряга на Вардар. Радостната вест долетя в Главната квартира заедно със сведенията за трагичната участ на жертвувания български гарнизон в Солун: „Дружината в Солун се сражава по улиците, защото е отказала обезоръжаване.“ Северозападно от Солун гърците се отбранявали, обаче било възможно и да настъпят, ако бъдат забавени прехвърлянето и съсредоточаването южно от Кукуш [II, 3, 23, 145—149]. Превозването на Серската бригада по железницата за Кукуш трябваше да започне през следващия ден. Натам бе насочена и тежката артилерия.

С основание генерал Ковачев настоя пред Главното командуване да позволи настъплението на неговия деснофлангови съсед. За пръв път той спомена за затруднение при изпълнението на поставената задача: „Ако 5-а армия бездействува, то противникът, необезпокояван от тази нейна страна, ще насочи всичките си сили против 4-а армия и задачата на последната се затруднява. Понеже и 5-а армия, ако напредне, ще навлезе в същата спорна зона (безспорна — б. а.), то мисля, че ще бъде в полза на делото и в духа на дадените упътвания, ако ѝ се даде заповед за настъпление“ [II, 5, 38, 53].

Макар и с неоправдано закъснение, помощник-главнокомандуващият реши да използува и 5-а армия. В 20, 30 ч. той издаде директива № 25, с която се разпореди относно действията на 18 юни: „Първо. Четвърта армия да продължи настъпателните действия, като употреби всички усилия с дясното си крило да облекчи операциите на 5-а армия; Второ. Пета армия да настъпи и атакува противника на участъка Добровница — Крива паланка“ [II, 1, 128, 238]. Броят на армиите, влезли във военните действия, най-после щеше да придобие мнозинство.

Давайки в разпореждане на командуващия 4-а армия стратегическия резерв на Главното командуване, генерал Савов не пропусна да му напомни: „Без особена нужда не разходвайте резервите си, защото ще бъдат нужни за Солунската операция.“ Той обърна особено внимание на дясното крило, което с енергични действия трябваше да реши „участта на операциите към Щип — Велес“, а в участъка Богослов — Каракулак при нужда „на първо време“ можеше да се премине дори в отбрана: „Всичките ни усилия трябва да бъдат насочени да се бие противникът от Крива паланка до Стражин. Тогава цялата 5-а армия ще се присъедини към Вашата и задачата за вземането на Велес — Куманово ще се съвършено облекчи. Усилете действията си по посока Султан тепе — Парадли — Кратово, за да се облекчат взаимно с тия на 5-а армия“ [II, 5, 38, 192]. Мълчанието относно предназначението на 1-ва и 3-а армия се запази. Генерал Кутинчев научи новината за нападението чак на 17 юни вечерта [II, 7, 30, 57].

С освобождаването на Гевгели и Удово се преряза железопътната връзка между сръбската и гръцката армия. За да я възстанови, гръцкото Главно командуване съсредоточи значителни сили към Кукуш и Гевгели, заплашвайки десния фланг на 2-ра армия. Ето защо генерал Иванов настоя части от 4-а армия да се спуснат по долината на Вардар към Гевгели и да заменят бригадата на полковник Каварналиев, необходима му при Кукуш [II, 3, 23, 271]. Но вниманието на генерал Савов бе заето с „по-опасния“ противник — Сърбия.

ПРЕПЪВАЩА НАМЕСА НА ПОЛИТИЧЕСКАТА ВЪВ ВОЕННАТА СТРАТЕГИЯ

Сутринта на 17 юни в 4 ч. Морфов бе събуден по телефона с новина от Гюешево, че по цялата предна линия на 4-а армия започнало сражение. Той лично провери достоверността на казаното и в 8 ч. се обади на Теодоров, който възкликна: „О, още една Ангиста! Дали с него (инцидента — б. а.) ще можем да свършим тъй лесно, както свършихме с Ангиста. Той ще ни навреди извънредно много, след като всичко вече е готово да отидем на арбитража“ [I, 8, 4, 26].

Между 10 и 11 ч. Данев слушаше в домашния си кабинет доклада на Стилиян Чилингиров, главен редактор на в. „България“, занимаващ го с партийни дела. Телефонът припряно извъня. Отсреща бе Малинов, поканен да участвува в делегацията за конференцията в Петербург. Пълното и закръглено лице на министър-председателя почна постепенно да побледнява и да се удължава: „Какво, какво? Тая сутрин? Не може да бъде... Не, не, правителството не знае нищо. Нашето решение, взето от Министерския съвет на 9 того, Ви е известно. Тука чужда воля се намиса!“ Той сложи слушалката и тежко въздъхна: „Пропадна всичко!“ За него нападението на фронт 400 км бе равносилно на война [I, 9, 442, 65].

Министър-председателят незабавно позвъни на генерал Савов, който потвърди: „Има стълкновение, но няма да ни навредеди.“ Не било война, а военна демонстрация, която щяла да улесни външната политика в усилията за мирно уреждане на споровете. Данев го предупреди: „Да знаете, г-н генерал, че аз война не искам.“ Той не знаел „цялата истина“ относно станалото и предположил „обикновено стълкновение, което не може да има никакво (отрицателно — б. а.) последствие за политиката, която водя“ [III, 1, 1939, 433]. Данев се нуждаеше от отстъпчиви бивши съюзници и бързо действуваща руска дипломация. Заплахата със сила обаче засега изключваше прибягването към оръжие.

Понеже си разменили „само две думи“ по телефона, Данев лично посетил Главната квартира и повторил натъртено пред помощник-главнокомандуващия: „Не искам никаква война.“ Тъй като не го запознали със сериозността на случилото се през нощта, той си отишъл успокоен да довърши приготовленията за пътуването [IX, 10, 1, 88]. Никой друг министър не пристъпи прага на Военното министерство, за да възнегодува, макар че по софийските кафенета новината придоби заплашителни размери.

Най-сетне Данев упълномощи Бобчев да заяви в Певчески мост: „Днес на обед предаваме Неклюдову мемоара. Можем да тръгнем утре.“ Той връчи на руския представител мемоара с осем приложения от договорни документи. Молбата бе „да бъдат изпратени час по-скоро по предназначение“. В окръжната телеграма до легациите в столиците на великите сили министър-председателят тържествено обяви: „В тая минута предаваме мемоара по арбитража на руския тук посланик и заявяваме готовност да тръгнем веднага“ [X, 4, 1, 536—537]. Той не каза „ще тръгнем вечерта“. Закъсняла готовност. Преводът на руски език отне два дена, а в Петербург биха го приели и на български.

Въпреки че вече разполагаше със сведението за „обикновено стълкновение“ в Македония, Данев, уверен във властта си, не му обърна подобаващо внимание. В телеграма до Бобчев той продължи да критикува поведението на френската и руската политика, клонящи към Сърбия: „Убеден съм, че Тройното съглашение искрено желае да отстрани стълкновението със Сърбия. Обаче французкият печат, поведението на Хартвиг, задължението на Русия да остане индиферентна, ако се намеси Румъния, са действия, които пряко насърчават Сърбия да упорствува, и там лежи опасността за война, а не в поведението на България, която настоява само по-скорошното изпълнение на договора. Моля, обърнете сериозното внимание на Сазонов“ [X, 4, 1, 537]. Данев още не можеше да схване точно в какво сериозно положение сам е изпаднал, понеже в същото време 4-а армия настъпваше към Вардар.

Вземайки за повод превантивните постъпки на съглашенските дипломатически представители в Букурещ, на 17 юни Данев протестира против тази „груба система на заплашване тъкмо против България, която още от началото не е искала и не иска [нищо] освен изпълнението на договора“. Все още незапознат с действителните размери и последици на предприетото нападение в Македония, той възложи на пълномощните министри в Петербург, Париж и Лондон да направят дръзко изявление: „България не се стряска от никакви заплашвания. В случая инструментът за заплашване Румъния се оказва негоден за целта, защото всъщност, от една

страна, насърчава Сърбия да не приема договорния арбитраж, а от друга, е готов изпод ръка да преговаря с нас. Е, добре, дайте да се разбере, че когато е въпрос за съдбините на Македония, България е готова на всякакви жертви“ [X, 4, 1, 784]. На същото мнение бе и генерал Савов.

Румънското правителство протакаше преговорите по прилагането на Петербургския протокол, чието незадоволително съдържание не възнамеряваше да спазва. То отказваше да признае България като „първенствующа на Балканите“. На 17 юни комисията по промяната на границата преустанови заседанията си поради продължаващото разногласие относно тълкуването на термина „периферия“. На следващия ден комисията по определяне на зоната за разрушаване на крепостните съоръжения отложи заседанието си, защото румънската страна предложи срещите да се състоят в Русе и Гюргево. Румънската пропаганда разтръби навред, че „българите били извънредно много мъчни“ и създавали трудности около предаването на Силистра [I, 4, 1371, 106]. Това даваше допълнителен повод на Румъния да се намеси във войната между бившите съюзници.

Сутринта на 17 юни Пашич заяви в Скупщината, че е съгласен на арбитраж, но не по силата на съюзния договор, а на „широка основа“ и едновременно с този между България и Гърция. Последвалите разисквания бяха прекъснати от вестта за нападението в Македония, предизвикала взрив от яростни закани. Всички „потриваха“ ръце, обзети от злорадо задоволство [X, 42, 355—357]. Споровете станаха излишни. Договорът бе набучен върху щиковете.

Напрегнат, Сазонов сравняваше тревожното съдържание на донесенията на дипломатическите представители в балканските столици. Неклюдов съобщи, че са избухнали „твърде сериозни стълкновения на българските войски с гръцките и сръбските“. Предвид предстоящето си отпътуване Данев молел Сазонов да направи необходимото в Белград и Атина, „за да се преустановят по-нататъшните стълкновения“. Хартвиг докладва, че заседанието на Скупщината било отложено, тъй като нападението изменило „цялата картина“. Демидов предаде уловката на Венизелос, че неговото правителство е готово на примирие, „ако от страна на българското правителство последва официално съобщение за това, че настъплението на българските войски се явява следствие на недоразумение“ [IX, 1, 134—135; X, 4, 134—135]. Недоразумение между българското правителство и Главното командуване.

След като Данев узна, че Скупщината отлага заседанието си за 18 юни, той също реши да отложи заминаването си за 19 юни, умолявайки чрез Неклюдов да се упражни „въздействие в Белград, за да не произлезе ново отсрочване, защото напрежението тук е достигнало края на своя предел“. Този ден Сазонов бе зает с решаването на изпреварени от събитията въпроси. Той продължи да отказва искането от българска страна „съвместно заемане на спорните с Гърция области“ поради „едва ли не всекидневните сблъсквания“ между бившите съюзници, настоявайки за предварително изясняване предмета на гръцко-българския арбитраж и състава на третейския съд в лична среща между министър-председателите. Макар да допускаше, че Сърбия може да не изпълни арбитражното решение, Сазонов пак държеше на обща демобилизация, след която „всички съюзници ще бъдат при еднакви условия на боева готовност“: „Опасяваме се, че докато не се състои срещата на премиерите, положението ще запази сегашната опасна неопределеност.“ Външният министър посочи назидателно, че „всяко усложнение на границата затруднява получаването на сръбското съгласие за предаването на мемоара“ и „ако Данев не желае войната, той трябва да вземе решителни мерки, щото в първите редове на войската да се въдвори спокойствие“. Той бе ядосан от упоритата „неразбранщина“ и разиграването около императорската покана [III, 2, 186, 54; IX, 1, 135—136]. Лесно се даваха съвети отдалеч, но трудно бе тяхното изпълнение на място.

Следобед на 17 юни Данев посети щаба на 3-а армия в Божурище, за да запита лично генерал Димитриев дали ще приеме да пътува за Петербург, където да повлияе

върху висшите военни кръгове. По пътя той сподели с придружаващия го Абрашев голямата си загриженост от „инцидентите“ в Македония, които според генерал Савов трябвало да имат „възпитателно значение“ за вероломните бивши съюзници. Министър-председателят вече знаеше, че е „очистено“ Правищко, освободен е Гевгели, очаквало се и освобождаването на Велес, но всичко това могло да се обърне на истинска война. Той не подозираше, че българите са нападнали първи. За всеки случай телеграфирал до легациите, че е разпоредено да бъдат спрени враждебностите. Генерал Димитриев се съгласи да приеме мисията, „ако армията му не ще влиза в бой“. Той и полковник Жостов изказаха мнението да се „набият“ сърби и гърци, но им бе възразено, че такова „набиване“ ще въвлече България във война [II, 6, 16, 99; IX, 10, 1, 97].

Данев изтъкна, че правителството няма решение за война, но щом армията е предизвикана, тя ще се бие. Той се надяваше до утре да бъде осъществена европейска интервенция и „формалната война“ да се избегне, като бившите съюзници приемат българските искания. Министър-председателят строго предупреди да не се предприема нищо по старата граница — „да се пазим да не се счукаме“, понеже военните действия били ограничени в Македония [I, 11, 4, 88]. Това постави под съмнение неговата невинност и се заговори, че той се укривал в Божурище от дипломатическите представители на великите сили, докато се изчака решението на Скупщината.

След заминаването на гостите полковник Жостов телеграфира на полковник Жеков: „Във възторг сме. Слава и чест Вам. София без изключение ликува. Една молба. Заклевам Ви във всичко свято, продължавайте безспирно напред, без да обръщате внимание даже и на заповед, ако те искат спиране. Ако е нужно, скъсайте телеграфа, няма да Ви се сърдят за това. Положението е такова, че утре Солун трябва да бъде в наши ръце. След това непременно настъпление до Костур. Това е желание, абсолютно подчертано от всички, но се опасяват от чужда интервенция, трябва да я преварите. Постоянствувайте. Драго ми е да ти съобщя това благопожелание“ [IX, 4, 2, 331]. Цялата столица говореше по улици и кафенета за настъплението в Македония, а на министър-председателя се искаше да вярва в удобното за него „обикновено стълкновение“.

Министерският съвет се събра в 18 ч. и до 21 ч. напразно чака вести от Скупщината. Заседанието бе отложено: „Не знае дали инцидентите не ще подлудят сърбите и да ги накарат да излезат с пълен отказ. Тогава войната е неизбежна“ [I, 2, 3002, 1]. Късно вечерта сръбската легация изпрати нота до Външното министерство, от която се разбра, че през изминалата нощ 4-а армия е нападнала противниковите позиции пред цялата си фронтова линия в Македония.. Сръбското правителство протестира и поиска веднага да бъдат спрени военните действия, в противен случай снемаше от себе си всякаква отговорност [IX, 4, 1, 537]. Не бяха дадени обаче никакви гаранции за спиране и от сръбска страна. Просто бе документиран протестът протнв „агресията“, превърнала се в добре дошъл повод за разпалване на нова война.

Същия ден следобед и Панас връчи в Министерството на външните работи протестна нота относно атаката в Правищко и настоя за незабавно оттегляне зад установената с протокола демаркационна линия [IX, 4, 1, 621]. И гръцкото правителство изпълни формалния акт, който трябваше да оправдае подготвеното настъпление по втория вариант от съюзния план за война срещу България.

Воден от желанието да обори руските обвинения, Данев изпрати окръжна телеграма до легациите, изобличаваща системните предизвикателства от страна на бившите съюзници. Той посочи, че и това нападение е предумишлено, „с цел да предизвиква нашите войски, които след дълго търпение били принудени да отговарят на гръцкия и сръбския огън“. Министър-председателят изказа дълбко съжаление, че точно в момента, когато предстои да се вземе решение за мирното уреждане на териториалните спорове, „гърци и сърби ни предизвикват с кървави стълкновения, изходът от които не може освен да бъде най-пакостен“. Той отхвърли

всякаква отговорност за създаденото критично положение и за възможните опасни последици, слагайки ги единствено върху предизвикателите [I, 4, 1371, 23—25].

Малко преди полунощ на 17 юни Данев заяви на генерал Савов, че правителството не може да се преструва и през следващия ден, че нищо не знае: „Трябва да се прекрати започнатото, макар и да не е довършено“ [IV, 1, 16, 100]. Рано сутринта на 18 юни за военните действия в Македония знаеше и последният ваксаджия в столицата. Никой освен министрите не мислеше за арбитраж и ходене в Петербург. В 10 ч. Данев откри заседанието на Министерския съвет. Държейки двете ноти в ръце, той докладва бледен и смутен, че този път не става въпрос за сблъкновение от рода на това при Ангиста: „Не е обикновено сблъскване. Това е едно общо сблъскване и работата е там, че нашите (военни — б. а.) са дали заповед за започване.“ Новината, макар че не би могла да се нарече сензационна за всички присъствуващи, избухна „като бомба“. Стана ясно, че такава широкообхватна военна акция генерал Савов не би могъл да започне на своя глава, а само по заповед на царя главнокомандуващ. Едни ругаеха Главната квартира, други двореца. Пословично миролюбивият Теодоров бе сред най-впечатлените: „Ние тук министри ли сме, отговорни редактори ли ще бъдем, ние да носим отговорността, а други да се разпореждат с политиката! Щом го е направил той (царят — б. а.), нека вземе отговорността!“ По-късно министърът на финансите заяви, че на правителствената политика „беше отсечен коренът с авантюрата на 16 юни“ [IX, 10, 1, 210—211; XI, 13, 1, 607—610]. Корените на външната политика не бяха проникнали в по-здрава почва.

Надеждата, „чрез инцидеитите да се даде на сърби и гърци да почувствуват, че не само имаме право, но сме и силни“, се оказа твърде рискована. Правителството бе поставено пред „свършения факт на една война“. Отново се обсъди въпросът за осигуряване на тила посредством териториални отстъпки в Добруджа, но само Христов и Пеев се изказаха „за“. Преобладаваше мнението, че споровете ще бъдат решени по мирен начин, без да се налагат нови жертви [IV, 1, 16, 100].

Понеже министърът на войната командуваше воюващата вече второ денонощие 4-а армия, а неговият заместник не бе достатъчно компетентен да отговори на множеството въпроси, на следобедното заседание бе повикан генерал Савов лично да даде обяснение. Помощник-главнокомандуващият призна, че нападението започнало от наша страна, но не за отваряне на война, а за оказване натиск върху несговорчивите бивши съюзници, като им се покаже, че сме в състояние при необходимост да прибегнем до сила. Обяснението прозвуча „твърде детинско“ за ушите на политиците и генералът бе обвинен в проваляне на политиката на правителството [XI, 13, 1, 716—717], след като бе имал „доброто намерение“ да помогне на външната политика.

Реши се военните действия да бъдат спрени първо от българска страна, понеже тя ги е започнала, като се съобщи за това в Петербург, Белград и Атина. Министерският съвет сметна, че след спирането на огъня руското правителство ще успее „да уреди инцидента“. Ако генерал Савов бе еднолично заповядал нападението, щеше веднага да бъде даден под съд, но заповедта изхождаше от царя, поради което се обсъди въпросът за оставка. Тя обаче не бивало да се оповестява, защото така би се признало, че заповедта е дадена от Главното командуване — обстоятелство, злепоставящо България. Желанието бе голямото сблъскване отново „да мине като инцидент“, да се прекрати неговото развитие и да се поеме пътят към Петербург. Правителството положи всички усилия, за да не отиде неговата торпилирана външна политика на дъното [I, 4, 1371, 52], включително и чрез несполучлива намеса във военната стратегия, чиито вредни последици щяха да предрешат и неговата съдба.

С „твърде бърза“ вербална нота до сръбската легация българското правителство заяви, че сръбските и гръцките войски едновременно предизвикали българските войски чрез поредица от нападения, но при все това „в желанието си да предотврати всяко усложнение“ то не се поколебало „без ничия покана“ още при първите известия за стълкновението да даде заповед за спиране на всякакви военни

действия, като настоява и сръбското правителство веднага да разпореди същото [IX, 4, 1, 1154]. Даиев се въздържа да спомене за предприетите от българска страна ходове, защото гневът щеше да се стовари върху нападателите.

В окръжна телеграма до българските легации министър-председателят оспори основателността на сръбския протест, тъй като правителството нито желаело, нито предизвикало „инцидентите“, напротив, искайки да бъде лоялно, то веднага дало заповед за прекратяване на бойните действия: „Необходимо е обаче, щото и сръбското правителство да даде от своя страна подобна заповед за спиране на действията, защото в противен случай снемаме всякаква отговорност от себе си“ [I, 4, 326, 1—12]. Снемането на всякаква отговорност обаче не биваше да означава нова безотговорност. Правителството се опита да прикрие пред външния свят очебийното си противоречие с Главното командуване, добре известно и на бившите съюзници.

Венизелос обяви на всеослушание, че българите са почнали война, без да я обявяват с манифест. Втора гръцка дивизия на 17 юни следобед с картечници и оръдия нападна българската дружина в Солун, която води неравен бой до късно през нощта. Българските войници защищаваха всяка сграда, докато не биваха взривявани с фугаси, душени с отровен газ и изгаряни с огнепръскачки, пеейки „Жив е той, жив е...“ На разсъмване патроните привършиха. Шепата оцелели герои бяха взети като заложници. Силно пострада и българската махала [I, 4, 326, 1—12]. Никой от генералните консули не се намеси.

Българското правителство не прие и протеста на Атина, защото гръцките войски системно предизвикваха и поставяха „на тежко изпитание търпението на нашите военни власти“. Отговорността за „последствията от последните инциденти“ се стоварваше върху провокаторите, но: „Желаейки да бъдем лоялни, дадохме своевременно заповед за прекратяване на действията. Това обаче ще може да успее само ако и гръцкото правителство даде заповед за прекратяване на предизвикванията от гръцка страна“ [IX, 4, 1, 621—622]. Напразни надежди за последване на добрия пример.

Положението се усложни от заплашителната позиция на Румъния, която все необходимите мерки за извършване на обща мобилизация, и както донесе Шебеко: „При първото известие за откриването на военните действия румънската армия ще бъде мобилизирана и ще мине през българската граница“ [IX, 1, 137—138], без да има съществено значение кой пръв е открил военните действия.

Данев съобщи в Петербург съдържанието на споменатите ноти до бившите съюзници, изтъквайки, че щом узнал за „станалите погранични сблъсквания“, заповядал спирането на огъня, „за да се избегнат по-нататъшните последствия и войната“. Изпратени били парламентьори. От Белград обаче не получил никакъв отговор, а пък в Атина сметнали войната за започната, заповядали обезоръжаването на българския гарнизон в Солун и настъпление. Министър-председателят възложи на Бобчев да изрази пред руското правителство „нашето искрено желание и сега да се спре всякакъв опит за насилствено разрешение на спорните въпроси, преди да се изчерпят всички мирни средства, и че ако въпреки тези наши постъпки войната не бъде избегната, вината ще бъде не наша, а на нашите съюзници“. Данев забрави да употреби по-точната дума „бивши“. В Певчески мост обаче надделя мнението на Хартвиг най-напред да се оттеглят българските войски на предишната линия, а после да бъде прекратен огънят [I, 4, 1371, 101—105; IX, 4, 1, 1153—1154].

Генерал Савов не бе убеден в правилността на правителственото решение. До Велес оставаха 16 километра, или надвечер щеше да бъде освободен. Тогава, „ако се продължава войната“, лявото крило на 4-а армия трябваше да удари главната сръбска армия, а 2-ра тракийска дивизия след завземането на станцията Криволак да се спусне по долината на Вардар и да подсили дясното крило на 2-ра армия при Дойран и Кукуш [IX, 10, 61]. Този път помощник-главнокомандуващият не пое отговорността за спирането, както бе направил при откриването на военните

действия, и поиска писмена заповед. При това той бе подчинен не на правителството, а на държавния глава.

Без никакви гаранции за спиране на огъня от противниковата страна българското правителство издаде заповед, която би могла да се нарече лекомислена. В името на отговорностите, чието отхвърляне или прехвърляне нямаше никакво значение за съдбата на България. Генерал Савов държеше в ръцете си документ със следния текст: „По заповед на г-н министър-председателя... да дадете веднага нужните заповеди за прекратяването на военните действия от наша страна. За същата цел ще се направят постъпки в Белград“ [X, 4, 1, 538]. Без да бъде изчакан отговорът на сръбското правителство, който бе обявяване на война. Пашич трепереше пред мисълта, че силите могат да се намесят и да спрат военните действия: „Ускорете една решителна офанзива!“ [X, 12, 1, 538].

На 18 юни в 11 ч. генерал Савов заповяда на генерал Ковачев в телеграма № 5666 4-а армия да прекрати военните действия по цялата линия. Сега вече той започна с източника на заповедта: „По заповед на правителството ще прекратите действията по цялата линия. Изпратете писмено съобщение чрез парламентьор до сръбската Главна квартира, че сте направили това разпореждане. Ако сърбите не прекратят и ви контраатакуват, тогава, разбира се, ще дадете заповед и Вие нашите войски да продължават. Пленените вероятно ще се повърнат обратно. Заради това вземете мерки да се изпратят в места и чрез пътища, гдето няма движение на наши войски, за да не могат да видят нито нашето разположение, нито нашите сили. С тях да се обръщат извънредно добре и хранят твърде добре. За направеното доложете“ [II, 5, 38, 103]. Генерал Савов се оправдаваше, че заповедта за започването на атаката издал „по заповед“ на главнокомандуващия, но за нейното спиране не се вслуша в гласа на царя, а в този на правителството.

От употребения за пръв път израз „по заповед на правителството“ в Радовиш стана ясно, че Главното командуване е заповядало нападението без съгласието на правителството и следователно „тези два меродавни фактора се намират в конфликт“. За да не бъде разбрано това и от войниците, генерал Ковачев в 11, 30 ч. започна по друг начин заповедта си до началниците на дивизиите: „По заповед на Главното командуване прекратете веднага военните действия, като чрез парламентьори предупредите насрещния си противник за това. Ако сърбите и след това предприемат действия, Вие ще продължите да противодействувате. За тази цел да се изпрати парламентьор от 8-а дивизия при сръбския главнокомандуващ“ [II, 5, 38, 104; X, 17, 47]. Оръжието трябваше да остане заредено в ръцете.

Още в 10, 30 ч. помощник-главнокомандуващият побърза да предотврати въвеждането на 5-а армия в хода на военните действия чрез заповед, свързана с редица условия: „По заповед на правителството военните действия се прекратяват. 4-а дивизия спрете в Кюстендил. Останалите части от армията Ви да заемат указаните им участъци срещу сърбите и не откриват никакви действия освен стрелба, ако забележите, че стрелбата към Султан тепе продължава. Ако ли огънят навсякъде е прекратен, и Вашите части няма да стрелят“ [II, 6, 7, 19]. Закъснението на 5-а армия бе увеличено по политически съображения.

Фердинанд разполагаше в Главната квартира с верни осведомители, които мигом му съобщиха за изпълнената от генерал Савов заповед на правителството. Ядосан от посягането на неговата меродавна воля, той изпрати по Добрович в 11 ч. устна „контразаповед“ да не се спира настъплението. На свой ред непослушният помощник се изненадал и убедил, че „няма хармония“ между двореца и Министерския съвет, а, напротив — съществувало разногласие, поставящо го „между чука и наковалнята“. Той предполагал, че Данев се бил съветвал с монарха и вероятно руското правителство е накарало сръбското да отстъпи на договорната основа — „значи целта, която се е преследвала в политическо отношение, с тая демонстрация се е постигнала“ [IX, 10, 1, 262—272]. Прекалено много предположения се натрупаха в отношенията на Главното командуване с двореца и Министерския съвет.

Военният специалист генерал Савов сметна, че заповедта на главнокомандуващия е „по-права“, обаче си зададе закъснелия въпрос: „Кой щеше да я признае и кой щеше да отиде под съд?“ Царят и министър-председателят трябвало да се разберат. Помощник-главнокомандуващият изпълнил заповедта на правителството, „понеже то е отговорно“, а самата заповед е писмена [IX, 10, 2, 62—63]. Постоянният стремеж на генерал Савов към самостоятелност му изневери в най-решаващия момент. Никакъв съд не биваше да плаши него, подведения вече под съдебна отговорност за злоупотреба при военни доставки. Какво значеше съдебната репутация на една личност, когато се решаваше съдбата на цял народ?

Генерал Ковачев проводи парламентьор до командуващия 3-а сръбска армия, комуто да предаде съдържанието на заповедта, получена от българското Главно командуване: „За отговора, който ще получа, както и за по-нататъшното поведение на сръбските войски ще донеса допълнително. Пленниците са твърде добре.“ Проявената грижа обаче не бе оценена по достойнство. Княз Александър обяви поручик Божков за военнопленник, макар че „българите не бяха обявили война“. На направената забележка той удари българския офицер, нарече го „шпионин“ и заповяда да застрелят един български селянин. Престолонаследникът отказа да преговаря, с което бе пропусната „последната възможност за избягване на войната“ [II, 5, 38, 105].

Другите парламентьори също бяха пленени и оскърбявани. На капитан Минков бе заявено: „Ние вече ие сме 1885 г. Може би вие имате заповед да спрете неприятелските действия, но ние имаме такава да вървим право в Кочани.“ И веднага го разстреляха. Малко различаващите се отговори зависеха от положението на отделните дивизии. Командирът на Дринската дивизия отхвърли прекратяването на военните действия без заповед от своето Главно командуване. Но командирът на застрашената от разгром Тимошка дивизия спря огъня и се задължи да не го възобновява: „Известието за прекратяването на военните действия ги е много зарадвало (офицерите от щаба на Тимошката дивизия — б. а.), която радост се е разпространила и между войниците им“ [II, 5, 38, 144—146; IX, 5, 163—164]. Имаше защо да се радват от печеленето на време.

Българските парламентьори бяха задържани от сръбска страна, което създаде лъжливото впечатление, че ще бъде прието предлаганото прекратяване на военните действия. Но сръбското Главно командуване не спази изискваното от международното право отнасяне към хората без оръжие. Повечето от тях бяха вързани, други направо убити [II, 5, 38, 520]. Това трябваше да се очаква от тези, които ги изпратиха. Прекратяването на огъня не е примирие.

Парламентьорът на генерал-майор Георги Тодоров бе задържан в щаба на Шумадийската дивизия и вместо отговор последва изненадваща атака, улеснена от неправилното изпълнение на заповедта в 1-ва бригада от 7-а рилска дивизия. След сигнала „отбой“ и спирането на огъня войниците излязоха от окопите си, наредиха пушките на рогатки, събраха се на групи и наченаха да си разговарят. Примирието изглеждаше осъществено. Сърбите също спряха стрелбата, но само за да заемат посгодни позиции. В 15, 40 ч. те се нахвърлиха превъзхождащи числено върху неподозиращите вероломството войници от 13-и рилски и 26-и пернишки полк, нанесоха им големи загуби в убити и ранени, взеха множество пленници и три батареи. Цялата 7-а рилска дивизия се принудн да отстъпи по височините на левия бряг на р. Злетовска. Това наложи и оттеглянето на застрашената 8-а тунджанска дивизия зад Брегалница. Така на този участък от фронта сръбските войски си възвърнаха позициите, които имаха предн началото на военните действия [II, 5, 38, 119—120; X, 17, 50]. Стратегическата инициатива, на която толкова разчиташе Главното командуване, бе изтървана.

След като се доказа на дело, че сръбското Главно командуване не желае мира, а използува „по измамлив начин“ спирането на огъня от българска страна за изтръгване на стратегическата инициатива, генерал Ковачев докладва в щаба на действуващата армия: „Понеже сърбите отговориха на нашето съобщение с

възобновяване на военните действия и постъпиха така подло с 13-и рилски полк, заповядах да се продължат и от наша страна военните действия." Седма рилска и 8-а тунджанска дивизия трябваше да преминат към отбрана „до разбиването на противника около Криволак, след което и с пристигането на 6-а дивизия ще предприема (генерал Ковачев — б. а.) настъпателни десйтвия в посока на Велес, което ще постави неприятеля в трудно положение" [II, 5, 38, 137—139]. Отново бе поискано закъснялото съдействие на 5-а армия, повторно спряна от намеса във военните действия.

В 15,30 ч. генерал Савов бе повикан в Министерския съвет, за да даде осветление как са започнали военните действия зад гърба на правителството и да доложи как върви изпълнението на правителствената заповед за тяхното прекратяване. Мнозинството от министрите се изказаха за подаване на оставка, за да бъде предоставено на „негласното правителство, което е курдисало войната, да носи за нея отговорност". Внезапно влетелият полковник Нерезов докладва за нещастието край р. Злетовска. Помощник-главнокомандуващият успя да каже само: „Тази работа може да се оправи." И отиде да разпорежда. Правителството започна да проглежда в дълбочината на сторената грешка. Оставката бе отложена, за да не вземе вид на дезертьорство, но се реши, ако се наложи воденето на войната, генерал Савов да бъде заменен с генерал Димитриев, независимо от съпротивата на царя [IV, 1, 16, 100; IX, 10, 1, 235].

Въпреки сполетялата го злополука генерал Савов не загуби настъпателния си устрем. В 20,45 ч. той телеграфира на командуващия 4-а армия да вземе всички мерки за задържането на старите си позиции до пристигането на Бдинската дивизия. Помощник-главнокомандуващият имаше по-друго виждане относно предстоящите военни действия. Срещу Криволак бе оставена в отбрана засега една бригада, а всички останали войски се насочваха към Щип: „5-а армия ще атакува утре Крива паланка, след което се насочва заедно с Македоно-Одринското опълчение към Кратово и Стражин във фланг и тил на неприятелските войски." Генерал Тошев получи заповед да настъпи на 19 юни рано сутринта „енергично във фланг и тил на частите, които действуват срещу 4-а армия" [II, 5, 38, 165—166; 6, 7, 26]. Важна заповед, която следваше да бъде издадена още на 15 юни едновременно с другите две заповеди — до 4-а и 2-ра армия.

В 21,05 ч. генерал Савов поиска по телеграфа от командуващия 4-а армия по-подробни обяснения на измамата. Генерал Ковачев предложи бърз начин за възмездие: „Когато се предаде съобщението за прекратяването на военните действия, огънят е бил спрян и преди да се върнат нашите парламентьори, противникът се нахвърля стремглаво с превъзходни сили срещу 1-ва бригада от 7-а дивизия при с. Дренак и преминава през нейните редове. Моето мнение е, че честта на армията и нацията ще бъде запазена и противникът жестоко наказан за тая своя подлост и вероломство, ако нашите действия бъдат не частични, а общи за цялата действуваща армия, защото това негово стратегическо съсредоточаване би било изключително в наша полза в случай, че мотивите, които диктуваха тоя начин на досегашните ни действия, изложени във Вашата телеграма, са станали достояние на противника" [II, 6, 7, 173]. Завземането на Криволак освобождаваше две бригади.

Помощник-главнокомандуващият се въздържа от проява на прекалената си строгост: „Генерал Тодоров е направил грешка, че като е имал така близко противника, е прекратил огъня, но станалото станало. Сега трябва да се гледа да се изправи чрез енергични действия. Към Криволак преминете към пасивна отбрана, догде се усилите на другите участъци. Вероятно и гърците ще преминат утре в настъпление. Тенев да усили марша. " Генерал Савов заповяда 4-а армия като цяло да премине към активна отбрана, като не позволи на противника да се нахвърли с всичките си сили срещу 5-а армия, която ще атакува в посока на Крива паланка, а после ще настъпи към Стражин. Това трябваше да попречи на врага да бие армиите поотделно [II, 6, 7, 174]. Но 1-ва и 3-а армия продължаваха да бъдат принудително зрителки над бойното поле в Македония. Вместо тях бе търсена 6-а бдинска

дивизия: „Где е генерал Тенев?" Нейният първи ешелон още не бе пристигнал в Щип.

Командуването на 2-ра армия не бе уведомено за спирането на военните действия от 4-а армия. Това не се съобщи дори в 18,30 ч., когато се получи от генерал Савов телеграма № 5681, подадена в 17,04 ч.: „По заповед на правителството и предвид сериозността на положението за 4-а армия ще прекратите всякакви настъпателни действия, като преминете към отбрана." Съгласно директива № 24 генерал Иванов очакваше „бърз и несъмнен успех" на съседната главна армия и сега не можеше да схване „дали заповедта на правителството е вследствие сериозността на положението на 4-а армия, или това е дипломатическа маневра". Той не допускаше, че сериозното положение на 4-а армия е вследствие грубата грешка на правителството. Понеже бе неудобно да обяви по редовете на сравнително малочислената 2-ра армия за трудното положение на главната 4-а армия, командуващият в 19,45 ч. си послужи с друга мотивировка: „До окончателното съсредоточаване на армията заповядвам да се прекратят всякакви по-нататъшни настъпателни действия. Частите да се укрепят здраво на удобни за упорна отбрана позиции и да бъдат в положение да противостоят успешно на числено превъзхождащ противник" [II, 1, 145, 238; X, 13, 71]. Втора армия премина временно в отбрана.

Генерал Иванов разбираше под окончателно съсредоточение превозването на Серската бригада към Кукуш, за което бяха нужни два дена, а прехванатите телефонни разговори свидетелствуваха за подготвяно гръцко настъпление в посока Кукуш — Дойран — Гевгели. Ето защо той поиска една бригада с достатъчно артилерия за прикриване пътя към Кукуш. Генерал Савов отговори в 23,40 ч. отрицателно: „Поради крайно тежкото положение на 4-а армия бригадата от Струмица не може да Ви се даде. Заради това налага се да ускорите до максимум съсредоточението на Серската бригада. От всичко изглежда, че гърците ще преминат в настъпление против Вас, поради което ще е нужно да вземете позиция назад, която да Ви дава възможност да прикривате направлението Сяр — Демирхисар, и да осигурите връзката с 4-а армия през Дойран — Струмица" [II, 3, 23, 238—239].

За генерал Иванов не остана нищо друго, освен да гадае как се е стигнало и колко тежко е положението на съседната армия. Той предположи, че това положение е „само временно", защото употребата на останалите три армии „може в скоро време да измени положението на 4-а армия". Командуващият постави задачата пред своята армия „да се удържи един-два дена на заетото положение и ако бъде принудена да отстъпи, това да стане крачка по крачка, догде се поправи положението (на 4-а армия — б. а.) и тя (2-ра армия — б. а.) бъде подкрепена, за да мине в настъпление". Втора армия бе длъжна да задържи позициите пред Сяр — Демирхисар — Дойран, понеже в тези градове се намираха складовете с храни и боеприпаси на двете армии, а и железопътната линия Одрин — Дедеагач — Солун минаваше успоредно на фронта. Поради изключително настъпателните намерения Главното командуване не бе предвидило устройване и на други съобщения: през Горна Джумая по долината на Струма и през Царево село по долината на Брегалница. Втора армия не разполагаше с „що-годе укрепена позиция" освен при Кукуш и „до известна степен" при Негован и Лахна. Генерал Иванов прецени, че най-добре ще бъде да задържи линията Кукуш — Негован: „За едно отстъпление още не е настъпил моментът" [X, 13, 73—77]. Главното командуване се произнесе за оттегляне на 2-ра армия, което командуващият намери за ненавременно. Запазването на силите можеше да стане срещу възвръщаема загуба на територия, но загубата на време щеше да стане невъзвратима.

Тъй като не бе осведомен от Главната квартира в какво точно се състои „тежкото положение" на 4-а армия, генерал Иванов в 22,35 ч. се свърза по телеграфа с генерал Ковачев, който призна: „Днес малко не съм добре. Атакуван бях с грамадни сили, вследствие на което частите ми са пак на първите позиции. Неприятелят насочва всичката си армия срещу мен. Досега никакво съдействие нямам от страна на 5-а армия. Обещано ми е за утре такова." Генерал Иванов бе

обхванат от тревожно предчувствие: „Моето положение е добро, а утре как ще бъде, не се знае." Той чакаше подкрепления, обаче тяхното получаване „е обусловено от положението на 4-а армия". Това го караше да се интересува живо: „Въобще положението Ви на добро ли е?". Командуващият 4-а армия се изказа оптимистично: „Надявам се да излезе добро. Противникът е отблъснат от Удово почти до станцията Криволак. Така че местността от тази станция до Струмица и Дойран е чиста." Предният полк на желаната и от двамата командуващи 6-а бдинска дивизия тази вечер пристигнал в Струмица [II, 5, 38, 178]. Всеки от тях се надяваше на успеха на другия, а двамата едновременно — на трите армии, бездействуващи на север.

След отказа на Сърбия да спре военните действия се доказа на дело, че тя желае войната, използувайки българското нападение в Македония като добре дошъл удобен повод за нейното обявяване [I, 4, 1371, 108]. Генерал Савов поиска от правителството разрешение 1-ва и 3-а армия да навлязат в сръбска територия: „На 24 число ще ви дам мира. Ще поставя сърбите в положението да поискат мир, преди румънците да успеят да мобилизират." И той нахвърли плана си за действие при новосъздадената обстановка, напомнящ в същността си на плана за война. На 24 юни двете деснофлангови армии трябваше да завземат Ниш и да прекъснат главната съобщителна линия на противника, а 4-а армия, подсилена с 6-а дивизия, да завземе линията Криволак — Велес — Скопие, с което сръбската армия се озоваваше в обкръжение. Втора дивизия през Криволак и Гевгели щеше да излезе във фланг на гръцката армия. Отстъпвайки към Струмица, 2-ра армия имаше задачата „да хвърля въдицата" на гръцката армия, за да напусне укрепения си лагер около Солун и излагайки се на удара от засилената 2-ра армия, да стане „на пух и прах" с всичката си артилерия. Нарисуваната примамлива картина не трогна Министерския съвет, отказал „да поеме отговорността за войната пред Русия". „За последен път" се настоя чрез Тошев сръбското правителство веднага да даде заповед „за спирането още утре на всички агресивни действия". Напразно помощник-главнокомандуващият убеждаваше министрите, че щом Сърбия иска война, значи „се показахме пред русите чисти, че не сме искали войната". Правителството не разреши преминаването на сръбската граница, а генерал Савов този път се примири с неговата „мекушавост": „Ни тъй, ни тъй, да, не, да, не... Не мога на своя глава да действувам" [IX, 4, 1, 1154—1155]. С влошаването на политическото и военностратегическото положение помощникът на главнокомандуващия се обземаше от все по-голямо чувство за отговорност. Сега той действуваше само „по заповед". Къде отиде неговата самоувереност да се намесва и в областта на сложните политически решения и ходове?

Поради досегашното бездействие на 5-а армия сръбското Главно командуване успя да съсредоточи големи сили срещу дясното крило и центъра на 4-а армия. Ето защо за 19 юни генерал Ковачев заповяда упорна отбрана, като само на крайния десен фланг опълчението трябваше да съдействува на 5-а армия за овладяването на Султан тепе, а на лявото крило 2-ра тракийска дивизия да обхване и двата фланга на Тимошката дивизия. Тракийци показаха в боя за Криволак най-добрите качества на българския войник. Подразделения от 28-и стремски полк и четата на войводата Христо Чернопеев се прехвърлиха на десния бряг на Вардар. Взети бяха в плен 20 офицери и 1500 войници. Кризата в 4-а армия, разразила се с непростимите загуби на 7-а рилска дивизия, изглеждаше преодоляна. Началникът на щаба полковник Божко Икономов докладва на командуващия: „Всичко отива много добре" [II, 5, 29, 6; 38, 214—216]. За нещастие през деня бе изгубена телеграфната връзка между щабовете на 4-а и 2-ра армия.

Венизелос разиграваше Хаджимишев с твърдението, че не могла да бъде дадена заповед за прекратяване на военните действия, докато не се възстанови нарушената демаркационна линия. Крал Константинос не бе забравил съюзническите си

задължения и напусна Солун на път за фронта: „Настроението тук е решително за война." Данев остро възнегодува срещу посегателството върху българските войници в Солун, противно „на всякакво международно право и приличие": „Ние пак настояваме, че сме били предизвикани, защото другояче щяхме да атакуваме направо Солун, а не да ходим в Правищко, местност без всякакво стратегическо значение... Ние дадохме заповед за прекратяване действията, но трябва непременно да дадат такава и гърците, които предизвикват... и са поставили на изпитание нашето търпение". Извършеното срещу солунската дружина „престъпление, нечувано в историята... без да сме във война" с Гърция, накара Данев да иска удовлетворение и възвръщане на първоначалното положение според съществуващото споразумение, като оцелелите войници бъдат освободени с оръжието си и „да се вдигне българското знаме в Солун с подобаващи почести". Хаджимишев напразно се опитваше да намери Венизелос и потърси посредничеството на Демидов, който обаче сметна, че „центърът на тежестта е в Белград" [I, 4, 1371, 77—78].

Възползувайки се от промяната на бойното поле, Пашич заяви пред Хартвиг, че Сърбия и Гърция няма да се връщат към въпроса за арбитража, защото „и двете държави се намират в действителна, макар и необявена война с България" [IX, 1, 138]. Срещата в Петербург се провали окончателно.

Едва на 18 юни Данев извести готовността на България за споразумение с Румъния. В същото време той бе недоволен, че румънското правителство „иска нещо от нас за във всеки случай" [I, 4, 1371, 64]. Колкото по-трудно би било военностратегическото положение на България, толкова това неопределено „нещо" щеше да нараства.

След като изслуша обясненията на пълномощните министри на Сърбия и България относно въоръжените сблъсквания в Македония, на 19 юни Майореску определи „войната, необявена нито формално, нито фактически", поради което не бе обявена мобилизация. Той обаче запита чрез дипломатическите представители в София, Белград и Атина съответните правителства „как гледат на последните сбивания на войските" и при преценка, че бившите съюзници „се намират във война в пълната смисъл на думата", Румъния щяла незабавно да мобилизира. Министър-председателят загатна пред Калинков, че „в последния критически момент България може да се споразумее във всичко с Румъния, само да не е тогава много късно". Всичко това бе разиграване на дипломатически ходове, защото управляващите кръгове в Букурещ бяха вече подготвили общата мобилизация и чакаха подходящия повод за нашествие. Твърдението на българското правителство, че България не се намира във война, не бе зачетено като неотговарящо на румънските завоевателни планове [IX, 4, 1, 783—785].

Френският посланик във Виена Дюмен бе достатъчно искрен да каже на Салабашев, че „Румъния няма да остави България да отслаби Сърбия и няма да допусне България да става твърде силна", така че щяла да иска повече от линията Тутракан — Балчик въпреки твърдението си, че разпределянето на освободените земи трябвало да стане пропорционално на досегашната големина на балканските държави. Външният министър Пишон отрече да е давал съвети в Букурещ за действия срещу България и предупреди, че днес ще се заповяда мобилизация на румънската армия, вярвайки все още, че „няма да се дойде до война". Съглашението желаеше мобилизация за сплашване, но не и нахлуване в България. Сър Едуард бе изненадан от чутото, че „интервенцията на Румъния се дължи на руска и френска инициатива". Когато във Форин офис Николае Мишу сподели, че неговата страна няма да остане безучастна, той посъветва Румъния „да стои мирно и да не заплита и без това заплетеното положение" [I, 4, 1371, 120].

Сведенията и съветите от Вилхелмщрасе имаха предвид всичко друго, но не и българските интереси. На 19 юни Цимерман заяви на Ив. Ст. Гешов, че Русия и

Франция желаели само да сплашат България с румънска мобилизация, в която не вярвал. Румъния не се стремяла толкова към налагане на „балканското равновесие", колкото към компенсация. Ето защо той препоръча отстъпване на крайбрежието до Балчик, за да бъде откупена свободата на действие „откъм другата страна". На следващия ден, когато румънската мобилизация бе обявена, държавният подсекретар продължи да съветва „едно скорошно споразумение" с Румъния, което, „макар и късно", все още било възможно [VI, 17, 112, 1]. Условията за споразумение обаче бяха увеличени до неизпълнимост.

Както и трябваше да се очаква, от Белград и Атина отговориха на Майореску, че се намират във война срещу България. Народната мъдрост вярно гласи: „Каквото повикало, такова се и обадило."

„Кавгите" между бившите съюзници отекнаха далеч в столиците на великите сили. Понесоха се слухове, че посланиците в Лондон разискват въпроса за колективна намеса. На 19 юни Грей ги опроверга пред управляващия легацията Христо Минков, прибавяйки, че подобна намеса няма да бъде в интерес на малките държави: „Ние не вземаме страна в спора, но крайно съжаляваме за сегашните събития на Балканите." Минков отбеляза, че „Англия, която се застъпи за Албания в името на принципа на националността, не трябва да жертвува този принцип в Македония". За жалост „европейският концерт" не се произнесе по разпределянето на освободените земи още при изработването на Лондонския договор за мир. Нещо повече, в Петербург се застъпиха за създаване на уголемена Сърбия срещу проникването на Австро-Унгария, а в Париж бранеха интересите на Гърция, като я засилваха срещу присъствието на Австро-Унгария и Италия в Средиземно море. Данев обаче възрази, че „Сърбия никога не може да бъде силна, ако тя се увеличи за сметка на България и въпреки всичките права на последната" [I, 4, 1371, 129—130].

Мисълта за подаване на оставка в случай, че руското правителство не смогнеше да спре военните действия и се наложеше „натрапената" война, витаеше непрестанно сред министрите. Правителството не можеше да води войната, без да се осигури подкрепата на Русия или Австро-Унгария. Царят сподели с Данев, че „е за войната, счита войната неизбежна, защото била ангажирана честта на българската армия". Той възропта гневно срещу спирането на военните десйтвия по заповед на правителството, което означаваше, че дните на неговото управление са преброени. Теодоров пак се изрази образно: „Който е надробил тая чорба, той лично да я сърба" [IV, 1, 16, 101; XI, 12, 1, 71].

Сутринта на 19 юни започна гръцкото настъпление. Само срещу позицията около Кукуш, отбранявана от 2-ра балканска бригада, плъзнаха гъстите вериги на вражески дивизии. Едва сега пристигнаха първите ешелони с части от Серската бригада, но без артилерията си. Положението стана „затруднително", а генерал Иванов знаеше добре, че „днешните действия са съдбоносни за успеха". Той се обърна с призив към генерал Сарафов: „Направете всичко възможно, за да се задържи положението до пристигане на подкрепленията, които са на път" [II, 3, 23, 309—311].

Командуващият 2-ра армия телеграфира в Главната квартира, че шест гръцки дивизии настъпват между Вардар и Суха планина, където „положението става извънредно критическо". При Кукуш пламна ожесточен бой, но противникът взе да обхваща фланговете на 2-ра бригада и тя се принуди да скъси фронта си чрез отдръпване назад. Генерал Иванов не заблуждаваше никого: „Трудно ще може да се удържи положението." Вкарването в боя на цялата Серска бригада щяло да бъде „твърде късно". Той настоя да му се даде в разпореждане Бдинската дивизия, която се намираше по-близо до неговата армия и нямаше да окаже своевременно съдействие на 4-а армия. Освен това 5-а армия можеше да поддържа по-чувствително съседната 4-а армия, отколкото изтощената от марша 6-а дивизия. Но генерал

Савов не възприе съображенията на комадуващия: „Засега на подкрепления не може да разчитате. Такива ще Ви се дадат след осигуряване операциите срещу сърбите." Помощник-главнокомандуващият не искаше да види, че точно 2-ра армия осигуряваше тила на главната 4-а армия и при влошаването на нейното стратегическо положение успехите срещу сърбите се поставяха под въпрос [X, 13, 78]. Той придаде по бригадно 6-а дивизия към 2-ра армия, когато щеше да бъде твърде късно.

Изоставен без изгледи за получаване на подкрепления, на генерал Иванов не оставаше друго, освен да нареди на генерал Сарафов „да се изчерпат всички средства и усилия, за да се отблъсне противникът": „Но ако въпреки всичко положението не може да се задържи, то само в такъв случай ще предприемете бавно отстъпление, при условие обаче, щото посоката Сяр — Демирхисар непременно и с всички усилия да бъде прикрита и осигурена." Серската бригада влезе в разпореждане на генерал Сарафов. Под прикритието на две нейни дружини балканци напуснаха предната си позиция и се оттеглиха на главната южно от Кукуш. Все пак генерал Савов се трогна малко от тревожните донесения и заповяда на генерал Ковачев да изпрати в ускорен марш три дружини от станцията Удово през Дойран за Кукуш вместо трите бригади на Бдинската дивизия [II, 3, 23, 332—333].

Вниманието на Главното командуване бе погълнато от боя при Криволак. Генерал Савов държеше операцията „да се завърши с пълна сигурност": „Само с пленяването на цялата Тимошка дивизия ще можете до известна степен да смекчите лошия ефект, който произведе в политическо отношение нещастието с 13-и рилски полк." Той жадуваше за отмъщение чрез „решителна победа над противника". За 20 юни бе разпоредено продължаване на активната отбрана, съсредоточаване и образуване на маневрени войски. На 21 юни 5-а армия трябваше да предприеме „по-решителни акции", като ги съчетае с действията на 4-а армия [II, 5, 38, 265—267].

Поради кръстосванията между частите и обозите на 4-а преславска и 12-а дивизия изходното положение се зае от 5-а армия едва на 19 юни следобед. Предприемането на настъпателната операция се отложи за следващия ден. Рекогносцировачните отряди отхвърлиха предните части на противника и заеха набелязаните височини. Пета армия бе усилена с 3-а дунавска бригада „предвид на сериозните задачи, които ще ѝ се дадат по посока на Крива паланка — Кратово след атаката на Кръкла — Султан тепе [II, 6, 7, 32—33].

Макар и със закъснение, раздвижването на 5-а армия облекчи положението на 4-а армия. Противникът прехвърли части, действуващи срещу 7-а рилска и 8-а тунджанска дивизия към фронта на 5-а армия. Втора тракийска дивизия обхвана здраво фланговете на Тимошката дивизия и с части от 2-ра бригада се утвърди на десния бряг на Вардар. В дневника за бойните действия на 4-а армия през този ден — 19 юни, се записа: „Въобще положението се счита добро" [II, 5, 29, 7; 38, 286]. Но положението на 2-ра армия се влоши, лишена от съдействието на друга армия.

Недоволен от бездействието на своята армия, генерал Димитриев предложи на генерал Савов: „Не намирате ли за възможно при тия условия да произведем с левия фланг на 3-а армия поне една демонстрация с цел да се облекчат действията на 5-а армия." Отговорът разочарова: „Вземете мерки против възможни ненадейни нападения от страна на сърбите. За преминаване на границата ще чакате заповед" [II, 4, 23, 175—180].

На 20 юни в 1, 10 ч. генерал Иванов донесе в Главната квартира: „Цялата гръцка армия е в настъпление". Той се надяваше да удържи позицията пред Кукуш с пристигането на Серската бригада. Първа бригада от 10-а сборна дивизия обаче бе „притискана от превъзходен противник" по пътя Солун — Сяр и западно от Негован. Драмската бригада се биеше при Сухо и Нигрита. В поддръжка на тези две бригади бе привлечен един полк от 11-а дивизия, но не се знаеше дали ще пристигне своевременно с марш в горещината. Ако се наложеше отстъпление, командуващият

смяташе да отстъпи на левия бряг на Струма, „за да може докрай да се прикрие железопътната линия". В такъв случай 2-ра армия щеше да бъде разделена на две войскови групи. Генерал Иванов настоя тежката артилерия да се изтегли назад, защото „държането ѝ тук е рисковано", [II, 3, 23, 375—376]. Атакуването на солунския укрепен лагер отпадна като предстояща задача.

Още в 7 ч. на 20 юни гръцката армия, превъзхождаща в численост и въоръжение — особено в артилерия, предприе общо настъпление по целия фронт. Генерал Иванов вече намираше отстъплението възможно и запита Главната квартира: „В случай, че бъдем принудени да отстъпим, то коя посока да поема — тази по долината на Струма, или към Драма?" Командуващият не бе осветлен относно намеренията на Главното командуване и бе затруднен в избора на посоката. Знаейки обаче, че по долината на Струма „няма устроена никаква база", той изказа мнение 2-ра армия „да се базира на железницата" [X, 13, 90].

Но вместо генерал Савов отговори генерал Димитриев. На 20 юни в 10 ч. помощник-главнокомандуващият бе повикан в двореца, за да чуе решението на монарха: „Освобождавам Ви от длъжността, понеже не изпълнихте заповедта ми да се продължат военните действия." Станалото не изненада никого. И царят, и правителството вече бяха настроени против фактическия главнокомандуващ. Генерал Савов си позволи само да напомни, че неговият наследник няма да бъде в състояние да се ориентира веднага в стратегическата обстановка, което щяло да има много лоши последици, особено с оглед близката намеса на Румъния. Фердинанд обаче остана непреклонен: „Това е едно решение, взето и свършено!" [IX, 10, 1, 269—272]. Оскърбеният генерал напусна царския кабинет, но не и армията.

По-късно генерал Савов щеше да обясни на парламентарната изпитателна комисия: „Аз отдавам всичката катастрофа на смяната на главнокомандуващия." Този извод звучи пресилено и нескромно, защото смяната на една личност с друга не решава хода на войната. Народната мъдрост обаче гласи, че „коне се не сменят, когато колата е в брода". Генерал Савов прояви непростимо колебание на 18 юни под тежестта на огромната отговорност. С неговото име бяха свързани подготовката и началото на „военната демонстрация", разгоряла се в истинска война. Той трябваше да завърши тази война. Неговото име бе пожънало голяма известност в редовете на действуващата армия. Смяната се възприе като признак, че „работите на нашето Главно командуване не вървят добре". Генерал Кутинчев горчиво отбелязва в дневника си: „Във всеки случай отиваме от трън към глог" [I, 11, 4, 80—81; II, 7, 30, 57].

Фердинанд, непонасящ „силните личности", им отреждаше само ролята на послушни подчинени. Генерал Савов обаче даваше навсякъде да се разбере, че той командува парада. Сега монархът показа на обществеността кой по Конституция е върховен началник на въоръжените сили. Той не можеше да се помири с пренебрегването на височайшата воля. Правителството пък не бе в правото си да накаже царя за „държавен преврат" и се задоволи да стовари гнева си върху неговия уязвим помощник. Съществуваше и външнополитическа причина. Надеждата за прекратяване на войната или поне недопускане на нейното разширяване бе възложена преди всичко на Петербург. „Виновникът" за 16 юни получи своето и на негово място бе назначен изпитаният русофил генерал Димитриев. Разногласията между двореца, Главното командуване и Министерския съвет обаче станаха обществена тайна с международен отзвук.

В 13 ч. на 20 юни бе оповестена височайша заповед № 94: „Досегашният мой помощник от Генералния щаб генерал-лейтенант Савов Михаил се освобождава от тая длъжност и остава в мое разпореждане. Длъжността на мой помощник възлагам на командуващия 3-а армия от Генералния щаб генерал-лейтенант Димитриев Радко. Фердинанд." В 13,45 ч. генерал Савов отдаде последната си заповед по действуващата армия: „Заповядвам занапред командуващите армиите да

се обръщат към новоназначения помощник на главнокомандуващия, командуващия 3-а армия генерал-лейтенант Димитриев." Новоназначеният помощник обяви личността на своя наследник: „Негово Величество Главнокомандуващият благоволи да назначи за командуващ 3-а отделна армия генерал-лейтенант Рачо Петров. Като обявявам за това, предлагам на поменатия генерал да встъпи веднага в командуването на тази армия" [II, 4, 23, 187—188]. Макар и отдавна излязъл в запаса, отдал се на политика и предприемачество, името на началник-щаба от Сръбско-българската война пробуди освежаващи спомени за Сливница и Пирот.

Генерал Димитриев не промени съществено стратегическата линия на своя изгонен предшественик. В 17, 20 ч. той издаде директива № 26, предвиждаща, че „след няколко дена ще се предприемат общи действия от цялата ни армия". Същото желаеше и генерал Савов. Най-сетне 2-ра армия бе усилена с 2-ра бдинска бригада, „за да действува срещу гръцката армия, като първоначално, догдето не завърши своето съсредоточение, да не се увлича в сериозни акции". Четвърта армия, усилена с 1-ва бдинска бригада, трябваше да действува срещу главната войскова група на сръбската армия, развърната на линията Криволак — Кратово, но „да не се ангажира в сериозни действия". Пета армия получи задачата да действува срещу лявото крило на главните сръбски сили в участъка Султан тепе — Крива паланка — Добролница в „органическа връзка" с опълчението, но да не атакува фронтално укрепената линия Кръкла — Султан тепе. Усилената с 2-ра дунавска бригада 3-а армия се задължаваше да сформира заедно с конната дивизия отделен отряд, който да се съсредоточи в Трън най-късно до 22 юни вечерта: „1-ва и 3-а армия засега да останат на местата си" [II, 1, 128, 239].

Двете армии на север и юг от Стара планина продължиха да бездействат, а за 5-а армия втората част на заповедта почти отмени първата. В същото време генерал Иванов не престана да храни надежди в Сяр: „Ако 5-а армия предприеме действия, улеснява се задачата на 4-а армия, а с това се подобрява и положението на 2-ра [X, 13, 94]. Тракийци се подготвиха за решителна нощна атака.

Като допълнение към директивата генерал Димитриев изпрати до генерал Иванов заповед № 5734, в която указваше, че в случай на отстъпление главната съобщителна линия е долината на Струма, но по възможност да бъде защитена и железопътната линия Драма — Дедеагач: „Ако обаче въпреки всички очаквания Вие бъдете поставени в положение да отстъпвате, то ще се оттеглите бавно, с упорни боеве, по басейна на Струма и Вардар, като по възможност държите силите групирани, за да давате на противника отпор на всяка стъпка. Вашата главна задача е да обезпечавате фланга и тила на 4-а и 5-а армия." Затруднителното положение на 2-ра армия бе преценено като временно: „До 5—6 дена ние ще се справим със сърбите, главния наш противник, а след това със съвместни усилия ще унищожим и гръцката армия. Дотогава сте предоставени сами на себе си" [II, 3, 23, 450—452]. Пет — шест дни бяха твърде много време, за да издържи 36-хилядната армия срещу настъпващата 120-хилядна гръцка армия, един срещу четирима.

Грабвайки добре дошлия повод за намеса, на 20 юни румънското правителство обяви обща мобилизация, като се позова на окръжното от 23 май, че Румъния не ще остане безучастна при война между бившите съюзници. Изобщо не бяха взети предвид усилията на българското правителство за прекратяване на военните действия. Майореску се опита да убеди Калинков, че „Румъния е със свободни ръце, няма никакъв ангажимент със Сърбия и Гърция, и мобилизацията може да ускори прекратяването на военните действия и да спаси мира". Пълномощният министър различи две течения в румънската външна политика: едното за окупиране територията до линията Тутракан — Балчик, а другото „въобще за война с България". Меродавните среди в Букурещ възприемаха Петербургския протокол като посреднически опит, а не като задължителен за изпълнение арбитраж [IX, 10, 1, 340]. Твърде удобна тактика за нарушаване

решението на великите сили. Враждебните митинги пред българската легация предсказаха скорошната развръзка.

Данев все още се чудеше „какво е същинското намерение на Румъния", надявайки се да продължи преговорите било чрез посредничеството на Австро-Унгария, било пряко между двете столици, като от българска страна представител бъде Сарафов. Поради новосъздаденото от мобилизацията положение румънското правителство отмени заседанието на смесената комисия, насрочено за 22 юни. На 21 юни то прекъсна преговорите и принуди българските делегации да се завърнат в София [IX, 4, 785—788]. Оръжието бе вече заредено и насочено в гърба на воюващата българска армия. Новината за румънската мобилизация се посрещна с бурна радост в Белград и Атина като явно поощрение да обявят война на България.

Коронният съвет бе „тежка гемия" и не можа да бъде свикан веднага, за да подаде правителството оставка пред него. Царят искаше да обяви войната, но Данев се възпротиви и посочи, че няма време за лавиране: „Или с Тройното съглашение, или с Тройния съюз. Ако е за Тройното съглашение, ще остана, за да се опитам да спася България от Румъния, без да обявяваме война, ще спрем военните действия и ще отидем в Петербург." Тогава Фердинанд свика съвет на 20 юни с участието на престолонаследника, Данев, Теодоров и ръководителите на опозиционните партии. Разгорещените спорове се проточиха до 1,30 ч. на 21 юни, без да бъде поднесена дори чаша вода. Министър-председателят отбеляза, че „военните действия са започнали без знанието на правителството", съществувала „скрита власт", която носи отговорността. Той заяви, че след удара на 16 юни неговата миролюбива политика фалирала, и внуши да бъде образувано военно правителство, „тъй като делото на 16 юни е дело чисто на военните". Правителството можеше да бъде оглавено от генерал Р. Петров с участие на представители от другите партии. Данев изхождаше от правилото, че „стратегията е оръдие на политиката" и няма право „да прави свое оръдие политиката". Като признаваше, че „без сила политика не се прави", той обаче не приемаше „стратегията да налага своя политика" [IV, 1, 16, 102; IX, 10, 1, 82—102].

Министър-председателят изложи становището на правителството за спиране войната чрез помощта на Русия и отиване на арбитраж в Петербург. Опозиционните водачи възразиха войнствено. При неуспех царят би могъл да търси спасение в австрийски води, за да бъде възпряна Румъния. В двубоя между привържениците на спасение чрез Русия или Австро-Унгария Фердинанд взе страна на първите и се съгласи българската външна политика да продължава „да се обляга" на Русия. Оставката на Данев и неговите колеги не бе приета. Ръководителите на опозицията възразиха, че „тая политика не може да изкара България на добър край" [I, 7, 75, 60]. Хабсбургската монархия не е в състояние да се намеси във войната, докато Русия стои неутрална. Всъщност никоя велика сила не възнамеряваше да стъпва в разбуненото „балканско гнездо на оси".

На излизане от двореца Теодоров за трети път изтъкна, че „нашето спасение беше в отиването в Петербург", при което Генадиев го прекъсна с поверителен тон: „Преди да стигнехте вие до Варна, войските от Сливница щяха да дойдат в София и да ви свалят от властта." Данев отиде в Министерството на външните работи и оповести в окръжна телеграма до легациите: „Негово Величество се съвещава на общо събрание с всички партийни шефове върху положението и отново изказа своето доверие в политиката на правителството" [IX, 4, 1, 1157; XI, 13, 1, 718]. Народняшко-прогресисткото правителство остана временно на власт.

ИЗОСТАВЕНИ САМИ ПРОТИВ МНОГО

Новият помощник-главнокомандуващ смяташе, че с пристигането на части от Бдинската дивизия засилената Тунджанска дивизия трябва да настъпи срещу противниковата позиция Щип — връх Богослов, за да „добие един частен и желан

успех" и да отслаби натиска срещу Рилската дивизия. Но генерал Димитриев изказа само своето мнение: „Вие (генерал Ковачев — б. а.) сте на мястото и трябва да знаете нещата по-добре... На това мое мнение гледайте не като на заповед, защото Вие сте самостоятелен като командуващ армията и сте свободни да действувате, както диктува обстановката" [II, 5, 377—378]. Каква очебийна разлика от безпрекословно заповядващия генерал Савов. Предоставена бе относителна свобода на действие, която увеличаваше отговорността на командуващите. Довечера генерал Димитриев бе на тяхното място и познаваше на собствен гръб недоволството от често издаваните ограничаващи директиви на Главното командуване.

Противникът се надяваше да добие още някой успех като този при Злетовска река. Сръбски офицери се появяваха с бели флагове, а зад тях пълзяха войниците им, готови за атака. Но българското Главно командуване вече не се заблуждаваше, че се намира в разгара на същинска и тежка война. Генерал Димитриев се радваше на постигнатия „частичен успех" на левия фланг на 4-а армия и настояваше да се действува най-енергично „по цялата линия и особено на десния фланг": „За прекратяване на боевете не може да става и дума". На 21 юни в 2,30 ч. той обобщи: „В последните ни стълкновения със сърби и гърци, които за щастие вървят изцяло добре, имаме и някои частни несполуки" [II, 5, 38, 379—381]. С основание бе напомнено за печалната съдба на 1-ва рилска бригада.

В щаба на 4-а армия вече никой не мислеше за спиране на военните действия. Донесението в 11,30 ч. гласеше уверено и ожесточено: „Боят пред фронта на 4-а армия е разгорещен, прекратяване не може да има. Чакаме големи успехи. Отмъщаваме на коварните сърби. Тимошката дивизия считайте за унищожена." „След тридневен и двунощен непрекъснат бой" в 16 ч. бе завършен разгромът на Тимошката дивизия. Генерал Ковачев поздрави и поиска: „Довършете напълно с тая неприятелска дивизия!" Пред фронта на 1-ва балканска бригада сърбите отстъпиха „в пълна безредица в посока на Велес" [II, 5, 38, 383—384]. Но командуването на 4-а армия не разполагаше със свежи сили за преследване и развиване на успеха, който с превземането на Криволак и Велес можеше да има решаващо значение за хода на цялата война. Ако войските на 1-ва армия се намираха в Македония, то крайният успех би бил несъмнен. Но те бездействуваха на север от Стара планина. Със завземането на Криволак и утвърждаването на двата бряга на Вардар се скъсяваше фронтът на 4-а армия, което осигуряваше тила на 2-ра армия.

Съществуваше и друга възможност. Втора тракийска дивизия трябваше да се спусне по Вардар към Дойран, за да подсили десния фланг на 2-ра армия, а другите дивизии на 4-а армия да преминат временно към отбрана. Вместо това Главното командуване нареди Тракийската дивизия да бъде насочена към Щип за съвместни действия с тунджанци [IX, 10, 2, 245].

На 21 юни 2-ра армня се опитваше да продължи активната отбрана срещу превъзхождащия противник. Генерал Иванов обнадежди генерал Сарафов и полковник Каварналиев: „Ако се задържите до довечера, в което имам всички основания да вярвам, положението ще бъде спасено. Генерал Тенев след пладне пристига с една бригада в Дойран. Днешните действия имат решаващо значение." Храбрият Каварналиев даде офицерската си дума: „На всяка цена ще се удържим на заетите позиции. В удобен момент ще контраатакуваме." Командуващият се трогна от твърдата вяра на бригадния командир: „Разчитам много на Вас. Днес трябва на всяка цена да спасим честта на българското оръжие и на България!" [II, 3, 24, 33—35]. И нямаше да се излъже в оказаното доверие.

Боят, който 3-а балканска бригада води при Калиново и Дойран срещу две гръцки дивизии, макар някои да отричат неговата целесъобразност, е пример на масов героизъм. На височината край Калиново 41-ви полк спря настъплението на 10-а гръцка дивизия. Останалите сили на бригадата бранеха направлението Дойран

— Струмица. Противникът се стремеше да обходи двата фланга на бригадата, засипвайки нейните стрелкови вериги с шрапнели и бризантни гранати. Възхитен от жертвоготовността на своите войници, полковник Каварналиев докладва: „Само българският войник може с нечувана твърдост да устои срещу град от куршуми и снаряди. Тревата на всичката бойна позиция е изгорена от артилерийските изстрели и мъчно дишаме в задушаващата атмосфера“ [II, 3, 24, 57].

Докато 2-ра балканска бригада пред Кукуш бе изчерпала резервите си, врагът хвърляше в боя все нови сили. Положението на лявото крило стана критично и се наложи фронтът да бъде удължен с дружините на Серската бригада, обаче подобрението бе само временно. Погледът на генерал Иванов се обърна към напредващата към Дойран бригада от 6-а бдинска дивизия. Той телеграфира на генерал Тенев по-скоро да подкрепи бригадата на поковник Каварналиев, който влизаше в негово разпореждане: „На генерал Сарафов положението също е тежко, но от Вашите действия ще зависи да се подобри и неговото положение.“ Същевременно командуващият нареди на полковник Каварналиев: „Ако не ще можете да се задържите до пристигането на подкрепленията, ще приемете бавно оттегляне по посока на Дойран“ [II, 3, 24, 64].

Въпреки изричната заповед „Никакво спиране!“ бригадата на 6-а дивизия, изморена от разкарването между 4-а и 2-а армия, не пристигна вечерта на 21 юни в Дойран. Генерал Иванов даде отсрочка с една нощ, съобщавайки на генерал Тенев: „Всичките ми сметки се основаваха на донесението Ви от днес, че бригадата Ви най-късно тази вечер ще бъде в Дойран. Спирането ѝ за нощуване толкова назад (Козлу дере — б. а.) компрометира цялото положение. Разпоредете незабавно, щото утре на разсъмване, макар и с последни усилия, бригадата Ви да бъде в Дойран, и още от началото на боя, на разсъмване, да вземе участие в боя“ [X, 13, 115].

Бригадата не осъмна в Дойран. Срещу Кукуш настъпваха четири гръцки дивизии. На 1000 оръдейни изстрела българската артилерия отговаряше със 100. Гръцките войски проникнаха в града, ограбиха го и го опожариха като гнездо на българщината в близост до Солун. Цялото българско население побягна към Порой, задръствайки пътищата и пътеките с безкрайни върволици [II, 3, 24, 156].

През най-дългия ден на 21 юни 1-ва сборна бригада отбиваше вражеските атаки на важното направление Солун — Сяр. Фронтът на двете и половина гръцки дивизии бе по-широк от този на българската бригада и застрашаваше да обхване нейните флангове. Командването на 2-ра армия вярваше, че бригадата би могла да се удържи още един ден на позицията при с. Лахна, докато пристигнат частите на 6-а дивизия. Но в 18 ч. противникът успя да отхвърли бригадата на полковник Васил Петев към Струма. Бригадният командир прояви малодушие, не организира своевременно отстъплението от неукрепената позиция и напусна нейните редове, не желаейки да загине като полковник Каварналиев край Дойран. Командуващият заповяда да се вземат бързи мерки за отбрана на Струма, защото ако врагът стигнеше Демирхисар, то войските на генерал Сарафов щяха да бъдат отрязани [X, 13, 109—114]. Започна „кризата“ във 2-ра армия, за която все още не знаеха в Главната квартира.

Новият помощник-главнокомандуващ положи усилия да възстанови доверието на правителството в Главното командуване, като въведе правилото периодично да се докладва писмено пред Министерския съвет. На 21 юни генерал Димитриев обрисува стратегическото положение на действуващата армия, развърната от Видин до устието на Струма. За 2-ра армия се каза, че с нея „ние не сме в състояние да предприемем нещо решително, но можем да се удържиме“. Четвърта и 5-а армия съставляваха „нашето главно ядро“, като „срещу тях се намира главната сръбска армия“: „Сърбите заемат твърде силни позиции, които не могат да се форсират с един бърз удар. Ще трябва да се действува на левия фланг, отдето само може да се

упражни едно по-решително влияние върху хода на операциите срещу Сърбия.“ Вниманието се насочи към 1-ва и 3-а армия: „С тия сили ние бихме могли да поправим нашето стратегическо положение относно Сърбия, но нам трябва да се даде свобода на действие, за да пренесем операциите и на сръбска територия. Без такава свобода тези сили ще бъдат обречени да бъдат само мълчаливи зрителки на това, което става и може да стане в Македония. Да се измени съществено сегашната концентрация на силите, вече е късно и то ще поведе само към губене на време и парализиране на значителна част от нашите сили.“ След привеждането на такива силни аргументи помощник-главнокомандуващият настоя пред Данев да отговори бързо „имаме ли ние свобода на действие да пренесем операциите и на сръбска територия, или не?“: „В последния случай ние сме осъдени и в най-добрия случай на бавни действия, които не могат да имат решителни резултати, а при един неблагоприятен обрат в щастието на нашето оръжие те могат да бъдат и много опасни“ [IX, 4, 2, 306]. Предупреждението въздействува незабавно. След злощастния опит за спиране на огъня правителството трябваше да заложи успеха на политиката върху щастието на меча.

Данев отговори същия ден: „Щом има опасност, ако операциите не се пренесат и на сръбска територия, от неблагоприятен ефект в щастието на нашето оръжие, Министерският съвет Ви дава свобода на действие, за да може да осигурите пълния успех на нашата армия, толкоз повече, че според сведенията, които ми дават административните власти, сръбско войсково отделение е навлязло вече в българска територия на 25 км от Кюстендил.“ Фактически войната бе избухнала след отказа на противника да спре военните действия. Понеже сръбските войски първи нарушиха държавната граница на България, като я преминаха на 20 юни в 20 ч. при връх Църноок, 25 км северозападно от Кюстендил, министър-председателят се почувствува чист пред законите на международното право и съобщи в окръжно до легациите: „При тази обстановка България се вижда принудена да вземе всички съответни мерки за запазване на отечеството“ [I, 4, 1371, 184; IX, 4, 1, 1156]. На армията се заповяда да отговори „по същия начин“, като пресече границата със Сърбия — разрешение, последвало пет съдбовни дни бездействие на двете армии.

Министерският съвет бе рядко толкова единодушен: „Една-едничка надежда ни оставаше. Ако нашите войски имат успехи на бойното поле, това щеше да застави румънците и турците да останат по местата си, и щеше да накара противниците ни да склонят по-скоро за сключване на примирие, за да отидем след това в Петербург“ [IX, 10, 1, 212].

С развързването на ръцете генерал Димитриев издаде в 19, 50 ч. директива № 27. Понеже вестта за пробива при Лахна още не бе достигнала Главната квартира, оценката бе положителна: „Операциите на нашите армии в Македония се развиват успешно.“ За 22 юни бе заповядано 1-ва армия да настъпи през границата със Сърбия и да овладее гр. Княжевац, като насочи една колона към Пиротския укрепен пункт, а друга по посока на гр. Зайчар. Трета армия трябваше да настъпи с дясната си (Царибродска) група към Пирот с цел да го превземе, а с лявата си (Трънска) група да проникне в направлението Власина — Враня и след като влезе в последния град, „да настъпи по долината на Морава и застраши тила на главната сръбска армия“. Двете армии бяха задължени да осигурят здрава връзка и взаимодействие помежду си [II, 2, 16, 455]. Планът Савов — Нерезов започна да се изпълнява твърде късно, но не всичко от неговия своевременен ефект беше загубено.

Под влияние на победите на 4-а армия при Криволак и на 5-а армия при с. Киселица генерал Димитриев оповести в 20, 30 ч.: „Днешният ден мина твърде победоносно за нашето оръжие.“ Втората част от съобщението обаче не бе съвсем точна: „2-ра армия днес е водила жесток бой с цялата гръцка армия и е отблъснала всичките атаки, като е нанесла сериозни загуби.“ В същото време 1-ва сборна

бригада отстъпваше при Лахна. Данев веднага телеграфира за големите успехи и опровергава преувеличените слухове за някакви сръбски победи [I, 4, 1371, 182—183].

В 22,45 ч. полковник Нерезов предаде на генерал Ковачев, че 2-ра армия е отбила вражеските атаки по цялата фронтова линия, „обаче сама не ще бъде в състояние да предприеме енергично настъпление с цел да унищожи гърците и да завземе Солун". Пресмятайки скъсяването на фронта на 4-а армия с разгрома на Тимошката дивизия, приковаването на три сръбски дивизии от 5-а армия и очакваната след 2—3 дена проява на ефекта от напредването на 1-ва и 3-а армия в Сърбия, временно изпълняващият длъжността началник-щаб на действуващата армия предложи на генерал Ковачев да отдели две бригади в подкрепа на 2-ра армия „за по-скорошно извършване на тази от огромен политически и военен интерес операция" [II, 5, 38, 470].

Солун оставаше в полезрението на Главното командуване, обаче командуващият 4-а армия не се отзова с готовност на подканянето: „Абсолютно не ми е възможно да отделя даже един полк, защото армията е богата на единици, а слаба по ефектив". В „непрекъснатите петденонощни боеве" главната армия понесе големи загуби в убити, ранени и болни от върлуващите епидемии. Генерал Ковачев устройваше „капан" на друга сръбска дивизия, който щял да щракне до 2—3 дена, и „тогава може би ще мога да отделя нещо" [II, 5, 38, 471]. Но 2-ра армия не можеше толкова дълго да чака подкрепления.

Генерал Иванов постави в оперативна заповед № 89 задачата: „На поверената ми армия е възложено да пази тила и съобщенията на 4-а армия, като държи възможно по-далече гърците, докато 4-а и 5-а армия завършат окончателно операцията си срещу сърбите. Посоките, които водят към тила на 4-а армия, са Дойран — Струмица и от Демирхисар по долината на Струма." Отстъпване се допускаше „само при крайна невъзможност... бавно от позиция на позиция" [II, 3, 2, 108]. Войските се разделиха на три групи в три посоки: Дойран — Струмица, долината на Струма, Сяр — Драма и Беломорския бряг.

Едва в 0,40 ч. на 22 юни генерал Иванов докладва в Главната квартира за оттеглянето на 3-а балканска дивизия към Дойран и Долни порой и за отстъплението на 1-ва сборна бригада към Струма. Щабът на 2-ра армия се преместваше още същата нощ в Демирхисар. Заключението не можеше да бъде друго освен песимистично: „Без сериозни подкрепления тилът на 4-а армия мъчно може да бъде запазен" [II, 3, 111—112].

Поради очаквания решителен прелом от вкарването в боевете на 1-ва и 3-а армия генерал Димитриев изпрати до техните командуващи допълнителни наставления „за по-широка ориентировка и за ръководство". Главната задача се възлагаше на 3-а армия, към чийто Трънски отряд се придаваше конната дивизия: „Действията на Вашата лява колона ще имат твърде важно значение за хода на всичките ни операции срещу Сърбия... След като се спуснете в долината на Българска Морава, ще направите всичко възможно за най-солидното разрушаване на железопътните съобщения. След това ще наблюдавате и ще се заслоните откъм Ниш, а с по-голямата част от силите ще настъпите на юг, за да действувате непосредствено на левия фланг на противника, който се групира около Куманово..." [II, 4, 23, 212].

Като бивш командуващ армия, изпатил от настойничеството на почти всекидневните директиви, генерал Димитриев промени стила на ръководство. В такъв дух бе инструкцията до генерал Кутинчев: „Директивата Ви се дава не само за един ден, но за цяла завършена операция. Следователно Вие имате пълна свобода на действие за няколко дена. Само ако се случат някои съществени промени в обстановката, ще получавате надлежните корекции в дадената Ви директива. Действувайте бързо и енергично, защото до Вашето появяване от Княжевац в посока

към Пирот положението на 3-а армия ще бъде доста трудничко" [II, 3, 16, 456].

Тъй като пресеченият планински терен затрудняваше предприемането на продължителни атаки, помощник-главнокомандуващият препоръча обходите и обхватите, имащи „особено решаващо значение". Формулата на успеха „подвижност и настъпателен дух" трябваше да залегне в основата на предстоящите операции. В случай, че по-слабата дясна колона не можеше да превземе Зайчарския укрепен пункт, то се допускаше окопаване югоизточно от неговите фортове. Напред излезе лявата колона на 1-ва армия, която получи задачата „да настъпи към Пирот, да действува най-енергично, за да се спусне по-скоро в долината на Нишава и Темска, тук да търси непосредствена връзка с 3-а армия и да съгласува своите действия с нея". Въпросът за атакуването на Пиротския укрепен район оставаше открит: „По-нататък според обстановката ще решим да атакуваме ли Пирот или не" [II, 3, 16, 456].

Докато във Форин офис търсеха „кой е първоначалният виновник" за избухването на военните действия, Сазонов направо заяви, че българите са ги подкачили: „Братоубийствената война е плод на нашите (българските — б. а.) ултиматумски маниери и поддаването на чужди внушения." Данев изказа съжаление, че „императорското правителство не може да схване положението, да разбере целесъобразността на бързата арбитражна процедура и да действува съответно": „Колкото за чуждите внушения, ние още веднъж с възмущение отхвърляме това подмятане, защото имаме доста схватливост, за да не се нуждаем от чужди съвет, толкова повече, че нашата цел беше точното изпълнение на договора." В Париж и Берлин пък задаваха въпроси, дали България ще отстъпи, или желае да воюва? Министър-председателят упълномощи Гешов и Станчов да заявят, че България е за миролюбиво уреждане на спорните въпроси, но не отстъпва от „почвата на договора" [IX, 4, 1, 1157—1158].

Едва след като войната бе наложена от Сърбия и Гърция, които нямаха намерение да изпуснат случая да се разправят веднъж завинаги с България, продължавайки бойните действия за предизвикване на румънската помощ, на 21 юни Данев осъзна, че „при това положение поведението на Румъния е от съдбоносна важност за България". Той съобщи на Бобчев, че северната съседка предлага чрез Балплац да бъде купен нейният неутралитет с територията до линията Тутракан — Балчик. Министър-председателят изказа надеждата, че „императорското правителство не ще остави и тоя път пропитата с руска кръв земя без своята мощна подкрепа, като попречи на нахлуването на румънските войски в България" [IX, 4, 1, 788—789]. Този път обаче интересите на руската политика на Балканите бяха твърде различни от тези в края на 1912 г. и точно поради продължаването на войната тя нямаше да допусне поражението на Сърбия. Посредничеството би било осъществимо само ако България вземеше да губи войната.

Румънската дипломация вече не скриваше, че „акцията цели равновесието на Балканите", което „няма да позволи да се развали". Калинков се оплака, че арестите на видните местни българи започнали няколко дни преди обявяването на мобилизацията и никакви ходатайства не помагаха. Съсредоточаването на румънските войски бе насочено към Добруджа, Свищов и Видин. Това издаваше тяхната подготовка за действия и извън пределите на Южна Добруджа, което показваше, че не става дума единствено за прескъпо изтъргуване на неутралитета. Майореску твърдеше, че преди десетина дни не би могъл да каже какво точно ще се предприеме, което наведе Калинков на извода, че мобилизацията „не върви дотам усърдно и енергично" [I, 4, 1371, 151]. Подобно разсъждение не биваше да служи за вредно успокоение предвид затягането на развръзката по бойните полета на Македония.

22 юни, 7 ч. сутринта. Най-сетне пет денонощия и половина след началото на нападението всички български армии се включиха във войната. Първа и 3-а армия

настъпиха в сръбска територия. Генерал Димитриев настоя директива № 27 да бъде изпълнена „по най-енергичен начин“: „Настъплението да се извърши смело и решително, защото само тогава то ще упражни своя ефект и ще даде желаната косвена подкрепа на нашите войски от другите операционни театри“ [II, 4, 23, 237]. Такава подкрепа ставаше все по-необходима, защото с отстъплението на 2-ра армия се появи опасност от съединяване силите на бившите съюзници.

Главното командуване заповяда 2-ра армия да се задържи на новозаетите позиции. По левия бряг на Струма трябваше непременно да бъде организирана „сериозна и упорита отбрана“. Генерал Димитриев в 10, 30 ч. разпореди удържането на важните стратегически точки: „Рупелският и всички други проходи през Беласица и прохода през Челели, трябва да се задържат на всяка цена“. За да не бъдеше внезапно и неприятно изненадан генерал Ковачев, помощник-главнокомандуващият го уведоми, че „2-ра армия е поставена в трудно положение“. Генерал Иванов не се надявал да задържи железопътната линия Сяр — Дедеагач и отстъпвал към Демирхисар, Беласица и Струмица. Застрашаването на съобщителната линия на 4-а армия през Щип — Струмица — Демирхисар налагало изпращането на една бригада за защита на Рупелския проход. Същевременно генерал Димитриев не желаеше да помрачава надеждата, грейнала с успеха при Криволак: „Не се съмнявам, че славната булаирска 4-а армия ще съумее да си извоюва нови лаври и с пълния успех в своите операции“ [II, 3, 24, 177; 5, 38, 499—501].

Докато щабът на 2-ра армия пътуваше през Демирхисар — Петрич — Струмица, генерал Димитриев в 12, 30 ч. телеграфира чрез губернаторството в Сяр до генерал Иванов: „Где сте с щаба си. От нощес нямаме от Вас никакви известия. Моето мнение е, че противникът е изтощил всичките си сили във вчерашните си действия и едва ли вече е в състояние да предприеме сериозно преследване.“ Той нареди левият фланг на армията да се отбранява по долното течение на Струма, центърът — на Круша планина, а десният фланг между Гевгели и Дойран: „Тъй разположени, вярвам, че ще можете да спечелите 3—4 дена, след което, надея се, че нашето общо стратегическо положение ще се силно подобри и ние ще Ви дадем възможност да минете в настъпление.“ Задържането на съобщителната линия Сяр — Драма и Дедеагач се нарече и желателно, и второстепенно. Помощник-главнокомандуващият се позова и на чувството за колегиалност: „Работите у генерал Ковачев вървят добре. Ще бъде обидно да ги развалим вследствие на Вашето затруднено положение.“ Генерал Иванов се съгласи, че това би било не само обидно, но и „твърде печално“, но Главното командуване се вразумило късно и не го усилило своевременно въпреки многократните му настоявания [X, 13, 120—122]. Грешките, допуснати в началото на войната, се оказаха мъчно поправими и с неизброими последици.

Наистина в Главната квартира късно проумяха, че гърците са подценяват противник. Желаният успех над главния противник — сърбите, се постави под въпрос, а и той едва ли би могъл да се извоюва за 3—4 дни. Генерал Димитриев призова генерал Ковачев да ускори новата операция: „Положението ни срещу гърците става доста затруднително. Ще трябва сериозно да се помогне на 2-ра армия. Това може да стане само като се поосвободим от сърбите. Предвид на това пристъпете към най-енергични действия. Утре колона от 3-а армия ще се насочи от Власина за Сурдулица. Нейното появяване, уверен съм, ще разколебае силно противника. Използувайте това обстоятелство за достигане решителни резултати откъм Ваша страна“ [II, 5, 38, 506—508].

Новата военна операция, замислена в щаба на 4-а армия, целеше да постави в безизходно положение Моравската дивизия чрез обхващането на двата фланга, понеже нейните полкове атакуваха Рилската дивизия западно от Кочани, след което

ударът да се пренесе върху съседната Дринска дивизия. Операцията трябваше да започне на 23 юни и да завърши на 26 юни. После генерал Ковачев обещаваше да изпрати не една бригада към Дойран във фланг на гръцката армия, а цяла дивизия. Засега гребенът на Беласица щеше да се заеме от опълченци, четници и доброволци от местното население. В хода на схватките обаче се узна, че Моравската дивизия е сменена от Черногорската, а тя самата е прехвърлена към връх Богослов в поддръжка на Дринската [IX, 10, 237].

Телеграфната връзка между Главната квартира и щаба на 2-ра армия бе възстановена чак в Струмица, откъдето генерал Иванов донесе в 17 ч., че е заета линия за отбрана по долното течение на Струма — Демирхисар — Дойран: „Изобщо аз считам, че положението ми без подкрепа е недотам обезпечено.“ Генерал Димитриев призна, че командуващият е „най-компетентният да знае положението на нещата“: „Повтарям, че главната Ви задача е да пазите тила, а и фланга на 4-а армия.“ Като подкрепления се прехвърлиха четири полка от одринския гарнизон, които щяха да усилят 2-ра армия „вероятно след 3 дена“ [II, 3, 24, 119—120].

Вечерта на 22 юни Венизелос прочете в парламента манифеста на крал Константинос за обявяване на война на България. Панас бе веднага отзован от София. Хаджимишев бе заставен да напусне Атина, поверявайки защитата на българските интереси на руската легация. Гръцките интереси в България намериха покровителството на френската дипломация [IX, 4, 1, 1145]. Войната бе наложена на България.

Откъм Чаталджа и Булаир се надигаше друга опасност. От прихванатата телеграма се разбра, че Високата порта под натиска на военните се готви да намеси империята във войната. Отказът на България от военното обезщетение не бе достатъчен да осигури нейния неутралитет. На 22 юни Данев обърна внимание на правителствата на великите сили „до каква степен една турска интервенция в тоя момент би усложнила и без това сложното положение“: „България счита великите сили като морални гаранткн на сключения чрез тяхното посредничество мир с Турция и с право очаква бързата им намеса в Цариград за предотвратяване противни на мирния договор решения, непредизвикани с нищо от България.“ Силите размениха мисли, дали да заявят, че желаят локализирането на Междусъюзническата война и следователно не ще допуснат намеса на други държави в нея, а и „никаква промяна на линията Мидия — Енос няма да се допуща“ [I, 4, 1371, 161—168].

Стана пределно ясно, че както Австро-Унгария не предотврати румънската мобилизация, така и Русия няма да спре нашествието от север. На 22 юни княз Фюрстенберг и Шебеко предадоха на българския си колега, че от разговорите си с крал Карол и Майореску установили съществуването на два пътя за избягването на войната с Румъния: или да бъдат прекратени военните действия със Сърбия и Гърция и да се пристъпи към арбитража, или да се сключи споразумение с Румъния „за нови териториални отстъпки, минимум Тутракан — Балчик“. Последното предупреждение прозвуча недвусмислено: „След привършването на мобилизацията никой не може да спре с нищо Румъния, която не може да се ограничи с окупацията на претендираната територия, а ще обяви война на България и ще навлезе през няколко пункта“ [III, 1, 371, 40—41]. И тъй като Сърбия и Гърция отказваха да спрат военните действия с оглед на предстоящото румънско нахлуване в България, пое се по втория път.

Крайният русофил Данев, загубил напълно доверието на управляващите кръгове в Петербург, получи на 22 юни неочакван отговор на молбата: „Русия няма да се намеси, за да спре Румъния, тъй като намесата ѝ би значила да улесни България, за да се засили против Сърбия и Гърция и да продължава войната.“

Началникът на Генералния щаб генерал Яков Жилински обясни, че дори и да съществувала денонсираната конвенция от 1902 г., тя не би могла да задължи Русия, защото в случая войната не е нито предизвикана от Османската империя, нито от Австро-Унгария: „Тям е жалко за България, но имат също милост към Сърбия, която ние (българите — б. а.) отиваме да унищожим, а Румъния се явявала като противовес на мстителното надмощие“ [IX, 4, 1, 790—791]. При такова непоклатимо становище на руските политически и военни кръгове не биваше да се очаква и най-малкото съдействие за възпиране на вече подготвената агресия.

Преди да започне поредната операция, генерал Ковачев запита генерал Иванов за положението на неговия десен фланг. Молбата бе основателна: „Дръжте ме, моля, постоянно в течение на събитията.“ Отговорът, получен в 6,40 ч. на 23 юни от щаба на 2-ра армия, не съдържаше нищо обезпокоително: „Положението засега е добро. Генерал Тенев с две бригади е при Дойран. Генерал Сарафов с толкова сили е на изток от Дойран и на прохода при Демирхисар. Левият бряг на р. Струма на юг от Демирхисар е в наши ръце.“ Почти същото съдържание имаше и докладът до щаба на действуващата армия в 8 ч.: бдинци западно от Дойран, балканци, заели позиция за защита на Рупелския проход, а 1-ва сборна бригада и Драмската бригада по левия бряг на Струма. Генерал Иванов обаче отбеляза, че противникът има голямо превъзходство в артилерия [II, 3, 24, 143].

В никакъв случай генерал Иванов не би трябвало да се упреква за малодушието, проявено от дадения под съд полковник Петев. Той напълно схващаше важността на тежката си задача и изискваше от подчинените си командири: „За завършване операциите срещу Сърбия са нужни още три—четири дена, а до това време ние трябва на всяка цена да удържим гърците. С всички средства, на всяка цена трябва да се спечели това време“ [II, 3, 24, 212]. Колкото и висока да беше, цената щеше да бъде платена, обаче не достигаха средствата.

Помощник-главнокомандуващият с право взе да става нетърпелив, телеграфирайки в 9,20 ч. до Радовиш: „Побързайте и водете действията си по-бързо, защото днес атакува енергично и генерал Тошев. Ще трябва по-скоро да освободим нещо солидно от Вашите сили, за да се притечем на помощ на генерал Иванов. В връзка ли сте с него? Ние тук нямаме донесения от него от вчера. Аз обаче се надея, че той ще се задържи два-три дена, които са необходими на Вас, за да завършите проектираната от Вас операция“ [II, 5, 30, 3].

Отговорът на генерал Ковачев в 9,45 ч. бе утвърдителен: „Проектираната от мен операция почва утре рано сутринта. Сам заминавам да водя операцията.“ Тя трябваше да започне с нощна атака на четири полка от 7-а дивизия срещу височините по левия бряг на Злетовска река. В 3 ч. сутринта на 24 юни 2-ра тракийска дивизия заедно с 1-ва бдинска бригада щяха да атакуват във фланг и тил Моравската дивизия, без раници, само с шинели, патрони и суха храна. Още при чуването на първите изстрели от тяхна посока всички части на 7-а рилска дивизия и Македоно-Одринското опълчение преминаваха в настъпление. Поради горещината и зачестилите слънчеви удари облеченията в зимни дрехи тракийци не успяха да заемат изходно положение зад десния фланг на 8-а тунджанска дивизия. Началото на операцията бе отложено за следващата нощ, на 24 срещу 25 юни, като Тракийската дивизия получи задачата да настъпи по долината на Брегалница към Кочани, освободена от полската си артилерия [II, 5, 30, 25—27]. По-слабата артилерийска поддръжка означаваше повече жертви на пехотата.

Проходите на Беласица и левия бряг на Струма от Демирхисар до Тахинското езеро се подготвяха за упорна отбрана. Генерал Иванов предполагаше, че левият бряг на проходимата в брод Струма може и да не бъде удържан, което би означавало прекъсване на железопътната линия, но войските на генералите Генев и Сарафов щяха да отбраняват Беласица и Рупел „на всяка цена“: „Имам достатъчно основания да се надявам, че частите на поверената ми армия ще направят всичко

възможно, за да изпълнят дълга си докрай“ [II, 3, 24, 196—198]. Печеленето на време на юг от Беласица означаваше да се изчака моментът за контранастъпление.

Главното командуване вярваше, че би могло да задържи участъка Сяр — Демирхисар чрез привличане пресните сили на 11-а дивизия и превозване по железница на части чак от Чаталджа. Генерал Димитриев повторно заповяда на командуващия 2-ра армия: „Вие трябва да бъдете силен на линията Демирхисар — Беласица планина — Дойран и да се удържите на нея до крайност. Работете в пределите на тези инструкции при най-широка инициатива.“ Но генерал Иванов не разполагаше с „пресни“ войски. Това погрешно впечатление той нарече „самоизлъгване“. Докато противникът вследствие голямото си числено надмощие сменяше частите си на предна бойна линия, „у нас този лукс не можеше да се допусне, защото всичко е в работа и деня, и нощя“ [X, 13, 131].

На 23 юни сръбското правителство скъса „всякакви отношения“ с България и повика Спалайкович от София. Датата на отдавна съставения и отпечатан манифест бе попълнена. Меродавните фактори в Белград сметнаха войната като „по-бързо средство за достигане целта, отколкото дипломатическото посредничество“. Черна гора незабавно последва примера на съюзничката си. И трите страни повериха защитата на интересите си на руските легации [I, 4, 1371, 202—240]. Преди да напусне сръбската столица, Тошев преживя болезнено гледката на унизителното разкарване по претъпканите улици на 1000 пленници от злетовската измама, освирквани и бити. [X, 42, 374—379]. Същото би могло да устрои и българското Главно командуване с четирикратно повечето пленници от Тимошката дивизия, но не така щеше да се повдигне духът на войската и гражданството.

На 23 юни Калинков допълни, че от съобщения десетдневен срок не бива да се разбира, че „Румъния ще чака толкова дни, тъй като мобилизацията привърпва порано“. Докато Съглашението зае средната позиция на ненамесата, Централните сили продължаваха да съветват да не се губи в колебание ценно време, а час по-скоро да бъде постигнато споразумение с Румъния, чрез което се получавала пълна свобода за действия на запад и югозапад. Те в никакъв случай нямаше да спрат предстоящето нахлуване [I, 4, 1371, 211]. Цената на тази необходима свобода била Южна Добруджа, вече твърде остаряла.

Притиснат отвсякъде, Данев не престана да изтъква, че след като спирането на военните действия не зависи от волята на България, това „ни най-малко не оправдава румънските намерения“. Силистра била жертвувана по волята на великите сили. И пак се залови да храни илюзните си, че Съглашението начело с Русия ще разгледа справедливо взаимоотношенията между България и Румъния. Сазонов се чудеше „какви са тези нови бавения в най-критически моменти“. Шебеко му съобщил, че „сега румънската армия щяла да удари на нас не за да ни спира от война със Сърбия и Гърция, а за да вземат от нас земята, която им се падала“. Руската външна политика се стремеше да спаси Сърбия, оставяйки България и Румъния да се разберат сами „направо както може“ [IX, 4, 1, 790—793]. Прякото споразумение обаче бе напълно изключено.

Демонстрирайки единство във възгледите си по изхода от кризата, на 23 юни Радославов, Генадиев и Тончев изпратиха писмо до царя, за да му посочат накъде да тръгне българската външна политика: „За да се разреши сполучливо спорът ни с Гърция и Сърбия чрез война, необходимо е да се обезпечим откъм Турция и Румъния и да добием поддръжката на Австро-Унгария“. Те призоваха Фердинанд веднага да поеме „спасителния път на тясно приятелство“ с двойната монархия, защото „всеки час е съдбоносен“ [X, 5, 20—21].

24 юни — ден на надежди и обезверяване, от север на юг, от Тимок до Струмешница и Струма. Войските на 1-ва армия се спуснаха в долината на Тимок. В 10 ч. 5-а дунавска дивизия завзе гр. Княжевац. Девета плевенска дивизия достигна

Балта Бериловец, овладя Горна и Долна Каменица, височините Остра чука, Модра стена, кота 610, Дренова глава и кота 950 [II, 2, 14, 1—16].

Царибродският отряд на генерал Попов в състав 13-а пехотна дивизия, 1-ва софийска бригада, 3-и конен полк и пет артилерийски отделения получи задачата да настъпи по долината на Нишава и да привлече срещу себе си неприятелските сили, съсредоточени около Пирот, като не им позволи да действуват в друга посока. Към изпълнението на завършващия етап — атакуването и превземането на Пиротския укрепен район, щеше да се пристъпи при координиране действията с тези на 1-ва армия, чието въздействие се очакваше. Войските на тази група овладяха Росамачки връх, местността Турско ливаге, върховете Вража глава, Кобул и Бубляк. Заплашен от фланговете, противникът напусна главната си позиция и в безредие се укри в укрепленията пред Пирот [II, 4, 23, 262—262].

Трънският отряд на полковник Желявски, непосредствено подчинен на генерал Р. Петров, в състав конната дивизия, 2-ра софийска бригада, 2-ра дунавска бригада и 46-и полк трябваше да настъпи към Власина и Враня „с цел да завладее последния пункт и да разруши железопътната линия по долината на р. [Българска] Морава". Генерал Назлъмов обаче прояви колебливост и нерешителност. Той настояваше напред да върви пехотата, „за да очисти пътя на кавалерията", която не могла да пробива в трудната пресечена местност, и то лишена от собствена артилерия. Така се пропусна 22 юни, когато сърбите разполагаха със слаби части срещу Трънския отряд. Въпреки придадените две дружини през последвалите два дни действията бяха бавни и несигурни, защото според командуващия 3-а армия началникът на конната дивизия „не вярваше в успеха изобщо на операцията в частност — на атаката на Букова глава, макар че аз употребих всички средства да го убедя в противното". Сърбите удържаха Букова глава. Два разезда достигнаха долината на Българска Морава и донесоха, че железницата се охранява от незначителни сили, защото основните са съсредоточени по границата. Въпреки тези благоприятни сведения конната дивизия не предприе енергични действия към Българска Морава [XII, 36, 135—136]. Пехотата се натъкна на здраво укрепени върхове, за чието атакуване не достигаше планинска артилерия.

Главното командуване подтикваше лявата група напред: „Действувайте най-енергично, за да слезете днес непременно в долината на Морава. Положението на другите армии наложително изисква този образ на действие" [I, 11, 4, 84—85].

Добрите новини от дясната Царибродска група зарадваха генерал Димитриев, който в 12,35 ч. телеграфира на генерал Р. Петров: „Щом сърбите си развалят железопътната линия границата — Пирот, това е най-доброто доказателство, че откъм Пирот имат намерение да действуват отбранително. Генерал Попов следователно трябва да настъпи решително и днес да търси свръзката с генерал Кутинчев. Лявата група днес да действува с крайно напрежение и устремио да се спусне в долината на Морава и да пресече железницата. Необходимо е да се развалят солидно един или два мостове" [II, 44, 23, 288]. Последното можеха да извършат чети или ловджийски команди.

След като очистиха върховете Црноок и Побиен камък от нахлулия на българска територия противник, войските на 4-а преславска дивизия превзеха на свой ред височините Мала Църцория, Голеш и Кършевска. Сърбите не дочакаха удара „на нож" и се оттеглиха на връх Китка. В 9,35 ч. генерал Тошев получи настоятелна телеграма от помощник-главнокомандуващия, изпратена и до другите командуващи: „Днес и утре са най-решителните дни. Положението на 2-ра армия изисква да имаме един решителен успех срещу сърбите през тези два дена. Действувайте най-енергично и бързо." Следващата телеграма, приета в 12,10 ч., бе твърде тревожна: „Положението на 2-ра армия е твърде тревожно, с което ще се компрометира и онова на 4-а армия. Необходим ни е бърз и решителен успех срещу сърбите. Затова, повтарям, действувайте най-енергично. Днес във Вашата армия

пристигат Негово величество главнокомандуващият и Негово царско височество престолонаследникът" [II, 6, 6, 30—32]. След продължително отсъствие Фердинанд отново се появи в редовете на действуващата армия.

Началото на операцията по десния фланг на 4-а армия бе отложено. Рилската дивизия и опълчението, понесли големи загуби в досегашните боеве според командуващия били „почти неспособни за каквато и да било сериозна дейност". Противникът насочи още една пехотна дивизия и една кавалерийска бригада срещу рилци, заплашвайки да пробие към долината на Струма. Ето защо генерал Ковачев реши да прехвърли Тракийската дивизия към Кочани, където „да сбие противника", но с това се оголваше левият фланг, срещу който се струпваха значителни вражески сили. Командуващият вече не разполагаше с нито един полк в резерв за употреба като маневрени войски. Полковете се преустроиха в тридружинен състав. Направеното в 8 ч. заключение бе повече от мрачно: „Въобще по положението все повече се затруднява и ако се пресече комуникационната ми линия откъм Струмица и Джумая (при Кочани — б. а.), тогава ще бъде безизходно" [II, 5, 39, 61] — първият признак на нарушено самообладание.

Оттеглянето на Рилската дивизия и опълчението от линията Драмча — Баня чука — Якимово — Виница влоши положението на дясното крило. Тракийската дивизия бе насочена по долината на Брегалница към Кочани, за да атакува противника в тил и фланг, което щеше да се извърши едва на следващия ден. Вестта за отстъплението на бдинци към Струмица бе „цяла изненада" за генерал Ковачев. В 12,30 ч. с телеграма № 5841 той постави под съмнение необходимостта от настъпателната операция на десния фланг, след като се застрашава левият: „С отстъплението на десния фланг на 2-ра армия към Струмица положението на 4-а армия става критическо, особено ако Струмица падне." Генерал Ковачев заповяда центърът на армията вечерта да се оттегли на линията връх Керазли — кота 750 — Серка планина, за да бъде скъсен фронтът и да останат войски за маневриране по фланговете. В качеството си и на министър, командуващият препоръча на Главното командуване: „Според мен надеждата за поправяне положението е твърде малка. Затова на мнение съм да се направят веднага постъпки за интервенция за прекратяване военните действия, докато фаталният час не е настъпил." Последвалата в 16,25 ч. телеграма № 5847 още повече сгъсти черната боя. Брашно имало само за три дена, и то при дажба половин хляб на ден: „Най-настоятелното моля да се вземе под сериозно внимание мнението ми, изказано в телеграма № 5841, за прекратяване военните действия" [II, 5, 39, 62—64].

Какво се случи с дясното крило на 2-ра армия? На 23 юни гръцките войски завзеха Дойран, преодолявайки героичната съпротива на 3-а балканска бригада, чийто командир загина в боя. Генерал Тенев заповяда отстъпление към р. Козлу дере, където се надяваше да задържи врага и да прикрие тила на 4-а армия. Но той поиска подкрепление от една пехотна бригада с достатъчно артилерия, понеже разполагаше само с три артилерийски отделения. В 8,30 ч. на 24 юни генерал Димитриев телеграфира: „От генерал Ковачев до два дена не може да чакате подкрепления... По видимому противникът ще демонстрира само срещу Вашия ляв фланг, а ще насочи главните усилия, за да атакува Вашия десен фланг, за да заеме Струмица и да подаде ръка на сърбите." Той предложи 2-ра балканска бригада да бъде прехвърлена през Петрич за Струмица, замествайки се с пет дружини от 11-а дивизия, насочени към Сяр [II, 3, 24, 223].

В Главната квартира брояха дружините, без да държат точна сметка за техния състав. Разстоянието между Демирхисар и Струмица бе около 100 км, правещо невъзможно маневрирането на уморените войски. Генерал Тенев се нуждаеше повече от планинска артилерия, отколкото от пехота. В 11 ч. генерал Иванов с телеграма № 5600 очерта тежкото положение на неговата армия, без обаче да го нарича „безизходно" и „критическо": „С горест на душата трябва да призная, че

положението на 2-ра армия е по-тежко, отколкото може да се мисли. Войските досега са показали необикновена стойкост и ако противникът не разполага с много превъзхождаща артилерия, още може да се удържи положението, но при тази артилерия не зная какво да кажа. При Демирхисар предполагам, че ще се задържим още, защото там имаме артилерия от голям калибър, която не може да се прати на генерал Тенев" [II, 3, 24, 274].

Гръцките войски преминаха Струма и настъпиха към Демирхисар, което не позволи прехвърлянето на дружините от 11-а дивизия. Групата на полковник Делов, обхващаща 11-а дивизия, 1-ва сборна бригада и Драмската бригада, получи задачата да отбранява долината на Места, посоката Драма — Неврокоп, като действува във фланг на противника. Двете бригади на генерал Тенев отстъпиха под силния вражески натиск по десния бряг на Козлу дере. Генерал Иванов бе принуден да изпрати до Главната квартира телеграма № 5613, допълвайки телеграма № 5600: „При това положение, затруднително за 2-ра армия и опасно за 4-а армия, в случай че въпреки положените всички усилия не успея да задържа противника още 2—3 дена, ако най-късно до два дена положението на 4-а армия не се подобри, считам за оправдателно да изкажа мнение, че би било по-добре, ако 4-а армия заеме временно с малки сили отбранително положение, а всички останали да ги насочи за съдействие на 2-ра армия. Усилена поне с 3—4 бригади с достатъчно артилерия, 2-ра армия ще бъде, предполагам, в състояние да поведе успешно настъпление по посока Струмица, Дойран и Пелагос, с което, мисля, ще се обезпечи не само против гърците, но ще подобри също положението и на другите участъци. В случай, че частите от 4-а армия, оставени към Щип, не удържат натиска на сърбите, то те биха могли да се оттеглят назад към Струмица до разбиването на гърците. Това отстъпление не е тъй опасно както изгубването съобщенията на 4-а армия през Петрич и Струмица... Необходимо е да се бърза, за да не бъде утре вече много късно" [II, 3, 24, 275—276], вместо войските на 2-ра армия да заемат силната позиция по билото на Беласица.

Тревожните телеграми на генерал Ковачев повлияха отрицателно върху генерал Димитриев, който в 16,35 ч. предаде на генерал Иванов разтърсващата вест: „Положението на 4-а армия е критическо. Тя била близко до катастрофа. Предвид и на Вашето тежко положение, и за да се спаси армията, заповядвам — оставете слаби ариергарди на проходите през Плачковската планина, а с всичко останало предприемете нощес отстъпателно движение с цел да се оттеглите на линията Плачковица — Пехчево — Кресна. Ще заповядам на 4-а армия да се оттегли през нощта на линията Бучин — Керезли към Блатец и Царево село, а групата на полковник Делов да отстъпва към Зърнево и по-нататък към Неврокоп, за да запази Родопските проходи" [II, 3, 24, 279—280].

В щаба на 2-ра армия очакваха да чуят за успехи на 4-а армия при съдействието на другите три армии, а бяха сполетени от „пълна изненада". Генерал Иванов откри вината преди всичко в лицето на Главното командуване, увлечено от замисъла за настъпателна война и не взело своевременно мерки за осигуряване на тила. Тилът на 4-а армия би могъл да се защити чрез засилване на 2-ра армия с дивизиите на бездействуващите до 22 юни армии. В Главната квартира не допускаха и мисъл за отстъпление, така че пътят Радовиш — Пехчево не бе подготвен да поеме огромния поток от хора, въоръжение и обози: „Погледите на всички бяха устремени напред за настъпление, никой не помисли и за отстъпление, а то дойде" [X, 13, 139—140].

Генерал Димитриев лично докладва на министър-председателя целия текст на телеграмата от Радовиш, подкрепяйки препоръката на генерал Ковачев за незабавно искане на интервенция. След спешно заседание на Министерския съвет от 15 ч. Данев съобщи взетото решение на царя: „Необходимо е да се прибегне до посредничеството на Русия за незабавното спиране на военните действия и за

уреждането условията на мира със Сърбия, Гърция и Черна гора, както и за отстраняването на румънското нашествие в България" [IX, 4, 1, 1161—1162].

Министрите съставиха със свито сърце телеграмата с молба до руското правителство за спиране на кръвопролитието. Решението бе взето „под угрозата на нахлуване от страна на Румъния и Турция". Маджаров мрачно подхвърли: „Некролог се пише за Македония" [IV, 1, 16, 107].

Тревожните сведения за хода на боевете в Македония бяха преувеличени в Главната квартира до застрашителни размери. Четвърта армия не бе в състояние да настъпва с неосигурен тил, нито пък разполагаше с пресни сили за предприемането на замисления операция. Генерал Димитриев обаче се стресна от призрака на някаква предстояща катастрофа. Той телеграфира на Фердинанд, намиращ се в Гюешево: „Тоя момент от командуващия 4-а армия се получиха много тревожни известия. Катастрофата повидимому е на прага. Ще трябва да се вземат героични мерки за спасението на армията. Моля най-настоятелно, Ваше Величество, заедно с престолонаследника да се завърнете още днес в столицата. Аз пристъпих към мероприятията за спасението на армията. 5876". Фердинанд не искаше да повярва: „Няма да напусна Гюешево, преди да знам какви директиви и заповеди сте дали по всичките армии" [IX, 4, 2, 316].

С телеграма № 5885 от 19 ч. помощник-главнокомандуващият даде исканите от монарха разяснения, представяйки невярно 4-а и 2-ра армия за разбити. „Спасяването" на цялата действуваща армия според него могло да бъде постигнато „само с незабавното отстъпване" на 4-а и 2-ра армия към Осоговската планина, на линията Дубница — Руен — Църноок, а 5-а армия да се удържи на линията Руен — Девебаир — Църноок. Трета армия трябваше да се оттегли на старата граница и да пази посоката към Сърбия. Същото бе заповядано и на 1-ва армия, чиито войски щяха да усилят отстъпващите армии в Македония. Генерал Димитриев виждаше и „още един честен изход": „Да се контраатакува противникът с левите две дивизии на генерал Ковачев, но Ваше Величество виждате, че той не се надее никак на успех." Царят бе повторно поканен още същата нощ да се завърне в столицата, за да бъдат взети „бързи решения" за предотвратяване на „катастрофата" [X, 4, 1, 1162].

Получил потвърждение за тежкото положение на 4-а армия, Фердинанд пребледня и ядосано обобщи: „Бити сме по всички фронтове..." И взе да ругае Данев, което напоследък му стана навик [I, 8, 4, 29]. Неговият изгубил равновесие на духа помощник бе вече заповядал отстъпление, без да го пита и поставяйки правителството пред свършен факт. Той не разкри причината за кризата в щаба на 4-а армия, а именно отстъплението на дясното крило на 2-ра армия и заплахата за съобщителните линии.

От 22 до 23,30 ч. Данев прие водачите на опозицията по тяхно искане и им описа истинското положение. Малинов, Сакъзов и Страшимиров се изказаха за руска интервенция, а Радославов, Генадиев и Тончев — безразлично за каква. Царят пристигна в 2 ч. след полунощ на 25 юни и извика генерал Димитриев на доклад. Министрите чакаха до 2,15 ч. и се разотидоха. Данев прати по Добрович телеграмата за посредничество [IV, 1, 16, 107]. Фердинанд я одобри, но предаването ѝ до Бобчев бе забавено с 6 часа.

Генерал Димитриев се съмняваше, че 2-ра и 4-а армия ще могат да удържат избраните от тях позиции, и заповяда прибързано оттегляне на още по-задни позиции. В 17,20 ч. той се разпореди с телеграма № 5880 до генерал Ковачев: „Приберете левия си фланг с такава сметка, щото утре сутринта да заемете линията Бучин — Керезли — Виница... Аз се надея на Вашето спокойствие и характер, които единствено при тези обстоятелства могат да Ви спасят от катастрофа... Крайната ни цел ще бъде да се оттеглим на позицията Коньово — Кадиин мост — Душница." Втора армия трябваше да застане на линията Кресна — Керезли [II, 5, 39, 66].

Тъй като сърбите прекъснаха пътя Щип — Царево село — Горна Джумая, единственият път за оттеглянето на полската артилерия и обозите на 4-а армия оставаше през Щип — Радовиш — Струмица — Петрич. По-късно генерал Ковачев сподели пред парламентарната изпитателна комисия: „Останах като гръмнат от това разпореждане на генерал Димитриев... По-голяма услуга на гръцката армия от тая не можеше да се направи“ [IX, 10, 2, 240].

Командуващият 4-а армия в 20 ч. поиска от Главната квартира в никакъв случай да не се изоставя долината на Струмешница, като 2-ра армия се задържи поне 2—3 дена на Беласица и Рупел. Тогава генерал Димитриев внезапно предложи да бъде осъществена отложената настъпателна операция при Кочани с Тракийската и Рилската дивизия, която би възстановила съобщителната линия Щип — Горна Джумая: „Но туй може да стане само ако Вие вземете на себе си, с вяра в успеха, инициативата за тази атака. Защото оттук, от 300 км разстояние, ние не можем да съдим за работите, освен по Вашите донесения.“ Генерал Ковачев не отрече възможността да атакува на следващия ден, 25 юни, с Тракийската дивизия десния фланг и тила на врага, а с Рилската дивизия — от фронта и левия фланг. Помощник-главнокомандуващият се учуди в разговора по телеграфа: „Ако това е така, тогава за каква катастрофа и интервенция говорите в първото си донесение? Атакувайте тогава и каквото дал Бог, но трябва сами да вярвате в успеха и да внушите това на подчинените си.“ Генерал Ковачев обясни: „Моето решение да отстъпя не е в зависимост от успеха или неуспеха при една атака, но се боя, че в случай, че Струмица падне, положението ми става критическо и тогава успехът безполезен.“ Той не вярваше да постигне нужния успех за 1—2 дена, а 2-ра армия едва ли би могла да се удържи поне още 2—3 дена на Беласица и Рупел [II, 5, 39, 86—96].

Командуващият 4-а армия разбра, че в Главната квартира не държат сметка за „пространството и времето, които играят толкова важна роля във войната“, искайки бърз успех за 1—2 дена, какъвто дори при командно-щабни занятия по карта „тъй лесно и бързо не се печели“ [IX, 10, 2, 246]. Генерал Иванов намери разпореждането на Главното командуване прибързано, защото ако оттеглянето се извършеше през нощта на 24 срещу 25 юни, не би могла да се изтегли артилерията на 4-а армия и на войсковата група на генерал Тенев [X, 13, 140].

През този съдбоносен ден, 24 юни, се извоюваха и успехи, които за жалост не бяха развити в стратегически размери. Противникът опразни левия бряг на Тимок. Главната колона на 1-ва армия в състав 9-а плевенска дивизия и 1-ва дунавска бригада трябваше да се насочи срещу Пиротския укрепен район за съвместни действия с дясната група на 3-а армия, а другата колона на Отделната бригада — по посока на Зайчар. Разузнавателните патрули донесоха, че още на 20 юни е започнало прехвърляне на вражески части от долината на Тимок за Македония. Ето защо генерал Христов предложи: „Ако това е вярно, поверената ми дивизия би могла още днес да тръгне по посока на Пирот или Ниш“ [II, 2, 16, 469]. Настроението в 1-ва армия бе боево и настъпателно.

Телеграма № 5882 на генерал Димитриев от 18,50 ч. прозвуча невероятно и остави тежко впечатление в щаба на 1-ва армия: „Нашите 2-ра и 4-а армия са потърпели сериозни поражения, поради което са почнали отстъпление. Вследствие на това предишният план на действие става нужда да се коренно измени. Втора, 4-а и 5-а армия ще се оттеглят за отбрана на Осоговската планина. Трета армия ще се прибере най-напред на линията на старата граница, а после на линията Брезник — Сливница — Годеч. Първа армия да се оттегли на линията на старата граница, като оставите силни отбранителни отряди на прохода Св. Никола, Салаш и Връшка чука, а съберете ядрото си в Белоградчик... Поддържайте духа на войските, защото те с 3-а и 5-а армия сравнително остават пресни, на които ще се опре отечеството в случай на нещастие“ [II, 2, 16, 470—471].

Но според правилото „всяка заповед е предпоследна“ в 21,35 ч. Главното командуване промени решението си за оттеглянето на 1-ва армия: „Спрете частите си на заетите от тях места и чакайте нови разпореждания“ [II, 7, 30, 58].

Полковник Жостов подтикваше нерешителния генерал Назлъмов: „По заповед от щаба на действуващата армия безогледно на загубите настъпете най-енергично напред, като до довечера непременно достигнете до Моравската долина, като разрушите солидно един или два моста.“ От генерал Попов бе поискано дясната колона да не спира напредването си: „И днес още влезте в свръзка с генерал Кутинчев.“ Началникът на конната дивизия донесе, че очаква двата разезда, изпратени вчера за разрушаване на железницата, а днес възложил на една бригада да проникне в долината. По-обнадеждаващи бяха успехите на дясната Царибродска колона, за които докладва в 14,15 ч. генерал Р. Петров — овладени бяха върховете Корбул, Оча глава, Джорджева глава, Черни връх, Бубляк, Градоман и Върла глава [II, 4, 23, 308—311].

Но вместо поздравления командуващият 3-а армия получи в 18,06 ч. заповед с неочаквано противоположно съдържание: „Втора и 4-а армия са претърпели сериозни поражения, поради което става нужда да се оттеглим с тях към Осоговската планина. При това положение Вашето оставане в долината на Морава става безцелно и опасно.“ Главните сили на лявата колона трябваше веднага да се оттеглят обратно към Трън, а конната дивизия, изтеглена към Кюстендил, оставаше в резерв на Главното командуване. Дясната колона се прибираше и укрепваше по старата граница: „Крайната цел на Вашата армия ще бъде да отбранява Сливнишката позиция от Брезник до Годеч“ [II, 4, 23, 292—295].

Изненадан до болка от известието, полковник Жостов се принуди да разпореди до началниците на 1-ва софийска, 13-а пехотна, конната дивизия и 3-а дунавска бригада: „Общото положение на армиите изисква 3-а армия да се групира към Сливнишката позиция. Преустановете боя и спрете движението напред на всички части“ [II, 4, 23, 312—318]. Настъплението бе спряно. Започна подготовка за оттегляне към границата.

Но и тази заповед бе изменена след два часа, когато бе наредено през нощта войските да се окопаят на заетите места и упорито да ги отбраняват [II, 4, 23, 322].

И 5-а армия бе заварена в настъпление от прибързаната намеса на Главното командуване, което в 17 ч. изпрати телеграма № 5878 до генерал Тошев, в чийто щаб пребиваваха царят и престолонаследникът: „Положението на 4-а армия е твърде критическо. При тези условия Вашето настъпление става невъзможно и опасно. Оттеглете се и се утвърдете на линията на старата граница, гдето ще дадете упорит отпор, в случай че бъдете атакувани. Ако можете, приберете нещичко в резерв към Гърлянската позиция. Опирайки се на вас, армията ще се помъчи да излезе от тежкото положение.“ Командуващият 5-а армия заповяда на 4-а преславска и 12-а пехотна дивизия, както и на Одринската бригада да спрат напредването си и да се окопаят, но не и да се оттеглят [II, 6, 7, 66—68].

Генерал Бояджиев си позволи да възрази на Главното командуване, като се обърна към своя командуващ: „Спирането на дивизията (Преславската — б. а.) на границата няма да принесе никаква полза на делото. Ако 4-а армия е в критическо положение, то значи, че противникът е изпратил всичките си сили срещу нея и оставил против нас само слаби части — нещо, което се доказва от днешния бой, в който противникът нямаше артилерия. Едно движение на поверените ми войски оттатък границата ще помогне на нашата 4-а армия, като заплашва тила му, и ще го застави да очисти главната позиция срещу нашата армия.“ Доводите на дивизионния началник бяха одобрени от генерал Тошев, който на свой ред телеграфира на генерал Димитриев: „При това положение на армията едно смело настъпване напред ще заплаши тила на противника и ще го застави да не

пренебрегва 5-а армия. Изходното положение на армията за действие срещу фланга на противника е взето. Моля разрешение да действувам“ [II, 6, 7, 71—72].

Настъплението на 1-ва, 3-а и 5-а армия се оцени от правителството като „един проблясък, една надежда, че може би ще излезем победители“. То вече не виждаше реална възможност за успешна интервенция. Спирането на настъплението стана с директива на Главната квартира „по чисто стратегически съображения“, в които политиците не посмяха да се намесят: необходимостта от прехвърляне на войски в Македония, както и опасността за тила на 1-ва и 3-а армия от предстоящето нахлуване на румънската армия. Така бе докладвано в Министерския съвет, който трябваше да се съгласи — „военните решават“ [IX, 10, 1, 229—230]. Но с изтеглянето на българските армии от сръбска територия правителството все пак се надяваше да направи възможна руската дипломатическа подкрепа.

Ускорено извършваната румънска мобилизация влияеше потискащо върху решенията на Главното командуване. Дори да бъдеха прекратени военните действия между бившите съюзници, в името на което уж се намесваше северната съседка, нейните войски пак щяха да нахлуят в България, ако не се направеше „нова териториална отстъпка от страна на България и гаранции относно удовлетворението на сръбските желания в Македония“ [IX, 1, 139]. Румъния се проявяваше като фактически съюзник на българските врагове.

Колкото и да тропаше по вратите на Форин офис, Минков не се добра до сигурни сведения. От една страна, там не знаеха „нищо положително за намерението на Турция“, а, от друга, изобщо не очакваха турско нашествие в Одринска Тракия. Английската дипломация престана да се интересува кой пръв е започнал военните действия и съсредоточи вниманието си върху развоя на войната: „Нейният изход ще реши кой е прав, кой крив... Нашите приятели мислят, че България трябва да употреби всички усилия и да съкруши противниците си в най-кратко време, само по този начин може да се отстранят румънската и турската опасност.Всяко колебание както в политиката, така и във военните действия ще се схваща не като знак на миролюбие, а като доказателство на слабост и ще се отрази зле върху нашите интереси.“ Балканският комитет съветваше воюващите да се разберат помежду си, за да избегнат настойничеството на „европейския концерт“ [III, 1, 1408, 3—6].

И във Вилхелмщрасе не бяха чували за войнствените намерения в Цариград. Напротив, Саид Халим казал на Вангенхайм, че „Турция ще остане неутрална, макар общественото мнение да се вълнувало и възбуждало поради балканските усложнения“. Високата порта искаше от България да опразни крайбрежието на Мраморно море, а силите чрез своите представители в международната комисия да пристъпят към точното прокарване на границата Мидия — Енос [I, 4, 1371, 234—235].

Осъзнал грешката си с необмислената директива за оттегляне на десния фланг на 2-ра армия, генерал Димитриев повика на 25 юни в 1 ч. след полунощ генерал Иванов на телеграфния апарат и му заповяда войските на генерал Тенев да се върнат за отбрана на Беласица, „защото инак катастрофата с 4-а армия е неизбежна“. Той обеща да отдели от 4-а армия една бригада с артилерия, за да се задържи още два дена десният фланг. Генерал Иванов отбеляза, че е заповядал отстъплението преди два часа, което не направи нужното впечатление на помощник-главнокомандуващия: „Два часа разлика няма да изменят съществено положението.“ Генерал Димитриев защити необходимостта от значително отстъпление на двете армии: „Едно тъй бързо отстъпление ни се налага, нашата цел е да отстъпим на линията на Осоговската планина, а после ще видим — ще действуваме според обстановката. Отстъплението Ви трябва да става в свръзка с генерал Ковачев. Това да Ви бъде като директива за цялата операция. За отстъпление други заповеди оттука ще Ви се дават, ако Вие ги предизвикате. Ако връзката се скъса, ще трябва да се държите на каквато и да е цена, докато пристигне бригадата, а след това ще се действува според

обстоятелствата. Нейсе, няма какво да се прави! Сега да гледаме да спасим армията.“ Оттеглянето на левия фланг на 4-а армия на линията връх Керезли — Серка планина бе вече започнало. Обозите и артилерията се изтегляха по пътя за Радовиш, а оттам една част към Пехчево, друга — към Петрич: „Други пътища за обозите и артилерията си той (генерал Ковачев — б.а.) няма. Вие следователно виждате колко е трудно неговото положение и колко важно е да положите необходимото, щото Вие да се удържите един-два дена... Необходимо е да се удържите на планината Беласица поне два дена, за да може да отстъпи лявото крило на генерал Ковачев. Употребете за това всички усилия“ [II, 3, 24, 295—300].

Командуващият 2-ра армия съобщи на генерал Тенев, че заповедта за отстъпление се отменя: „Вам се възлага да употребите последни усилия, за да задържите противника поне на 25-и того на прохода южно от Струмица, за да облекчите положението на левия фланг на 4-а армия. На 25-и того ще Ви пристигне подкрепление от една бригада с артилерия.“ В същия дух се извести и генерал Сарафов: „Вашата задача си остава същата — да се отбранявате упорно на 25- и и 26-и того“ [II, 3, 24, 301—302].

Два часа разлика от една заповед до друга с противоположно съдържание имаше значение по време на война. През нощта на 24 срещу 25 юни бригадите на генерал Тенев трябваше да се върнат и заемат оново напуснатите неудобни позиции по южния скат на Беласица. Но още преди да ги заемат, на 25 сутринта врагът атакува след силна артилерийска подготовка, подавила малкото български батареи, разположени на отдалечени огневи позиции. Боят продължи през целия ден. Обещаната бригада не пристигна. В 16,45 ч. полковник Жеков донесе в Главната квартира за хода на боя, без да може да предскаже неговия изход: „Генерал Тенев за утре не може да гарантира...“ [II, 3, 24, 336].

С обяснима загриженост за левия си фланг генерал Ковачев се свърза в 16 ч. с генерал Иванов, който постави задържането на вражеското настъпление в зависимост от бързото пристигане на още една бригада от Бдинската дивизия със скорострелна артилерия, особено планинска: „Ако бригадата пристигне своевременно, допущам, че ще може да се задържим и утре, но сигурността за това не е много голяма. На Рупел нужда от подкрепления нямам и там се надявам да се задържа повече време, отколкото при Струмица. Твоето положение какво е и какви сведения имаш за Тошев и другите?“ Отговорът прозвуча като сърдит упрек: „Моето положение беше добро, но сега ти го разбърка. Тошев прави успехи, но незначителни.“ Командуващият 4-а армия не вярваше, че съседът му ще се удържи и на 26 юни, поради което нареди „с променлив алюр“ полската артилерия, около 100 цеви, най-късно на 26 юни вечерта да достигне пътя Демирхисар — Горна Джумая [IX, 10, 2, 242]. Това означаваше 4-а армия да остане без огневата поддръжка на полската артилерия.

След поредица от атаки и контраатаки вечерта противникът излезе на незаетия гребен на Беласица. Преследвани, бдинци се оттеглиха през нощта към долината на Струмешница [II, 3, 25, 7].

Затрудиеното оттегляне по задръстените от бежанци пътища накара генерал Ковачев да настои в 22,25 ч. с телеграма № 5854 за предприемане постъпки за интервенция: „Има и друга опасност — да не би сърбите, като узнаят днес за нашето отстъпление, да насочат всичките си дивизии срещу 5-а армия, да я разбият и да застрашат сигурността на столицата. Желателно е да се преценят всички тия обстоятелства. Аз пак поддържам мнението, че при тия условия за спасение честта и на държавата, и на армията, и интересите на местното население по-добре е да се прибегне до интервенцията, отколкото да се осланяме само на оръжието, защото това последното и да прояви успех, той ще закъснее и едва ли ще може да си възвърнем всичко, което сега заемаме“ [II, 5, 39, 129]. Щабът на 4-а армия се

премести от гр. Радовиш в гр. Пехчево, а този на 2-ра армия — от гр. Петрич в с. Баня.

Новото развитие на стратегическото положение в Македония застави генерал Димитриев да се върне към изтеглянето на 1-ва и 3-а армия. На 25 юни в 12,30 ч. той телеграфира на генерал Кутинчев: „Планът на нашите общи действия се изменява основно... Оттеглете се постепенно на нашата стара граница." Девета плевенска дивизия се оставяше да прикрива старопланинските проходи, а 5-а дунавска дивизия трябваше да се приготви за прехвърляне в Македония [II, 2, 25, 20—22].

Какво бе пропуснато с оттеглянето на 1-ва и 3-а армия? Предните части на 1-ва армия се намираха на около 30 км северозападно от Пирот и на около 40 км североизточно от Ниш. Противникът бе препратил редица части в Македония и се оказа изненадан в тази посока. Внезапното настъпление разстрои неприятелските войски и, обратно — повдигна духа на доскоро бунтуващите се части със стремителните действия, които „им вселяваха вяра в успеха и благоприятния изход на войната". В долината на Тимок се прехвърлиха цялата полска артилерия и значителна част от обозите. Заповедта за спиране и оттегляне бе „голяма изненада" за генерал Кутинчев. От прехванатите телеграфни разговори се узна, че врагът е решил да очисти Пирот и да се оттегли към Ниш. Командуващият 1-ва армия писа в заключението на релацията: „Оттеглянето на 1-ва армия назад на старата граница по чисто военни и стратегически съображения, тоест за подкрепление или съединение към другите армии, освен че осакати успеха на общите ни операции против главните маси на противника срещу нашите 2-ра и 4-а армия, но още постави повторно в продължително бездействие 1-ва армия. В същото време това ненавременно отстъпление стана причина за деморализирането отново на частите на тази армия, понеже с тласкането напред и назад те бяха изложени на излишни и крайно трудни походи, придружени с юнски жеги и всевъзможни лишения, а заедно с това се разколеба вярата на войските към тяхното началство" (II, 7, 30, 69).

Но как би се развило положението, ако не бе спряно настъплението въз основа на зле разбрания и приложен принцип — „на главния операционен театър трябва да се привлече и последният войник?" Първа армия щеше да се спусне на юг и пресичайки вражеските съобщения между Пирот и Ниш, да облекчи задачата на Царибродския отряд до овладяването на Пиротския укрепен район, след което със съединените сили на 3-а армия да напредне към Ниш или Лесковец и Враня, в тила на главната противникова групировка. Така последната се поставяше през опасността да бъде или обкръжена откъм Лесковец — Враня, или да бъде отхвърлена на северозапад от Скопие. Това би по-скоро облекчило положението на 4-а армия, защото съединените 1-ва и 3-а армия биха могли да се появят за 6—7 дни на Овче поле, отколкото 1-ва армия да прехвърли отново Балкана. Така с превозването през София се губеха още 15 дни до включването на нейните войски в редовете на другите армии [II, 2, 14, 17].

Заповедта за оттеглянето на 3-а армия генерал Р. Петров получи в 13 ч.: „Предвид изменението в нашите операции Вашата мисия за слизане в долината при Враня става безцелна. Затова оттеглете по-голямата част от лявата група към Трън... Генерал Попов да не се увлича в напредване към Пирот, тъй като колоната на генерал Кутинчев получи заповед да се оттегли на нашата стара граница." Командуващият се разпореди за оттегляне и преминаване към отбрана „до второ нареждане" [II, 4, 23, 336].

Генерал Димитриев не възпрне предложението на генералите Тошев и Бояджиев да продължат настъплението. Обзет от съмнения, той им телеграфира в 12,30 ч. под № 5900: „Вие не сте достатъчно силни, за да можете да имате шансове за успех в едно настъпление. Затова ще останете отбранително на заеманите позиции. Такова настъпление би било уместно освен това, ако местността допущаше маневрирания и с един бърз удар да се помогне на делото, но това не е тъй на

местността, гдето вие действувате. Остава следователно да преминете към отбрана. В случай, че бъдете много стеснени, ще се оттеглите на Гърлянската позиция, а после на Коньовската, но затова ще последва разпореждане" [II, 6, 7, 73].

Колкото и да беше разочарован, началникът на щаба полковник Иван Колев предаде заповедта до 4-а Преславска дивизия за спиране и отбрана по пограничния гребен: „Затова, ако връх Китка е много силно укрепен, не го атакувайте, а гледайте да вземете едно сигурно отбранително положение." Неосведоменият генерал Бояджиев се чудеше в догадки, защо го задържат в движението напред: „Досега дивизията не е срещнала препятствие и ако продължаваше това си движение напред, можеше да заемем и позицията. Вследствие на това аз не мога да си обясня по кои причини трябва да се спира. В интереса на делото — моля да ме осветлите в тайната, за да зная кога да действувам" [II, 6, 7, 76]. Командуването на армията нямаше тайни от своя подчинен, но с оглед поддържането на духа на войските не се съобщаваше за отстъплението в Македония. По свой почин генерал Тошев разреши на генерал Бояджиев да действува по силата на по-раншната заповед.

Внезапно помощник-главнокомандуващият заговора за „демонстрацията" на 5-а армия и я подтикна с телеграма в 23,20 ч.: „Утре, 26-и того, 7-а Рилска дивизия ще мине в решително настъпление, за да помогне на 2-ра тракийска дивизия, която днес е водила бой около с. Зърновци, южно от Кочани. Направете една демонстрация по Вашия фронт, особено на левия фланг, с цел да приковете противника" [II, 6, 7, 79—80].

Стана утвърдена традиция генерал Димитриев да докладва на Данев за военностратегическото положение. В доклада си на 25 юни той още повече сгъсти черната боя. Изтощената 2-ра армия отстъпила под натиска на двукратно превъзхождащата я гръцка армия към линията Демирхисар — Струмица, където „едва се удържа, като напряга последни усилия", изпитвайки оромна нужда от продоволствие, бойни припаси и превързочни материали. Главната 4-а армия, „която довчера се държеше добре, е полуразбита и не е също в състояние да води сериозна борба, освен ако противникът не я преследва и да ѝ даде време да се устрои". Прекъсването на съобщителната линия Дедеагач — Драма — Сяр влоши снабдяването на армията, а лошите пътища в тила създаваха рискове при отстъпление да се загубят обозите и част от артилерията. Според генерал Димитриев 5-а армия се държала добре, но тя не била в състояние „да даде един благоприятен обрат на войната, защото нито по численост, нито по терена, на който действува, нито по относителното стратегическо положение от нея не може да се искат активни действия без риск да се разстрои и да оголи отбраната на столицата..." Първа и 3-а армия се връщаха назад, за да бъде осигурена защитата на София и нейните съобщения с вътрешността на страната [IX, 4, 2, 317—318].

Помощник-главнокомандуващият стресна и без това разтревожените министри с много спорния извод: „Ние не сме вече годни за настъпателни действия и ще трябва да си поставим за задача отсега отбраната на столицата и вътрешността на царството, доколкото това ще бъде възможно. Ще достигнем ли до положението да организираме сериозна отбрана или не, ще зависи от състоянието, в което ще се събират оттеглящите се сега наши две армии (2-ра и 4-а — б. а.). Те за жалост са поставени в такива условия, че трудно може да се надеем да съхранят надлежната бойна способност, а тези две армии съставляваха повече от половината на нашите сили. Главното командуване взема и ще взема всички мерки, за да излезе от сегашното положение, но считам за длъжност да доложа, че ние в най-добрия случай ще бъдем в състояние да се браним, но не и да водим настъпателна война" [IX, 4, 2, 318]. Генерал Димитриев мислеше повече за спасение, отколкото за успех, взел присърце пораженските телеграми на командуващия 4-а армия. Без да иска, той изплаши правителството с призрака на крушението.

Спирането на настъплението на 1-ва и 3-а армия в сръбска територия и връщането им на държавната граница бяха сметнати от Данев за предостатъчно основание да иска от Сазонов да направи енергични и незабавни постъпки в Белград и Атина за прекратяване на военните действия. Станчов се обади от Париж, че мнението на министъра на външните работи и посланиците е да се търси дипломатически изход — „ако не мислите за бързи и скорошни военни подвизи". Още повече, че силите на Съглашението щели да държат, „доколкото зависи от тях", за запазването на границата Мидия — Енос. Гешов пък напомни древния закон: „Победеният носи отговорностите и той плаща за тях" [IX, 4, 1, 1162—1163]. Съществуваше и друга поговорка: „Победителите не ги съдят."

По достоверни сведения от разузнаването и Екзархията предстоеше нападение на Чаталджа и Булаир. Сърбия и Гърция обещаха на Високата порта да се откажат от военното обезщетение, ако империята, възнаградена и с Одрин, ги подкрепи във войната срещу България: „Турция щяла да наруши мира и да използува затрудненото ни положение на запад, като за тая цел се водели преговори между новия велик везир и румънския пълномощен министър в Цариград." Саид Халим поиска българските войски да се отдръпнат от Чаталджа и Булаир на границата Мидия — Енос. Това бе повод за подготвеното нападение. В Министерския съвет вече не бяха никак изненадани: „Турция започва от ден на ден все повече да си показва рогата" [I, 4, 1371, 257; IV, 1, 16, 108].

На 25 юни българското правителство узна, че след два дена започва съсредоточаването на румънските войски в околностите на Корабия, Търно Мъгурели и Кубадин. Маршалът на двора Календеро от името на краля даде едноседмичен срок за споразумение на основа линията Тутракан — Балчик: „Минат ли войските Дунава, оръжието на победителите ще диктува условията." Половинмилионна армия щяла да нахлуе в България, „да я обърне в прах и пепел" и да наложи мира в София със заграбване на Русе, Шумен, Варна и Видин. Вместо да отговори с точни думи, Данев изказа доверие в „благоволителното застъпничество и посредничество" на руското правителство, ако то застави Сърбия и Гърция да спрат военните действия и предпази България „от новите домогвания на Румъния" [IX, 4, 1, 791—793].

Докато в Певчески мост се изпълваха с неприязън към Данев, в Балплац го смятаха за „голям приятел на Русия", способен да поеме писмено задължение против интересите на Австро-Унгария и допринесъл за изостряне на българо-румънските отношения в полза на съглашенското влияние в Букурещ. Франц Йосиф и Франц Фердинанд изразиха неодобрението си към провежданата от граф Берхтолд „крайно приятелска спрямо България политика", която отчуждавала Румъния, без да сполучи да привлече България. Те се произнесоха за подкрепа на Румъния, щом България не отива на споразумение чрез нови жертви в Добруджа. Подобен възглед защищаваха Вилхелм II и фон Ягов. В Берлин постъпиха проверени сведения, че румънското правителство не възнамерява да преговаря и след четири-пет дни неговите войски ще нахлуят в България [I, 4, 1371, 280—282]. Отдавна повтаряната препоръка за пряко споразумение бе вече неизпълнима.

В тези страшни за България дни и нощи генерал Петър Паренсов, нейният пръв военен министър след Освобождението, тръгна из дворцовите среди, за да проучи лично становището на императора и неговите приближени. Там не признаваха както „подстрекателство на Румъния", така и „безразличие" към съдбата на България. Съветите се свеждаха главно до искане на посредничество от Русия или Съглашението като цяло, и то преди завършването на румънската мобилизация, в противен случай положението щяло да се влоши още повече [I, 4, 1371, 254] преди всичко за България.

България „се печеше на огъня", когато на 25 юни Бобчев повтори молбата в Певчески мост да бъде попречено на румънското нашествие и на неоправданата

намеса във войната между бившите съюзници, а Сазонов се хвана за една статия в официоза „България", която обидно упреквала самия Николай II, че се бил отказал да изпълни честно дълга си. Външният министър обсипа „гръмнатия" пълномощен министър с гневните предупреждения, че „Русия не може да търпи повече тези игри и той ще доложи на императора, че при подобни провокации настава моментът да се откаже съвсем от България". Той изтъкна назидателно, че войната са почнали българите, неведнъж ги предупреждавал за опасностите, дебнещи от всички страни, и сега трябвало сами да се оправят. Единственият изход бил да се поиска веднага посредничеството на Русия или Съглашението за спиране на военните действия и безусловно предоставяне на тях уреждането на балканските териториални препирни, „както намерят за добре". Според Сазонов вече било безсмислено да се говори за нарушени договори „и България, като се имат предвид днешното положение и грозящите я занапред нови опасности, би трябвало да предложи приемливи за Сърбия и Гърция условия, а после да се постарае да дойде до съгласие с букурещкия кабинет" [IX, 1, 139—140; 4, 1, 1124].

Късно вечерта на 25 юни генерал Димитриев докладва в Министерския съвет, че 4-а армия, застрашена да бъде отрязана от съобщителните си линии, маневрира, „за да избегне капана". Втора армия отбивала гръцките атаки: „Кризата още не е минала." Загубите, нанесени на противника, били значителни [IV, 1, 16, 108].

Оставяйки на правителството да проучва условията за интервенция на Русия, помощник-главнокомандуващият не възнамеряваше да захвърля оръжието. Той смени ролите на двата противника, заповядвайки отбранителни действия срещу сърбите и нападателни срещу гърците. Този план бе съобщен на генерал Ковачев в 8,40 ч. на 26 юни: „Интервенцията не може да спаси положението, понеже тя не може да реши въпроса в един ден. На нея не се надявайте. Надявайте се на силата на оръжието и на Вас. При Вашето положение остава един честен път. Удържайте се с ариегарди срещу сърбите, а насочете главните си сили към Струмица и там заедно с генерал Тенев атакувайте гърците най-енергично и ги смажете на левия им фланг или умрете в честна борба. Друг изход няма и не може да има. С Вашето самопожертвувание Вие ще спасите и положението на 2-ра армия" [II, 5, 29, 162—163].

Генерал Ковачев изпадна в недоумение от заповедта на генерал Димитриев, защото главните сили на 4-а армия бяха се оттеглили на линията Царево село — Пехчево и не бе възможно да ги поведе обратно в долината на Струмешница без полската артилерия, изтеглена през Петрич към Горна Джумая [IX, 10, 1, 244], и то след като бе изоставена непристъпната от юг Беласица.

Едновременно помощник-главнокомандуващият нареди да бъде отделена една бригада от 5-а армия в поддръжка на 7-а рилска дивизия, чието положение станало „твърде опасно" и това щяло да продължи още 4—5 дни: „Вие (генерал Тошев — б. а.) ще се ограничавате, догдето мине кризата, само с демонстративни действия. Ако ли сами със своите сили сте в състояние да атакувате противника с вяра в бърз и решителен успех, то донесете ми" [II, 6, 7, 81].

Сутринта в 4,30 ч. на 26 юни сърбите атакуваха със значителни и пресни сили участъка връх Баждарица — Равна нива, но бяха стремително контраатакувани от 3-а преславска бригада и отбити с големи за тях загуби. На десния фланг колоната на генерал Бояджиев обърна в бягство предните вражески части и започна успешна атака за овладяването на връх Китка и съседните височини. Вдъхновеният генерал Тошев съобщи радостно в Главната квартира: „Утре рано минавам в общо настъпление. Моля същото да направи и Трънският отряд" [II, 6, 7, 82].

В 10,30 ч. преславци завзеха гребена северно от вр. Китка и пристъпиха към атака на самия връх, ключа за отварянето на входа към долината на р. Пчиня. Но в 11 ч. генерал Димитриев отново телеграфира за необходимостта от оттегляне

поради влошаващото се стратегическо положение в Македония: „Понеже положението на 2-ра и 4-а армия е много лошо, то вероятно е, че ще стане нужда след 2—3 дена Вашата армия да се оттегли към Коньово. За да може това да се изпълни бърже, снемете тежката артилерия от позициите си и я насочете към Коньово. Разбира се, това ще стане нощем, за да не ви забележи противникът. Съобщете ми категорически в състояние ли сте да се добиете до един бърз и решителен успех срещу армията, която Ви е противопоставена. В такъв случай ще се опитаме да атакуваме с Вашата армия“ [II, 6, 7, 83].

Щабът на 5-а армия, като взе предвид, че на 27 юни сутринта армията ще премине в общо настъпление, а „военните предприятия не подлежат на никакви точни аритметически разчети“, не отговори на горното запитване. Понеже противникът прехвърли допълнителни сили към вр. Китка, а позицията пред 12-а дивизия бе по-слабо заета, генерал Бояджиев предложи тя да пробие центъра на вражеската отбрана. Положението на единствено настъпващата българска армия се оценяваше като добро [II, 6, 6,38]. Генерал Димитриев съобщи за сведение на генерал Р. Петров: „Утре сутринта 5-а армия минава в общо настъпление“ [II, 4, 23, 379].

Командуващият 2-ра армия отлично схващаше отредената му роля, обаче трудно би могъл да я изпълни с наличните сили и средства. В 1, 20 ч. на 26 юни той се разпореди до началниците на 3-а балканска и 6-а бдинска дивизия: „Поверената ми армия, след като прикрие съсредоточението на 4-а армия да се оттегли постепенно на линията Пехчево — Кресна, за което: Първо. Войските на генерал Тенев да се задържат на юг от Струмица, докато това е необходимо за прикриването на 4-а армия, след което постепенно да се оттеглят, като се базират на Берово — Пехчево, по пътя Струмица — Амзали. Пристигналата днес в Струмица бригада от 6-а пехотна дивизия се дава в разпореждането на генерал Тенев. Второ. Войските на генерал Сарафов да отбраняват Рупелския проход, около Демирхисар, по двата бряга на Струма, за да прикриват оттеглянето на обозите и артилерията на 4-а армия през Кресненското дефиле, след което бавно и постепенно да се оттеглят на линията Пехчево — Кресна“ [II, 3, 24, 4].

Получената в 8, 45 ч. телеграма от генерал Димитриев не съдържаше по-друго нареждане, а обещаваше и помощ: „Заповядайте на генерал Тенев да се удържи на всяка цена южно от Струмица, за да пази пътя Струмица — Петрич. Сега телеграфирах на генерал Ковачев да събира по-голямата част от силите си и да бърза на помощ при генерал Тенев, за да атакуват съвместно гърците при Струмица и да ги бият. Това е единственият изход от трудното положение, в което се намират 2-ра и 4-а армия“ [II, 3, 24, 17].

Генерал Иванов прецени, че „единственото спасително решение в случая се взема много късно“, препоръчано от него още на 24 юни, когато 4-а армия стоеше на позициите си. За него връщането на съседната армия бе „въпрос с много въпросителни“. Той докладва в 9, 20 ч. пред Главната квартира: „С 4-а армия не сме във връзка. Търся такава през Горна Джумая — Пехчево. Генерал Тенев е напуснал още нощес прохода южно от Струмица.“ Телеграфната връзка с пътуващия щаб на 4-а армия се възстанови в 13 ч. Генерал Иванов съобщи най-неприятното: „Снощи след упорит бой Тенев е отстъпил към Струмица.“ Търсеше връзка с него през Пехчево. Генерал Ковачев посочи загрижено, че долината на Струмешница била задръстена с оръдия, обози, ранени и бежанци [II, 3, 24, 21].

Помощник-главнокомандуващият искаше да докаже, че въпреки отстъплението в Македония може да се говори и за успехи. Той телеграфира ободряващо в 13, 05 ч. до командуващите на 2-ра и 4-а армия: „Днес по цялата бойна линия са констатирани значителни за нас успехи. Всичките атаки на сърбите, предприети срещу фронта Султан тепе — Патарица, са отбити с грамадни за тях загуби, след

това са контраатакувани и обърнати в бягство. Нашите войски преследват отстъпващия противник към Крива паланка. При Кочани се води ожесточен бой, сърбите и тука са отбити с големи загуби, след което 7-а рилска дивизия е преминала в настъпление. Атаките на гръцкото ляво крило на север от Дойран са отбити с големи загуби“ [II, 5, 39, 164].

Пет минути по-късно генерал Димитриев описа на генерал Иванов действителното положение на 4-а армия. Втора тракийска дивизия, насочена към Кочани, води бой при Миранци, поддържана от 7-а рилска дивизия. Осма тунджанска дивизия се придвижваше през Пехчево за Царево село. Бригадите на полковниците Митов и Паскалев заедно с всичките обози си пробиваха път през Радовиш и Ново село към с. Баня: „Като имате предвид това положение и като прецените положението на Вашите войски и обстановката, вземете бързо и енергично решение. То може да бъде или генерал Тенев да се задържи още един ден около Струмица, за да прикриете минаването на артилерията на 8-а пехотна дивизия към Петрич, или пък, ако ли генерал Тенев е в отстъпление, то и Вие с центъра си да почнете такова по пътя Демирхисар — Горна Джумая, като имате за крайна цел да се спрете около Кресненското дефиле, за да се опитате да дадете отпор на противника на линията Кресна — връх Кавица, Плачковския рид, Виница, Руен, връх Църноок. Впрочем, повтарям, Вие командувате армията, прецените обстановката бързо и вземете това решение, което най-съответствува на нея, като имате предвид само крайната цел, да може да се отстъпи благополучно и своевременно на дадената линия“ [II, 3, 25, 34].

Генерал Иванов се зарадва прибързано, че двете бригади подкрепления ще осигурят безопасността на артилерията и обозите, влачещи се по долината на Струмешница, и ще се явят във фланг и тил на противника, обхождащ десния фланг на генерал Сарафов. Възникна надеждата, че с един успех при Петрич и Демирхисар би могло да се повлияе върху положението около Струмица, а дори и на целия военен театър [X, 13, 151]. Но двете бдински бригади напуснаха долината на Струмешница и се оттеглиха към Пехчево, изоставяйки артилерията и обозите с малочислено прикритие. В боя за Рупелския проход генерал Сарафов очакваше да отбие главния удар на противника източно от Струма, но той бе нанесен западно от нея.

Командуващият 2-ра армия предполагаше, че генерал Тенев, усилен с още една бригада, „ще може днес да се задържи около Струмица“. Тъй като долината на Струмешница бе претъпкана с обози, артилерия, паркове и болници, той сметна, че отстъплението на лявата колона ще е твърде опасно за тяхната съдба и заповяда на генерал Сарафов, чийто десен фланг противникът упорито атакуваше, да се държи до 27 юни вечерта. Генерал Иванов напомни в 18, 34 ч. на генерал Димитриев за късно възприетото от Главното командуване предложение: „Чини ми се, че ако генерал Ковачев настъпи и се съедини с генерал Тенев, бихме могли да имаме някой успех срещу гърците, при условие обаче, да има кой да ни пази от сърбите. Тази операция преди три дена обещаваше блестящ резултат, а при днешното положение — каквото Бог даде“ [II, 3, 25, 41].

Най-сетне в 20, 35 ч. генерал Иванов успя да заповяда на генерал Тенев чрез щаба на 4-а армия да се държи при Хамзали, докато му се нареди оттегляне, „защото иначе положението на артилерията и обозите не е розово“. Намерението на генерал Ковачев да атакува с Бдинската и Тунджанската дивизия не се осъществи, тъй като полската артилерия бе вече изтеглена към Петрич и Горна Джумая. Генерал Иванов съобщи, че десният фланг на генерал Сарафов е обходен, с което се създава „неприятно положение за артилерията и обозите“, изоставени от бригадата на полковник Паскалев, останала без хляб и насочена към Пехчево. Командуващият 2-ра армия запита дали 4-а армия е получила директива от Главната квартира и получи отрицателен отговор: „Не. Казаха ми само, че би било добре да се атакуват

гърците съвместно с 6-а дивизия, но това, както казах, не може да се извърши" [II, 3, 25, 44—45].

Заповедта до генерал Тенев бе потвърдена в 22,55 ч.: „Отстъпление ще предприемете само ако бъдете към него принудени, а иначе такова да предприемете само на 28-и рано сутринта." Същевременно генерал Иванов поиска 11-а дивизия да спре отстъплението си, извършвано по заповед на Главното командуване, и да премине в настъпление, за да бъдат задържани Драма и Кавала, „и от необходимост за поддръжане духа във войската [X, 13, 153—155].

Въпреки взетите санитарни мерки холерата се шириле из редовете на Тракийската и Тунджанската дивизия, за което генерал Ковачев докладва в 22,30 ч. в щаба на действуващата армия. Полковник Нерезов го прекъсна и настоя да бъдат разбити настъпващите в долината на Струмешница гръцки войски: „Моментът е много важен. Трябва да се действува смело и енергично. Надеждата е във Вашето спокойствие и предприемчивост. Сам с щаба си е най-добре да се отправите срещу гърците и ги отхвърлете." Командуващият 4-а армия обаче изтъкна, че се намира на 80 км труден път от бригадите на генерал Тенев: „Моето връщане сега е невъзможно. Ако бях навреме предупреден от командуващия 2-ра армия за положението на неговия десен фланг, аз щях да отстъпя по-рано на по-тясна и удобна позиция, близо до гр. Струмица, и с разполагаемите тогава сили щях да се нахвърля на гърците" [II, 5, 39, 168—169]. Всички части, включително тези на 8-а дивизия, се насочваха към Царево село. В долината на Струмешница останаха само 4 полка.

Гневът на Фердинанд се стовари върху генерал Ковачев, в телеграмата си до когото изрази учудване от внезапното обезверяване. Това не предвещаваше нищо добро за доскорошния царски избраник, който сметна, че главнокомандуващият е недостатъчно осведомен относно причините, накарали го да предложи искането на интервенция и да защити бойната чест на своята армия: „Критическото положение, в което се постави армията, се дължи на неизвестността, в която съм бил държан от 20 до 24 того за положението на 2-ра армия... Засега само ариергардът на армията се намира в затруднително положение, ако не бъде поддържан от генерал Тенев. От моето мнение за интервенция не трябва да се прави заключение, че аз и армията се отказваме да изпълним дълга си... Тя (4-а армия — б. а.) ще продължава да се бори геройски, докато остане само един войник" [II, 1, 201, 62]. Ако от главната армия останеше само един войник, то длъжността на нейния командуващ би станала излишна. Приповдигнатият тон на преданото уверение нямаше да предотврати набелязаната вече смяна на неоправдалия доверието военен министър.

Румънското нахлуване предстоеше. Майореску обяви две политически цели: „Румъния да бъде допусната да вземе участие в окончателното разрешение на въпроса за разграничението между бившите съюзници и щото искането ѝ относно новата стратегическа граница с България да бъде признато като заслужаващо удовлетворение." Сазонов все още се надяваше, че точно Румъния ще въздействува в Белград и Атина за скорошното възстановяване на мира, за да „изиграе първостепенна роля на Балканите, без да пролее капка кръв". Той обърна внимание, че „предвид дадените сега на нас от българското правителство пълномощия за установяване на примирие и мир пада всякакво справедливо основание за военни действия против България". Но руското предупреждение не бе чуто в Букурещ, където освен заграбването на Южна Добруджа желаеха да участвуват и „при разрешаването на Македонския въпрос" [IX, 1, 140].

В Певчески мост предпочетоха да поставят условията за посредничество. Сазонов упрекна българската дипломация, че напразно губи време в „общи думи", защото „над България виси опасност": „Румъния нахлува утре-другиден и пак ще викате, че Русия е виновна." Крал Карол искал не само да откъсне Южна Добруджа, но и чрез намеса във войната да застави България да удовлетвори исканията на

бившите си съюзници в Македония. Външният министър не виждаше друго спасение освен най-бързо последване на съветите му: „Понеже няма кой да ви помогне." Той изказа категорично мнението, че е необходимо руското правителство „да действува открито и от името на България, иначе е безполезно" [IX, 4, 1, 794]. Министерският съвет прие поставеното условие.

Данев обаче мина в другата крайност, предоставяйки на една чужда държава да преговаря от името на България, което бе причинено от разширяването обсега на войната: „Предвид опасността от румънското нахлуване помолете Сазонов да интервенира веднага в Румъния, за да я възпре от всяка военна акция." Руският министър бе вече доволен от предоставеното му „така широко посредничество", обеща незабавно да предприеме енергични постъпки за предотвратяване на нашествието, но не вярваше „Румъния да се спре без териториална компенсация": „Нека знаем тази жестока истина" [IX, 4, 1, 795].

Новата война наложи Народното събрание да обсъди законопроекта за четвърти по ред допълнителен и извънреден свръхсметен кредит за военни нужди от 50 000 000 лева. Министър-председателят подкани народните представители да гласуват „без пазарлъци", понеже „минутите са съдбоносни": „Не е сега време да говорим, а да действуваме" [I, 3, 234, 3—19; XI, 11, 2, 6].

Вечерта Фердинанд заяви на Теодоров, че бил „против излагане на унижение България пред Русия, защото тя не искала да ни помогне": „Не бил сигурен обаче, че и Австрия могла да помогне, затуй считал, че трябва да се върви с Русия. Но тая била немилостива към него. Не искала Кобурзи в България." И заплаши с абдикация. Министърът на финансите взе да го успокоява, твърдейки, че посредством една женитба на княз Борис с дъщерята на Николай II могло да се обърне всичко, „и то час по-скоро". На царя обаче изобщо не му беше до сватбени кроежи, а се опита да убеди Теодоров, „че бил против тая война, но му я наложили хора отвън" [IV, 1, 16, 110].

По заповед на монарха всички генерали, намиращи се в столицата, бяха събрани през нощта на 26 срещу 27 юни на Висш военен съвет, за да обсъдят създалото се критично положение и да вземат отговорни решения относно отбраната на страната и по-нататъшните военни операции и най-вече да бъде постигнато единодушие във висшето командуване. Генералите М. Савов, Р. Петров, Н. Никифоров, Ст. Паприков, Г. Вазов, К. Ботев и М. Балабанов се обединиха около мнението, че ако не бъде прекратена войната, то е необходимо да се провъзгласи за „народна-отечествена". Военните действия трябваше да продължат с напрягане на силите до краен предел, защото на България бе необходим военен успех — „условие, без което не може". Генерал Савов, подкрепен от генерал Вазов, се противопостави на генерал Димитриев относно оттеглянето на Коньовската позиция, което съвсем би влошило положението на 4-а армия. Той предложи 2-ра армия да бъде усилена с части от 3-а армия и „с действия, насочени по долината на Струма и по двата фланга, можем да отрежем гръцката армия и да обърнем щастието в наша полза". Генерал Петров пък поддържаше, че 1-ва и 3-а армия трябва отново да навлезат в сръбска територия и да застрашат главните съобщителни линии на противника. Помощник-главнокомандуващият повтори, че 4-а армия, особено нейните войски между Щип, е натъкпана като „в шише" и просто оттеглянето е необходимо [II, 7, 31, 3; II, 1, 234, 1—2].

Надвисналата опасност от север още повече усложни положението на воюващата българска армия. Министерският съвет прие условието на руското посредничество „главно пред румънската опасност и надеждата, че Русия ще съумее да я предотврати без ущърб за достойнството на България". Три армии бяха „непокътнати" и следователно България разполагаше с внушителни сили, чрез които би могла да омаломощи сърби и гърци. Отговорните министри забелязаха, че „гледището на Русия не трябва да съвпада с гледището на Австрия, която

настоятелно ни кани да дадем териториални компенсации на Румъния“ [IX, 4, 1, 795—796]. При това Русия възпираше Хабсбургската монархия от военна намеса срещу Сърбия поради вероятността от избухване на голямата война.

На 27 юни в 17,30 ч., изхождайки от предупреждението, че Румъния няма да остане безучастна при разпалването на нова война на Балканите и позовавайки се на твърдението, че войната била започнала „чрез внезапни български атаки“, крал Карол заповяда нахлуване в България. Княз Гика връчи нотата, с която се скъсваха дипломатическите отношения и се съобщи за дадената заповед. Данев не бе в състояние да противодейства по друг начин, освен като помоли Сазонов „да вземе всички мерки, за да се избави България от това с нищо неоправдано нахлуване“. Най-малко той би трябвало да се учудва на удара в гърба.

Италианската легация пое защитата на румънските интереси и княз Гика напусна София сутринта на следващия ден. Калинков обаче получи нареждане да тръгне от румънската столица само когато му бъдат връчени паспортите [I, 4, 1371, 314]. Неговото пребиваване бе проява на мирна воля без никакви изгледи да бъде зачетена.

Привличайки вниманието на великите сили, българското правителство протестира остро, че Румъния „взела за претекст военните действия“ между бившите съюзници, след като то вече е приело посредничеството на Русия за тяхното прекратяване. Не се видя „никакъв повод за неоправданата с нищо акция“, още повече, че „странното нашествие“ щеше да срещне „само беззащитни жени и деца“. Данев напомни, че самите велики сили „уредиха чрез Петербургската конференция въпроса за териториалните претенции на Румъния и всякакви нови претенции от страна на Румъния с нищо не могат да се оправдаят“ [IX, 4, 1, 797—798]. Румъния обаче спокойно пренебрегна подписите на посланиците, като дори обясни намесата с някакъв „мандат за възстановяването на равновесието и мира на Балканите“.

Генерал Димитриев докладва, че българската армия е изцяло заета с военните операции срещу бившите съюзници, поради което Министерският съвет постанови „да не се оказва никакво съпротивление на румънските войски“, като българските части своевременно се оттеглят „с всичките си материали във вътрешността на царството“. Това принудително взето решение бе съобщено на силите и разпространено чрез БТА [I, 2, 3016, 1]. Но нито нашествениците щяха да се засрамят, нито пък голямата политика щеше да се трогне и прояви чувство за справедливост. Нахлуването бе съгласувано предварително между генералните щабове на Румъния, Сърбия и Гърция, насочващи съвместните действия срещу България, следователно щеше да достигне дълбоко във вътрешността на страната, а не само в Южна Добруджа [IX, 17, 6, 871—872].

Ако в Букурещ биха желали да кръстят своята безславна военна разходка, то най-подходящо би било операция „нож на гърлото“ или още по-точно — „нож в гърба“. На север от Стара планина 1-ва армия бе застрашена от обкръжение. Помощник-главнокомандващият незабавно нареди на генерал Кутинчев: „При други условия ние бихме си премерили силите и, няма съмнение, щяхме да се бием славно, но при сегашното политическо положение българското правителство е решило да не се съпротивлява на румънските окупационни войски и нито един изстрел не трябва да се дава срещу тях.“ Той определи четири посоки за оттегляне — към Враца, Червен бряг, Велико Търново и Шумен [II, 2, 15, 27—28; 16, 476—477]. Неговото потиснато настроение не вдъхваше особен оптимизъм.

Първа армия трябваше да бъде прехвърлена „за усилване на другите армии“: Пета дунавска дивизия към Сливница за вливане в 3-а армия, а 9-а плевенска дивизия към Самоков и Горна Джумая за подкрепа на 2-ра армия. Всъщност се пристъпи към разформирането на 1-ва армия. Отделни части бяха оставени да охраняват съобщителните линии. Генерал Кутинчев обобщи злополучната съдба на своята армия: „Във Втората балканска война 1-ва армия бе осъдена на бездействие,

на лутане напред и назад по съображенията на щаба на действуващата армия и нейните придобивки в началото на войната не бяха използувани с подобаващата преценка за успеха на общите операции на нашата армия“ [II, 21, 125, 32—35].

Изтеглянето на 1-ва армия от Северозападна България предполагаше, че сърбите ще съсредоточат сили срещу 3-а армия, пазеща подстъпите към столицата, и дясното крило на 5-а армия. Ето защо генерал Р. Петров поиска подкрепления. Той не се отказа от прекъсването на вражеската съобщителна линия по долината на Българска Морава: „Разрушаването на железопътната линия Враня — Ниш придобива особено голямо значение.“ Подбрани доброволци образуваха ловджийски команди за партизански действия по пътищата в тила на врага и за взривяване мостовете по въпросната железопътна линия: „На проявилите желание да се разясни значението на тоя подвиг в настоящата война, съдбоносен за сръбската армия“ [II, 4, 23, 401—404].

Пета армия се готвеше за настъпление, когато от щаба на 3-а армия бе получено съобщението, че три пехотни полка и конната дивизия се изпращат на Коньовската позиция. Полковник Колев учуден запита щаба на действуващата армия: „Какво означава това? Нашата армия се готви утре да предприеме решителни акции.“ Полковник Нерезов поясни, че 4-а армия се оттегля към Пехчево и Царево село, а Трънският отряд ще действува „само демонстративно към Власина и Дъсчен кладенец“: „Бъдете предпазливи в действията, за да не се изтощават силите на Вашата юначна армия, докато Ви пристигнат силни подкрепления, които са вече насочени“ [II, 6, 7, 87].

В духа на новото нареждане генерал Тошев разпореди до началниците на дивизии да спрат и изчакат подкрепленията, защото „положението на цялата армия се изменява“. Но генерал Бояджиев предпочете да завърши удара и на 27 юни сутринта преславци превзеха вр. Китка. Той донесе в 11,40 ч.: „Върхът Китка падна в наши ръце.“ И помоли частите на 12-а дивизия да настъпят и заемат Крива паланка. Но от Главното командуване потвърдиха заповедта за оттегляне на старата граница. След толкова жертви в непрекъснати петдневни боеве! Генерал Бояджиев трябваше да изпълни заповедта, изчаквайки прикритието на нощта, за да не бъдат дадени още жертви при оттеглянето и да не бъде то „изтълкувано от противника като негова победа“ [II, 6, 7, 88—91].

Разкарването напред-назад, завземането на върхове и тяхното напускане трудно се схващаха от войниците. Полковник Колев справедливо отбеляза: „Отстъпването на важни пунктове, завладяването на които струваше много жертви, силно повлия за упадъка на духа и трудно бе да се иска впоследствие частите да развият стария си нападателен дух.“ Неблагополучният край на единствената завършена операция на 5-а армия според началник-щаба се дължеше на две причини: „Първо. Извънредно големият фронт, на който действуваше армията, вследствие на което тя бе се обърнала на усилена гранична стража. Второ. Спирането на няколко пъти отгоре настъплението на армията, когато успехът бе почти близък, чийто резултат сериозно би повлиял за изменение в наша полза на общата стратегическа обстановка“ [II, 6, 6, 43].

Вместо да отбранява Струмица до 28 юни сутринта, генерал Тенев разпореди поради продоволствени затруднения оттегляне към Берово на 27 юни вечерта. Същия ден бригадата на полковник Паскалев прехвърли Малешевската планина, без да изпълни докрай предназначението си на ариергард на 4-а армия, изоставяйки артилерията и обозите без достатъчно прикритие в долината на Струмешница. Генерал Иванов осведоми генерал Ковачев относно „голямото безпокойство за долината на Струмешница, където генерал Тенев прибързано се е оттеглил“. Той изпрати части да предотвратят поне за днес обхода на десния фланг на 3-а дивизия, бранеща Рупелския проход. Генерал Ковачев се опита да прозре намеренията на Главното командуване: „Вероятно на 4-а армия ще се даде активна задача, а 2-ра

армия ще се отбранява.“ Вечерта 7-а рилска дивизия завзе Виница, а 2-ра тракийска дивизия се насочи към Градец [II, 5, 39, 206—207].

Преди да отпътува с щаба си за Горна Джумая, на 27 юни в 10 ч. генерал Иванов докладва в Главната квартира, че генерал Сарафов „е вземал всички мерки да предотврати обхода и довечера ще почне да отстъпва“, а генерал Тенев вече отстъпил през изминалата нощ към Пехчево, като оставил един полк в Амзали: „Движението на обозите и артилерията досега върви успешно.“ За да повдигне духа на 2-ра армия, в 15 ч. генерал Димитриев оповести съдържанието на бюлетин № 10: „Днес по цялата бойна линия сърбите отстъпват. Нашите войски преследват. В района на Крива паланка са завладени от нас важни позиции. Взети са в плен 8 сръбски офицери и 340 войници.“ Той заповяда войските на полковник Делов да останат на Зърневската позиция, „докато не се заплашат сериозно откъм Мелник“ [II, 3, 25, 72—75]. Превъзхождайки значително по численост и въоръжение, противникът можеше да си позволи да предприема обходи и обхвати.

Помощник-главнокомандуващият държеше лично отговорен генерал Сарафов „по никакъв начин да не отстъпва, докато не пропусне всичката артилерия и обозите“, пълзящи от Струмица през Петрич за Горна Джумая. Отбраната на Рупелски проход изпълни задачата си. Следобед на 27 юни преминаха последните батареи и обози на 4-а армия. Тилът на самата Балканска дивизия бе застрашен откъм долината на Струмешница и частите ѝ започнаха да се оттеглят към входа на Кресненската клисура с нова задача за упорита отбрана [II, 3, 25, 89].

Голям товар падна от плещите на генерал Димитриев, който в 19 ч. повика генерал Иванов на телеграфния апарат: „До издаването на обща директива ще имате предвид, че 2-ра армия ще заеме за упорна отбрана участъка от върха Кавица включително, кота 1900 и Кресненското дефиле включително. На него войските да се окопаят и енергично, на всяка цена, съпротивляват.“ Генерал Иванов се оплака, че генерал Тенев отстъпил преждевременно към Берово и Пехчево, изоставяйки долината на Струмешница. Кресненската клисура се препълни с артилерия, обози, болници и бежанци [II, 3, 25, 80—83]. Десетки батареи се струпаха в Горна Джумая. В същото време 4-а армия не разполагаше с цялата си артилерия, а 2-ра армия страдаше от артилерийското превъзходство на противника.

Данев съобщи официално чрез Неклюдов и Бобчев, че Министерският съвет приема предложението на руското правителство да бъдат веднага преустановени военните действия, да се сключи примирие и незабавно да се съберат в Петербург представители на воюващите държави, където да бъдат положени основите на мира „при благожелателното към всички посредничество на Русия“. Българското правителство предостави на руското „да действува съвсем открито от името на България по всички въпроси, свързани с последните събития“, надявайки се на неговото застъпничество. В Певчески мост вече смятаха съюзния договор между България и Сърбия за „изгубил сила“. Императорското правителство постави тежкото условие да му бъде предоставено не само да говори от името на България, а и тя да се задължи с неговите задължения „по всички въпроси, в това число и отнасящите се до териториалния дележ със Сърбия и Гърция и териториалните отстъпки на Румъния“„ [IX, 4, 1, 1164].

По сведение на Пишон цената на посредничеството била преговорите да бъдат водени върху „нова почва“, като се забравят „старите договори“. Макар че сърбите се чувствували уморени, гърците били неотстъпчиви и войнствени. Френският външен министър посъветва да се тръгне бързо по дипломатическия път. Той препоръчал на Високата порта „да не мърда Турция в никой случай“ [I, 4, 1371, 323—324].

Поради опасността Османската империя да нападне България по примера на Румъния на 27 юни Начович пристигна в Цариград с поверителна мисия. Гръцкият

пратеник Заимис вече бе предложил от името на Гърция и Сърбия тези две държави да се откажат от изплащането на военното обезщетение при условие турската армия да нахлуе в България и да завземе Одринска Тракия. Неговият сръбски колега Павлович работеше за привличането на Османската империя в един нов балкански съюз [III, 5, 4883, 221—223; IV, 4, 17, 1—2]. Русия и Франция пък желаеха да заместят България с Румъния.

След срещата с Осман Низами паша, министър на обществените сгради, Начович докладва, че оттеглянето на малочислените български части на границата Мидия — Енос е наложително. Данев го упълномощи в знак „на добра воля“ да разговаря за заемането на временна пограничка линия, докато границата бъде точно определена от международната комисия с участие на представители на великите сили: „Щом като се споразумеете по временната линия, което Ви моля да свършите в най-скоро време, нашите войски ще получат заповед да се оттеглят отсам тази линия“ [I, 4, 1388, 73—74].

Генерал Димитриев предупреди генерал Брадистилов, командир на окупационния корпус, ако турските войски настъпят от Чаталджа и Булаир, българските полкове „да се оттеглят постепенно към Одрин, без да откриват срещу тях стрелба или да оказват каквото и да било съпротивление“. Гарнизоните в Дедеагач и селищата на изток от него оставаха на местата си за отбрана срещу гърците [II, 1, 177, 57]. Неоказването на съпротива означаваше да се повлияе отрицателно върху духа на биещите се в Македония.

„НАШАТА ПОЛИТИКА ФАЛИРА“

Двадесет и осми юни започна в зори със заповед на полковник Нерезов шпионите, разпространителите на злоумишлени слухове и сеячите на паника „да се разстрелват на място“ [II, 3, 23, 93]. Четвърта армия започна да се съсредоточава на линията връх Ждрапаница — гребена Сива кобила — Баньо чука — Голак планина — височината Бришница — с. Будинарци. Генерал Ковачев издаде последната си оперативна заповед № 18: „Със заемането на позициите частите да се укрепят най-здраво. На заетите позиции ще се отбраняваме до последен човек“ [II, 5, 24, 40]. Щабът на армията се установяваше в Царево село.

Сърбите нямаха сили да преследват, защото бяха загубили 10 000 убити и 33 000 ранени, а се бояха от възможно настъпление на 5-а армия в направление към Куманово. Генерал Димитриев прояви предпазливост и предупреди командуващия: „Има слухове, твърде за вярване, че сърбите се готвят утре 29 того поради именния ден на своя крал да добият някои съществени успехи. Като Ви съобщавам за това, предлагам Ви да бъдете предпазливи и внимателни. Четвърта и 5-а армия ще се удържат на заетите си позиции докрай и на всяка цена“ [II, 5, 39, 224].

Помощник-главнокомандуващият се съмняваше дали генерал Ковачев след направената постъпка за интервенция ще се справи с изпълнението на горната заповед и поиска отстраняването му от командния пост. Фердинанд бе убеден в същото и предаде чрез своя помощник до Царево село: „Предвид на положението на Вашата армия и предвид на това, че Вие сте изгубили вяра в себе си и армията, отрешавам Ви от командуването ѝ.“ Оскърбеният генерал даде друго обяснение: „Мотивът беше, че съм загубил вяра в себе си. Всъщност истинският мотив беше, че аз загубих вяра в Главното командуване“ [III, 6, 10, 109; IX, 10, 2, 247].

И при отстъплението генерал Иванов не престана да мисли за желания успех. За да заеме по-съсредоточено положение поверената му армия, той разпореди главните сили да се оттеглят на линията по върховете Кавица — Джама — Росалин, южния изход на Кресненската клисура и по̀ на изток към с. Бранци, „която да заеме за продължителна и упорита отбрана..., за да може окончателно да разбие

противника". Поради силно пресечената местност и уязвимите съобщителни средства командуващият предостави на дивизионните началници правото на съобразителност: „Силата на позицията от фронта неминуемо ще накара противника да насочи значителни части против фланговете. Вероятните намерения на противника трябва да се предогаждат, като бързо, енергично и съкрушително им се противодействува. Да се помни, че само с активна отбрана ще можем да разбием противника окончателно" [II, 3, 2, 110].

В 13, 10 ч. полковник Делов донесе от Зърново, че рекогносцировачният отряд на 11-а дивизия е завзел отново Сяр, разпръсквайки около 100 андарти, избили повече от 200 българи в града — учители, свещеници, чиновници, ранени и болни войници. Понеже стрелбата продължила от къщите, била употребена артилерия и пламнал пожар. След като привлече върху себе си две вражески колони откъм Демирхисар и Орляк, отрядът се оттегли в 19, 15 ч. от Сяр в североизточна посока. Генерал Иванов напомни, че трябва да бъде поддържано постоянно съприкосновение с противника, за да се узнаят своевременно неговите сила, състав и посоки на движение: „Възможно е да Ви се предостави случай да преминете неочаквано за противника в настъпление и да го разбиете, даже ако е значително по-многочислен от вас" [X, 13, 161—162].

В 16, 30 ч. генерал Димитриев заповяда войските на 2-ра армия да се окопаят за упорна отбрана на горепосочената линия: „Влезте в тясна връзка с 4-а армия. Гледайте да оттеглите една или две бригади в Горна Джумая в армейски резерв за маневриране. Всички артилерийски части, които са се групирали при Горна Джумая, отправете към дивизиите и отделните бригади." Генерал Иванов обаче се въздържа да отслаби съпротивителната сила на отделните колони, защото пресечената местност не позволяваше тяхното своевременно засилване чрез маневриране [II, 3, 25, 132].

Сръбската армия се възползува от значителния промеждутък между съседните флангове на 3-а и 5-а армия и в 4 ч. на 28 юни с един пехотен полк изненада двата ескадрона на 6-и конен полк и след продължителна престрелка завладя Босилеград. От щаба на полка бяха взети като заложници шестима офицери и понеже войниците не прекратиха съпротивата, последва тяхното съсичане. За осигуряване фланга и тила на 5-а армия и задържане на железопътната линия бяха отделени 6 дружини и се поиска съдействието на 3-а армия с превозване на 2-ра дунавска бригада от Радомир към Кюстендил [II, 6, 6, 46—51].

Сутринта на 28 юни румънските войски нахлуха в Южна Добруджа, което възвърна илюзията, че нашествието ще бъде ограничено в пределите на известните териториални претенции. Данев пак предостави на руското правителство „да направи от името на България дори и териториални отстъпки, щом намери, че такива са станали неизбежни и неотклоними". Бобчев настоя за спиране на румънските войски. Сазонов обеща да поиска от румънците „да спрат докъдето са нахлули или до линията, докъдето отиват териториалните им домогвания", но отбеляза, че ще „направи възможното само по дипломатически път" [IX, 10, 1, 798—799].

Съюзниците на Русия проявиха същата хладна въздържаност. Станчов се втурна да иска спирането на „тоя европейски срам", обаче му отговориха в Ке д'Орсе, че отдавна представената стара сметка на Румъния трябва да бъде платена: „Румъния обявила война, за да си осигури парчето (до — б. а.) Тутракан — Балчик." Сър Едуард бе предвидил „тези компликации" и затова толкова настоявал „да не се нарушава мирът на Балканите", но в името на „необходимостта от мир" Румъния не бе въздържана от въоръжена намеса. Британското правителство изрази готовност да подкрепи посредничеството или интервенцията на Русия за прекратяване на военните действия по цялата фронтова линия, но „засега" подобно на другите

европейски кабинети „нямаше намерение да се намесва в конфликта" [I, 4, 1371, 341—342]. Политиката на ненамеса поощряваше българските противници в техния поход за омаломощаване на засилената държава в средата на Балканския полуостров. Те искаха да диктуват условията на примирието и предварителния мир на бойното поле.

Румънското правителство постави три условия за спиране на нашествието: гаранция за отстъпването на територията до линията Тутракан — Добрич — Балчик вкл., участие в уреждането на Балканската криза и „фактическото спиране на военните действия" от страна на България. Към съюзниците не се предявяваше такова искане. Упълномощеното руско правителство сметна, че би могло да спре напредването на нашествениците и да добие тяхната умереност, като им поднесе „териториалната компенсация" [IX, 1, 141—142].

Първа армия се озова между два противника. Генерал Кутинчев получи от помощник-главнокомандуващия следните указания: „Задачата на 9-а плевенска дивизия и на Видинския гарнизон е да охраняват участъка по границата от Брегово до Чипровския проход. При настъпление на превъзхождащ противник частите постепенно да се оттеглят към Белоградчик и по-нататък към Берковския проход и Мездра. Крайната Ви цел ще бъде упорно да отбранявате Берковския проход, станция Мездра и дефилето Мездра — Своге." Командуващият основателно запита: „В случай, че румънците не предприемат никакви акции против Видин, а сърбите действуват в тая посока, то ще се отбранява ли Видин против сърбите, или е решено изобщо да не се отбранява Видин?" Полковник Нерезов очерта сложна алтернатива: „Срещу сърбите Видин да се защитава на всяка цена. Всичко обаче ще бъде приготвено за път, та ако румънците дойдат преди сърбите, да може да се почне опразването на крепостта и да се оттегли гарнизонът. В противен случай всичко си остава на мястото" [II, 2, 16, 463—464]. Пета дунавска дивизия започна да се товари на ешелоните за усилване на другите армии, а 9-а плевенска дивизия остана за отбрана срещу сърбите, които чакаха въздействието на румънското нашествие.

И на Босфора мечтаеха за лесна слава — „за разходка до Одрин и Пловдив" в страшното за България време. Начович бе приеман любезно от представителите на Портата, но „лицето им не може да скрие силата на омразата". Той предупреди Данев да се пипа много внимателно, като бъде решен въпросът за оттеглянето към границата Мидия — Енос, защото военните кръгове в Цариград се готвеха да се нахвърлят върху малобройните български части в Южна Тракия и „да прескочат" определената по договор погранична линия [IV, 1, 1088, 13—17]. Министерският съвет реши окупационните войски да се оттеглят постепенно от Чаталджа и Булаир на линията източно от Мидия по Еркене до Муратли, между Кешан и Малгара до нос Иридже, докато международната комисия определи държавната граница.

По настояване на 40 народни представители на 28 юни Данев даде някои осветления по тежкото международно положение на България. Той направи кратък преглед на събитията преди и след 16 юни, изтъквайки миролюбивото настроение на правителството, изразено в спирането на настъплението в Македония на 18 юни и изтеглянето на 1-ва и 3-а армия от сръбска територия на 26 юни. Вместо да застави Сърбия и Гърция да прекратят бойните действия, Румъния хвърлила своята армия срещу старци, жени и деца. Министър-председателят възропта високо „пред съда на обществената европейска съвест" с плаха надежда за отзивчивост [XI, 11, 2, 43—44].

Отстраняването на генерал Ковачев освободи две длъжности, на които Фердинанд назначи по външнополитически съображения русофилите генерал-майор Георги Вазов за министър на войната и генерал-майор Вичо Диков за командуващ 4-а армия. Генерал Паприков оглави Главното тилово управление, а генерал Савов пое командуването на съединените 4-а и 5-а армия с началник-щаб полковник Асен Пападопов. Царят намери за нужно да стресне новия министър с пресилено

описание на нетърпима атмосфера в Министерския съвет: „О, там е цял зверинец! Вие ще видите, един други ще се изядат!“ [I, 11, 4, 89—90; X, 6, 89—90].

Генерал Савов се бе запътил за чифлика си в с. Фердинандово (днес с. Първенец) и прие с колебание след дълги молби предложения му пост, защото ако не сполучел, „ще кажат, че умишлено съм го направил това, за да компрометирам Радкото, или ако стане добре, ще кажат, че съм го направил, защото съм искал да му отнема славата“. След случилото се на 18 юни Фердинанд не можеше да понася своя бивш помощник, но идеята за устройване „засада на гръцката армия при Кресна“ му се видя примамлива: „Това е сложна операция, но понеже разчитате на успех, то трябва Вие сам да се нагърбите да я изпълните“. Генерал Савов отново пое товара на отговорността, желаейки да поправи „колко годе свойто реноме на военен“ [IX, 4, 1, 272; 10, 1, 272].

На 29 юни в 15,50 ч. генерал Савов телеграфира от Кюстендил до щаба на действуващата армия: „Днес пристигнах и встъпих в командуването на съединените 4-а и 5-а армия.“ Той заповяда на командуващите да му докладват два пъти в денонощието — в 8 ч. сутринта и 20 ч. вечерта, и „ при всеки извънреден случай“. Без да сдаде поста си, генерал Ковачев замина за София през Горна Джумая, където разговаря с генерал Иванов. Духът на 4-а армия бил „сравнително добър“. Генерал Диков завари съединенията и частите в „крайна разкъсаност“, но напрежението не позволяваше извършването на значително прегрупиране [II, 5, 29, 251—254].

На този ден се сформира Босилеградският отряд начело с полковник Александър Танев, командир на Сборната конна бригада. По пътя Кюстендил — Босилеград бе насочена в ускорен марш 2-ра дунавска бригада на полковник Венко Софрониев, влязла в състава на Трънския отряд [II, 6, 6, 48—49]. Главното командуване надцени местния успех на сърбите, отделяйки значителни сили за прогонването им от българска територия.

Генерал Р. Петров виждаше съществена разлика в задачите на двете групи на своята армия, пред която бе поставена като „крайна цел отбраната на Сливнишката позиция и столицата“ против „твърде вероятното“ настъпление на превъзхождащи вражески сили откъм Враня и Пирот. Сливнишката позиция бе заета от Годеч до Брезник, засилена с крепостна артилерия. Командуващият настоя пред генерал Димитриев Трънската група да настъпи по най-късия път към долината на Българска Морава в направлението Трън — Клисура — Власина — Сурдулица, разстояние 60 км, за прерязване на „най-важното и почти единственото съобщение на неприятелската армия с източника ѝ за съществуване“. Това би заставило главните вражески сили в Македония да отстъпят. Той поиска усилването на лявата група с още 4 пехотни полка, 3 скорострелни и 3 планински батареи, понеже двете дунавски бригади бяха изтеглени от състава на групата, твърде отслабнала за постигане успеха на настъпателната операция, още повече, че тя трябваше да отбранява Дъсчен кладенец и да поддържа връзката с 5-а армия [I, 10, 245, 56—59].

Помощник-главнокомандуващият лично е извести генерал Иванов за образуваната група армии: „Генерал-лейтенант Савов е назначен за командуващ съединените 4-а и 5-а армия и ще оперира срещу сърбите на линията от Пехчево до Патарица. Вие оставате да оперирате срещу гърците от Пехчево до долината на Места включително... Задачата Ви е засега да се държите на дадената линия, като отделите една-две бригади в резерв — в Джумая, като ги направите час по-скоро маневреноспособни.“ Отговорът на командуващия 2-ра армия не вдъхваше увереност: „Ще се държа срещу противника, догдето е възможно. Маневреноспособни бригади за общ резерв няма... Армията таи и пада духом. Бърза поправка на това положение е почти невъзможно без свежи части. Във всеки случай, доколкото бъде възможно, полагат се и ще се полагат всички усилия, но успеха не мога да гарантирам“ [II, 3, 23, 182—183].

Главното командуване възложи на 11-а дивизия да удържа с рекогносцировъчни отряди Сяр и Драма. Частите на изток от р. Места се подчиниха на генерал Брадистилов с щаб в Димотика [II, 3, 23, 186—188]. Гръцката дясна колона премина Струма при Орляк и Долна Джумая.

Вечерта на 29 юни генерал Ковачев се представи в Главната квартира, след като му бе отказана аудиенция в двореца. Той предаде тревожните съмнения на генерал Иванов относно удържането на заетите позиции. В 22 ч. генерал Димитриев се обърна към генерал Иванов с призива: „Общото наше стратегическо положение навсякъде е подобрено, тъй че ние скоро ще предприемем сериозни активни действия. Вашата армия само трябва да се удържи здраво на заетите позиции. Те са тъй силни и недостъпни, че това няма да бъде мъчно... необходимо е само да повярваме на войските и те в нас. Помнете добре, отстъпление няма. Там ще се мре.“ Командуващият 2-ра армия знаеше какво означава „да се стои до последен човек“, но не се нуждаеше от „прочувствени речи и обещания“, а от подкрепления, за да противодействува на вражеските обходи и да развие постигнатите частични успехи [X, 13, 166—167]. При отбраната на клисури и проходи действията на фланговете имаха решаващо значение.

Големият разход на снаряди накара генерал Димитриев да поиска справка за наличните количества. Приблизителната сметка не бе никак успокоителна — средно по 300—330 снаряда на оръдие. Помощник-главнокомандуващият заключи песимистично в доклада си до Данев: „Ние не сме способни за една продължителна борба, даже ако всичко останало беше в ред... Нашата армия не е способна, освен още за едно голямо сражение“ [IX, 4, 2, 336].

Доверявайки се „напълно“ на руското правителство, Министерският съвет му даде правото да работи от името на България за спиране на военните действия и сключване на примирие, без дори да бъде уведомяван предварително за всички отговори на Сърбия и Гърция. Териториалният дележ можеше да бъде извършен в Петербург чрез отговорните пълномощници за сключване на мира. Сазонов бе отново упълномощен да прави „неизбежни и неотклонни“ жертви за сметка на България [X, 4, 204—205; 36, 116].

Руското правителство бе много доволно, че се отървава от „тежката отговорност за уреждането на териториалния дележ“, но се опасяваше, че така преговорите ще се забавят. Нератов съобщи на Бобчев, че Гърция ще приеме примирието само ако на театъра на военните действия се подпишат предварителните условия на мира, като ѝ се дадат Кавала, Драма, Сяр и „всичко на запад“. Сърбия искала предели по Брегалница и Вардар. Двете съюзни държави подозирали, че България ще се възползува от примирието за поемане дъх и продължаване на войната, а те се стремели „веднъж завинаги“ да си уредят сметките с нея. Ето защо императорското правителство предложи, макар разграничението да не се решавало веднага и окончателно, военните действия да бъдат прекратени, като гръцките и сръбските войски останат в завзетите земи, а България да демобилизира преди конференцията в Петербург като гаранция за нейното миролюбие [I, 4, 1371, 356]. Толкова тежки условия за примирие можеха да се диктуват само на един победен.

Фердинанд не преодоля честолюбието си, за да се обърне лично към Николай II с молба да спаси България от разорение. Той настоя генерал Димитриев да говори в този смисъл на Неклюдов, но помощник-главнокомандуващият отказа: „Русия ще приеме това за слабост. Военен не трябва да моли.“ Тогава царят изпрати Добрович в руската легация, за да помоли пълномощния министър да ходатайствува пред императора да спре румънското нашествие и да прекрати военните действия между бившите съюзници [IV, 1, 16, 113]. Бедата обаче не беше сама.

Данев се опитваше да постигне споразумение с Портата преди оттеглянето от Чаталджа и Булаир. Великият везир обвини българското правителство в

„издребняване“ относно отделни точки на временната погранична линия, но всъщност това бе добре дошлият повод. Примерът на Румъния беше съблазнителен и заразителен. Сърбия и Гърция подтикваха победената империя да вземе лесен реванш [I, 4, 1388, 87—91].

На Чаталджа бдяха заставите на три дружини от 47-и и 48-и полк. На 30 юни в 6,30 ч. на предните постове се появиха турски парламентьори, за да предадат, че тяхната армия има заповед да настъпи в 7 ч. и да заеме „новата граница Енос — Мидия“. От София в 9,30 ч. бе получена заповед за оттегляне без „никакъв изстрел“. Изет паша не разоръжи застигнатите български войници и те влязоха в Цариград с „пушка на рамо“, за да бъдат превозени до Бургас [IV, 5, 3969, 7—11]. После ги обявиха за заложници.

Данев вече се чудеше какво да обещае чрез Начович: „Постарайте се да спрете нашествието на турците.“ Гирс трябваше да въздействува най-енергично пред Портата „да се въздържа от всякакво неприятелско действие, щом ние почваме да опразваме принадлежащата на Турция територия“. Едва сега Министерският съвет постанови окупационният отряд да се оттегли „незабавно и последователно“ от Чаталджа и Булаир. Командирите се задължаваха да предадат на турските власти населените места и гарите с протоколи за тяхното състояние. Дори телеграфните и телефонните апарати бяха услужливо оставени [I, 4, 1388, 85]. Правителството нямаше и представа за похода, започнат с огън и меч.

Първата директива на командуващия съединените армии, издадена в 10,30 ч. на 30 юни, не съдържаше нови неща: „Армиите продължават да се отбраняват на заетите позиции.“ Особено внимание се обръщаше на техния десен фланг. Войските трябваше да очакват врагът да проведе „решителното нападение“ [II, 5, 29, 19]. Приготовленията за оттегляне на Коньовската позиция не бяха изоставени.

Положението на фронта на място изглеждаше друго. Заповедта на генерал Савов в 11,45 ч. вече гласеше по-инак: „Макар засега стратегическото положение на армиите да е твърде добро, необходимо е да се вземат всички подготвителни мерки в случай, че се намерим принудени да отстъпим. Отстъпването да се проведе в порядък и без загуби. Вероятна позиция, на която ще се спрем, в случай че се получи заповед за отстъпление, е Коньовската позиция.“ В „най-строга тайна“ трябваше да се проучат пътищата и бродовете през Струма в посока към позицията. На генерал Диков бе наредено 4-а армия да се удържа в „упорна отбрана“, но „в случай на нужда при силен натиск на противника“ можеше да се наложи оттегляне на по-задни позиции: „За заемането на Коньовската позиция ще последват допълнителни разпореждания“ [II, 5, 39, 276].

Завземането на Босилеград от сърбите задържа незаслужено дълго вниманието на Главното командуване. Генерал Димитриев поиска съдействие от командуващия 3-а армия: „Аз предполагам, че това е една диверсия само, но добре е да ги накажем, за да не достигнат тук някой успех и да го развият. Ще бъде твърде добре, ако Вашата трънска колона премине сама в настъпление към границата с цел да прогони частите, които са пред нея, или поне да ги прикове на местата и с това да облекчи операциите на генерал Савов срещу Босилеград“ [II, 4, 23, 467]. Втора дунавска бригада бе отделена за очистването на Босилеград, а там можеше да се справи и един пехотен полк.

Макар и в различна степен, всички носеха отговорност за съдбата на отечеството. Това бе изтъкнато от помощник-главнокомандуващия в заповед до командуващите: „Положението на нашите войски засега е много благоприятно. За да сразим обаче противника и му нанесем смъртоносен удар, изисква се от всички — от редника до генерала — да се проникнат от идеята за едно общо ураганно настъпление, защото главната и най-мощната сила на нашата славна армия се крепи дълбоко само в движението напред и винаги напред. Всички началници, от най-големия до най-малкия, да се проникнат от величието на момента, който

преживяваме, и с пример на лично самопожертвуване и геройство да поведат частите си в решителен бой, който ще реши съдбата на България“ [II, 2, 16, 478]. Тази вдъхновяваща заповед се прочете пред строя на всички роти, батареи и ескадрони.

Командуващият 2-ра армия прибави от собствените си вълнения: „Аз вярвам, че всеки дълбоко ще се проникне от съзнанието и чувствата, които тя (заповедта — б. а.) изразява и ще изпълни докрай свещения си дълг към отечеството, като подготви себе си и подчинените си към предстоящото победоносно движение напред. От положението, което заемаме, не трябва вече ни крачка назад да отстъпим. Отстъплението назад ще доведе до гибел за отечеството. Нека покажем на противника, че силата на българския войник не е в отбраната, а в настъпването и в атаката на нож“ [II, 3, 25, 236].

Генерал Иванов предаде заповедта, но не бе убеден в нейното трайно въздействие, защото това бе заповед за контранастъпление, а пресните подкрепления още не бяха пристигнали. Той предложи на Главното командуване да придвижи войските на генерал Брадистилов към Драма във връзка с 11-а дивизия и съвместно да привлекат сили от десния гръцки фланг, за да облекчат положението на 2-ра и 4-а армия: „Войските на генерал Брадистилов ще могат да вземат непосредствено участие в настъпателните действия, в случай че такива, надлежно подготвени, се предприемат.“ Полковник Делов обаче получаваше заповеди направо от Главната квартира през главата на генерал Иванов, негов пряк началник, което пораждаше недоразумения. Командуващият смяташе, че оттеглянето на 11-а дивизия на североизток би било преждевременно и „би изложило фланга на генерал Сарафов откъм Мелник“ [X, 13, 169].

В европейските дипломатически канцеларии бяха наясно, че гръцката армия се стреми да завземе цялото Северно крайбрежие на Бяло море с колкото е възможно по-голям хинтерланд, особено богатите на тютюн области, за да не ги отстъпи никому „по никой начин“. Поради тези съображения в Атина отхвърляха всякакво внушение за примирие, настоявайки „да се подпише мирът на самото бойно поле“. Понеже успехът на руското посредничество бе поставен под въпрос, Станчов предложи да се иска посредничеството на всички сили чрез свикване на посланическата конференция в Лондон, като бъде опразнена територията на изток от границата Мидия — Енос, „за да не ни изненада и Турция“ [I, 4, 13, 71, 363—364].

Преди да заповяда преминаването на Дунав и настъпление към София, румънското правителство обяви, че очаква незабавната българска декларация за отстъпване на територията до линията Тутракан — Добрич — Балчик и сключване на примирие със Сърбия и Гърция [IX, 1, 142—143]. Второто условие не зависеше от волята на българското правителство и това се знаеше отлично в Букурещ.

Напразно Бобчев се опитваше да убеди Сазонов, че „императорското правителство трябва да спре Румъния и без никакви териториални компенсации“. Ръководителят на руската дипломация отстояваше становището, че е невъзможно да бъде постигнато споразумение без жертви. Той предложи чрез Неклюдов в основата за примирие да се поставят следните условия: границата между Сърбия и България да мине по източния водораздел на Вардар, при което Щип да бъде в сръбски ръце, общата граница между Сърбия и Гърция на изток от Вардар да започва от Гевгели и да излезе по долината на Струма, включвайки Сяр в гръцка територия. Като взе предвид, че и Румъния се стреми да откъсне Южна Добруджа, Министерският съвет се произнесе, че „по никой начин не можем да приемем подобни граници“. Правителството подаде „безвъзвратно“ оставка. Данев и Теодоров посетиха двореца и заявиха на Фердинанд: „България трябва да потърси изход и в друга посока на политиката си. Русия очевидно е дигнала ръце от нас...“ [I, 4, 1371, 348—349].

Под влиянието на тревожните доклади на генерал Димитриев относно тежкото състояние на 2-ра и 4-а армия царят отказа да приеме оставката на правителството. Най-напред било необходимо сключването на мира. Вечерта на 30 юни се свика Коронен съвет. Потискани от лошите известия за продължаващото нашествие на румънската и турската армия, всички се изказаха за бързо предприемане на стъпки към мира и никой не се произнесе определено за промяна към външнополитическия курс. Единствено Тончев подхвърли, че могло „да се хлопа и на австрийската порта". Фердинанд се съгласи да отправи телеграма молба до Николай II [IV, 1, 16, 115—116]. И взе да бави под товара на честолюбието си.

Данев телеграфира на Бобчев, че „колкото и съкрушителни" да са предложенията на Сазонов, българското правителство ги приема съгласно дадените широки права на императорското правителство. Той помоли да бъдат запазени поне Щип и Кочани, кланетата над чието българско население станаха повод за избухването на Първата балканска война, и Сяр, за който Венизелос до 16 юни изобщо не повдигаше въпрос. Но в Певчески мост чакаха срещата между Пашич и Венизелос, на която щели да уточнят своите териториални искания. Високата порта пък се оправдавала, че Начович уж не бил снабден с достатъчно пълномощия за постигане на споразумение. Напредването на османските войски продължаваше въпреки разпореждането за опразване на окупираната зона. Нератов успокояваше Бобчев, че според уверението на Майореску независимо от дълбочината на нахлуването нямало да искат повече от Тутракан — Балчик, а засега руското правителство не било благосклонно за повече от Силистра — Калиакра [IX, 4, 1, 1165].

Притиснато от всички страни, българското правителство прие спирането на военните действия, като войските останат по местата си, конференция в Петербург и обща демобилизация. Понеже се предвиди, че тези условия са вече остарели вследствие новото развитие на събитията, Данев предостави, ако това се намереше за необходимо и целесъобразно, на императорското правителство да реши чрез арбитраж всичките спорни въпроси — „включително и териториалните", като сключи примирие „при каквито условия то намери за добре": „Молете бърза интервенция за спиране на румънското и турското нахлуване, което е започнало." Това трябваше да бъде цената на изказаното безгранично доверие. За да оправдае наложителността на дипломатическите постъпки, министър-председателят поиска от генерал Димитриев обосновано писмено изложение „върху състоянието на армията и невъзможността да продължи войната". Последвалите предложения от Петербург за дележ на Македония го накараха да си изтегли телеграмата „като неподадена", посочвайки като причина оставката на правителството [IV, 1, 1833, 28].

Меродавните фактори на Нева желаеха да заместят непослушната България с „приятелката на техните приятели" Румъния, но все пак проявяваха някакво, макар и бегло, съчувствие, докато във Вилхелмщрасе се ширеше злорадството. Цимерман се задоволи да припомни, че неговото правителство неведнъж съветвало споразумение с Румъния: „Ние не можем официално да критикуваме поведението на Румъния" [I, 4, 1371, 343]. Бедата бе още по-голяма, защото прорумънското становище се прокарваше и във Виена.

Напрегнатото положение в Македония и нашествието на румънската армия в Северна България наложиха окончателен отказ от стратегическия обход. На 1 юли в 5,40 ч. генерал Димитриев нареди на генерал Кутинчев: „Предвид изменилата се военна обстановка Главната квартира реши да насочи решителния удар в друга насока. За това на поверения Ви участък ще преминем в пасивна отбрана на границата и впоследствие на Берковския проход и дефилето на Своге за охрана на централната железопътна линия" [II, 2, 16, 479]. Тази задача бе отредена на една бригада от 9-а плевенска дивизия и на опълченските дружини.

Цар Фердинанд I, главнокомандуващ на действуващата армия през Балканските войни

Д-р Стоян Данев, министър-председател и министър на външните работи (1 юни – 3 юли 1913 г.), ръководител на Прогресивно-либералната партия

Михаил Маджаров, министър на вътрешните работи и пълномощен министър в Лондон през Балканските войни, влиятелен деец на Народната партия

Стефан Бобчев, пълномощен министър в Петербург през Балканските войни, деец на Народната партия

Иван Ст. Гешов, пълномощен министър в Берлин през Балканските войни, деец на Народната партия

Иван Салабашев, пълномощен министър във Виена през Балканските войни, деец на Демократическата партия

Генерал-лейтенант Михаил Савов, помощник-главнокомандуващ на действуващата армия през Първата балканска война, командуващ на Съединените армии през Втората балканска (Междусъюзническата) война и първи делегат на конференцията за мир в Цариград

Генерал-майор Иван Фичев, началник-щаб на действуващата армия през Балканските войни и военен делегат на конференцията за мир в Букурещ

Полковник Стефан Нерезов, началник на Оперативния отдел през Първата балканска война и временно изпълняващ длъжността началник-щаб на действуващата армия през Втората балканска (Междусъюзническата) война

Генерал-майор Стилиян Ковачев, министър на войната в правителството на Ст. Данев, командуващ 4-а армия през Първата балканска война и в началото на Втората балканска (Междусъюзническата) война

Генерал-лейтенант Никола Иванов, командуващ 2-ра армия през Балканските войни

Генерал-лейтенант Васил Кутинчев, командуващ 1-ва армия през Балканските войни

Затишие пред буря

Братски гроб на жертви от 13-и Рилски полк

Генерал-лейтенант Радко Димитриев, командуващ 3-а армия през Първата балканска война и помощник-главнокомандуващ на действуващата армия през Втората балканска (Междусъюзническата) война

Генерал-лейтенант Георги Вазов, министър на войната в правителствата на Ст. Данев и В. Радославов

Генерал-лейтенант Вичо Диков, командуващ 4-а армия през Втората балканска (Междусъюзническата) война

Боят за Кукуш (неизвестен автор)

Нахлуване на румънската кавалерия (неизвестен автор)

Отстъпление (неизвестен автор)

Окопаване на Калиманското плато

Д-р Васил Радославов, министър-председател и министър на вътрешните работи (4 юли — 17 юни 1918 г.), ръководител на Либералната партия

Д-р Никола Генадиев, министър на външните работи в правителството на В. Радославов, ръководител на Народнолибералната партия

Димитър Тончев, министър на финансите в правителството на В. Радославов, първи делегат на конференцията за мир в Букурещ, ръководител на Младолибералната партия

Атака при Калиманци (Владимир Димитров—Майстора)

Контраатака при Баньо чука (Никола Кожухаров)

На позиция при Калиманци

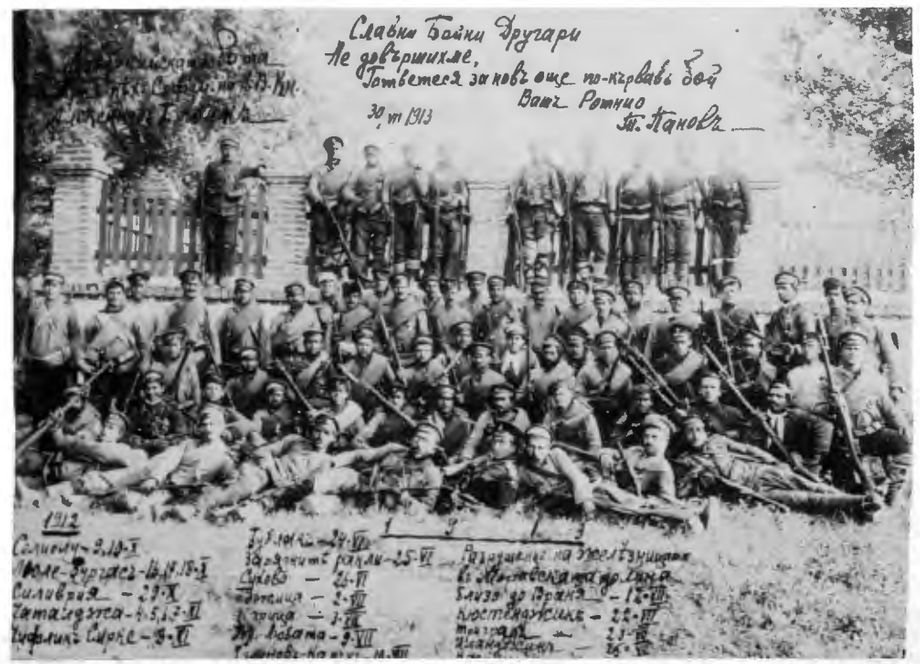

Ловджийската рота на 1-ви Софийски полк

Примирие

Конференцията за мир в Букурещ

Войната свърши

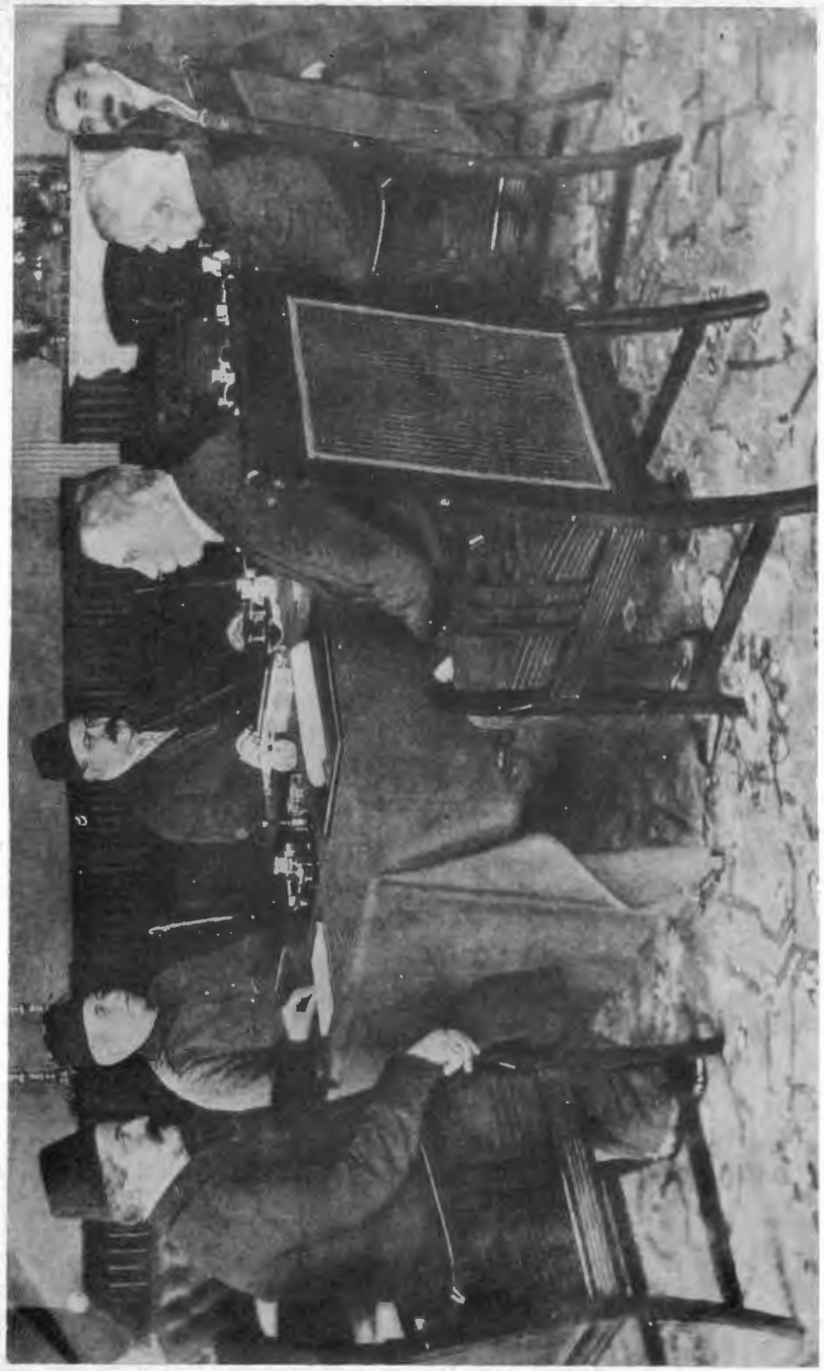

Конференцията за мир в Цариград

Озадачен от загадъчното бездействие на противника, помощник-главнокомандуващият заповяда да се изпращат рекогносцировъчни отряди и ловджийски команди особено през нощта, които да разузнават с бой и да хващат „езици". В разпореждане на генерал Савов бяха дадени далекобойни оръдия от левия фланг на Сливнишката позиция. Босилеградският отряд освободи града от сърбите, но на свой ред те атакуваха лявото крило на 5-а армия, за да пробият към Кюстендил, и бяха спрени от страничното прикритие [II, 4, 23, 6—14].

Генерал Иванов с мъка броеше оределите си полкове и дружини, превърнали се по състав в дружини и роти, а Главното командуване не престана да се ръководи от номерата на частите. Той пресметна, че разполага само с една четвърт от силите, които му бяха необходими. От Главната квартира отговориха, че войските на генерал Брадистилов са вече заети. Генерал Димитриев предложи 11-а дивизия да развие по-голяма активност с рекогносцировъчни отряди в района Сяр — Драма, като заплаши Кавала, но полковник Делов донесе, че в тази посока са съсредоточени значителни вражески сили. Командуващият 2-ра армия обясни така „загадъчното бездействие": „В последните един — два дена е проявена вече известна активност (от българска страна — б. а.) и противникът е станал по-предпазлив. Отначало заповядана, тази активност ще почне да се проявява и по частна инициатива, а това ще бъде осезателният признак за повдигнатата боеспособност на войските." Гръцката армия зае Рупелския проход и Мелник, готвейки се за ново настъпление [II, 3, 25, 283—287].

Тъй като не разполагаше с други средства за спиране на румънското нашествие, Данев отново помолил за снизхождение упълномощеното руско правителство, а Неклюдов пак посочи, че първото условие е отстъпването на територията до линията Тутракан — Балчик. Майореску обаче заяви, че спирането трябва „да бъде поставено в зависимост от сключване примирие със сърбите и гърците, с които румънците в настоящата минута са свързани ако не със съглашение, то с военните действия против общия противник" [IX, 1, 143] — самопризнание, че настъплението към София е предварително и текущо съгласувано между съюзниците.

Румънското правителство прекъсна всякакви връзки с българската легация, но не връчваше паспортите. Калинков бе на мнение, че трябва да ги поиска и да отпътува незабавно с целия си подчинен персонал. На 1 юни Данев разпореди защитата на българските интереси и архивата да бъдат поверени на руската легация. Въпреки доста охладнелите отношения напоследък единствен Шебеко изпроводи българския пълномощен министър на гарата [IX, 10, 1, 342], политически нищо неструващо, обаче дълбоко затрогващо човешко съчувствие.

Правителството на Данев преклони глава пред непоносимите жертви, предложени като неизбежно условие за посредничеството на Русия, за да бъде запазен „поне гърбът откъм Румъния и Турция". Но „за голямо съжаление" то стана свидетел на разширяващото се нахлуване на румънските войски, които „след като окупираха Силистра, Каварна и Балчик, сега вече завземат Тутракан, Добрич и продължават към Шумен, Провадия и Варна". Линията Тутракан — Балчик бе безцеремонно премината, което разкри истинската цел на агресора. Седнал „на въглени", Данев недоумяваше: „Нима гласът на Русия е тъй слаб, за да се не чуе в Цариград и Букурещ?" В същото време и гласът на Балплац не бе чут в Букурещ, където пренебрегнаха съвета за умереност и се стремяха да осигурят владението на цяла Добруджа чрез пълно съсипване на България [IX, 4, 1, 799—801]. И двете сили единогласно упрекваха управляващите кръгове в София, че безвъзвратно били „пропуснали момента" за споразумение с Румъния.

Твърдението на Тройния съюз, че румънската армия няма да премине линията Тутракан — Добрич — Балчик, се оказа поредният спукан дипломатически мехур, защото имаше и условие: „Ако не победим сърбите" [I, 4, 1371, 11—13]. Това означаваше да бъде жертвувана Македония при сигурна загуба на Южна Добруджа.

Изобщо алтернативният избор на обкръжена България бе сведен под нулата. Не само че никой не говореше за задържане на освободените земи, а трябваше да се приеме и откъсването на част от държавната довоенна територия.

Понеже международната комисия по прокарването на границата между България и Османската империя не се беше още събрала, Високата порта настояваше на линията Мидия — Чакали — Камашлар — Татаркьой — Алтънташ — Енос. На 1 юли Гирс предупреди Начович, че упорството на българското правителство е „пълно с фатални последствия": „Гръмването на една пушка по границата (Мидия — Енос — б. а.) ще предизвика турците да отидат в Одрин и да постигнат един горещ копнеж." Международната комисия могла да бъде свикана още сега и „да реши спора в няколко дни". Но представителите на великите сили не бързаха да пристигнат в Цариград. Германия дори се въздържа да назначи такъв. Данев призова чрез Начович великия везир „да се определи час по-скоро датата на срещата на всички делегати", за да изпратят свои пълномощници и двете споречи страни. Българският пратеник можеше да предложи линията по река Еркене, отказ от военното обезщетение и подкрепа по въпроса за Беломорските острови, а тези на Сърбия и Гърция поднасяха направо цяла Одринска Тракия [IV, 5, 4068, 2].

Помощник-главнокомандуващият описа в доклада си до Министерския съвет военностратегическото положение мрачно и почти отчаяно. Той прецени, че „в близко бъдеще" не могат да се дадат големи подкрепления на „полуразстроената" 2-ра армия, за да удържи позициите си. „Също силно разстроената" 4-а армия „едва е в състояние да води отбранителна война". Поради оттеглянето на посочените две армии в Македония и 5-а армия „не е в състояние да води сериозна офанзива, която едничка е в състояние да поправи нашето стратегическо положение". Трета армия прикриваше столицата и осигуряваше десния фланг и тила на изброените три армии. Половината от 1-ва армия бе прехвърлена за подсилване на другите армии в Македония. Снарядите щяха да стигнат „само за едно голямо сражение от 2—3 дена", а румънско-турското нашествие влияеше отрицателно върху духа на войниците. Главното командуване смяташе, че „нашата армия не е в положение да води сериозна не само настъпателна, но и отбранителна война", макар че се правеха всички усилия за достойно представяне в театъра на войната [IX, 4, 2, 336—337]. За подобно твърдение генерал Ковачев бе отстранен от командуването.

Генерал Кутинчев наблюдаваше ядовито слабите сръбски части по границата, без да предприема никакви настъпателни действия. Предвиждайки, че противникът ще се задоволи с отбраната, той даде идеята: „Общото стратегическо положение допуща да се остави само един полк от 9-а дивизия с опълченските дружини, а 9-а дивизия в състав три полка да се привлече на главния военен театър." Но румънското Главно командуване се стараеше да окаже по-голяма помощ на своите съюзници и заповяда преминаването на Дунав при Бекет и Корабия в непосредствена близост до тила на 1-ва армия и с главно направление София. Това накара генерал Димитриев в 10, 55 ч. на 2 юли да заповяда оттегляне към Петрохан, Враца и Мездра: „Крайната цел ще бъде да защищаваме Софийската котловина и проходите през Арабаконак и Берковица. Вашето оттегляне ще бъде в зависимост от това, напредват ли румънците или не" [II, 2, 16, 477—479].

Без да срещнат никаква съпротива, румънските войски бързо се придвижиха към Мездра и Враца, което принуди помощник-главнокомандуващия да измени постановлението на Министерския съвет: „Железопътните съобщения за Мездра и Берковския проход трябва да се запазят със сила, за да могат частите Ви да преминат в Софийската котловина." Той уточни с допълваща заповед: „Разпоредете да се запази железопътната линия Мездра — Белоградчик (Брусарци — б. а.), докато е възможно, като, ако трябва, се употреби оръжие и [окаже] упорно съпротивление срещу румънците." Генерал Кутинчев веднага нареди на прикриващите части: „Трябва да се употребява оръжие и действува със сила" [II, 7, 30, 59].

Сазонов не престана да обръща внимание в Букурещ за прекратяване на нашествието, но без особен успех, защото според Шебеко „белградският и атинският кабинет, с които Букурещ сега се намира в много близки отношения, през всичкото време подбуждат Румъния да усили настъплението, като изхождат от убеждението, че в случай на възобновяване военните действия от страна на България, което, както се вижда, не е изключено, отдалечаването на румънската армия ще даде възможност на България да разполага с всичките свои войски. Румънското правителство счита себе си свързано със Сърбия и Гърция и освен това чувството за собствена безопасност го подбужда по възможност да се приближи към театъра на военните действия." Румънската армия трябвало „да се затвърди на десния бряг на Дунава за в случай на нови военни планове от страна на България" [IX, 1, 144—145]. Условието отстъпването на Южна Добруджа вече се разглеждаше като неразривно свързано със сключването на примирие.

Главното командуване разпореди опразването на Тимошко, но не се отказа от стремежа си да проникне с Трънския отряд в долината на Българска Морава. Генерал Димитриев направи извода от „загадъчното бездействие на противника по целия наш стратегически фронт" и от набега към Босилеград, че той съсредоточава сили в направлението Власина — Дъсчен кладенец, за да атакува левия фланг на 3-а армия. Помощник-главнокомандуващият препоръча прехвърлянето на „нещо" от центъра на 3-а армия „по-близо към Враня". След 4—5 дни се очакваха още четири полка подкрепления на Трънската група. Дотогава бе заповядана отбрана: „Крайната ни цел е — след като стане съсредоточаването, да ударите по направлението на Враня с тези сили и изпълните задачата, която проектирахте по-преди" [II, 4, 23, 32]. Пропуснатите в бездействие денонощия обаче бяха невъзвратими.

Сръбското Главно командуване схвана голямата опасност за главната си съобщителна линия и като съсредоточи значителни сили за прикриване на уязвимата посока Трън — Власина — Сурдулица — Враня, на свой ред заплаши да напредне в посоката Власина — Трън — Брезник, „като компрометира изобщо отбраната на Сливнишката позиция и на столицата и като действува във фланг и тил на нашата 5-а армия, може да я постави в най-критическо положение". Ето защо генерал Р. Петров възложи на лявата си група прикриването на тази посока, докато премине в настъпление към Власина — Враня. Той подчерта възловото значение на с. Дъсчен кладенец, през което минаваше пътят от Трън за Лесковац [II, 4, 23, 49—50].

Образуваните към всеки полк ловджийски команди разузнаваха в тила на врага, нападаха обози, взривяваха мостове. Бе раздадено парично възнаграждение на местни жители водачи и на доброволци за разрушаването на важни железопътни мостове и прекъсване на движението за 5—6 дни. Нежалейки средствата, генерал Савов се опитваше да разбере истинските намерения на противника. Той очакваше изненада откъм Царево село — Кочани — Кратово: „Може да се предположи, че противникът маневрира на своето ляво крило срещу нашето дясно крило и че съединените му армии (сръбска и гръцка — б. а.) готвят сериозен удар срещу Вас (генерал Диков — б. а.) и 2-ра армия". Командуващият заповяда да се вземат всички мерки за възстановяване и засилване боеспособността на частите и съединенията, преминали през изнурителни проходи и кръвопролитни сражения: „Не е храбър тоя, който храбро се бие при успехите, а оня, който в минути на тежки изпитания съхрани бодрост на духа и морални сили да си изпълни дълга докрай. Чиновете на 4-а армия трябва да съзнават, че имат дълга да умрат всички до един, но да се възстанови честта. Противникът не е страшен, както си го въобразяваме. При Щип и Кочани той е бил разбит." Генерал Диков докладва, че поверената му армия е готова „за упорита отбрана, обаче за настъпление е много рано". Най-напред трябваше да бъде уредено снабдяването с храна, без което „крайно опасно е да предприемем нещо сериозно" [IV, 6, 2, 222—224].

Вниманието на генерал Савов се задържаше от развоя на боя по дясното крило на 5-а армия, „понеже настъпването на противника към Босилеград сериозно заплашва фланга и тила на армията". Той заповяда Босилеградският отряд да отблъсне неприятеля от Милевската планина и да потърси връзка с Трънския отряд. Сърбите доловиха, че от десния участък са снети значителни сили за възстановяване положението при Босилеград, и настъпиха срещу 4-а преславска дивизия в района на Манчино корито, но бяха спрени пред българските позиции и принудени да се окопаят [II, 6, 6, 55—56].

Надявайки се най-вече на „здравата" 5-а армия, генерал Димитриев нареди на генералите Савов и Иванов: „Дръжте се при тези условия отбранително, защото все едно нямаме шансове за каквито и да било успехи." Но командуващият 2-ра армия, изхождайки от сведенията, че противникът е оставил слаби части в долините на Струма и Струмешница и е съсредоточил главните си сили около Сяр, предложи настъпление и в двете долини, с което „да подготвим общия по-нататъшен успех": „Трябваше да се използува всеки удобен случай за ненадейни активни действия, с които да приковем вниманието към нас и да приковем по-голяма част от силите му. Противникът е не по-малко от нас уморен и изтощен и нашата активност не само ще го смути, но може съвсем да измени хода на действията" [II, 3, 25, 331—332].

Понеже гърците напреднаха срещу 11-а дивизия, което можеше да постави в трудно положение и 3-а балканска дивизия, полковник Делов получи заповед да извърши прегрупиране на Зърновската позиция, като се пази да не бъде отрязан от Неврокоп. При такава опасност генерал Димитриев разреши дивизията да се оттегли към Неврокоп, а в случай на нужда и към Мехомия (днес Разлог). „Излишните тежести и обозите" на 2-ра армия се изтегляха постепенно към Дупница и Диканите [II, 3, 25, 335—340].

Помощник-главнокомандуващият не проумя предложението на генерал Иванов за преминаване в контранастъпление с центъра и десния фланг на 2-ра армия, след като румънските нашественици вече застрашаваха София. Неговата телеграма № 6262, изпратена до командуващия 2-ра армия в 19,40 ч. на 2 юли, бе твърде показателна за отчаяния героизъм, обладал обитателите на Главната квартира: „Довчера всичките Ваши донесения рисуваха състоянието на Вашата армия в най-ужасно положение. С такава армия, Вие сами разбирате, че нищо сериозно активно не може да се направи... Ако е да се подпомогне полковник Делов, то ние няма да достигнем съществени резултати, защото все едно не сме в състояние да форсираме с Вашите сили проходите през Беласица планина. Едно настъпление на юг само ще Ви удължи комуникационната линия, ще Ви изтощи,ще Ви лиши от възможността да се храните и в резултат ще Ви разстрои окончателно... Румънците минали нашата граница навсякъде и са достигнали линията Русе — Варна. Техни части се прехвърлят и в Рахово — Гиген и имат намерение да се насочат към София. При тези условия вероятно ще стане нужда да оставим сегашните позиции по Осоговската планина и да отстъпим към Коньовската позиция, а после към София с цел да образуваме един последен редут на България в Софийската котловина и там или да умрем всички с чест, или да добием една сносна интервенция" [II, 3, 25, 356—357].

Генерал Иванов видя, че не е правилно разбран, и поясни, че предложил предприемане на нападателни действия за повдигане бойния дух, но не и „те да прераснат в настъпление, което засега е действително невъзможно". Генерал Димитриев се съгласи: „В такъв смисъл активността напълно одобрявам. Прилагайте я в най-широки размери" [II, 3, 26, 21—22].

Същата вечер в 20 ч. помощник-гланокомандуващият разгласи по съединените армии изложената в горната телеграма крайно трудна обстановка и набеляза пунктовете за последно оттегляне. Втора армия щеше да отстъпва по пътя Горна Джумая — Дупница — Самоков — Бистрица — София, а всички пътища на запад от

него се предоставяха на 4-а и 5-а армия: „Ще отстъпвате с ариегардни боеве, за да можем да си приберем главните сили във възможен пълен ред" [IX, 4, 2, 334].

На 2 юли сутринта румънската армия премина Дунав и се насочи към София. Правителството на Данев не успя да спре нашествието с помощта на Русия и трябваше да си отиде. И без това личността на министър-председателя бе трън в очите на управляващите кръгове в Букурещ. След като на 2 юли вечерта османските войски достигнаха границата Мидия — Енос, Високата порта взе да подготвя нейното нарушаване, защото р. Еркене била „естествената граница" с България [I, 4, 1388, 95].

Най-сетне на 2 юли Фердинанд лично помоли Николай II и Вилхелм II да въздействуват за спиране на агресиите от север и югоизток. Същия ден по негово нареждане Станчов посети Поанкаре, който съвсем не възнамеряваше да помага на изпадналия в беда „източен император". На 3 юли Фердинанд преодоля честолюбивата си натура и се обърна направо с телеграма до Карол, призовавайки го да прекрати опустошителното напредване на румънската армия, когато българският войник се сражава срещу трима противници, и обеща задоволяването на румънските териториални искания като цена за възстановяването на приятелските отношения [IX, 4, 1, 800—801].

Нератов съветваше българското правителство непременно да изпрати делегати в Ниш, за да преговарят и подпишат с Пашич и Венизелос прелиминарните. Сазонов добави заплашително: „Ако нашите (българските — б. а.) войски нахлуели (отново — б. а.) в сръбска територия, румънците щели да идат в София, турците — в Одрин." Във Вилхелмщрасе пък твърдяха, че нямало никакви разговори между силите, а руското посредничество не успяло поради упорството на Сърбия и Гърция да преговарят пряко с повалена България. Ив. Ст. Гешов пак възложи последната надежда на оръжието: „Една българска победа само би изменила положението, догдето е още време" [IX, 4, 1, 1166; X, 53, 194—195]. Дали един прелиминарен мир би бил ревизиран и утвърден от великите сили обаче, оставаше под въпрос.

Никой не спря нашествията. Часовете на прогресистко-народняшкото правителство бяха преброени. Опитал всички пътища в търсене на спасението, Данев подаде окончателна оставка с едно горчиво признание: „Моята политика фалира!" Други политици трябваше „да търсят спасение в друга посока". Царят свика Коронен съвет в 16 ч. на 2 юли. Силно развълнуван, Данев бе пределно кратък: „Нашата политика фалира, елате помогнете, спасявайте България! България пропада!" Оставката бе приета. Генадиев предложи Радославов да оглави новото правителство, но Малинов, Влайков и Сакъзов заявиха, че няма да влязат в такова правителство. Трудностите по съставянето на министерската листа възникнаха в самото начало. Фердинанд възложи на Малинов да образува широко коалиционен кабинет. Сега пък Радославов и Генадиев отклониха участието в подобна правителствена комбинация [IV, 1, 16, 118—119].

В 22 ч. ръководителите на опозицията се събраха в министерската стая на Народното събрание, а бившите министри се съвещаваха в председателската стая. Малинов не искаше Генадиев за външен министър, понеже бил даден под съд. Тук ги завари новината, че турските войски влезли в Люлебургаз и настъпвали към Одрин. Всички се изправиха на крака „като гръмнати" [XI, 12, 1, 69—71]. После се оказа, че нашествениците спрели на границата Мидия — Енос уж да дочакат международната комисия.

Нямаше никакво време за губене. Не мигнал през тревожната нощ, още рано сутринта на 3 юли Малинов връчи на царя проектолистата. Либералните партии се въздържаха да бъдат представени от своите водачи, тъй като това било „кабинет без боя, с неопределена политика". За себе си Малинов запазваше и поста министър на външните работи, на Ляпчев поверяваше Министерството на финансите, Маджаров оставяше за министър на вътрешните работи, а Пеев — Плачков и Д. Христов също

задържаха министерствата на народното просвещение и на железниците и съобщенията. За Влайков и Сакъзов се отредиха съответно министерствата на правосъдието и на труда и индустрията. Ако радикалите не приемеха предложението, тогава се имаха предвид Яблански или Буров. Малинов се постара да привлече БЗНС в управлението, но Драгиев постави условието всички партии да бъдат представени в правителството. Влиятелният либерал Петър Пешев също отказа да стане министър без съгласието на Радославов [XI, 12, 1, 75—77].

Като „верен съчувственик" на Прогресивнолибералната партия генерал Димитриев не одобри оставката на правителството. Той бе на мнение, че щом Данев желаел да покаже, че няма „нищо общо с фаталната дата 16 юни", било наложително още „на часа" да подаде демонстративно оставка. Веднъж това не станало, той бил длъжен да остане на кормилото до края на войната, „за да се спаси поне що може". Излизало така, че Фердинанд и Савов „си умиват ръцете" с бившия министър-председател [IV, 1, 485, 118; 829, 5—6].

Почувствували се безнаказано свободни, нашествениците от север ставаха все по-нагли. Тяхната кавалерия „шари навсякъде", пречейки на прикриващите части на 1-ва армия да се оттеглят към старопланинските проходи. Генерал Кутинчев поиска от щаба на действуващата армия, след като веднъж е допуснато откриването на огън срещу румънците, да бъде разрешено същото поведение и при отбраната на Видинската крепост обаче, ако противникът стовари десант около нея. Полковник Нерезов разграничи двата случая: „Във Видин срещу румънците няма да се действува с оръжие, обаче ако обозите при своето движение бъдат застигнати от кавалерийски разезди и бъдат нападнати, прикритието ще ги отбранява с огън. Също и железницата ще се отбранява срещу румънците с огън" [II, 2, 16, 480].

Сазонов упълномощи Шебеко да предаде на Майореску „съгласието на България да отстъпи линията Тутракан — Добрич — Балчик с включването тия градове в пределите на Румъния". Той взе да се съмнява в действителните намерения на Румъния, чиито дивизии продължаваха „безспирното движение по направление към София", и си позволи да обърне „най-сериозно внимание", че „би било желателно" неговото незабавно преустановяване [IX, 1, 145].

Румънското правителство обяви, че няма да окупира София, но няма и да сключва отделно мир с България, за да не пострадат претенциите на неговите съюзници. Главната цел на намесата била запазване на „равновесието на Балканите": „За спиране настъплението на румънските войски е необходимо, щото Сърбия и Гърция да заявят за прекратяването от тях на военните действия и готовността да пристъпят към сключване примирие с българското правителство" [IX, 1, 145—147]. И понеже бе пределно ясно, че Белград и Атина няма да прекратят успешните военни действия, то тази коварна румънска позиция бе изключително в тяхна подкрепа.

Съгласно разпореждането на Главната квартира генерал Савов издаде директива № 2 по съединените армии на 3 юли в 2,30 ч., в която определи пътищата западно от линията Горна Джумая — Дупница за осъществяване на възможно отстъпление. Той предвиждаше и най-лошото: „В случай, че не ще бъде възможно през периода на отстъплението щабовете на армиите да открият свръзка с щаба на съединените армии, командуващите армиите ще имат предвид, че задържането на позицията при Коньово в зависимост от положението на 2-ра армия ще бъде или продължително, или непродължително, а в случай на отстъпление оттам и ако не последват други разпореждания, 5-а армия ще се насочи на Люлин, като има за директива Дивотино, а 4-а армия на Владая и по-нататък, като заеме южните склонове на Витоша от Владая до Бистрица" [II, 5, 40, 145—146].

Допълнението към директивата уточни казаното, защото между Коньово и Витоша съществуваха и други възможности за заемане на позиции за упорна отбрана: „При отстъплението си съединените армии в случай, че по една или друга

причина не ще могат да се задържат на Коньовската позиция, армиите ще отстъпят на позицията Брезник — Радомир — Ярлово, като 5-а армия заеме участъка Брезник — Радомир, а 4-а армия участъка Радомир — Ярлово, и влязат в свръзка вдясно с 3-а, а вляво с 2-ра армия. Командуващите армиите да изпратят инженери заедно с генералщабни офицери, които да рекогносцират съответствующите участъци на Коньовската позиция и Брезник — Ярловската позиция в отношение на укрепяването им и разположението на тях артилерия" [II, 5, 40, 170].

Докато пред фронта на 4-а армия преваляше последният сравнително спокоен ден, противникът срещу 5-а армия настъпи по долината на р. Пчиня, заплашвайки да се вреже между Босилеградския отряд и десния фланг на 4-а преславска дивизия, чиито предни части водеха упорит бой за овладяването на вр. Дукат. Сърбите бяха прогонени от гребена на Милевската планина [II, 6, 6, 59]. Поради липса на достатъчно инициатива в отделни командири Босилеградският отряд не унищожи преминалия на българска територия противник, който се изплъзна обратно зад границата, макар че бе обграден от почти всички страни.

Генерал Тошев възрази на директива № 2, обосновавайки се с разположението на неговата армия и липсата на пътища в тила: „След дълго обмисляне дойдох до заключение, че оттеглянето на армията при тия условия ще бъде катастрофално, тъй като рискувам да оставя артилерията си и е възможно да бъда отхвърлен на пътищата на 4-а армия, и в такъв случай ще заведем за отбраната на София тълпи вместо войски. Считам за отечествен дълг да Ви помоля да се потърси и намери друг изход от това положение" [II, 6, 7, 125].

Командуващият съединените армии се позова не само на Главната квартира, но и на правителственото решение: „Вместо да търсите оправдание на своите бъдещи предполагаеми неудачи, погрижете се да се изпълнят разпорежданията ми досежно постепенното изтегляне на артилерията Ви и поправянето и прокарването на пътища, по които да може да отстъпите при нужда" [II, 6, 7, 127].

Колкото и тежко да беше на генерал Тошев, той трябваше „с прискърбие" да съобщи на дивизионните началници: „Нам може би ще се наложи в скоро време едно оттегляне на Коньовската планина и оттам на Люлин, за да запазим столицата. Това оттегляне ще бъде предизвикано от навлизането на румънските войски в България, а не от претърпени поражения, каквито за гордост на нашата армия досега няма. Бъдете готови за такава евентуалност..." [II, 6, 7, 128].

Вечерта на 3 юли 5-а армия премина „в чисто пасивно отбранително положение с всичките му присъщи технически и морални нестоди" [II, 6, 6, 61]. Политико-стратегическите условия не останаха неизвестни за войниците и оказаха отрицателно влияние върху техния боен дух, особено на произхождащите от окупираните области на Северна България.

Единадесета дивизия отстъпваше с бой „крачка по крачка" към линията Зърново — Куманич — Ловча, искайки поддръжка от центъра на 2-ра армия. Поради подготвяното общо отстъпление такава не последва. В 12 ч. генерал Димитриев заповяда на генерал Иванов: „Почнете евакуирането на болните, тежестите и складовете към Дупница и Диканите, за да не Ви пречат на отстъплението. Последното вероятно ще се почне от утре, за което ще получите особена директива." Командуващият 2-ра армия набеляза пътищата за оттегляне: войските на генералите Сарафов и Тенев по пътя Горна Джумая — Дупница, а тези на полковник Делов през Разлог към Чанакчийското корито [II, 3, 25, 380—381]. Гърците стовариха десант в Кавала и се насочиха към Драма.

В 18,55 ч. помощник-главнокомандуващият осведоми генералите Савов и Иванов от какво зависи възможното оттегляне към София: „Нашето оттегляне от Осоговската планина е в тясна свръзка с това, ще продължат ли румънците движението си към София или не. Ако го продължат — то на вашия десен фланг ние не можем даде нищо. Тогава ще ни се наложи едно по-концентрирано

разположение около София, за което ви телеграфирах вчера. Сега има признаци, че румънците и турците като че ли ще спрат. Ако това стане, то ние ще употребим всички усилия да останете на сегашната си позиции. Пак повтарям. Изпращайте си още сега назад болните и излишните тежести, които биха могли да побъркат на едно ваше бързо отстъпление, но стойте яко на позициите си, докато не получите заповед за отстъпване" [II, 3, 25, 393—395].

Турските войски прекосиха границата Мидия — Енос, завзеха Люлебургаз, Виза и Бунархисар и се отправиха за Лозенград по същите бойни полета, където преди по-малко от година прогърмяха славни победи и се посяха хиляди кръстове. Великите сили, утвърдили Лондонския договор за мир, бяха длъжни да чуят българската молба, техните посланици да протестират срещу нарушаването на международно признатата граница и да настоят пред Високата порта да изтегли войските си от българска територия.

Във Вилхелмщрасе Цимерман призна крайната необходимост от въздействие в Цариград, но Русия била „единствената велика сила, която може да възвърне турците, ако желае, понеже нейното въздействие като погранична държава ще бъде най-ефикасно". Вангенхайм телеграфирал, че съветите към благоразумие и умереност не намирали никаква почва: „Само едно решително сражение ще установи резултатите от Втората балканска война" [IX, 4, 1, 1125].

Десантът на гръцкия флот в Дедеагач даваше повод на османската армия да премине Марица. В отговор на отправената от Минков гореща молба сър Едуард възложи на посланика в Цариград да предупреди Портата да спре нахлуването в Тракия. Британското правителство гледаше „много мрачно" на изключително трудното военностратегическо положение на България и сочеше като единствен изход пристъпване към преки преговори с противниците. Балканският комитет тъкмеше да повдигне отново въпроса за автономията на Македония, без обаче да разчита на голям успех [I, 4, 1372, 41—44; III, 1, 16, 119].

Генерал Димитриев докладва на 3 юли в Министерския съвет, че скоро петте армии ще се съсредоточат на линията Горна Джумая — Царево село — Гюешево — Босилеград — Трън — Драгоман — Петрохан — Мездра — Арабаконак, но и това разположение било „много разтегнато". Той преценя, че фронтът трябва да се скъси, като войските изоставят Осоговската планина и се оттеглят до линията Дупница — Коньово — Трекляно — Брезник — Драгоман — Колищица — Гинци. Помощник-главнокомандуващият обаче смяташе, че и на тази линия „отбраната ще бъде непродължителна", защото румънците „ще ни ударят в гърба и могат да ни създадат катастрофа". Умората, гладът, холерата и недостигът на снаряди пречеха за предприемането на „упорита и продължителна отбрана". Според генерал Димитриев действуващата армия като цяло „може да се държи от днес още 10—12 дни, но след това катастрофата е неизбежна". Съпротивата могла да бъде продължена с още няколко дни чрез опразване на София и оттегляне в Южна България, но това би било „само една палиативна отсрочка на катастрофата": „Ето защо наложително е, щото политиката и дипломацията ни да се проникнат от тези горчиви истини и да направят всичко възможно да се спрат военните действия час по-скоро или поне да се спре румънското нашествие. Ако станат някакви закъснения, по-големи от горния срок, то Главното командуване сваля от себе си всяка отговорност" [IX, 4, 2, 337—338].

Почувствували сами опасността, надвиснала над София, представителите на великите сили решиха да не я напускат и се обърнаха по молба на царя с призив към своите правителства да спрат по най-бърз начин опустошителното нахлуване на румънските и турските войски [IX, 14, 35, 164]. Столицата наистина бе застрашена от изстъпления и грабежи, подобни на онези, вършени вече в окупираните земи.

* * *

Когато банките фалират, губят десетки и стотици хиляди вложители, но фалира ли една правителствена политика — това е крушение за цял народ. След като държа войнствен език, Данев вдигна безпомощно ръце и обвини генералите за „държавния преврат" през най-черната нощ в новата българска история — 16 срещу 17 юни. При затягащото се обкръжение на враждебната коалиция — твърдеше след години бившият министър-председател — „да се мисли за война, би било лудост" [III, 1, 1939, 443]. Ако правителството искаше да воюва, щяха да се намерят множество поводи за обявяване на войната. Армиите на Сърбия и Гърция очакваха нападението, така че стратегическата изненада не бе постигната.

Вярно е, че опозицията, общественото мнение, наречено „тълпа", вестникарите и ВМОРО не биха могли да вземат връх без подкрепата на царя и генералите, които се хвърлиха слепешката напред, без да осигурят уязвимия тил. Но всъщност количественото нарастване на политическите грешки доведе до военната авантюра. Главното командуване завъртя кормилото на държавния кораб, защото самото правителство не бе уверено във външнополитическия курс, държеше колебливо кормилото, та дори го изпускаше по цели часове и денонощия. Така бе позволено на политически неотговорните, но меродавни фактори да поемат прекалено голяма отговорност и в политическата област и се стигна дотам да си превишават или направо да си присвояват политически права.

Правителството не бе осведомено за подготовката и извършването на нападението в Македония, защото в преобладаващата си част бе за миролюбиво решение на спорните въпроси. Същевременно то знаеше, че от двете страни на демаркационната линия войските се стягат за война. Разстоянието между Министерския съвет и Военното министерство, където се помещаваше Главната квартира, не надхвърляше 300 крачки. Ако Главното командуване разполагаше със „свое ухо" в правителството, като министър Христов, то и правителството бе длъжно да има точен „осведомител" в средите на Главното командуване въпреки бронята на военната тайна. Министерският съвет свикна да „замижава" пред некомпетентните постъпки на Главната квартира — та нали оттам политиката черпеше своята сила. А и генералите по-лесно и по-решително поемаха тежките отговорности.

Данев се надяваше чрез буквално изпълнение на договора със Сърбия да осигури безспорната зона и после да уреди спора с Гърция — твърде закъснели и неоправдани надежди. Той играеше с Русия политика с отворени карти, вярвайки в славата си, ако не на славянофил изобщо, то поне на русофил. При това на него самия бе добре известно, че Николай II му „има зъб", понеже „не играел по гайдата му" [III, 1, 1378, 1—4]. Най-лошото бе, че и във Виена не доверяваха на „крайния русофил". По стар навик Фердинанд обичаше да прави русофобска политика с русофилско правителство и обратно — русофилска политика с русофобско правителство. Но времената бяха извънредни. Всеки опит за двойствена политика между Съглашението и Тройния съюз се наказваше жестоко. За жалост Николай II, наказвайки „австрийския агент" Фердинанд, допринесе за несправедливото „наказание" на целия български народ.

Широко разпространената теза за „престъпното безумие на 16 юни" не е издържана и в юридически смисъл. Безумците не са подсъдни за своите деяния и не могат да се наричат престъпници. Трескавото състояние на духовете в България, оскърбеното национално достойнство, примесено с главозамайване от победите, страстното желание да се види изведнъж свободно цяло Българско се сляха в едно повсеместно опиянение, което не биваше да обладава политиците и генералите и най-вече държавния глава, чието задължение бе да бъде отрезвител на всички справедливи, но опасни желания и мечтания. Царят обаче пламтеше най-силно в

необуздания стремеж „да се набият вероломните изменници“. После българските и чуждестранните политически наблюдатели щяха да се чудят на чия външна подкрепа се е надявал Фердинанд, толкоз лудешка изглеждаше заповедта за „изтикването“ на бившите съюзници от безспорната зона.

Правителството на Данев заплашваше с война, но не я желаеше. То дори не повика обратно мисиите на Международния Червен кръст , за да не признае, че страната е отново в състояние на война [V, 20, 67, 3—4]. Попаднал в капана на собствения си авантюризъм, царят се разтоварваше с ругатни по адрес на своите военни съветници. И понеже изпълняващият длъжността началник-щаб на действуващата армия се намираше постоянно в Главната квартира, монархът не пропускаше случай да го сочи укорително с пръст: „Ах, тази свиня Нерезов, който докара това положение!“ [I, 8, 4, 43]. В тези страшни за България дни и нощи въпросът, „кой е виновен“ бе ненавременен. Вместо затъване във взаимни обвинения трябваше да се сплотят силите в търсене на спасителен бряг за държавния кораб, наклонил се от широки пробойни.

ФРОНТОВИ ОБРЪЧ И МЕЖДУНАРОДНО ОСИРОТЯВАНЕ

Българското народностно землище гореше от всички страни. Единствено морето от изток не нахлу в неговите жестоко орязвани предели. Кръвопролитни боеве в Македония, кланета в Южна Тракия, нашествие от север, пътища, задръстени с бежанци, болници, претъпкани с ранени. Всяко денонощие по хиляда войници лягаха в братските гробове, а техните бойни другари се разкъсваха между дълга към отечеството и тревогата за погазените домашни огнища. И те доказаха на света, че въпреки страданията и жертвите могат да бранят родните предели като синурите на собствените ниви. Има героизъм в настъплението и победите, но колко по-трагичен и обречен бе героизмът в мъчителното отстъпление и тежкото преживяване на загубите. В средно- и западноевропейската военна литература се ширеше убеждението, че южняците бързо се палят и вдъхновяват от успехите и още по-бързо се разколебават и гаснат след поражения. Не били способни на продължителна война. Но българският войник надмина себе си, защото знаеше за какво се бие и какво защищава от злокобни посегателства.

Враговете на България се втурнаха да грабят кой докъдето смогне, желаейки веднъж завинаги да свършат с нейния идеал за национално обединение. Всеки искаше да откъсне „по нещо“ и точно това ги сплотяваше докрай в престъпната коалиция. На 4 юли в Скопие Пашич и Венизелос потвърдиха общия си стремеж — „мир на барабан“, подписан с щик, без каквото и да било изслушване на отсрещната страна. Главното сръбско условие бе прокарване на граница с България по водораздела между Вардар и Струма. Гърците не допускаха български излаз на Бяло море [VII, 371, 1918, 11]. Походът към София обещаваше богата плячка и евтина слава. Крал Милан можеше да бъде доволен в отвъдното. Василий Българоубиецът имаше достоен наследник. Затова пък и крал Карол „освободи“ отново Плевен. Крал Никола броеше „наполеоните“, този път подхвърлени му от Белград, а султан Мехмед V и неговите младотурски настойници се канеха да щурмуват Одринската крепост — сега беше техен ред. Съюзът на монарсите се вплете безпощадно в унищожителна война срещу българския народ. Всички го нападаха отвсякъде и крещяха до прегракване, че България била „опасна за териториалното и политическото равновесие на Балканите“.

Ако Данев действително вярваше в мъждукането на някакъв „международен морал“, сполетялото го разочарование бе цяло наказание. Великите сили пресмятаха броненосците и тежките оръдия заедно с месеците до наближаващата „голяма война“. Какво значение би могло да има за тях, че един народ в сърцето на Балканите бе разпънат на кръст, след като те щяха да сторят същото дори със собствените си народи. Колкото повече ощетени и смразени, толкова повече противопоставени и удобни за попадане в мрежите за лов на бъдещи съюзници. Според компетентните специалисти изтощената от две войни българска армия се нуждаеше поне от няколко години почивка, за да бъдат възстановени нейните редици.

Когато на човек му гори къщата, той се опитва да спаси каквото може, изхвърляйки навън най-ценните предмети. Ако в такъв труден час би се явил съседът да го изнуди срещу помощта си да му отстъпи една стая от спасеното жилище, никой не би се поколебал да се съгласи. Дали изнудвачът щеше да се утвърди като собственик, или само като временен наемател, това времето трябваше да покаже. Зачестилите съвети да се даде „още нещо" на Румъния бяха отбивани яростно, защото не биваше освобождението на едни българи да бъде постигнато с цената на поробването на други българи. Но поставянето на карта изобщо съществуването на българската държава наложи териториалните жертви с надеждата да бъде разкъсан обръчът на противобългарската коалиция в нейното наглед най-слабо, но всъщност решаващо звено.

СРЪБСКО-ЧЕРНОГОРСКИТЕ ПРИСТЪПИ, РАЗБИТИ НА КАЛИМАНСКОТО ПЛАТО

Едва ли в новата българска история е имало такива напрегнати денонощия като тези в началото на горещия юли 1913 г., когато властта е била така непривлекателна и нежелана. След щастливото досега промъкване между грозящите опасности на войната държавният кораб се натъкна на подводна скала, колкото невидима, толква и очаквана. Кой би проявил смелостта да поеме изоставеното кормило на кораб, заседнал между скалите на фронтово и дипломатическо обкръжение?

Оръдейният тътен вече се чуваше в София. Напълно убеден, че „политиката не е вкаменелост, а е живот", Малинов протягаше десница във всички посоки, но не му вървеше в решаването на сложната задача. На 4 юли сутринта Сакъзов и Влайков след съвещания с партийните ръководства се отказаха да участвуват в ширококоалиционен кабинет, понеже техните партии не били управляващи. Стамболийски и БЗНС бяха извън тънките сметки. Данев и Теодоров се обявиха против привличането на Генадиев като министър на външните работи и Малинов прие тяхното условие. Генадиев пък не бе съгласен да види Ляпчев начело на дипломацията [XI, 12, 1, 68—69].

В 10 ч. царят лично посрещна Радославов и Пешев на дворцовото стълбище и ги поведе в кабинета си. Той тревожно заговори за „отчаяното положение на България" и нуждата „час по-скоро да се сключи мир". Фердинанд през зъби се извини за оскърбленията, нанесени на Либералната партия, обещавайки ѝ да даде властта „по̀ подир". Неговото искане бе Пешев да влезе в правителството на Малинов. Националното бедствие трогна старите грешници. Радославов се мъчеше да сдържи сълзите си, Фердинанд, също просълзен, го прегърна и разцелува, благодарен за даденото съгласие [I, 6, 573, 23; 7, 75, 66].

Народняците и прогресистите обаче бяха уморени от властта. Широката коалиция се провали. В 15 ч. Фердинанд намръщено упрекна Малинов: „С Вас и Вашите сътрудници, г-н Малинов, аз не мога да отида до вратата на стаята." В 19 ч. водачът на Демократическата партия сне мандата си [XII, 13, 395—396]. Три часа по-късно дойде редът на либералските ръководители да опитат късмета си в прекъсването на правителствената криза чрез теснокоалиционно управление. Радославов оглави правителството, запазвайки за себе си Министерството на вътрешните работи. Генадиев пое Външното министерство, а Тончев се зае да оправя финансите [XI, 1, 155].

Новият министър-председател постави като непосредствена задача сключването на почетен мир, отстраняването на нахлулите в старите граници неприятелски войски и „да спасим от плодовете на победите ни това, което още може да се спасява". Той се надяваше да въздействува усмирително чрез Австро-Унгария върху

Румъния, без да отписва възможната помощ от Русия [IV, 1, 16, 122; XI, 12, 1, 34].

Първата стъпка в тази посока предприе лично Генадиев, който още през нощта се отзова при Куки Боасо, защищаващ румънските интереси в България. Чрез незабавно изпратената телеграма до Фашоти — неговия колега в Букурещ, бе предложено на румънското правителство „бързо възстановяване на приятелските и добросъседски отношения" като бъде заменено „сегашното положение на нещата с едно трайно и тясно приятелство". Генадиев изрази желанието за започване на преки преговори, при които териториалните претенции на Румъния щели да бъдат разгледани „в най-широк примирителен дух" на една набързо сключена спогодба. Преди всичко той помоли да бъде спряно напредването на румънската армия. Фердинанд телеграфира на Карол молбата да се пристъпи към изучаване условията за мир с Румъния и да се поеме най-краткият път към споразумението [I, 4, 1372, 94].

Майореску обаче отхвърли предложението за отделен мир. Той повтори, че румънските войски ще продължат да напредват, макар и „полека", докато не се признае официално и писмено отстъпването на земите до линията Тутракан — Балчик [X, 6, 7]. Либералското правителство се опитваше да вярва, че с тези жертви ще може да спре застрашителния поход към София.

Другата опасност за тила бе турската. По нареждане на правителството Начович се срещна с посланиците в Цариград, описа им тежкото положение на България и ги помоли „да въздържат турците от нахлуване към Одрин". Всички негови събеседници отговаряха, че „се стараят да убедят турците да не развалят отношенията си с България и да не преминават определената в Лондон граница", обаче прибавяха, че „никой не може да предвиди какво ще последва". Младотурските дейци натискали Портата „да използува като Румъния затрудненията на България, особено ако положението ни (на българите — б. а.) се влоши още повече". Гирс бе вече енергично настоял да бъде спряно турското нашествие отвъд границата Мидия — Енос и за нейното пълно възстановяване [I, 4, 1372, 79].

Поради засилилото се германско влияние на Босфора Вилхелмщрасе стана обект на всекидневни посещения от страна на Ив. Ст. Гешов. Обещаваха му постъпки в Цариград, но се съмняваха „доколко ще искат младотурците да чуват съвета на Европа". Скептично настроеният Жул Камбон изказа мнението по-напред да се направи колективна постъпка на силите, а после щяло „да се намери средство и за насилствено принуждение", ако би могло да бъде постигнато необходимото единодушие на „европейския концерт". В руското посолство все повтаряха, че „при новото положение на работите България би трябвало да направи значителни отстъпки..." Гешов изтъкна, че „за да стане полюбовно споразумение, трябва добра воля и от двете страни, а не да се накърнят само нашите интереси и унижава България, към което се стремят толкова нашите противници" [I, 4, 1372, 87—88].

Сър Едуард Грей се стараеше да прикрие пред Минков своето накипяло раздразнение: „Вие страдате от последствията на вашата неумереност, която е причината за всички ваши нещастия, па и нас силите поставихте почти в безизходно положение." Управляващият българската легация положи много усилия да убеждава държавния секретар с известни доводи: „Вместо да бъдем автори на войната, ние станахме жертви на своето миролюбие и компрометирахме успеха на военните ни действия..." Опитният ръководител на британската дипломация ловко избегна укора: „Аз не държа българския народ отговорен за сегашното положение и съм на мнение, че един народ не трябва да бъде немилостиво наказван за грешките на две или три отделни личности." Той даде дума Великобритания да се присъедини към колективната постъпка на силите за възстановяване начертаната от Лондонския договор граница: „Засега повече не може да направят (силите — б. а.), но недейте ме разбира, че няма да отидат по-нататък" [X, 13, 9, 918—919]. Какво се разбираше под неопределеното „по-нататък", трябваше да се гадае.

Сърбия и Гърция нямаха намерение да се съобразяват с правителствената промяна в София и последвалите миролюбиви изявления, защото тръбяха за безусловна капитулация, а пък „България не се предава“ [V, 20, 38, 18—19]. Техните главни квартири се споразумяха да започнат общо настъпление от Калиманци до Неврокоп, като двете съюзнически армии си подадат ръце в Царево село и Пехчево, за да бъде запълнена междината, в която българските войски можеха да предприемат контранастъпление [XII, 47, 95—96].

Още на разсъмване на 4 юли сръбските войски настъпиха от Кочанското поле срещу 7-а рилска дивизия и 3-а тракийска бригада. Най-големи сили бяха хвърлени по пътя Виница — Царево село и в района на Виница — Градец — Липец. Предните български части се оттеглиха с бой по високите склонове на Калиманското плато. Сърбите напираха да проникнат по долината на Брегалница и да ударят десния фланг на Рилската дивизия, чийто съсед бе Македоно-Одринското опълчение. Ето защо генерал Диков отправи чрез генерал Генев следния горещ призив: „Дълбоко ми е убеждението, че храбрите македоно-одринци ще легнат до един за своята мила родина, както това направиха и правят техните братя от свободна България. Предайте им, че цяла България гледа на тях и очаква от тях велики подвизи“ [II, 5, 40, 249—252].

Генерал Савов предполагаше с голяма вероятност, че сърбите маневрират срещу десния фланг на 4-а армия, за да приковат там неговото пълководческо внимание, а сетне заедно с гърците да атакуват със значителни сили левия фланг на 4-а армия едновременно с нанасяне на удар по десния фланг на 5-а армия [II, 5, 40, 333]. Това налагаше взаимодействие между 4-а и 2-ра армия за осуетяване опасните намерения на противника.

Поредна промяна претърпяха и плановете на Главното командуване. Генерал Димитриев предаде на командуващите „последното решение“ на царя: „При сложилите се политически и военноадминистративни условия ние не можем да отстъпим отсега заетите си позиции, както това се предполагаше по-рано, и ще се държим на тях до изхода на борбата и сключването на примирието. Развийте сами най-крайно напрежение, за да храните сносно армията, и поддържайте в нея дисциплината и духа, та да можем, ако потрябва, с чест да изпълним докрай своя дълг“ [II, 3, 26, 65].

За да успокои войниците от Северна България, генерал Иванов се зае да им обяснява, че намесата на Румъния се дължала на „политическо недоразумение“, нейната подлост възмутила цяла Европа, а руският боен флот само с появата си пред Кюстенджа щял да върне назад нашествениците: „От това става ясно, че нашето положение скоро ще се подобри, поради което може да бъдем с надежди и вяра в своите сили, докато настъпи благоприятният за нас момент. Ако ли обаче ние загубим вяра в себе си и забравим дълга си към отечеството, то тогава нещастията за България са неизбежни“ [II, 3, 26, 58].

По десния бряг на Струма настъпваше една гръцка дивизия, по левия — две, чиито предни части достигнаха с. Свети врач (дн. гр. Сандански). Генерал Иванов смяташе, че противникът трудно би обходил тясната клисура, което бе предпоставка за постигането на „частичен успех, но това ще се предприеме, когато бъде възможно и когато добре се разясни обстановката“. Засега десният фланг на 2-ра армия трябваше да подкрепи левия фланг на 4-а армия, за да не бъде обхванат от гърците [II, 3, 26, 66—69].

На 5 юли в 11 ч. командуващите получиха изпълнената с нова увереност заповед на генерал Димитриев. Втора и 4-а армия се задължаваха „да се държат до последна крайност на заетите си позиции, като, където е възможно, преминават и в тактическо настъпление“. Трета и 5-а армия заедно с Босилеградския отряд се тласкаха към „най-решително настъпление“. На лявата Трънска група се поставяше

задачата да проникне през Клисура — Власина — Сурдулица в долината на Българска Морава и да прекъсне съобщенията между Ниш и Враня. На 5-а армия се възлагаше да привлече възможно по-големи вражески сили и да ги отхвърли към Куманово: „Този бой е последният, който ще реши участта на България, затова трябва да се прояви най-голяма енергия и самоотверженост“ [I, 11, 4, 95].

В първите минути на 5 юли храбреците от 8- и приморски и 31-и варненски полк влетяха с нощна атака в предните вражески окопи. Още в 2,30 ч. сърбите контраатакуваха, отбити с големи загуби. Денят обещаваше да е един от най-кръвопролитните. Боят се съсредоточи около височината Баньо чука, господствуваща над пътя за Царево село и над цялото плато. Превъзхождаща в цеви и снаряди, вражеската артилерия преораваше и преобръщаше българските окопи. Сръбското Главно командуване искаше да отреже лявото крило от центъра на Калиманската позиция. В 15,30 ч. се разрази гръмотевична буря, грохотът на „небесната артилерия“ се сля с този на земната, рукна като из ведро пороен дъжд, който измокри до кости гладните войници. Леденатa градушка се смеси с оловната. Под прикритието на смрачилата се долина на Брегалница черногорската дивизия се хвърли в четвърта атака. Високите планинци вървяха в гъсти вериги, без да залягат под свистенето на пушечните и картечните куршуми. Срещу тях се понесоха „на нож“ и с мощно „ура“ бойците от 31-ви варненски полк, поддържани от 50-и пехотен полк и една дружина на 21-и средногорски полк. Черногорците дочакаха удара. Никой не поддаде назад. Сблъсъкът между двете летящи едно срещу друго хилядни множества премина в безпощадна ръкопашна схватка. Черногорците не издържаха на напора и удариха на бяг, но пред тях се изпречи придошлата бучаща Брегалница. Те предпочетоха мътната вода пред българския нож [II, 5, 29, 22]. В този бой нямаше ранени и пленници.

До вечерта рилци и тракийци отблъснаха на участъка Баньо чука — Драгобращ — Пекляни още пет атаки на две сръбски дивизии. Десният бряг на Брегалница, левият бряг на Каменица и с. Калиманци останаха в български ръце. Трите полка маневрени войски се употребиха за отбиване на вражеските пристъпи. Осма тунджанска дивизия достигна източните склонове на Цера и Повиен, но нейното ляво крило попадна под обстрел откъм връх Китка. Ако тя се бе свързала с Македоно-Одринското опълчение, което прегази Каменица и заедно с 27-и чепински полк овладя височините по левия бряг на р. Калиманица, положението на сърбите щеше да бъде застрашено. В щаба на съединените армии телеграфът чукаше припряно радостната вест: „Нашият успех много ще зависи от действията на 5-а армия. Тук братята много утъняха, трябва да имат около две дивизии. Пета армия може по-смело да атакува. Ако се удържим днес на позициите си, победата е наша. Духът е добър. Всички чувствуват сюблимния момент. Готови сме да се жертвуваме за отечеството и или ще победим, или ще умрем“ [II, 5, 40, 352—360].

Командуващият съединените армии обеща левият фланг на 5-а армия да съдействува на Тунджанската дивизия, а Трънската група да настъпи към Българска Морава, при което генерал Диков заповяда веднага Рилската дивизия да произведе нощна атака с лявото си крило: „Настана решителният миг. Тук трябва да умрем или да победим!“ Генерал Димитриев преодоля доскорошната си неприязън и благослови отново възпламенилата се енергична природа на генерал Савов: „В предстоящите боеве, които ще решат съдбата на отечеството за столетия, желая от сърце Вам и на славните Ви армии да се покрият с неувяхваща слава. Бог да Ви помага в святото дело!“ [II, 5, 40, 418].

Генерал Тошев бе под ръка на командуващия съединените армии, което го облагодетелствуваше поне с пряко участие в доразвиването на стратегическия замисъл. Генерал Савов настояваше в случай, че сърбите настъпят с превъзхождащи сили срещу лявото крило на съединените армии, то 5-а армия да атакува с центъра си техния ляв фланг. Генерал Тошев обаче поиска още една дивизия, за да осигури

успеха. Тогава генерал Савов издаде директива, според която, за да бъде облекчено тежкото положение на 4-а армия, 5-а армия трябваше „да направи силна демонстрация по посока на Султан тепе и като открие силен огън по цялата линия". После той се съобрази с горецитираната заповед на генерал Димитриев и възложи на 5-а армия да напредне стремително и да отхвърли противника към Куманово. Босилеградският отряд и конната дивизия се насочваха към Панджин гроб и Букова глава, откъдето щяха да влязат във връзка с Трънския отряд за съвместни действия в долината на Българска Морава — против левия фланг на главната сръбска армия [II, 6, 7, 134—146]. Така трябваше да се повлияе върху изхода на боевете в долината на Брегалница.

Лявото странично прикритие на 5-а армия настъпи на 5 юли сутринта и възвърна позицията си от 17—19 юни. По причина на непрекъснатия дъжд, преминал в сняг и поледица, по-нататъшните действия бяха прекратени. Трета преславска бригада се спусна под закрилата на мъглата в долината на Крива река, прогони сръбските роти, но поради дълбоката кал не успя да изтика оръдията напред [II, 6, 6, 66].

За да предприеме една решителна операция към Сурдулица — Враня, преди противникът да се е укрепил в тази посока, генерал Р. Петров настоя Трънската група да бъде усилена с части от 5-а армия, особено с насочените към Божица. Той заповяда на генерал Христов да съобразява действията си с тези на Босилеградския отряд и конната дивизия, което щяло да доведе до скъсване на вражеските съобщения между Ниш и Враня: „Предстоящите операции са последните, които ще решат съдбата на България, затова те трябва да се водят с най-голяма енергия и самоотверженост... Напред и все напред!" Генерал Димитриев изказа и на него най-сърдечните си благопожелания: „Аз съм уверен, че Вие с Вашите енергични и бързи действия ще дадете един нов обрат на положението. Бог да Ви помага" [II, 4, 23, 126—134].

На генерал Кутинчев бе поверена отбраната срещу сърбите на линията Видин — Чипровци и срещу румънците на линията Берковица — Мездра — Орхание (днес Ботевград) — Арабаконак. Особено внимание се обръщаше на Петроханския, Врачешкия (Витиня) и Арабаконашкия проход, както и на Искърския пролом. Девета плевенска дивизия се оттегляше през Петрохан, без да ѝ бъде разрешен „нито един изстрел против румънците". Гарнизоните във Видин и Белоградчик получиха нареждане да се удържат „до крайност". Сърбите настъпваха с превъзхождащи сили и заеха на 5 юли селата Чупрене, Кула и Търговище, а румънците вече прехвърлиха през Рахово целия 1-ви корпус. Вражеските конни части влязоха във Враца и прекъснаха железопътната линия Брусарци — Мездра. Престрелките при с. Портитовци и гара Бойчиновци прераснаха във „във формен бой" [II, 2, 16, 481].

Почувствували се безнаказани, румънските разезди взеха да изпреварват изтеглящите се български полкове и обози, разрушавайки мостовете, железницата и телеграфите. Това накара генерал Кутинчев на 5 юли да поиска точно да се определи: „Или румънците са врагове и трябва да се бием с тях, или те са наши доброжелатели и те трябва да спират пред нашите войскови маси, гдето те не им позволяват да отиват. Ако румънците са наши доброжелатели, то тяхното нахалство не би трябвало да отива до бой." Генерал Димитриев съобщи на командуващия, че правителството на Радославов е влязло в преговори с румънското правителство за прекратяване на военните действия и „намира, че в интерес на тези преговори било крайно желателно да не довеждаме работата до кърваво сблъкновение с румънците": „От друга страна обаче, ние не можем и не трябва да се оставяме техни части да обезоръжават цели наши дружини и полкове." На старопланинските проходи съпротива щеше да се оказва срещу малки подразделения, а „да се отстъпва пред превъзходни сили към Софийската котловина" [II, 2, 16, 482—483].

Поради насажданото „несъпротивление на злото" се стигна и до бедата с 4-и плевенски полк, част от който (около 1 200 души) се разбунтува и на 5 юли тръгна вместо към Берковица към Фердинанд (днес Михайловград), отмъквайки насила оръдията на 4 батареи. Дезертьорите се предадоха на румънската армия — постъпка, крайно осъдителна и позорна пред лицето на врага. Докато се опитваше да ги убеди да не престъпват войнишката си клетва, генерал Сираков бе поканен да говори с командира на 1-ва кавалерийска дивизия на гара Богдан, където бе подло задържан и откаран при главнокомандуващия принц Фердинанд, който изгаряше от желание да се снима за европейските вестници с един уж пленен български генерал [I, 6, 2252, 9—10]. И в тази безславна военна разходка се раздаваха ордени „За храброст".

Под председателството на цар Фердинанд на 5 юли от 13 до 14, 30 ч. в двореца се състоя заседание на Министерския съвет. Монархът, побледнял от преживяното, описа накратко тежкото положение на страната, влошено от похода на румънските войски към София и преминаването на границата Мидия — Енос от турската армия, маршируваща към Одрин: „България е нападната от всички страни и войските ни изнемогват да отбият това нападение.... Аз мисля, че не ни остава друго, освен да обсъдим въпроса за сключване на мир." Генадиев се изказа за удовлетворение на Румъния в Добруджа, Радославов и Тончев поискаха да се потърси съдействието на граф Тарновски, а Фердинанд предпочиташе това на Куки Боасо, държащ пряка връзка с Букурещ. Царят дори склони повторно да помоли Николай II да спре унищожителното турско нашествие. Генерал Вазов предложи да организира отбраната на София, но колегите му възразиха, за да не се дава повод на румънците да тръбят, че са „превзели" българската столица. Военният министър обоснова мнението си, че кавалерията трудно би могла да нахлуе на софийските улици [I, 7, 75, 67].

Съветът взе три важни решения: „Да предложи на Румъния линията Тутракан — Балчик; да изпрати като делегати в Ниш за преговори по предварителния мир господата Паприков и Иванчов; царят да замоли руския император да спре нашествието на турците." Великият везир вече официално поискал чрез Начович преразглеждането на границата Мидия — Енос и отместването ѝ чак на Марица въпреки предупреждението на българския пратеник, че Османската империя следва отрицателния пример на Румъния в търсенето на „смешна слава" [I, 4, 1372, 130]. Тракийският въпрос бе и международен.

Крал Карол отговори на 5 юли с общо миролюбиво пожелание, но неговите войски приближаваха София съгласно генералщабното споразумение със Сърбия и Гърция — „ако се наложи да диктуват мира" в българската столица. Генадиев отправи по „италианския канал" втора телеграма до Майореску, в която подчерта, че „за отстраняването на недоразуменията и за създаване здрави основи за бъдещо искрено и трайно приятелство българското правителство е готово да отстъпи на Румъния оная част българска територия, намираща се североизточно от линията Тутракан — Балчик". Той потрети молбата да бъде спряно нахлуването на румънската армия, като се оттегли отвъд Дунав и зад горепосочената линия. Такова неочаквано поведение министърът на външните работи нарече „залог за едно трайно и тясно приятелство", основа за помирение и изграждане на добросъседски отношения [I, 4, 1372, 94]. На пръв поглед в Букурещ би трябвало да бъдат доволни, че най-сетне изкопчиха мечтаното „обезщетение".

Имаше хора, на които не допадаше намерението на правителството най-напред да уреди конфликта с Румъния, а после с бившите съюзници. На 6 юли Петър Габе, виден познавач на Добруджанския въпрос, писа на Генадиев, че неговият подход е „досущ крив". Нашествието от север не било „гръм от ясно небе" и „невинна разходка на минувач в един напуснат двор", защото изразявало отдавнашния

стремеж към разширяване на морския излаз и утвърждаване по двата бряга на Долния Дунав. Той предупреди либералското правителство да не разчита на „само платоничните симпатии“ на Австро-Унгария, като сключва първо споразумение с нейната съюзница, а да прецени точно какво би запазила България от новоосвободените земи на една европейска конференция с арбитър „европейският концерт“: „Стигат опитите всичко да решаваме със сила... Инак грубо бихме сгрешили и пред самата история. Никой народ не е реализирал в девет месеца всичките задачи и проблеми. Такива грешки никога не минуват уви безнаказано“ [I, 4, 1489, 17—18].

Румънското правителство призна официално, че е разширило задачата на своята намеса във войната, като връчи нота на великите сили, в която не прояви никаква благодарност от задоволяването на териториалното искане до линията Тутракан — Добрич — Балчик. В името на „балканското равновесие“ то провъзгласи за върховна цел „не само да обезпечи румънските интереси, но и да способствува на великите сили за окончателното и стабилно умиротворение на Балканския полуостров“. Докато българската армия не сложела оръжие пред съюзниците на Румъния, не бивало да се очакват отделни преговори [I, 4, 1372, 35, 97].

По достоверни сведения от Форин офис Румъния била вече загубена за Тройния съюз и занапред щяла да върви с Русия и противниците на България. Съветът бе България да не къса с Русия и да принесе дори „жертви, убийствени за нейното бъдеще“. Раните, нанесени на българския народ, могли да заздравеят, ако не се правят повече „отчаяни жестове“: „Напротив, една хазартна политика може безвъзвратно да го погуби.“ Английската дипломация уверяваше, че Британската империя „няма да остане безразлична към едно осакатяване на България“, но засега още не могло да става дума за европейска интервенция [I, 4, 1372, 99]. Политиката на ненамеса бе в полза на противобългарската коалиция.

И руското правителство заяви на австро-унгарското, че „не желае, щото България да бъде съвсем намалена и омаломощена“, при което във Виена се чу принципно съгласие. Подробностите не бяха никак утешителни, понеже Сазонов настояваше България да задържи Кавала, но да отстъпи на Сърбия, Щип, Кочани и Гевгели. Берхтолд обаче бе против прекаленото уголемяване на Сърбия, предлагайки окончателното уреждане на границите да бъде предоставено на великите сили [X, 12, 1, 361—362; 17, 6, 938—940]. Постоянно даваните съвети за откъсване на Румъния от противобългарската коалиция се разбиваха в нейния твърд отказ да сключва отделен мир с България.

Проявявайки добра воля и в отговор на желанието на силите за спиране на военните действия, българското правителство съобщи чрез руската легация, че е готово да изпрати делегати в Ниш да преговарят за сключване на примирие и предварителен мир. Вечерта на 6 юли генерал Паприков и д-р Сава Иванчов получиха наставления от Министерския съвет. Първата им задача бе да направят „всичко възможно за незабавно спиране на военните действия“. В случай, че българските представители бъдеха заставени да подпишат предварителен мир с обозначение на граници, които да имат сила за окончателния мир, те трябваше да се позовават на руското предложение. Ако Сърбия и Гърция биха настояли и на други отстъпки, „без които прекъсването на военните действия е невъзможно“, те бяха упълномощени да дадат добре обмисленото си съгласие с оглед „по-скорошното свършване на войната“. Над всичко бе поставено условието, че „тия граници и отстъпки не са дефинитивни и ще има да бъдат разглеждани и поправяни при сключването на окончателния мир и с една евентуална намеса на великите сили“ [I, 4, 1372, 101—103].

Генерал Вазов предвиждаше, че в Ниш трябва да се очакват изключително тежки условия, за да бъде за дълго обезсилена България. Той призова колегите си да

спечелят „благоволителния неутралитет“ на Османската империя и да отделят Румъния от бившите съюзници. По този начин се придобивала свобода в Македония и Поморавието: „България не е победена, армията ѝ е цяла и неувредима и ако не бе вмешателството на Русия чрез Румъния и Турция, българската армия, след като с нищожни жертви успя да съсредоточи войските си пред очите на противника, беше готова чрез един удар да възвърне отнетото от нея и да ги накара да изгубят туй, което благодарение на угрозата на Румъния те днес спечелиха.“ Министърът на войната бе на мнение, че е жизнено необходимо разрушаването на противобългарския балкански съюз, сплотяван от „общата плячка“ и стремящ се към „нов дележ на България“, като бъде потърсена поддръжката на Русия, Австро-Унгария и Италия, които били длъжни да разберат, че „нещастната България е станала жертва на един добре организиран от съседните държави заговор с цел да ни лишат от плодовете на нашите победи и да възпрепятствуват България да види обединени своите синове“ [I, 6, 2308, 1—9].

Продължаващото вражеско настъпление накара Генадиев да предупреди в окръжна телеграма, че въпреки желанието за поддържане „само отбранително положение... развитието на военните операции и необходимостта от защита могат да принудят нашите военачалници тук-там и те да преминат в настъпление“. За да даде още едно доказателство в полза на своето миролюбие, правителството изрази готовност „веднага да заповяда незабавното спиране от наша страна на военните действия даже и в момента на най-големия успех на нашето оръжие, ако същото направят сърбите и гърците“ [I, 4, 1372, 91]. Горчивият опит от 18 юни бе още твърде пресен.

Военната партия в Гърция начело с крал Константинос нямаше никакво намерение да спира настъплението и „бълнуваше“ за граница, започваща поне от нос Макри на 10 км западно от Дедеагач, обхващаща Гюмюрджина и Скеча и през Неврокоп и Мелник чак до старата българска граница [I, 4, 1372, 96]. Това означаваше пълно изтласкване на българската държава от Македония.

Посланиците в Цариград не бяха в състояние „да изтръгнат признание“ от Високата порта, че нейните войски са преминали границата Мидия — Енос, и твърдяха, че все пак техните постъпки имали известно влияние. Военните наблюдатели обаче доказаха, че турският авангард е вече „почти в Одрин“ въпреки упорито разпространявания слух, че Русия щяла да счита установяването на турците в Одрин като казус бели (повод за война — б. а.)“ [I, 4, 1372, 98].

Нератов убеждаваше Бобчев, че между великите държави било постигнато съгласие да действуват задружно „за бързо сключване на мира, за сдържане Турция в предела Мидия — Енос и за недопускане Румъния да посяга на Варна и други точки, вън от линията Тутракан — Балчик“. Като предварително условие обаче той поставяше започването на преки преговори в Ниш със Сърбия и Гърция за спиране на огъня, а относно мястото на предварителния мир не бивало да се възразява срещу Букурещ. Помощник-министърът знаеше добре, че в Белград и Атина никак не склоняваха „да турят точка на войната, докато България не падне в техните крака и моли за милост“ [IV, 3, 9186, 1—2].

И на 6 юли сърбите и черногорците предприеха пет отчаяни атаки срещу ключовата Баньо чука. Тунджанци настъпиха и заеха източните склонове на Повиен. Македоно-одринци завзеха Бизиковските височини. Но напредването на дясното крило на 4-а армия бе затормозено от гръцкото настъпление срещу нейното ляво крило. Бдинската дивизия се отбраняваше на линията вр. Кавица — Бодинарци и трябваше на всяка цена да удържи десния бряг на Брегалница [II, 5, 40, 462—465]. И най-краткотрайното скъсване на фронта щеше да застраши тила на спасителната Калиманска позиция.

Генерал Савов заповяда „строга отбрана“ без увличане в „никакво настъпление“, докато не се получат подкрепления и бъде осигурен левият фланг на 4-а армия.

Той отбеляза, че вследствие на ударите, понесени пред Калиманската твърдина, спомагателните действия на 5-а армия и подновения натиск към долината на Българска Морава, „противникът, освен че е сломен, но и захваща да се бои вече за своя тил". Когато част от силите на главната сръбска армия щяха да бъдат отвлечени на север, тогава могло да се премине в настъпление по целия фронт на 4-а армия [II, 5, 40, 449—451]. Засега генерал Диков бе длъжен да се погрижи за собствения си гръб.

Имайки предвид предстоящите преговори за примирие, генерал Димитриев разгада желанието на врага да постигне решаваща победа и създаде „най-лоши за нас условия". Той призова войските на 4-а армия да се сраснат със скалите: „От това зависи съдбата на България. Вие имате 60 000 ножове и стоите на недостъпни позиции... И противникът е страшно изтощен... В случая ще спечели онзи, който е по-упорит." Командуващият, ветеран от Сливница, бе уверен и кратък: „Всичката 4-а армия ще изпълни дълга си пред отечеството и е щастлива, че ѝ се възлагат такива сериозни задачи. Бъдете спокойни..." [II, 5, 40, 449—451].

При сигурен тил генерал Диков обещаваше неговата армия „да се държи не ден, а колкото трябва на победата да дойде". Бдинската дивизия обаче в никакъв случай не биваше да отваря пътя към Брегалница. В 23 ч. той извести щаба на съединените армии за последното си решение: „Още един ден ще остана на заетите позиции, та каквото ще да става... Сега влизам в свръзка с 6-а дивизия, ще дам заповед всички да измрат утре, но да пазят тила ми... Четвърта армия утре ще се бие до последен човек!" Генерал Савов промени направлението на главния удар: „Вие срещу сърбите ще се държите строго отбранително, а гърците непременно ще разбиете, за да им се даде добър урок. Веднъж те разбити, със сърбите ще се справим" [II, 5, 40, 502—511]. Късно вечерта на 6 юли бдинци контраатакуваха и прогониха гърците на юг от Берово.

По-критично бе положението на другото, лявото крило на 2-а армия, където бе изгубена връзката с 11-а дивизия. Генерал Иванов предполагаше, че противникът вече е в Неврокоп. Помощник-главнокомандуващият го предупреди, че до 3—4 дни се очаква прекратяване на военните действия, поради което заетите позиции трябва да се „удържат до крайност и до последния човек": „Това е необходимо и поради невъзможността да се отстъпи без риска да си пръснем армията и да оставим противника да навлезе в столицата без съпротивление." Генерал Димитриев обеща да изпрати на помощ една бригада от 9-а плевенска дивизия, чийто първи ешелон щял да пристигне след 4 дни [II, 26, 183—184].

Средната група гръцки войски настъпваше по двата бряга на Струма, стремейки се да отхвърли 3-а балканска дивизия в Кресненската клисура. Лявата група хвърли всички сили по посока на Берово и Пехчево, за да подаде ръка на сръбските съюзници. Генерал Димитриев вече заговори за поражение на главния противник: „Сърбите са капнали и едва ли ще са способни за някоя особено интензивна борба. Бодрост прочее. Още едно усилие и от Ваша страна (на генерал Иванов — б. а), и ние ще дадем друг обрат на войната... Помнете, няма отстъпление, особено сега, когато, както изглежда, сърбите вчера са били" [II, 3, 26, 225—241]. Гръцкото Главно командуване се стараеше да привлече маневрените войски на 4-а армия към Пехчево, за да облекчи напъна на сръбската армия срещу дясното крило на Рилската дивизия при Баньо чука и кота 1152.

Противоречивите разпореждания на Главната квартира тласкаха 5-а армия ту напред, ту назад. На генерал Тошев пак бе заповядано да се затвърди на заеманата позиция, но същевременно да бъде подготвен за оттегляне, ако 4-а армия напусне Калиманската позиция поради огъването на Бдинската дивизия: „По-нататъшното настъпление ще стане по заповед, ако се наложи от обстановката" [II, 6, 7, 154—155]. На генерал Р. Петров пък бе направо наредено да спре военните действия в участъка пред Цариброд и да предупреди чрез парламентьори сръбските предни постове на

следващата сутрин да дадат свободен път на българските делегати, придружавани от полковник Романовски, като се изтъкне, че „те отиват по искане на тяхното и руското правителство да водят преговори" [II, 4, 23, 195].

Поради пристъпването към преговори с Румъния Генадиев настоя пред Главното командуване „да се избягват с тях (румънците — б. а.) сериозни сблъсквания и да се не предизвикват". Генерал Димитриев обаче бе на друго мнение и заповяда на генерал Кутинчев да оказва „най-енергично съпротивление", ако вражеската конница се опита да премине старопланинските проходи: „Само пред превъзхождащи пехотни сили ще отстъпвате последователно към водораздела на Балкана и сетне към Софийската котловина" [II, 2, 16, 484].

За да потвърди изключителността на съдбоносните денонощия, Фердинанд се обърна лично към войските от действуващата армия, съобщавайки им, че са направени постъпки за спиране на огъня, което щяло „да стане вероятно твърде скоро": „Необходимо е обаче в тези решителни дни да се прояви още едно крайно напрежение, за да не ни завари мирът с някое поражение... България иска да напрегнем всички усилия, за да спасим нейната чест и ние трябва да направим това." Генерал Савов добави назидателно: „При тая крайно тежка за отечеството ни обстановка ние всинца, от редника до генерала, трябва да се проникнем от убеждението и съзнанието, че е предпочитително всинца да измрем, но да не оставим да бъдем победени, защото след едно поражение за българското племе не ще има вече място на Балканския полуостров" [II, 5, 40, 456—458].

Българската армия воюваше със застрашен тил. На 6 юли вечерта турските войски завзеха железопътното кръстовище Кулелибургаз и се насочиха към Одрин. Чак сега властите вдигнаха тревога. Българското население се втурна към старата граница, подгонено от ятагана на аскера и башибозука. На 7 юли сутринта се завързаха престрелки с прикриващите крепостта български разезди. По заповед на Главното командуване 4 000 войници и опълченци с 24 оръдия заеха позиция за отбрана, като оттеглянето бе позволено „само в краен случай" [I; 4, 1390, 147—148]. Вместо да защитят жертвите, генералните консули съставяха приветственото слово за посрещането на Енвер бей.

Седми юли бе един от най-тревожните дни. Гърците заеха Бияз тепе, бдинци отстъпиха, оголвайки фланга и тила на Рилската дивизия, а с това и на цялата 4-а армия. Така възникна опасната възможност за пробив по долината на Брегалница и откъм Чавка в посока на Царево село, където се събираха всички пътища, складове и болници. При всяко наложено отстъпление злото щеше да бъде голямо, а може би и непоправимо. Генерал Савов намери за безцелно по-нататъшното настъпление на Тунджанската дивизия: „Нашето положение е такова, че трябва да скъпим и последния войник. Не трябва хората да се жертвуват без цел, защото ще си изтощим и средствата, а няма откъде да ги попълним за нуждите на решителните минути." Лявото крило трябваше да се държи докрай, инак „положението ще стане критическо" при невъзможността да се отстъпва. В краен случай то можеше „да загъне" и заедно с Бдинската дивизия да заеме позицията вр. Чавка — Лешка — Руен — кота 850 [II, 5, 41, 4—33]. Натам бе отправена и 2-ра тракийска бригада. Част от изоставените позиции бяха възвърнати.

Фердинанд настоя пред генерал Диков да отдели части за направлението Пехчево — Берово: „Вие ще биете и гърците. Последното го искам непременно" [II, 5, 41, 120—121]. За разлика от предшественика си командуващият 4-а армия избягваше да привлича войски за усилване на застрашен участък, а без да ги разкарва и изморява през планини и долини, ги хвърляше в атака на собствения им фронтови участък.

Заповедта за „загъването" на фланга на север от Царево село се видя доста прибързана на генерал Иванов, макар че бе поставена в зависимост от устойчивостта на Бдинската дивизия. В телеграфния разговор, започнат в 1, 35 ч. на

7 юли, генерал Савов му съобщи, че „4-а армия се държи отбранително, а 5-а армия атакува енергично“ изтощените сърби. При успех срещу последните той предвиждаше усилване на генерал Сарафов с части от 4-а армия срещу гръцките войски, проникнали в Кресненската клисура, „за да можем с едно общо концентрическо настъпление в обхват на двата фланга на противника да го унищожим“. И в най-тежките часове генерал Савов не бе напускан от жилавата си вяра, която се предаде и на генерал Димитриев, за да отиде чак в далечното минало: „България пак ще победи!... Да ги поразим на същото това място, гдето преди хиляда години техният Василий Българоубиец погуби тъй жестоко армията на славния Самуил...“ [II, 3, 27, 78—81].

Помощник-главнокомандуващият обаче не прости на предшественика си пренебрегването на 2-ра армия и по-точно на нейния командуващ. Той настоя бдинци да атакуват юнашки гърците и да развият постигнатия частичен успех, за да не бъде прекъсната връзката им с 4-а армия. Още повече, че според него „интервенцията е в пълния си разгар“ и спирането на огъня било въпрос на един—два дена [II, 3, 27, 9—13]. В същото време главната гръцка група в състав от 4 дивизии, равностойни на 4 български бригади, напираше срещу 3-а балканска дивизия в Кресненската клисура, за да излезе в дълбокия тил на 4-а армия.

Гръцките войски подновиха атаките си от Берово и Пехчево по направление на Кавица и Бияз тепе. Полската артилерия не беше още заела огневи позиции, а патроните на бдинци привършваха. Генерал Димитриев предложи Балканската дивизия с енергични действия по десния фланг да отслаби натиска срещу бдинската дивизия, като „само в крайност“ балканци можеха да се оттеглят на линията вр. Руен — кота 1257 — кота 850 — с. Ораново — махала Огняр: „Сега наблягайте на противника сериозно и гледайте да го биете.“ На 7 юли следобед десният фланг на 3-а балканска дивизия бе обходен и застрашен с отрязване от 6-а бдинска дивизия, с което бе поставено под въпрос задържането на Кресненската клисура. След упорит бой бдинци се оттеглиха на линията вр. Ожога — вис. 1650, а сетне и по-назад [II, 3, 27, 74—76]. Така бе изложен както десният фланг на 3-а балканска дивизия, така и левият фланг на 4-а армия, която щеше да бъде принудена да загъне фланга си и да заеме върховете Чавка и Лешка.

Пета армия не бе достатъчно силна, за да изпълни заповедта на генерал Савов да доразвива операциите си в дълбочина. Двудневните рекогносцировъчни боеве показаха, че фронталното настъпление е твърде рисковано. Първа преславска бригада настъпи към вр. Китка и се спусна в долината на Луке, а 3-а дунавска бригада мина реката и напредна по източните склонове на Жютик камък. На свой ред противникът атакува височината Мала Църцория, но бе отблъснат. Началниците на 4-а преславска и 12-а дивизия донесоха, че войниците са изморени от непрекъснатото движение напред-назад в условията на силно пресечена планинска местност — „с даване на големи жертви, без да се добият съществени резултати“, гладни и мокри от дъждовете. Забелязаното пречупване на нападателния порив срещу яко укрепените върхове накара генерал Тошев да разпореди дивизните временно да останат в отбранително положение [II, 6, 6, 72—73], докато се проявеше въздействието на Трънския отряд.

През този ден 3-а армия изчакваше преминаването на делегатите през фронтовата линия, а частите на 1-ва армия получиха заповед да не защищават старопланинските проходи и да се изтеглят постепенно към София, без да стрелят, защото били започнати преговори за споразумение с Румъния [II, 2, 16, 485]. Пред царския дворец чакаха няколко автомобила в готовност да потеглят към Чамкория (Боровец).

През нощта на 7 срещу 8 юли сърбите атакуваха към Голак планина, но бяха отбити. После нападнаха тунджанци на Повиен, обаче и тук не пробиха отбраната. Вечерта бе повéден ожесточен бой с рилци и македоно-одринци. На оръдие останаха

средно по 40—50 снаряда, поради което генерал Савов заповяда да се стреля крайно икономично — „само по живи цели при атаките“. Гърците се възползуваха от принудителната пестеливост и стъпиха на Бияз тепе. Това накара генерал Димитриев пак да призове към упорито удържане на заетите позиции, за да не бъде дадено на врага оръжие при увеличаването на исканията и протакането на преговорите за примирие. Очакваше се противникът да предприеме общо настъпление — сърбите по пътя за Царево село, а гърците по Голак и Брегалница. Командуващият съединените армии издаде директива за преминаване в отбрана с контраатаки и без увличане в преследване [II, 5, 41, 151—155].

Четвърта армия трябваше на всяка цена да удържи линията Чавка — Лешка — Руен. Генерал Диков даде воля на своето красноречие: „Цяла България, нашето скъпо отечество, нашата толкова мила татковина, гледа на вас, герои, и чака с увереност и надежда да излезете гордо из това тежко изпитание. Правдата е на наша страна и Бог е с нас! Да се срещне противникът със силен огън, да се разстрои и отхвърли на нож. Блазе на героите! Тях отечеството ще слави“ [II, 5, 41, 122].

Най-важното бе да бъде изграден непробиваем отбранителен участък между Голак и Руен, защищаван от Бдинската дивизия, подсилена със 7 дружини от 4-а армия. Генерал Димитриев увеличи срока до сключването на примирие на 5—6 дни. Той подчини временно 6-а бдинска дивизия на командуващия 4-а армия. Кресненската клисура балканци отстъпваха „крачка по крачка“, взривяваха мостове и подпорни стени, което щеше да забави гръцкото напредване поне с няколко дни. Единадесета дивизия бе насочена по долината на Места към прохода Предел, за да охранява лявото крило на 2-ра армия и пътеките за Рилския манастир и Демир капу. При отстъпление на дясното крило на 2-ра армия се поставяше под заплаха нейното ляво крило. Ето защо генерал Димитриев не бе чужд на идеята за своевременно оттегляне от Кресненската клисура на позицията Лешка — Руен — Ораново — махала Огняр [II, 3, 27, 160—165]. В Главната квартира проявяваха разбиране към тежкото положение на генерал Иванов, за което неведнъж бе предупреждавал.

По фронта на 5-а армия сръбските войски атакуваха в участъка Мала Църцория — Голеш, водейки демонстративен бой срещу 3-а преславска бригада и 12-а дивизия, за да ударят десния фланг на 12-а дивизия и левия фланг на 4-а преславска дивизия. Главното командуване възложи на отряда на полковник Танев задачата да пази от обход десния фланг на 5-а армия. Генерал Р. Петров докладва, че лявата му Трънска група обърнала в бягство противника от Божица към Свейна чука [II, 6, 6, 76—77]. Всъщност тя не постигна решаващ успех и сърбите пак заплашиха с вклиняване между 3-а и 5-а армия.

Предвид окончателното решение на правителството да не бъде оказвана съпротива „освен само на слабите предни румънски части“ помощник-главнокомандуващият нареди на генерал Кутинчев да остави за охрана на старопланинските проходи „една тънка завеса от слаби пехотни застави, които при настъплението на румънските войски да се оттеглят, без да откриват огън“ [II, 2, 14, 21]. Всички други части на 1-ва армия се съсредоточаваха към София и Костенец.

В 5 ч. на 7 юли парламентьорът се яви пред сръбските предни постове, но никой не го посрещна. Готвеното от дясната Царибродска група на 3-а армия настъпление срещу Пиротския укрепен пункт с употреба на тежка артилерия бе отменено. За това особено настоя полковник Романовски. Четири часа по-късно генерал Паприков телефонира на Генадиев, че лично ще отиде към Желюша и ще опита да влезе във връзка с отсрещната страна. Външният министър съобщи, че били започнали разговори между Русия и Австро-Унгария относно българо-сръбската граница в Македония, като от Виена настоявали Кочани, Щип и Гевгели да останат в българска територия [I, 4, 1372, 104; 1373, 80].

Обобщавайки оценките за стратегическото положение, на 8 юли генерал Димитриев докладва на Радославов, че задържането на 2-ра армия между

Кресненската клисура и Горна Джумая „е твърде проблематично", което пък застрашавало тила на другите армии. Натискът на сръбските войски между 3-а и 5-а армия поставил в опасност техните съобщения към София. Румънските разезди вече шарели около Златица, заплашвайки железопътните връзки с Южна България. Продължаващото вероломно нахлуване от север влияело зле върху бойния дух на сражаващите се в Македония войници от Добруджа и Мизия. Храна имало за още 3—4 дни, а снаряди — за 2—3: „Всичко гореизложено ме довежда до печалното заключение, че ние не сме вече пригодни за малко-много продължителна и сериозна борба и едно спиране на действията час по-скоро се налага, инак можем да дойдем до една велика катастрофа — пълно унищожаване на нашата армия" [IX, 4, 2, 378].

Приемането на преки преговори със Сърбия и Гърция и изпращането на делегати в Ниш направиха „превъзходно впечатление" в Петерберг, където съветваха да се бърза. Русия щяла да защищава българските интереси и след подписването на предварителния мир, надявайки се на австро-унгарското съдействие. Нератов потвърди пред Бобчев, че между великите сили е постигнато съгласие да работят задружно за скорошното сключване на мира, за сдържането на Турция до границата Мидия — Енос и за недопускане Румъния да посяга на Варна и други градове извън линията Тутракан — Балчик. Той увери измъчения пълномощен министър, че императорското правителство било готово отново да си каже думата в Белград и Атина за прекратяване на военните действия, обаче трябвало по-скоро да бъде постигнат предварителният мир в Ниш [I, 4, 1372, 109—112], а не само примирие.

Три румънски армейски корпуса пълзяха безспирно, разрушавайки мостове и железопътни линии далеч отвъд пределите на отстъпената Южна Добруджа. Въпреки „енергичното внушение" на Сазонов „да не се посяга на Варна" те влязоха и в този град, за да го опразнят набързо претършуван. Руското правителство нареди разоръжаването на българския военноморски флот, намерил убежище в Севастопол, „за да не се даде повод на Румъния да протестира и да иска заемането на Варна" [I, 4, 1372, 77].

Добре провереното убеждение на Форин офис бе, че „Румъния ще отиде докрай с нашите противници" [I, 4, 1372, 127]. И наистина на 7 юли вечерта Майореску, след като прие със задоволство „полагаемото обезщетение", отговори на българската молба отрицателно. Румънските войски не могли да бъдат спрени и оттеглени зад Дунав и линията Тутракан — Балчик, докато не бъдат изпратени делегати „да третират за примирие и прелиминарен мир между всички воюващи". Той не признаваше никакъв отделен мир и подхвърли хитро уловката, че в предстоящата конференция за мир щял „да участвува с намерение да действува в безпристрастен и примирителен тон" [I, 4, 1372, 133]. Според пояснението на Фашоти неспирането на нашествието се дължало на румънското задължение към Сърбия и въздействието на руската дипломация пак с оглед съдбата на тази държава [I, 4, 1372, 115].

Генадиев незабавно телеграфира в Букурещ, че българското правителство е готово да преговаря за примирие и предварителен мир. Упълномощените от него делегати пътуваха за Ниш, където щяха да преговарят с представителите на Сърбия и Гърция относно прекратяването на военните действия. Външният министър отново помоли да бъде възстановено движението по железопътната линия Варна — София [I, 4, 1372, 119—122].

Според Начович единствено скорошното сключване на мир могло да спаси Одрин от турска окупация. Високата порта правеше политика на свършените факти. На 8 юли Генадиев остро протестира в нота до Саид Халим против нарушаването на договорно установената граница и кървавите изстъпления над българското население в Източна Тракия. Той поиска незабавно изтегляне на османската армия на международно признатата граница, определена „в общи линии" от великите

сили, така че и „подробностите на тая линия съгласно решението на Лондонската конференция са от компетентността на силите". Министърът на външните работи възложи на Начович да обясни на великия везир, че в международната пограничната комисия България ще прояви „най-приятелски чувства", за да „обезпечи трайни приятелски отношения с Турция" [I, 4, 1372, 128—129].

Едновременно Генадиев изпрати окръжно до легациите в столиците на великите сили, за да изразят възмущение от нахлуването в българска територия, съпроводено от поголовни клания и насилия — „един акт, толкова неоправдан, колкото и неочакван". Българското правителство изказа надежда, че „мъдростта на Портата ще вземе връх над лошите страсти и ще пощади двата народа, създадени да се разбират, от нови патила". Понеже Начович узна, че османските войски ще окупират цялата територия до линията Марица — Одрин вкл., той пожела да напусне Цариград, обаче Генадиев го възпря [I, 4, 1372, 156].

Мисията на българските делегати също не обещаваше успех. След едно унизително денонощно чакане в Цариброд генерал Паприков и д-р Иванчов бяха откарани с автомобил в Пирот и оттам с влак до Ниш, където не намериха никого от противниковите представители. Настаниха ги, или по-право казано, затвориха ги в някакъв забутан хотел под строга охрана, откъснати от света. Пашич отказа да преговаря без своя съюзник Венизелос, с когото вече се срещна в Скопие. Той заяви, че никога няма да допусне отново да се заговори за автономия на Македония. Натоварeният от крал Карол представител полковник Кристеску, заместник-началник на Генералния щаб и официален румънски пратеник към сръбската Главна квартира, изобщо не благоволи да тръгне от Скопие за Ниш [I, 4, 1372, 150].

Нератов не скъпеше обещанията си пред Бобчев. Дипломатическите улеснения за постигане на споразумение с Румъния върху основата, предложена от българското правителство, могли да се предоставят при условие мястото за преговорите за предварителен мир да се премести от Ниш в Букурещ. Лондонската посланическа конференция щяла да разгледа въпроса за колективна постъпка на Европа относно възстановяването на границата Мидия — Енос. Във Форин офис Никълсън също бе възмутен от нарушаване волята на силите, които нямало „да останат със скръстени ръце". Минков надълго разяснява „каква престъпна грешка ще направи Европа, ако позволи България да бъде ограбена от нейните съседи", защото унищожаването на „мира, наложен по разбойнически начин", щяло да пребъде като незабравим идеал. Държавният подсекретар изтъкна, че „силите нямат възможност радикално да изменят положението, създадено от войната", но не биха допуснали България да бъде осакатена. Управляващият легацията направи извода, че великите сили „се лутат в мъгла и не знаят как да се справят с кризата", и одобри пробиващото си път мнение, че Австро-Унгария и Русия трябва да постигнат споразумение с изгледи да бъде възприето и от другите сили [I, 4, 1372, 180—181].

Цимерман обърна внимание на Ив. Ст. Гешов, че румънското правителство е тясно свързано със Сърбия и Гърция, поради което държи да преговаря заедно с всички воюващи страни за възстановяването на мира. Той препоръча сключването на мир, за да бъде парализирано „само по себе си" турското нарушение на Лондонския договор. На държавния подсекретар никак не се нравеше предприемането на колективна постъпка, а предпочиташе да дава съвети, за които Портата хич не искаше и да знае. Пълномощният министър извлече тъжното впечатление, че в Берлин вече смятат България за победена, поради което запита правителството дали е възможна „една сполучлива офанзива против сърбите и гърците": „Излишно е да добавям, че един сериозен военен успех от наша страна ще измени положението в наша полза." Като схващаше, че Румъния се стреми да диктува мира в Букурещ, а Гърция — направо в София, Ризов също потърси спасителен изход в обрат на бойното поле. Румъния бе задължена към своите фактически съюзници [I, 4, 1372,

174—176]. Противниците на България бяха срещу европейска намеса и европейски конгрес, който би преразгледал резултатите от войната.

Посочвайки, че незабавното изпращане на делегати в Ниш и постъпките за разбирателство с Румъния са доказателства за искрено миролюбие, Генадиев предвиди в окръжна телеграма, че разискванията относно сключването на предварителен мир в Букурещ ще отнемат „още няколко време". Той отправи молба до великите сили да помогнат за незабавното спиране на огъня — докато траят преговорите, за да бъде прекратено излишното кръвопролитие. Външният министър за пръв път изказа готовност примирието да се свърже с обща демобилизация [I, 4, 1372, 139].

Привидно смилилият се Майореску обяви на 8 юли, че „при настоящите обстоятелства румънското правителство няма намерение да настъпя върху София", и заповядвало на войските си да останат на заетите позиции, като окупират необходимите за тяхната сигурност „най-близки пунктове" [I, 4, 1372, 116]. Молбата относно железопътното движение не бе изпълнена, за да бъде затруднено снабдяването на сражаващата се българска армия. По този начин румънските нашественици, без да стрелят, помагаха на своите съюзници по бойните полета на Македония.

Майореску бе „щастлив да констатира", че и българското правителство „е въодушевено от същото желание за ускоряване сключването на мира". На 9 юли Генадиев получи неговото заявление, че „румънското правителство счита за прието и вън от всякакво оспорване, че България отстъпва територията, искана за нова граница, с присъединяване към Румъния на градовете Тутракан, Добрич, Балчик и известно число километри на запад и юг". България се задължаваше да събори укрепленията около Русе и Шумен, както и намиращите се на територията между тях и в една зона от 20 км около Балчик, без правото да построява нови. Румънският министър-председател не искаше да лиши Пашич и Венизелос от удоволствието да посочат мястото за преговори относно примирието, но се произнесе категорично, че „за разискванията на прелиминарния мир и сключването на самия мир Букурещ е и най-пригодното място". Той настоя да бъдат определени делегатите за мирните преговори [I, 4, 1372, 193].

От името на своето правителство Генадиев прие предложението на Майореску „разискванията по предварителния мир да станат в Букурещ", а преговорите по примирието да се проведат в Ниш. Българското правителство се надяваше да заслужи „доброто разположение" на румънските управляващи кръгове и произтичащото от него „съдействие за ускоряване на примирието и прекратяването на кръвопролитието" [I, 4, 1372, 311]. За отбелязване е, че още на 9 юли румънското Външно министерство уточни в окръжно до своите легации, че ще бъде поискана нова граница с България, която да започва от Екрене на Черно море, да минава през Кадъкьой на юг от Добрич и да свършва на около 15 км западно от Тутракан [I, 4, 1372, 194].

Надеждите, че великите сили ще заставят турските войски да се изтеглят обратно на границата Мидия — Енос, излязоха напразни. На 9 юли сутринта техните предни части се появиха пред смълчаната крепост. Енвер бей изпрати Халем Али бей при генерал Велчев с искане да предаде града в срок до 16 часа. Буйният комендант отговори с думите на Осман паша за заслугите на крал Карол при превземането на Плевен: „В отворената врата всяка свиня може да влезе." В 20 ч. парламентьорът повтори мисията си, но бе задържан със завързани очи в един форт до 23 ч. След полунощ на 10 юли българските власти и подразделения по заповед на правителството и Главното командуване напуснаха Одрин, което бе съобщено от мюфтията на австро-унгарския консул. Едва в 9 ч. Енвер бей влезе в града начело на бедуинската кавалерия, яхнал камила [V, 20, 237, 1—4]. Крепостта, за която се проляха потоци от българска кръв, бе отстъпена без бой.

С нота от 9 юли до пълномощните министри на великите сили в София Генадиев възнегодува против завземането на Одрин и Лозенград и жестокото изтребление на тракийските българи и зачака нетърпеливо отзвук на съчувствие, което не бе окуражаващо. Най-напред във Вилхелмщрасе вдигнаха престорено ръце от непослушанието на Портата и не повярваха в успеха на политическия натиск, „тъй като турците не се стряскат, досега поне, от никакви съвети и увещания, даже и заплашвания". Младотурските водачи, макар да знаели, че Одрин няма да остане турски, щели да се оправдаят, че „цяла Европа ги гони оттам" [I, 4, 1372, 184]. Те трябваше да почувствуват, че силите нито блъфират, нито пък биха си играли с една морска демонстрация.

И барон Чирски не можа да зарадва Салабашев, понеже „не знае кой ще пропъди турските войски от Одрин". Младотурският комитет не се боял от европейска демонстрация. Той смяташе, че „за България не остава друго, освен да побърза да сключи мира веднага", всяко забавяне щяло да й влоши още повече положението. Сан Джулиано се радваше на посредническата роля, поета от италианската дипломация, обаче бе сигурен, че „Румъния не ще се отдели от Сърбия и Гърция при сключването на мира". Той не вярваше, че силите ще настояват единогласно за опразването на цялата територия, окупирана от турските войски [I, 4, 1372, 283—285].

Дори духовният баща на Лондонския договор сър Едуард се чудеше дали Европа ще отиде по-далеч от морска демонстрация, ако Портата „не преклони глава". Той обезсърчи Минков с твърдението си, че „Европа не може да наложи спирането на военните действия", защото не желае да прибягва до пряка намеса. Държавният секретар също препоръча час по-скоро воюващите страни да седнат около зелената маса на преговорите, макар противниците на България да искаха „предварителни гаранции". Предложението на Генадиев за примирие с демобилизация направи „най-добро впечатление" и на Пишон, но по думите на Станчов покровителствуваните от Франция гърци „са още вироглави". Ето защо се налагало ухажване на Румъния [I, 4, 1372, 279—284].

Виждайки в Германия най-влиятелната сила на Босфора, на 10 юли Фердинанд се обърна към Вилхелм II с молба да спре турското нашествие, предприето „против всяко международно право", и да подкрепи България за незабавно сключване на примирие и мир с другите балкански държави. Кайзерът отговори с общо пожелание за най-скорошен мир и обеща да съдействува, защото бил за „възстановяването мира на Балканите и с това в Европа". Късно вечерта царят прие представителите на великите сили в София и чрез тях отправи апел за помощ срещу очертаното с пожарища и кланета турско нахлуване [IX, 14, 35, 200—201; 17, 6, 1011—1013]. Посланическата конференция в Лондон обаче чакаше безмълвна. Силите се интересуваха повече от статуквото в Мала Азия и Близкия изток.

Николай II телеграфира на Фердинанд, че съжалява за злочестините, сполетели България „от една война, която се почнала въпреки предупреждението му". България трябвало да бъде готова на тежки жертви при преговорите в Ниш: „Интересите на българския народ ми са близки до сърцето и аз няма да допусна чрезмерното му унижение и намаление." В тесен кръг от приближени обаче императорът бе откровен: „България получи туй, що заслужаваше." Усетил коварната двойственост, Фердинанд се оплака на Неклюдов: „Нанстина ние имаме грехове, но греховете ни не са толкова големи, за да бъде България тъй жестоко наказана." Пешев записа в дневника си: „Отникъде още няма кой да простре ръка за помощ на България. Няма ли Бог да спаси България?!" [IV, 1, 16, 125; I, 7, 75, 69]. От враговете и нейните лоши политици.

Руското правителство призова правителствата в Белград, Атина, Букурещ и Цетина да спрат военните действия по време на преговорите за мир. Румъния била взела своята част от плячката и засега нямала апетит за повече, но на Паприков и

Иванчов трябвало да се дадат пълномощия да преговарят и с нейни представители. Великите сили разменяли мисли как да въздействуват в Цариград. В знак на протест Гирс не посещавал дипломатическите приеми. Начович докладва, че посланиците съветвали по-скоро да бъде сключено примирие със Сърбия и Гърция [I, 4, 1372, 286].

Военните аташета от Виена и Берлин донасяха и някои ободряващи вести. Полковник Ив. Тантилов изчисляваше сръбските загуби на 30 000 души, духовете в Белград били потиснати и надеждите се възлагали на Румъния и Османската империя, чиято решаваща военна намеса щяла да застави България да приеме всички условия за мир. Освен за Македония ставало дума за Видин, Кула, Цариброд, Трън и Сливница! В Атина обаче настроението се поддържало все още войнствено и настъпателно. Полковник П. Ганчев настояваше да се търси закрилата на Австро-Унгария, особено след като Румъния е териториално задоволена. Тогава българската армия можела свободно да действува срещу Сърбия и Гърция, още повече, че Русия не успяла да наложи примирието [I, 4, 1372, 300—301].

Според Пашич българските делегати в Ниш били длъжни да почакат „още няколко време", докато той се разбере с Гърция и Румъния относно условията за примирие. Генерал Паприков схващаше, че враговете на България искат да печелят време за съгласуване на военните операции и дипломатическите ходове. Вечерта на 9 юли Хартвиг телефонира, че делегатите на Сърбия, Гърция и Румъния били на път за Ниш, но румънското правителство заявило, че тъй като българските представители нямали пълномощия да преговарят с полковник Кристеску, то предлага срещата да се състои в Букурещ. Генерал Паприков отговори, че ако румънският делегат пристигне в Ниш, преговорите ще започнат веднага, като едновременно бъдат поискани необходимите пълномощия. Той прозря играта на протакане, обаче нямаше на кого да се оплаче, освен на руския консул [I, 4, 1390, 62—63]. Черна гора изобщо не изпрати делегат.

Още на 10 юли сутринта Генадиев осведоми Майореску, че българското правителство упълномощава своите делегати да преговарят за примирие и с румънския делегат. Той помоли да бъде признато това качество на българските делегати, за да могат незабавно да влязат в изпълнение на функциите си преди получаването на формалните книжа. Външният министър предаде съгласието конференцията за мир да бъде проведена в Букурещ. Той пак повтори молбата да се спре напредването на румънските войски и да бъдат оттеглени от околностите на София. Вечерта Майореску отговори положително относно преговорите в Ниш по военните мерки, предшествуващи преговорите за сключване на предварителен мир [I, 4, 1372, 325—328], но за толкова желаното спиране на нашествието не каза и думица.

Либералското правителство влагаше прекалено смели надежди в поведението на Румъния, опитвайки се да я превърне от унищожителка в спасителка на България. Генадиев прибързано направи извода: „Преговорите ни с Румъния вървят по-успешно, отколкото се предполагаше." Това оптимистично настроение се дължеше на сведението, че на 10 юли крал Карол телеграфирал на монарсите на Гърция, Сърбия и Черна гора, „като дал да се разбере, че Европа няма да позволи едно много голямо намаление на България". Наричайки „безполезно и опасно" по-нататъшното проливане на кръв, кралят предложил незабавно спиране на бойните действия и всякакво по-нататъшно напредване [I, 4, 1372, 385]. Нищо не бе споменато за тежките условия на „победителите".

Паприков и Иванчов страдаха под гнета на кресливите съобщения в сръбските вестници за „победи от Дунав до Вардар", изпивайки до дъно горчивата чаша на националното унижение. Белградското правителство подхвана „една много грубо скроена игра", пазейки се от най-малкото подозрение в отделни преговори, и отказваше да изпрати делегати преди гръцките: „Сърбия и Гърция подължават да бъдат напълно солидарни помежду си... Румъния действува в пълно споразумение

със Сърбия и Гърция." Надеждата бе да се отдели Румъния от тях с помощта на Австро-Унгария. Но противниците на България се стремяха да наложат своите искания, докато продължават военните действия, защото ако те биха спрели, то спорните въпроси щяха да се разискват при променени условия и с намесата на великите сили. Най-трудно бе прокарването на клауза в предварителния мир за бъдеща ревизия на начертаните според него граници при сключването на окончателния договор [I, 4, 1372, 303—307]. Предположенията за възникване на недоразумения в противобългарската коалиция не се оправдаха.

Погазвайки дружеските съвети на посланиците в Цариград, османската конница навлезе и в старите пределите на българската държава, като подложи на огън и меч всичко българско. Главното командуване поиска от правителството да направи най-бързи и енергични постъпки за спиране на опустошителното нахлуване, защото неговите потресаващи последици ще се отразят отрицателно върху бойния дух на войниците от Тракия. Генадиев отново повтори молбата в нота до пълномощните министри на великите сили и в окръжно до българските легации в техните столици [I, 4, 1372, 311—312]. Младотурското правителство си правеше оглушки.

Посланиците в Лондон чакаха инструкции от своите правителства, създавайки впечатлението, че никак не ще бъде лесно да бъдат принудени турските окупатори да се оттеглят на границата Мидия — Енос. Малцина предвиждаха бърз успех на една европейска интервенция в името на „авторитета на Лондонския мир". Британското правителство държеше сметка за многомилионното мюсюлманско население в Индия и Египет. Според Минков обаче Великобритания бе „единствената между силите, която не е наклонна да експлоатира настоящата балканска криза за егоистични цели", а това оставяло „известен простор за чувство на справедливост и дава основание да се надяваме, че когато условията за мир, уговорени от воюващите страни, стигнат до силите, ние можем да разчитаме на значителна английска поддръжка" [I, 4, 1372, 353].

Както успокояваше Станчов, всички сили били съгласни, че границата Мидия — Енос трябва да бъде възстановена, обаче още не било решено „по кой начин да се действува". Погледите се отправяха предимно към Русия. Пишон влияел в Атина и Белград да възприемат румънското становище — примирие в Ниш, мир в Букурещ. Последният обаче подлежал на ратификация от силите. В същото време Ризов съобщаваше, че Франция и Германия са против морската демонстрация. Най-ефикасното средство „за вразумяване на турците" според Сан Джулиано било постигането на по-скорошен мир, като Румъния „принуди" Сърбия и Гърция да спрат огъня. Крал Константинос отново се закани, че ще диктува мира само на полесражението, където България трябва да се признае за „напълно победена". По сведения, добити от Салабашев, армиите на Сърбия и Гърция щели да продължат общото настъпление с всички свои сили, за да влязат по-скоро в София [I, 4, 1372, 350—352]. Никак не бе лесно на Генадиев да засече и прецени противоречивата информация на още по-противоположните източници.

Като се възползува от гръцкото настъпление, сръбското Главно командуване прехвърли 4 дивизии от Щипско към фронта срещу 5-а армия. Съединените сили на Сърбия и Гърция се стремяха да обхванат фланговете на разположението на 2-ра, 4-а и 5-а армия, след което с концентрично движение в посока Дупница — Диканите — Радомир и Босилеград — Трекляно — Радомир да обкръжат и трите български армии или поне част от техните войски, преди да успеят да се укрепят на Коньовската позиция. Този широкообхватен стратегически замисъл бе разгадан от генерал Савов и доложен в Главната квартира. Командуващият посочи, че 4-а армия, макар и застрашена от съвместните действия на противника, трябва да подължи боевете на заетите здраво позиции: „Сега е много късно да се предприеме каквото и да е отстъпление" [III, 6, 2, 861].

Генерал Димитриев се съгласи на 9 юли, че положението е наистина такова, каквото го „рисува" генерал Савов. Съединените армии можеха да останат на удържаните позиции, но тилът им трябваше да се разчисти от обози и излишни тежести: „Във всеки случай заповедта за отстъпление ще остане в сила, само че ще докладвам на Негово Величество отлагането изпълнението ѝ на един—два дена." Отстъплението щеше да влоши още повече продоволствието. И без това дажбата бе половин хляб на ден [III, 6, 3, 231—233]. Твърдата воля на генерал Савов обещаваше да поправи поне отчасти грешката му от 16 юни.

И на 9 юли сръбските войски атакуваха Тунджанската дивизия при Повиен и опълчението на Церските височини, но бяха отхвърлени в безредица назад. Четвърта армия водеше успешни боеве на запад срещу сърбите и на юг срещу гърците, но Бдинската дивизия отстъпи Руен, излагайки на заплаха нейния ляв фланг. Генерал Диков не обузда негодуванието си пред генерал Иванов: „Какво е това нещастие? Ние сме добре. Сърбите са разбити и утре можем да разбием и гърците. Моля, дайте заповед веднага да се спре движението и Руен отново тази нощ да се заеме" [II, 5, 41, 295—298]. Командуващият 2-ра армия бе приковал вниманието си в друга посока, защото се опасяваше от гръцко настъпление през Разлог и Предела към Горна Джумая.

Неговият колега от 4-а армия се канеше да изтегли части от бойната линия и да ги хвърли на юг, но „дума не може да става за отстъпление". Той изчакваше Тунджанската дивизия да овладее изцяло Повиен и после да отдели сили за проваляне на гръцкия обход. Генерал Савов имаше друг план — Тракийската и Бдинската дивизия да атакуват гърците във фланг и „да ги сбият към Струма". Той заповяда възвръщането на Руен и задържане на позициите до пристигане на подкрепленията: „Това постигнато, за друг ден ще комбинираме нещо сериозно, за да нанесем едно решително поражение на гърците" [II, 5, 42, 1—2].

Генерал Иванов допускаше „за днес" балканци да се удържат, но ако противникът продължеше безспирно да настъпва против техните флангове, възможно бе да се оттеглят към изхода на Кресненската клисура. С отстъплението на 11-а дивизия обаче се правеше уязвимо положението на цялата действуваща армия, понеже се откриваха посоките към Самоков, Костенец, Банската долина, Пазарджик и Пловдив. Ето защо генерал Димитриев заповяда да се напрегнат всички сили, за да не бъде позволено на врага да напредне на север от Разлог. В Самоков ускорено се съсредоточаваха 8 дружини със задача да пазят проходите на Родопите. От Балканската дивизия се образуваха застави за охрана на прохода Предел между Разлог и долината на Струма, а 11-а дивизия пое защитата на посоката Якоруда — Лъджене [II, 3, 27, 196].

Помощник-главнокомандуващият мислеше и за най-лошото. Опасявайки се от неспирното гръцко настъпление по Струма и към Брегалница, в 12,30 ч. той разпореди армиите да бъдат готови за отстъпление на позицията Дупница — Кадиин мост — Коньово — Крекляно. Пътищата трябваше да се освободят от обозите, за да може оттеглянето нощес да се извърши в ред. На всеки войник бе раздадена суха храна, впрочем топла не бяха вкусвали от месец. Генерал Савов възрази против „преждевременното отстъпление", понеже положението по десния бряг на Струма „съществено се поправя", а и противникът бил страшно изтощен. Той възнамеряваше да атакува гърците с лявото крило на 4-а армия и да им нанесе решително поражение. На 2-ра армия се възлагаше да заеме само участъка по левия бряг на Струма. Командуващият съединените армии искаше снаряди, патрони и хляб. Генерал Димитриев склони да бъде отбранявана линията Осоговската планина — вр. Лешка — вр. Руен — Абраново — махала Огняр — прохода Предел, още два — три дена, когато ще пристигнат подкрепленията в Самоков и Гориа Джумая [III, 6, 2, 485—486]. Оттеглянето на армията бе отложено до нова заповед.

Особено непримиримо се обяви срещу отстъплението генерал Вазов, който припомни решението на Висшия военен съвет да бъде удържана Осоговската

планина. Той се отнесе направо до царя и изпълнението на горната заповед бе отложено с 4—5 дни. През това време министърът на войната посети щаба на 2-ра армия, за да се убеди лично в нейното тежко положение — без храна, боеприпаси и планинска артилерия срещу цялата гръцка армия, но и да изтъкне: „Изходът на войната сега зависи от 2-ра армия." Генерал Иванов сподели огорчението си от генерал Савов: „Тоя човек просто поиска да ме погуби, за да компрометира спечелената слава при Одрин." После министърът мина през Кюстендил и чу със собствените си уши от генералите Савов и Тошев, че войските им „няма да шавнат" [X, 6, 11—15]. Докладът в София успокои донякъде Главната квартира.

Командуващият съединените армии се стремеше и 2-ра армия да влезе в негово подчинение, която идея взе да внушава и на Главното командуване. Той използува загубата на Руен, за да засили недоволството срещу генерал Иванов като разколебан във възможността на успешен изход от боевете. По негово настояване генерал Димитриев изнесе една назидателна лекция на командуващия 2-ра армия, отбелязвайки, че „гърците са много по-уморени от нас и задържането им не е толкова мъчна работа". Той дебело подчерта, че не бива да се дават аргументи на противника „да ни счита за победени и омаломощени" точно когато ще бъдат започнати преговори за примирие и мир. Помощник-главнокомандуващият нареди на генерал Иванов да влезе в най-тясна връзка с генерал Савов и да уговорят как ще се заеме и отбранява позицията в долината на Струма, южно от Горна Джумая, която да бъде удържана до пристигането на дружините от 1-ва армия: „Бодърствувайте следователно още малко и недейте компрометира цялото ни положение с Вашето отстъпление." Командуващият с основание се засегна от натякването, „като че ли аз нарочно искам да компрометирам положението". Той твърдеше, че „с изпущането на Руен положението не е компрометирано за успешните действия на 4-а армия" [II, 3, 27, 231—235].

Рано сутринта на 9 юли противникът отстъпи пред фронта на 5-а армия Любатската височина, вр. Мечит и Милевската планина, последната завзета от Босилеградския отряд, насочен към Мусул. Преславци овладяха вр. Дукат, а 2-ра дунавска бригада от Трънската група обърна в бягство врага, отстъпващ от Божица към Цвейна чука [II, 6, 6, 78—79]. Желанието за проникване в долината на Българска Морава се разпали с нова сила.

Генерал Р. Петров защити мнението, че директивата за оттегляне не важи за неговата армия, която „в никакъв случай" не бива да напуска заеманите позиции на линията Ком — Джорджева глава — Клисура — Цветков гроб — Милевска планина, откъдето при благоприятен случай би могла да застраши съобщенията на врага. Единствено тежките оръдия се изтегляха на Сливнишката укрепена позиция. Всъщност главната заплаха произлизаше от румънската армия, макар генерал Димитриев да успокояваше, че се водели преговори за примирие и мир, поради което окупаторите щели да опразнят българската територия с изключение на Южна Добруджа [II, 4, 23, 333; I, 11, 4, 98].

„Топъл лъч беше сгрял сърцата на войниците" от 4-а армия, виждайки, че сърбите, отчаяни от неуспехите си, се готвят за отстъпление, но „всичко излезна илюзия". Още в 4,30 ч. на 10 юли сръбските войски се втурнаха в атаки срещу Рилската дивизия и особено срещу нейния ляв фланг. Сръбското Главно командуване се стремеше да прикове, колкото е възможно, повече български сили по двата бряга на Брегалница, за да се съсредоточат и устроят гръцките им съюзници. Ударът бе насочен отново по пътя за Царево село. В 14 ч. приморци и варненци дочакаха сърбите на стотина крачки и минаха в контраатака на нож. Вражеските войници не издържаха, обърнаха гръб и побягнаха, преследвани с нож и огън — „величествена и ужасна" гледка [II, 5, 42, 57—59]. Този път Брегалница, макар и непридошла, пак се оказа достатъчно дълбока.

Озлобени от твърдата съпротива, сръбските и черногорските войски се нахвърлиха да мъстят на беззащитното българско население в долините на

Брегалница и Вардар. Десетки села бяха опожарени, стотици „бугараши“ и набедени „комити“ бяха изтезавани и убити. Осоговската планина се изпълни с измъчени бежанци. Старият войн генерал Диков писа просълзен: „На път за България от бежанците са измрели доста. Има случаи, когато майки са захвърляли току-що родени деца. Голяма мизерия цари между тия клетници от разен пол и от разна възраст. Често се виждат майки с деца да пристъпят едвам и да плачат. Много старци и баби образуват опашката на тези шествия, в които хора, добитък и коли дават покъртително зрелище за ужасите на войната. Тероръ, що са успели да всеят гърци и сърби, дълго време ще упражнява пагубно влияние върху бъдещето на българския народ. Особено жестоки са били гърците. Едно силно поражение на гърците е от най-належаща необходимост за България по много съображения. Честта на България от страна на сърби и черногорци е запазена, но трябва да се приготви и нанесе час по-скоро големият удар на Гърция“ [I, 4, 1373, 209—214].

Предните части на Тунджаиската дивзия завзеха гребена на Повиен, а македоно-одринци стъпиха на връх Цера. Но Руен остана в гръцки ръце поради фланкиращия огън от кота 1900 и недостигащата артилерия. Успехите на 4-а армия щяха „да се сведат на минус“. Генерал Савов изрази с едно изречение създаденото трудно положение в тила на 4-а армия: „Ако генерал Сарафов бъде сбит, Вашето (на генерал Диков — б. а.) положение може да стане безизходно.“ Бдинската дивизия трябваше да съдействува срещу фланга на обхождащия потивник и да не му даде да напредне повече „нито крачка“. Другото зависело от самите балканци, които „да се окопаят и там да измрат до един“ [II, 5, 42, 92—93].

Първите пресни подкрепления за 2-ра армия се очакваха в Горна Джумая на 11 юли, като за два — три дена се предвиждаше да се съсредоточат 10 дружини в долината на Струма и 3—4 дружини в Самоков и по Рила, което обещаваше „да заздрави силно положението“. Генерал Димитриев взе да вярва, че дори би могло да се премине в настъпление, но за това бе необходимо да се употребят и последните усилия за задържане на заеманите позиции: „Само това ще ни създаде онова благоприятно политическо положение в преговорите, което няма да накърни честта и достойнството на България“ [II, 3, 27, 259].

На 10 юли Главното командуване сформира Западнородопския отряд (11-а дивизия, допълващи, опълченски и доброволчески части), който получи задачата да заеме проходите на водораздела между Места и Марица, да прикрива Южна България от гръцко нашествие, като охранява преди всичко железопътната линия Пловдив — София, и да заплашва тила на противника чрез внезапното настъпление. Началникът на отряда генерал Делов се подчиняваше направо на Главната квартира, но бе задължен да поддържа постоянна връзка с командуващия 2-ра армия. На Самоковския отряд, съставен от 6 дружини на 9-а плевенска дивизия, бе поверена защитата на проходите през Родопите и Рила от Белмекен до Царев връх, като „при всеки удобен случай минава в най-решително настъпление с цел да действува на фланга и в тила на противника“. Началникът на отряда генерал Сираков се подчиняваше на генерал Иванов [II, 3, 27, 262—265].

Състоянието на 2-ра армия стана със закъснение основна грижа на Главната квартира. Царят се обърна към нейните войски с призив „да положат още няколко славни усилия, за да задържат на всяка цена позициите си, защото всяко най-малко отстъпване назад не само ще забави сключването на мира, но може да попречи на България да излезе с чест от сегашната гигантска борба и да ѝ попречи да събере всички плодове от победоносната ѝ война против Турция, придобити с такива усилия и жертви“. Генерал Иванов прибави, че неговите войници ще докажат своята непобедимост: „Възрадвайте България, която простира ръце към вас, да ѝ дадете тази утеха, като не допуснете противникът да пристъпи ни крачка повече“ [II, 3, 27, 299].

Предвид „критическото положение“ и неизвестността на изхода от боевете, водени от 2-ра армия, генерал Савов заповяда 5-а армия да бъде подготвена за

оттегляне на една естествено силна позиция по Коньовската планина от пътя Кюстендил — Радомир по височината Поповица [II, 6, 6, 81; 7, 167—169]. Артилерията пак се изтегли на старите си позиции, обозите се лутаха „надоленагоре“, което не можеше да не подрони бойния дух на войниците.

Войната е изключително сложно обществено-политическо явление с твърде много неизвестни. Противоречивите настроения във висшето комадуване се дължаха не само на трудно разгадаемите насрещни ходове на врага, но и на бързата промяна в собственото военно-стратегическо положение. България бе изправена, но не и коленичила, срещу пет държави, съюзени в общия си стремеж да я орежат, разпокъсат и отстранят като фактор на Балканите. Никой военен наблюдател не можеше да допусне, че точно когато румънските нашественици се появиха пред вратите на София, османската армия влезе в Одрин и Лозенград и прекрачи старата граница, а бившите съюзници се стремяха да заграбят цяла Македония, в българската Главна квартира ще узрее замисълът за контранастъпление. В тези страшни за България дни и нощи надеждата бе единствено в нейните войници, подофицери и офицери, които, ако и да не бяха в състояние да поправят грубите грешки на политици и генерали, то поне трябваше да спасят каквото още би могло да бъде спасено.

ЗАЩО НЕ БЕ ЗАВЪРЗАН „ЧУВАЛЪТ“ В КРЕСНЕНСКАТА КЛИСУРА?

Гръцкият крал заяви на 4 юли пред кореспондента на „Нюйорк Хералд“: „Аз ще изтрия от списъка на цивилизованите народи това варварско племе — българите!“ [IV, 5, 50, 15—16]. Неговите войски унищожаваха всичко българско по пътя си в Южна Македония, артилерията обстрелваше болниците въпреки флага на Червения кръст, надпреварвайки се в кланетата и разрушенията, вършени от османските завоеватели в Южна Тракия. В Атина бе изсечен медал с образите на Константинос и Василий Българоубиец, напомняйки за историческата приемственост между двамата монарси. Главозамаяният нов „Българоубиец“ не искаше и да чуе за примирие, мечтаеше да диктува предварителния мир на барабан ако не в София, то поне в нейните околности. Неговите генерали дори си въобразяваха, че могат да върнат България в границите ѝ отпреди Съединението през 1885 г., защото Източна Румелия подслаждаше техните византийски апетити [VIII, 273, 1090].

Подгонени от безпощадността на меча, хиляди бежанци потърсиха спасение в ядрото на българската държава. Боси, голи, гладни и изтощени от безсъние, те задръстиха пътищата и изпълниха училища и палатки. Централната комисия за бежанците под председателството на М. Сарафов с мъка успяваше да им предостави най-необходимото. Народното събрание гласува 500 000 лева за първа помощ. Главното тилово управление отдели брашно въпреки недоимъка на фронта [I, 2, 3020, 1—3].

Генадиев подтикна на 11 юли генерал Паприков да настоява „всячески“ за незабавното преустановяване на военните действия, надявайки се на подкрепа от румънския делегат. Той се довери на сведенията относно възникнали напоследък недоразумения между Гърция и Сърбия за владеенето на Гевгели и Дойран: „Ако намирате за възможно, постарайте се по един ловък начин да се опитате да внушите на сърбите, че техните и нашите интереси изискват да се не изтощаваме взаимно в полза на Гърция.“ Българското правителство изрази готовност да изтегли своите войски от сръбска територия, ако същото стори и сръбската армия, та дори и без тази насрещна стъпка. И пак се потърси изход на север: „Преговорите ни с Румъния вървят по-успешно, отколкото се предполагаше“ [I, 4, 1372, 385—388]. Сръбските предни постове обаче изобщо не пропуснаха към Ниш дипломатическия куриер, носещ формалните пълномощия за преговори и с румънския делегат. Между

съседите на България наистина съществуваха противоречия, но срещу нея разпереният пръсти се свиваха в юмрук.

Либералското правителство разчиташе на дадените в Атина и Белград английски съвети за умереност. Във Форин офис бяха наясно, че „главната спънка за преустановяване на военните действия иде от страна на Гърция и че прекалените претенции на последната съставляват най-сериозна опасност за преговорите за мир". Балканският комитет под председателството на лорд Ноел Бъкстон сметна за необходимо да подеме отново идеята за автономия на Македония, което се посрещна с горещо одобрение от Минков: „Ние всички ще предпочетем подобно разрешение пред риска да загубим чисто български земи." Той поиска да бъдат гарантирани „културно-националните права на народностите в Македония" [I, 4, 1372, 401]. Сър Едуард обаче се съмняваше дали това предложение би могло да се приеме от „европейския концерт".

Във Вилхелмщрасе не бяха склонни да правят нови постъпки в полза на примирието. Елинофилът фон Ягов забеляза на Ив. Ст. Гешов, че противниците на България държали заедно със спирането на огъня да бъдат нахвърлени „в общи черти" условията на предварителния мир. Високата порта не се вслушвала в предупрежденията на великите сили и „на своя глава погрешно" нарушила границата Мидия — Енос, но нали „Турция била във война с България". Пълномощният министър с основание възрази, че Портата не е обявявала война, завършвайки обезверено: „Излишно е да добавя, че турците едва ли ще се стреснат само от такива академически съвети и увещания, а оттук (Берлин — б. а.) друго не може да се очаква засега" [I, 4, 1372, 402—403]. И за в близко бъдеще.

И в Париж Станчов тропаше по вратата на всеки, който би могъл да помогне с нещо, и всички го уверяваха, че „действуват най-енергично". Сърбите се стремели да победят при Калиманци, а гърците — да влязат в Пловдив. Пишон не изключваше възможността да бъде даден мандат на Румъния за опразването на Източна Тракия от турските окупатори. Изволски прибави, че Русия могла да действува и сама, но посланическата конференция в Лондон решила „засега само обща колективна акция по дипломатически път". Събеседниците на Станчов не виждаха „как може да се принудят турците да отстъпят". Сазонов пък се оправдаваше, че Съглашението било за принудително въздействие, обаче Тройният съюз не се съгласявал на задружни постъпки в тази посока [I, 4, 1372, 406—408].

Саид Халим паша има безочието да отговори на Генадиев, че границата била пресечена от няколко патрула, намиращи се под заповедите на главнокомандуващия. В същото време Енвер бей държеше речи пред офицерите в Одрин, че скоро щели да настъпят в „Стара България". Дори Начович трябваше да признае, че „труците от телеграми не разбират", схващали ги като „комплименти". Генадиев не се умори да търси помощ в добрата воля на силите [I, 4, 1373, 31—33]. Турското нахлуване, както и румънското влияеха тревожно върху духа на българските войници от Добруджа, Мизия и Тракия, загрижени за съдбата на своите близки.

Макар Балканският комитет да свика протестно събрание в Лондон срещу кървавите турски изстъпления над тракийските българи, посланиците още „почти нищо" не бяха решили, а се допитваха до своите правителства. На 12 юли Минков призова силите да преминат от даване на доброжелателни съвети към чувствителен натиск, но Никълсън намекна, че „европейският концерт" не е единодушен, „някои сили, особено Русия, са готови да отидат по-далеч от другите". Гърция и Сърбия отказвали да сключат примирие без предварителен мир [I, 4, 1373, 22—25].

В противоположност на руското твърдение Берхтолд уверяваше Салабашев, че австро-унгарската дипломация внушава на Портата оттегляне на границата Мидия — Енос, обаче „много крутите мерки против Турция" заплашвали да предизвикат вътрешни смутове. Той поискал чрез пълномощните министри в Белград и Атина

незабавно прекратяване на военните действия и заявил, че „Австро-Унгария няма да допусне, щото България да бъде твърде много намалена и отслабена". Когато граф Тарновски убеждаваше цар Фердинанд в „добрите намерения" на Хабсбургската монархия, той се тросна сърдито: „Докато вие ми помогнете, ще ме удушат" [I, 4, 1373, 409].

Майореску желаеше не толкова да постигне спиране на огъня, колкото с поканата от 11 юли да докара делегатите на воюващите страни в Букурещ, за да обсъдят прелиминариите (предварителните условия) и да сключат мир. На следващия ден той поиска да бъдат назовани имената на делегатите. Фашоти твърдеше, че тогава „Румъния не ще се поддаде на играта (на Сърбия и Гърция — б. а) да окупира София". Той бе на мнение българските делегати веднага да тръгнат за румънската столица, където трябвало да направят всичко възможно и невъзможно за спечелване доверието на домакините, защото „по този начин е възможно да се отдели Румъния от Сърбия и Гърция, ако те предложат тежки условия за България" [I, 4, 1372, 415]. Това от немай-къде бе и надеждата на либералското правителство. Румънската конница пасеше по Софийското поле.

Залъгвани по най-детински начин, българските пратеници в Ниш вече пети ден чакаха появяването на противниковите представители. Генерал Паприков пак дойде до извода, че разиграването цели добиване на още някои решителни успехи на бойното поле. Генадиев изрази негодуванието си в окръжна телеграма до българските легации в столиците на великите сили: „Туй издава злата воля на сърби и гърци и доказва, че нашите противници умишлено искат да протакат" [I, 4, 1373, 30].

Фронтовият обръч около България продължи да се затяга. Румънските войски се съединиха със сръбските при Белоградчик, сръбските с гръцките — при Пехчево, като последните напъваха през родопските проходи да подадат ръце на очакваните румънски части в Пазарджик и турските в Пловдив. Сръбските и черногорските полкове не преставаха да си разменят нощни и дневни атаки с Рилската дивизия, поддържана от опълчението. Тракийци водиха и на 11 юли бой с гърците за вр. Голак, а 15 ломски полк ги разби при вр. Занога. Само пред фронта на Тунджанската дивизия разузнавачите наброиха 1750 трупа, най-потресаващото доказателство за ожесточеността на кръвопролитието [II, 5, 29, 33—34].

Героите от 4-а армия изпълниха обещанието си да не отстъпват „нито педя" от заетите позиции до сключване на примирието. Но всяко оттегляне на дясното крило на 2-ра армия по десния бряг на Струма щеше да ги хвърли в беда. Ето защо генерал Диков предложи в случай на отдръпване назад съседната армия да спре на позицията Малко Габрово — Лагодаш. Всяко по-нататъшно отстъпление означаваше принуждение за 4-а армия да се изтегли към старата граница, където отбраната би се водила при много по-несгодни материални и морални условия. Генерал Савов напомни, че врагът е омаломощен от понесените тежки загуби: „Това се ясно вижда от неговите охтичави действия." Той възнамеряваше да укрепи левия фланг на 4-а армия, като го загъне от вр. Лешка, а 6-а бдинска дивизия да заеме участъка Лешка махала — Лагодаш [II, 5, 29, 160—161], при условие, че и 3-а балканска дивизия останеше по десния бряг на Струма.

Командуващият съединените армии все по-често изтъкваше политическата стойност на успехите или неуспехите на бойното поле: „Сега политическото положение е такова, че всяко наше отстъпление ще отдалечи времето за сключване на мира, понеже това ще увеличи надеждите на противника да завземе повече земя. Нека това всички от войника до генерала го знаят!" Генерал Савов заповяда 2-ра тракийска дивизия, като се осигури откъм Пехчево, да промени фронта си, да завземе Занога и да се спусне към десния бряг на Струма, та с енергични и смели действия да допринесе за обкръжаването на вражеските войски. Генерал Диков

отговори, че неговата армия мечтае да премине в настъпление и с нанасяне на решаващия удар да възвърне военното щастие [II, 5, 29, 162—165].

Седемдневните успешни боеве срещу сърби и гърци свидетелствуваха, че оптимизмът на генерал Савов бе „основан на истинското положение на нещата". Ето защо на 11 юли той отхвърли упрека на Главното командуване в „украсяване на положението". Благодарение на неговите бодри донесения бе отложено изпълнението на директивата за отстъпление. Командуващият пак се оплака от оттеглянето на 2-ра армия, заплашващо левия фланг на съединените армии, като им налагаше удължаване или загъване на фланга, за да осигурят тила си [III, 6, 2, 862—863].

Понеже в Главната квартира се занимаваха „с кърпежи на едно разкъсано положение", генерал Димитриев обясни на генерал Савов, че подкрепленията, превозвани по железницата за Кюстендил, са предназначени да усилят дясното крило на 2-ра армия, тъй като гърците, „макар и бавно, но все напредват" [III, 6, 3, 235]. Следователно на генерал Савов не оставаше друго, освен да си помогне сам, като усили 4-а армия с части от 5-а армия.

Първите подкрепления запристигаха в Горна Джумая. Помощник-главнокомандуващият изказа мнение за тяхното съсредоточаване на десния фланг на 2-ра армия, за да премине заедно с левия фланг на 4-а армия в решително настъпление към Руен — Джама, да бъде пресечена връзката между гръцките и сръбските войски и като се отхвърли, лявото крило на гърците да бъде притиснато към Кресненската клисура. Самоковският отряд, в който се включиха и 750 разкаяли се от предателството при гр. Фердинанд, трябваше да се спусне в долината на Места, като освободи Разлог и премахне заплахата за Пловдив и Белово. Западнородопският отряд получи задачата да настъпи откъм Якоруда и Таш боаз: „При енергични действия гръцката дивизия тук може да си намери гробницата... Вземете всички мерки, за да се запазят от пожар боровите гори около Самоков и в Рила" и да не бъде ограбена и опожарена „народната светиня" Рилската обител [II, 3, 28, 27—28].

За да започнеше подготвяната военна операция, трябваше да бъде възстановена връзката между Бдинската и Балканската дивизия „ръка за ръка", а 2-ра армия да удържи на всяка цена и „до последна възможност" позицията си южно от Горна Джумая [II, 5, 29, 60—63]. В Главната квартира взеха прекалено често да споменават името на генерал Иванов.

След като отби атаките на три сръбски дивизии и предотврати опитите им за обхват на фланговете, 5-а армия излезе пред 40 км укрепена линия, чийто център бе естествено силната позиция Султан тепе — вр. Китка. Напредването бе спряно. Генерал Тошев отдели една бригада, която заедно с отряда на генерал Христов води бой около Власина — Колуници. Той изпрати 6 дружини в помощ на 4-а армия: „Защо 2-ра армия не извади цялата си полска артилерия на Лагодаш и не угости гърците здраво?... За отстъпване и дума не трябва да става. По-добре да измрем на линията Големи връх — Руен — Лагодаш, отколкото да допуснеме навлизането в наша територия" [II, 6, 13, 229].

Главното командуване бързаше да завърши прехвърлянето и съсредоточаването на подкрепленията за 2-ра и 4-а армия. На 12 юли в 10,25 ч. бе издадена директива по действуващата армия № 28 за преминаване в решително настъпление на 14 юли в участъка между Струма и Баньо чука. Самоковският отряд със съдействието на Западнородопския трябваше „да се спусне като поток" в долината на Места. Лявата трънска група на 3-а армия имаше задачата „да наблегне енергично", осигурявайки десния фланг и тила на съединените армии, както и защитата на столицата. Генерал Димитриев „апелира към патриотизма на всички български борци от генерала до последния редник, за да се опълчат с последната си енергия и смажат противника": „Сърби и гърци по имеющите се сведения са страшно изтощени. Те напрягат усилия, за да ни нанесат една победа преди подписването условията на мира. Затова най-висшият дълг към отечеството ни

налага и нам да направим такива усилия. От успеха или неуспеха на предстоящия последен бой ще зависи, щото България да излезе с чест от борбата или да остане унижена, омаломощена, като влачи едно жалко съществуване със столетия" [II, 4, 25, 47—49]. Чувството за историзъм и прозорливост, проявено в тези съдбоносни денонощия, би трябвало да се прояви поне месец по-рано.

На свой ред генерал Савов дебело подчерта, че за да бъде нанесен съкрушителен контраудар на гръцката армия, „спасителите на отечеството" от 4-а армия, наградени с по 20 кръста „За храброст" на всяка рота, батарея и ескадрон, не бива да отстъпват „ни крачка назад" от Калиманската позиция. Той намери за необходимо Тракийската дивизия да атакува Бияз тепе — Занога, Балканската дивизия да прикове противника пред Руен, а войските от кота 850 и част от Бдинската дивизия с концентрично движение към тила на врага да го обхванат и окончателно да го отрежат от Руен. Командуващият дори допусна Балканската дивизия да отстъпи с цел да увлече противника, а Тракийската и Бдинската дивизия да обхванат левия му фланг, да го отрежат и отхвърлят към Струма. Втора армия бе задължена да настъпи с центъра си и да отвлече вниманието на противника от направлението на главния удар през Пекляна и Пехчево, където подсилените колони щяха да действуват във фланг и тил [II, 5, 42, 320—322].

Като познавач на тънкостите на военната стратегия генерал Иванов знаеше добре, че „фланговете могат всичко". Той искаше да изземе инициативата на врага в обхождането и обхващането и да му отвърне с обкръжаване: „Отдавна е време вече да накараме противника да си разбие главата в нашата несъкрушима крепост." Генерал Димитриев съобщи ободряващо, че Трънският отряд е и овладял сръбските позиции около Власина и се насочва към Сурдулица и Враня: „Това обстоятелство несъмнено силно ще подобри както стратегическото, така и политическото ни положение. Удръжте се на Вашите позиции, за да имаме време да използуваме ефекта от този успех" [II, 3, 28, 82].

Но гърците вече разположиха артилерията си пред изхода на Кресненската клисура и не пестяха снарядите. Тяхната дясна войскова група завзе Разлог и застраши през Предела българската позиция южно от Горна Джумая. Командуващият 2-ра армия не бе в състояние да изкаже своите съображения по директива № 28, докато „не закърпеше положението" с пристигащите подкрепления. Той разчиташе на настъплението на Самоковския отряд в долината на Места. Гръцката армия напрягаше сили да обходи и десния фланг на 2-ра армия, поради което генерал Савов предложи Тракийската, Бдинската и Балканската дивизия да преминат в настъпление още на 13 юли рано сутринта, като врагът се атакува решително към Занога и се заплаши с обхват откъм Голак [II, 3, 28, 119]. Генерал Иванов не можа да откаже.

На командуващия 2-ра армия омръзна да го упрекват, че „компрометира положението с постоянно отстъпление". Той съобщи в Главната квартира и щаба на съединените армии, че с оглед топографския характер на местностите в района на неговата армия и разположението на противника настъплението ще бъде възможно само чрез обхващане на фланговете, за каквото не достигат силите. Според него главният удар трябваше да се нанесе по десния бряг на Струма в направление на Пехчево, следователно подкрепленията трябваше да усилят преди всичко десния фланг на 2-ра армия. Генерал Иванов предпочиташе не да атакува, а да контраатакува, но се съмняваше дали това би могло да се извърши още на 14 юли. Уморените от големите преходи подкрепления щяха да заемат местата си не по-рано от вечерта на този ден. Дотогава лявото крило на 4-а армия трябваше да завземе Руен и да застраши движението на противника по Кресненската клисура [II, 3, 28, 14—148] или началото на настъпателните действия на 2-ра армия бе поставено в зависимост от успехите на съседната 4-а армия.

През нощта на 11 срещу 12 юли сръбските части бяха отхвърлени от линията Букова глава — Панджин гроб. Трънският отряд навлезе в сръбска територия и се насочи да овладее чрез обход Плана. Царибродският отряд очакваше вражеско настъпление откъм Пирот, което повлия възпиращо върху напредването на другия отряд [II, 4, 25, 55—56]. Нали ставаше дума за сигурността на столицата.

След разиграването в Ниш либералското правителство потърси друг начин за прекратяване на военните действия. На 13 юли в 10 ч. българските делегати отпътуваха за Букурещ, където предстоеше да преговарят за сключване на примирие и мир. Делегацията се оглавяваше от Димитър Тончев — министър на финансите, и в нейния състав влизаха също: генерал-майор Иван Фичев, началник-щаб на действуващата армия; д-р Сава Иванчов, известен журналист и близък сътрудник на външния министър; Симеон Радев, многообещаващ публицист и писател, доверено лице на Генадиев. Като съветници и секретари бяха привлечени подполковник Константин Станчов, бивш военен аташе в Букурещ и „наблюдател" на царя; Теохар Папазов, член на Апелативния съд; Петър Нейков, бивш втори секретар на българската легация в Букурещ; д-р Иван Димитров, бивш окръжен управител от гр. Родосто, „ухото" на министър-председателя [I. 2, 3022, 1—2]. От този начин на подбор и подреждане се вижда, че в делегацията бяха представени както дворецът, така и трите партии от управляващата либерална коалиция.

Гърция и Сърбия упорито отказваха да сключат примирие без предварително уговорени условия за мир, настоявайки за едновременно подписване на предварителен мир, защото България искала „да печели време за военни и политически цели". Великите сили пък твърдяха, че „Европа не може да погледне право в очите турския въпрос (турското нахлуване в Тракия — б. а), догдето не се подпише прелиминарен мир" [I, 4, 1373, 91].

Българското правителство би се решило да подпише предварителен договор за мир, но първо се опитваше да узнае каква е вероятността за неговото ревизиране от „европейския концерт". Плаха надежда за това даваха само Австро-Унгария и Русия. Жул Камбон основателно се съмняваше, че дори и да се ревизира договорът, едва ли ще се намери велика сила за отстраняване на сръбските и гръцките войски от завзетите територии поради риска да се сблъска с друга велика сила [I, 4, 1373, 43]. Двата империалистически блока се намираха в навечерието на голямата война помежду си и водеха борба за спечелването на всеки потенциален съюзник. На международната политическа борса срещу България противостояха другите пет балкански държави, което не предвещаваше добри изгледи за участието ѝ в мирната конференция.

Великите сили не възразиха срещу избора на мястото за свикване на конференцията. Лондон не прие мандат за нова конференция. Париж и Петербург не бяха одобрени от Тройния съюз, който пък предложи Букурещ като столица на държавата, намесила се във войната под предлог нейното прекратяване [X, 32, 117]. Всъщност и двете групировки от сили ухажваха лавираща Румъния, Тройният съюз — за да я задържи, а Съглашението — за да я спечели.

Българските делегати съзнаваха, че възложената им отговорна мисия ще бъде „тежка и трагична". Южна Добруджа бе предварително пожертвувана, за да се спре или поне ограничи румънското нашествие в Северна България. Българските войски бранеха геройски останалата свободна малка част от Македония, от която трябваше да се спаси възможното. Предвиждаха се ожесточени схватки и за запазване по-голям излаз на Бяло море. Съседите бяха изпълнени с непримиримост и мъст, а никоя велика сила не застана твърдо зад България. Или както образно се изрази С. Радев: „Ние знаехме, че отиваме на една Голгота" [X, 32, 1].

Турски конни части продължаваха да преминават старата граница, завързвайки престрелки с български ескадрони и опълченски роти, макар Високата порта да опровергаваше нарушенията. Бежанците разправяха „потресаващи работи" за

поголовни кланета и насилия. Младотурското правителство усети, че „европейският концерт" е неспособен да вземе други мерки освен обикновените си съвети, и не скриваше намерението си „да последва докрай примера на Румъния". Военните кръгове, довчера бити на бойното поле, сега мечтаеха за поход до Пловдив и София. Отчаян, Начович търпеливо чакаше пред вратите на всички посолства — от австро-унгарското до това на САЩ, за да опише злощастията на беззащитното българско население: „Трябва да се сключи по-скоро мирът и да се остави на бъдещето да излекува нанесените сега рани на отечеството" [I, 4, 1373, 92—93].

На 14 юли Саид Халим съобщи чрез Вангенхайм на Генадиев, че османските войски са заели територията до Марица, която трябвало да бъде граница с България съгласно нотата на принца от 6 юли до великите сили. Това станало, понеже и досега от София нямало отговор за постигане „едно съглашение върху реална база". Споменатата „граница" не била пресичана от турски части. Що се отнасяше до оттеглянето на международно признатата граница Мидия — Енос, Нератов осведоми Бобчев, че силите са съгласни да оспорят нарушаването на волята им, обаче вместо „енергично въздействие" предпочитали „постепенност в постъпките" [I, 4, 1373, 65—66].

Същия ден, неделя по обед, българската делегация пристигна във враждебно настроения Букурещ и бе настанена в хотел „Континентал", заобиколен от огромна тълпа със заканително вдигнати юмруци [X, 43, 450]. За разлика от посланическата конференция в Лондон сега великите сили се намесваха поотделно в хода на преговорите чрез своите пълномощни министри, което не им даваше възможност, а и те не я желаеха, да играят ролята на решаваща „по-горна инстанция".

Постъпките на руската дипломация за незабавно примирие не дадоха никакъв резултат. Нейните представители се възмущаваха от стремежа на крал Константинос да диктува предварителния мир на барабан и да „загреби нови територии". Същевременно обаче те подеха оправданието, че „сърбите уж не можели да действуват отделно" от съюзниците си [I, 4, 1373, 62].

След разговори с първите хора на Форин офис Минков установи с облекчение, че въпреки напоследък неблагоприятните там настроения спрямо България чувството за справедливост не е съвсем загубено: „Прекалените гръцко-сръбски претенции почнаха да възбуждат реакция тук, даже и в кръговете нам не твърде благоприятни, открито се възмущават пред мисълта, че България може да бъде разбойнически ограбена, и се приканват силите да отстоят принципа на елементарната справедливост" [I, 4, 1373, 67]. Подобни дипломатически изказвания целеха да успокоят развълнуваните български представители, напомнящи неприятно, че и в „голямата политика" трябва да има морал.

Първостепенната задача пред българските делегати бе постигането на отделно споразумение с Румъния, след като вече ѝ бе отстъпена Южна Добруджа, за да се откъсне от съюзниците и с нейна подкрепа да се окаже съпротива срещу прекалените искания на Сърбия и Гърция. Увлечен в трескавото търсене на спасителния изход, Генадиев понякога вземаше желаното за действително. На 14 юли той телеграфира на Тончев допълнителното наставление: „Важно е крал Карол да си запази към нас всичкото доверие и разположение, защото в негови ръце е спирането на военните действия." Пълната липса на „доверие и разположение" бе най-красноречиво доказана с нахлуването в гърба на сражаващата се българска армия. Друго принуждаваше Генадиев да се осланя на условните румънски уверения в някакво си „миролюбие": „Всичките причини, които ни накараха да искаме непременно спирането на военните действия, съществуват и вчера се усилиха на гръцкия фронт. Затова гледайте час по-скоро спирането на войната. Ако Румъния отстъпи от своето становище и се съгласи едновременно да се подпише прелиминарен мир, и на него се съгласете. Но внимавайте да не би такъв начин на действие да проточи повече работата" [I, 4, 1373, 46].

Либералското правителство разчиташе особено на помощ от Виена чрез натиск в Букурещ. Още същия ден, 14 юли, С. Радев посети пълномощния министър на Хабсбургската монархия княз Карл Фюрстенберг, който бил забелязал напоследък „значителен обрат" в политическите настроения на румънските управляващи кръгове. Според княза Румъния нямала формален съюз със Сърбия и Гърция, „съществувало само устно споразумение между трите щаба за успоредни военни действия, което щяло да се превърне в задружна акция, ако българите биха оказали въоръжено съпротивление срещу румънските войски". Той взе да успокоява българския делегат, че на конференцията „Румъния щяла да се постави примирително, като зачете европейското становище и като държи специална сметка за желанията на Русия и Австрия, между които било възможно едно споразумение върху бъдещите граници в Македония". Съгласно получените инструкции Радев се заинтересува „дали можем да постигнем отделно споразумение с Румъния". Фюрстенберг отговори уклончиво, че било „възможно да установим с нея (Румъния — б. а.) някои общи идеи, с които да отидем в конференцията". Румънското правителство уж нямало „установени идеи върху бъдещите граници в Македония". За да бъдат избегнати всякакви недоразумения, С. Радев заяви, че нареждането на неговото правителство е да прибягва до съветите на Фюрстенберг, като обаче се въздържа от „всяка австрофилска манифестация", за да не се настроят подозрително другите велики сили. Князът обеща „пълно съдействие" и сам препоръча поддържането на добри отношения с разумния руски дипломатически представител Николай Шебеко [I, 4, 1373, 68]. Надеждата на либералското правителство в подкрепата на Русия не бе окончателно изоставена и в неговите спасителни планове тя се нареждаше до Австро-Унгария въпреки прибързано залепения етикет на австрофилството.

За да направи Сърбия по-склонна към сключване на примирие, Главното командуване поднови настъплението към долината на Българска Морава. Пашич веднага се обърна към крал Карол с молба за натиск в София. Генадиев обясни, че „България е готова да спре по всички фронтове неприятелските действия против Сърбия, щом като и сърбите се съгласят да направят същото". Той посочи, че „сърбите атакуват навсякъде, дето се чувствуват по-силни, особено в околностите на Видин, освободени от нашите войски при приближаването на румънската армия" [II, 4, 25, 248]. Втората задача пред българската делегация бе да се опита да отдели Сърбия от Гърция, чиито войски продължаваха да настъпват.

Видинската крепост се бранеше от 5730 опълченци, пехотинци, артилеристи и граничари, с 36 медни и 16 нескорострелни оръдия. На 14 юли следобед на предните постове се яви сръбски парламентьор, който от името на началника на Тимошките войски поиска предаването на крепостта. Комендантът генерал-майор Кръстьо Маринов отговори с паметните думи: „Българите знаят да превземат крепости, но не и да ги предават!" Последвалите боеве за предните позиции и по фортовата линия оправдаха напълно казаното. Навсякъде сръбските атаки бяха отбити.

Гръцката средна група напираше на 13 юли от изхода на Кресненската клисура, изтиквайки Балканската дивизия северно от Симитли. Генерал Савов пак настоя пред Главното командуване Тракийската и Бдинската дивизия да овладеят Бияз тепе и Занога, да излязат в тила на противника при Руен и да стъпят на върха, след което да притиснат противника към Струма, да му пресекат пътя за отстъпление и да нанесат „последен удар преди подписването на мира". Това щеше да облекчи положението на балканци, за да се прехвърлят по левия бряг на Струма. Според командуващия напуснеше ли се Горна Джумая, то и 4-а армия щеше да бъде заставена да се оттегли назад, лишена от главното съобщение в тила. Той обаче не вярваше „да се дойде дотам": „За нещастие нашата Главна квартира не разбира и не ще да разбере, че един тактически участък не може да се командува от две различни

инстанции и злото е от това". Генерал Димитриев отговори с общото пожелание за излизане по един или друг начин от „неотрадното положение" [II, 5, 43, 88—89].

Командуващият 4-а армия бе готов, ако балканци удържеха Видрен, на следващия ден да настъпи с лявото крило към Руен, Занога и Бияз тепе. В 18,05 ч. той съобщи на генерал Иванов: „Моите бъдещи действия от днес са в пълна зависимост от Вашите — или ще настъпвам с войските от Лешка, или ще бъда принуден да снема от позицията цялата армия... Днес в ръцете на Вашата армия е и съдбата на България. Дерзайте... Желая да ми съобщите приятната новина, че фустанелите са заели хоризонтално положение." Четири часа по-късно генерал Иванов отговори, че отбраната при самата Струма „мъчно ще се удържи" срещу неколкократното вражеско превъзходство, поради което ще бъде принуден да отстъпи по височините северно от Горна Джумая: „Положително обещание за задържане или не не мога да дам, защото в случая, като не разполагам с достатъчно маневреноспособни войски, инициативата принадлежи на противника, който постоянно обхожда и действува, когато си иска, а ние сме безсилни да му се противопоставим, защото няма с какво, а ако утре бъдем принудени да заемем позиция северно от Горна Джумая, то като се съди от досегашните действия на противника, може да се допусне, че там ще можем да се задържим още два дена" [II, 5, 43, 16—17].

С помощта на пристигналите подкрепления гръцките войски бяха контраатакувани по левия бряг на Струма и отхвърлени зад р. Осеновска, но те продължаваха да напредват откъм Руен по десния бряг. Генерал Савов предупреди в случай на изоставяне Горна Джумая войските от десния бряг на Струма да не минават на левия, понеже 4-а армия няма с какво да ги замести. Самоковският и Западнородопският отряд трябваше по-скоро да застрашат неприятеля при Разлог и прохода Предел. За да облекчи дясното крило на 2-ра армия, генерал Диков получи заповед да настъпи на 14 юли със своето ляво крило. Помощник-главнокомандуващият допусна „в краен случай" центърът на 2-ра армия да се оттегли от Осеновска река на позиция пред Горна Джумая, опирайки се в Царев връх, и там да изчака благоприятното въздействие на ударите по фланговете [II, 3, 28, 193—198].

Като преценяваше противника „до известна степен омаломощен", командуващият съединените армии изказа мнението, че „най-късно на 15-и само едно решително настъпление от наша страна би могло да даде решителни резултати". Той сподели съображенията си в телеграма до Главната квартира. Бдинската и части от Балканската дивизия трябваше с действия от фронта да приковат врага на сегашната му позиция. Тракийската дивизия, усилена с полска артилерия и помалката част от новодошлите подкрепления, получи задачата да настъпи през Крупник в обхват на неприятелския фланг и тил. Срещу сърбите и по левия бряг на Струма се предвиждаше отбрана. Генерал Савов отхвърли идеята на генерал Иванов да се изчакат вражеските атаки и едва тогава да се контраатакува, защото дните и часовете бяха броени. Командуващият 2-ра армия възрази, че с разполагаемите сили не е в състояние да мине в настъпление освен чрез контраатаки или ако отражението от настъплението на лявото крило на 4-а армия бъде насърчително. Той предложи Тракийската дивизия да действува към Пехчево, а Бдинската към Крупник [II, 3, 28, 218—219].

Генерал Иванов се опасяваше, че чак на третия ден Самоковският отряд ще окаже необходимото въздействие в долината на Места. Той вече не можеше да изтърпи назидателния тон на помощник-главнокомандуващия: „Много ми е обидно да бъда обвиняван в постоянно отстъпление и компрометиране на положението... Ако искате да не отстъпвам, аз ще дам едно сражение на място, което ще свърши с пълен крах... Аз няма да украсявам нещата и ако гореизложеното не е убедително, то не остава, освен да се провери на място." Определите полкове на „тези иначе храбри и достойни войски" отстъпиха на 13 юли цели 4 км. Противникът зае

Симитли и започна да обстрелва Горна Джумая [X, 13, 284—285]. От това зависеше и участта на 4-а армия.

Поради навлизането на Трънския отряд в сръбска територия Босилеградският отряд съдействува в две колони по посока на Мусул-Уши и вр. Патарица. Ловджийската команда от 1-ви софийски полк проникна в долината на Българска Морава и разруши моста и релсите между гара Вранска баня и р. Коребивац [II, 6, 15, 443].

Всичко се съсредоточаваше в удържането центъра на 2-ра армия, чийто десен участък отстъпи на линията Покровник — Лагодаш. От удържането на линията Церово — Царев връх пък зависеше изпълнението на директивата на генерал Савов за настъпление на Тракийската и Бдинската дивизия и завързването на „чувала" по десния бряг на Струма и в Кресненската клисура. Самковският отряд бе готов да настъпи в три колони към Якоруда — Белица, Демир капия — Разлог и прохода Предела [II, 3, 28, 266—270].

Под влиянието на тревожните новини на 14 юли в 2,20 ч. помощник-главнокомандуващият се съгласи центърът на 2-ра армия да отстъпи „планомерно" към позицията на север от Горна Джумая, което заплашваше да повлече крак и за оттегляне лявото крило на 4-а армия. Той набеляза последователно Кочериновската позиция и „най-после Дупница, където ще се отбранявате до крайност". Генерал Иванов възнегодува срещу оплакванията на генерал Савов, че „настоящото отстъпление на 2-ра армия ще компрометира положението на съединените армии". Той обясни, че неговата армия води изнурителни боеве срещу 4—5 пъти по-многоброен противник и не е способна да премине тъй скоро в настъпление: „За мене е убийствено да се примиря с тази печална съдба на 2-ра армия, но фактите са неумолими и невъзможното си остава невъзможно." Командуващият припомни уместно на бившия помощник-главнокомандуващ, че точно той е поставил армията му в положение да надхвърли своите способности — с 10 планински оръдия да задържа вражеското настъпление от позиция на позиция, защото силно пресечената местност не позволяваше пълноценното използуване на полската артилерия: „Трябва да се погледне сериозно на нещата, а не да си правим илюзии, като искаме от 2-ра армия да изкупува чужди грехове" [II, 3, 28, 276—279]. Наистина с две изтощени бригади не би могло да се запуши изходът на Кресненската клисура, и то при опасност от обход през Предел.

Но в Главната квартира смятаха, че не е време да се ровят в съвсем близкото минало, и се чудеха как да постигнат обрат във военните действия срещу Гърция. И тъй като бе нужен настъпателен дух, царят разпореди в 9,45 ч. влизането на 2-ра армия в състава на съединените армии. Командуването се обединяваше в оперативно отношение в ръцете на генерал Савов, който веднага заповяда 2-ра армия да се оттегли и удържи на позицията северно от Горна Джумая и да бъдат нанесени съкрушителни удари по фланговете на гръцката армия. Балканската дивизия трябваше да се прехвърли от дясно на ляво и да удържи на всяка цена линията Видрен — кота 1378 — Градово, която да бъде превърната в непристъпна крепост, за да могат да 15 юли тракийци и бдинци да завземат линията Бияз тепе — Рупелски проход и да очистят десния бряг на Струма [II, 3, 28, 293—308]. Така пътят за отстъпление в Кресненската клисура щеше да бъде отрязан.

Съдействието от лявото крило на 4-а армия не бе достатъчно силно, за да отслабне вражеският натиск в долината на Струма. Дори когато балканци отблъснаха противника към изхода на клисурата. Генерал Диков заповяда тракийци да атакуват Занога и Бияз тепе, а бдинци да си възвърнат Руен. Вярно е, че за достигане подстъпите на определените обекти войниците трябваше да преодолеят долини и върхове. Но генерал Иванов с основание твърдеше, че дори и при неуспех настъплението на лявото крило на 4-а армия ще се отрази ползотворно върху неговите войски, следователно не биваше да бъде поставяно в зависимост от

положението по Струма и Места: „Успехът, гдето и да бъде, трябва да се развие и ще се отрази по цялата линия" [II, 5, 43, 106—108].

Босилеградският отряд се окопа на Любатската височина. Генерал Димитриев пак взе да говори за подготвяне оттегляне на съединените армии до Коньовската позиция. Той настоя Трънският отряд по-скоро да се спусне в долината на Българска Морава и да прекъсне железницата, поставяйки следното условие на генерал Р. Петров: „Ако бързият успех в долината на Морава не е вероятен, то недейте се втяга в бавни и изтощителни боеве, а си запазете силите за действия на линията Брезник — Сливница" [II, 4, 25, 172].

Сгъстявайки мрачните бои, за да не създава измамлив оптимизъм у правителството, на 14 юли генерал Димитриев докладва на Радославов, че макар 4-а и 5-а армия да се държат здраво на заеманите позиции ,а 3-а армия да настъпва към Българска Морава, обезкръвената 2-ра армия не е в състояние да спре противника, като вероятно ще отстъпи към Дупница и по̀ на север, „и след 4—5 дни катастрофата е неизбежна": „При туй положение налага се едно незабавно спиране на военните действия, без което повтарям, ние рискуваме до 3—4 дена да дочакаме една катастрофа" [IX, 4, 2, 338—339].

Според генерал Иванов твърдението на генерал Савов, че неприятелските сили се прехвърлят от левия на десния бряг на Струма, не отговаряло на истината. Обратно, колкото и да се говорело за спомагателните действия на лявото крило на 4-а армия, те не упражнили очакваното влияние върху положението в клисурата и по левия бряг на Струма, където противникът държал три дивизии. Командуващият прецени, че ако приеме боя на 15 юли южно от Горна Джумая, то тогава не би могъл да заеме позицията северно от града. Ето защо той заповяда оттеглянето на лявото крило на Балканската дивизия да се извърши още през нощта. В скоро време генерал Иванов очакваше енергичните действия по посока на Пехчево и Руен да облекчат десния участък на отбраната [II, 3, 29, 1]. Щабът на 2-ра армия се премести в Кочериново.

В 3,30 ч. на 15 юли тракийци прегазиха Брегалница, овладяха до обяд Бияз тепе, котите 1235 и 1450 и настъпиха към върховете Кавица и Занога. Западнородопският отряд през Белица се насочи към Разлог. Генерал Димитриев поиска от 2-ра армия „да се удържа на всяка цена" на новите си позиции, като се окопае на тях, а при удобен случай да премине и в настъпление: „Приканете всички чинове още за няколко дни да развият максимална енергия, за да можем да нанесем решително поражение на гърците, което ще ни донесе сигурно мира" [XII, 36, 48—58].

Вечерта на 15 юли Пехчево бе освободен, макар и ограбен и опожарен от гръцките войски. Генерал Диков заповяда на Тракийската и Бдинската дивизия да завземат Кавица, Занога и Руен, да се спуснат в Кресненската клисура и да завършат „пълното окръжаване на противника", с което ще бъде премахнат натискът срещу центъра на 2-ра армия. От бързината на настъплението зависеше „съдбата на двете армии, и то днес, а не утре — съдбоносни минути!" [II, 5, 43, 282—284].

От 5-а армия бяха изпратени на юг още две дружини. Генерал Савов разпореди на Босилеградския отряд да премине към по-решителни действия в тясна връзка с Трънския отряд. На свой ред генерал Р. Петров тласкаше лявата си група да завземе Плана и Вертоп, „защото след 2—3 дена може да бъде късно". Той заповяда изпращането на повече ловджийски команди и разезди в долината на Българска Морава за разузнаване и диверсии [II, 4, 25, 248].

За да успокои разтревожените души на войниците, генерал Димитриев обяви, че румънците и турците не само не проникнали в българска територия, но и били принудени да се отдръпнат. Преговорите вървели „твърде добре" и до 2—3 дена щяло да се сключи примирие. Той призова всички родолюбци „да употребят и последните си усилия и още два-три дена по никой начин да не позволят на нашите

врагове — гърци и сърби, да прегазят нашата хубава България и опозорят милото ни отечество": „Всички, от редника до генерала, твърдо и мъжествено да отстояват и бранят силните си позиции. Нека помнят всички, че над тях витаят духовете на славно падналите техни другари герои..." Генерал Димитриев бе уверен, че с „гръмкото българско ура и напред на нож ще сломим враговете и спасим майка България от катастрофа" [II, 4, 25, 223—225].

Генерал Савов сметна, че е крайно време да отстрани генерал Иванов от командуването на подчинената му 2-ра армия, и това му се удаде чрез обвинението в „компрометиране на положението". Едно закъсняло събуждане бе поводът за разчистване на стари сметки чрез полковник Нерезов направо до царя. Командуването бе възложено на генерал Кутинчев, чийто щаб се разформира. В 9,35 ч. на 16 юли генерал Иванов донесе в Главната квартира, че е сдал командуването и заминава за София [II, 1, 147, 218]. Справедливостта изисква да посочим, че само с три боеспособни бригади генерал Иванов успя да задържи стохилядна вражеска армия, извършвайки примерен стратегически маньовър срещу многократно превъзходящ противник. Осем дружини спряха гръцките войски южно от Кукуш в продължение на 3 дена, за да достигнат те Беласица едва след 10 дни.

Но и новоназначеният командуващ докладва в Главната квартира, че армията наброява 14 000 души със 75 оръдия и 600 саби, поради което бе необходима най-малко една дивизия, за да премине в настъпление. Рано сутринта на 16 юли предните части на Западнородопския и Самоковския отряд освободиха Разлог и настъпиха към Предел и Харманлар, с което предизвикаха отстъпление на вражеския център пред Горна Джумая за усилване на фланговете. До вечерта бе завзет Харманлар и бе освободено Банско. Врагът побягна в безпорядък. Но на дясното крило балканци дадоха множество жертви при атаката на вр. Видрен поради липсата на поддръжка от крайния ляв фланг на 4-а армия. Частите на този фланг водеха упорит бой при Дубочица и Лешка, за да не допуснат заплаха в тила на войските, действуващи към Руен и Кавица. Генерал Савов нареди 2-ра армия да се подаде още вдясно и да заеме височините при махала Българско Габрово, северозападно от Дубочица, като установи постоянна връзка с лявото крило на 4-а армия. Той препоръча „да се държи пулсът на боя", като и трите групи войски настъпват решително и в „пълно съгласуване" на действията [II, 3, 29, 116—119].

След понесените тежки удари сръбските войски напомниха за себе си на 16 юли сутринта, като атакуваха 7-а рилска дивизия, за да подадат ръка на своите отстъпващи от Пехчево съюзници. Генерал Савов бързаше да постигне „пълното окръжаване на противника, а най-малкото, разбиване на значителни части от неговите сили": „Заради това войските да употребят и напрегнат последните си усилия и да се доберат непременно до горния резултат, та така славно да завърши тая нещастна за България война". Тилът на настъпващото ляво крило на 4-а армия трябваше да бъде осигурен. Рекогносцировъчни отряди се натовариха да разузнаят с бой дали сърбите готвят удар в помощ на съюзниците си. Така щеше да се схване, доколко е възможно да бъдат прехвърлени още войски за нанасяне решително поражение на гръцката армия: „Всички нека знаят, че гърците са, които пречат да се прекратят военните действия, понеже не са съгласни да сторят това. Нужно е да ги бием и непременно добре да ги бием, за да могат най-после и те да превият врат" [II, 5, 43, 406—410].

С директива № 5 по съединените армии генерал Савов заповяда за 17 юли лявото крило на 4-а армия да атакува Кавица и Руен, центърът на 2-ра армия да овладее височините южно от Горна Джумая и да влезе във връзка с войските към Царев връх, а Самоковският и Западнородопският отряд да нападат във фланг и тил противника, напъващ срещу центъра. Действията на двете крила трябваше да бъдат „бързи, решителни и енергични", за да бъде постигнато „обхващането и пълното

унищожаване" на гръцката армия, преди да се е съединила със сръбските войски, насочени за нейното спасяване [II, 5, 43, 482—487].

. Ръководителят на българската делегация се срещна на 15 юли с домакина на предстоящата конференция. Майореску призна, че „гръцките претенции са прекалени и не могат да бъдат поддържани", обаче за сръбските не каза нищо. Той искаше да види воюващите седнали около зелената маса, на която да наложи изгодното за Румъния и нейните съюзници „балканско равновесие". Нарочно утешителните думи оставиха у Тончев погрешното впечатление: „Несъмнено е, че Румъния ще бъде енергична наша защитница" [I, 4, 1373, 88]. По това време все още не бе известно колко здрава и дълбока е общата основа на противобългарската коалиция.

Шебеко, вторият събеседник на Тончев, бе твърде сдържан. Той също намери „гръцките претенции за смешни", съветвайки споразумение със Сърбия, като се пожертвуват градовете Кочани, Щип и Струмица. Русия била „безсилна да въздействува върху сърбите" и България би могла да ги омилостиви единствено чрез отстъпки, за да се измъкне от обкръжението. По отношение на Гърция могло да се запази Кавала, „може би и Драма", а за Сяр изобщо не бивало да се мисли: „Това бил максимумът, който Русия могла да спечели за България" [I, 4, 1373, 102]. Естествено първият български делегат бе много разочарован от удара по дори скромните си очаквания, обаче поне Шебеко бе по-откровен в сравнение с прикрития Майореску.

Пътят на Тончев продължи от руската към австро-унгарската легация, откъдето Радев бе донесъл по-обнадеждаващи новини. Фюрстенберг, получил от Балплац нареждане да бъде „в пълна услуга" на българската делегация, бе на мнение, че „трябва непременно да се подпише прелиминарен мир и че единственият способ да се излезе от положението е да се усвои общ възглед между Австрия и Русия относно границите между воюващите". Този възглед трябвало да бъде прокаран от домакините на конференцията, за която Австро-Унгария вече обявила, че „си запазва правото да каже последната си дума върху дележа на една европейска конференция", макар да съществуваха основателни съмнения дали една европейска конференция би могла да ревизира цялостно договора за мир. Фюрстенберг допускаше възможност за сключване на отделно споразумение между България и Румъния „само при особено упорство от страна на гърците и сърбите" [I, 4, 1373, 157]. Такова упорство бе налице от десет дни, но румънското правителство предпочиташе да натиска в посоката на по-малкото съпротивление, придвижвайки застрашително войските си към София. Доскорошният посредник Фашоти препоръчваше „увереност и отстъпчивост" и „хармонично действие" с Румъния, без да бъде изтъкван в българския печат стремежът към отделно споразумение, защото се поставяла „в нелепо положение пред Сърбия и Гърция". Той сподели вярното становище, че колкото по-малко България се представя „изтощена и в нужда от нова помощ, толкова по-добре", с пожеланието обаче и при сегашните трудни обстоятелства да дава силен отпор на противниците си [I, 4, 1373, 102].

На същия ден, 15 юли, бе получена тревожна телеграма от Генадиев за смутове сред войниците, чиито родни огнища са „нагазени от румънците". Прекъснатите железопътни съобщения пречели на снабдяването на воюващата българска армия с храни и боеприпаси. Изводът не бе никак утешителен: „Всякой ден се налага спиране на военните действия. " Министърът на външните работи подтикна делегатите да използуват „благоприятното разположение" на румънското правителство за по-скорошното постигане на примирие [I, 4, 1373, 98]. С обединените усилия на войници и дипломати можеше да се сключи справедлив мир, разбира се, ако противниците бяха само Гърция и Сърбия.

Генадиев толкова внимаваше да не се дразнят домакините в Букурещ, че загуби обикновения си такт, когато Станчов разгласи чрез вестникарите поверителната

информация за мародерствата на румънската армия: „Д-р Станчов много да не дрънка, а да слуша заповедите ми“ [XI, 1, 159]. Той бе поощрен от съгласието на Фердинанд да не се засяга излишно честолюбието и на без това изложилите се на присмех екскурзианти в униформа.

Представителите на великите сили в Букурещ не бяха единогласни относно начина на въздействие върху правителствата на Сърбия и Гърция. Блондел сподели с Радев общото им пожелание „България да не изгуби твърде много от придобитото“, изпадайки веднага в противоречие с казаното: „Мирът да бъде окончателен, за да не става нужда от европейска конференция.“ Това означаваше силите да се откажат от метода на прякото въздействие. Българските делегати нямаха пълномощие да искат европейска конференция за преразглеждане на възможен предварителен договор, нито можеха да се произнесат против, ако силите биха предизвикали ревизията „в името на европейските интереси и за да се създаде на Балканския полуостров трайно положение“. Те бяха склонни да слушат съвети и както изтъкна Радев: „България не може да се намесва в решенията на великите сили но ако (Блондел — б. а.) мисли, че е полезно да се избегне европейска конференция, средството е едно — именно да се внуши на всички делегати да се поставят веднага на европейско равнище“. Според българския представител първото доказателство, че сърби и гърци „уважават Европа“ и се подчиняват на нейните съвети, е те да прекратят военните действия. Блондел го увери, че „цялото дипломатическо тяло ще настоява, щото примирието да бъде подписано още в първото заседание, преди да се разискват условията за мира.“ Радев даде идеята по фронта в Македония да бъдат разположени офицери наблюдатели, която се възприе от Блондел, защото по този начин могло „да се дойде веднага до фактическо примирие“ [I, 4, 1373, 99—100]. Доста съмнително обаче бе балканските дипломати да изразнат до необходимото „европейско равнище“ и да сключат незабавно примирие без очертаващ се успех на българското оръжие.

Високата порта бе оскърбена от отказа да бъдат допуснати нейни делегати в Букурещ. Крал Карол прецени, че това ще е неудобно и изобличаващо, понеже младотурският официоз „Танин“ твърдеше, че нахлуването в Източна Тракия било предприето със знанието и поощрението на Румъния, Гърция и Сърбия. Гръцкото правителство поднесло Одринска Тракия срещу Беломорските острови, за да има възможност после да „освобождава“ Одрин от турците. Ядосан от лицемерието, Джемал бей, военен губернатор на Цариград, предложи на Начович „тутакси“ сключване на военна конвенция, по силата на която се поставяха на разположение османски войски „за извоюване автономията на Македония“. В замяна България трябвало да отстъпи Одрин с левия бряг на Марица до Бяло море. Генадиев нареди на 16 юли Начович „да залъгва турците както иска, без да стига до каквито и да било формални задължения“: „Ние мислим, че идеята е неизпълнима предвид положението в Европа и дългото воюване от наша страна.“ Тъй като границата Мидия — Енос бе определена от великите сили, външният министър изказа надежда, че те „ще се застъпят за решението си и престижа си“, особено след като българското правителство се изказвало „толкоз помирително и почтително към съветите на Европа“ [I, 4, 1373, 183—184].

Силите обаче преговаряха, без да влагат нужната енергия, та дори Русия почна „да охладнява“ въпреки уверенията на Неклюдов, че се водели разговори с Великобритания за обща акция. Те подтикваха България по-скоро да подпише мира в Букурещ, пък „разрешението на турския въпрос съобразно Лондонския мир ще последва тутакси“. Всяко затягане на преговорите за мир помагало на Портата да печели време за утвърждаване в Източна Тракия [I, 5, 3080, 41—43]. Всъщност не се виждаше коя сила ще се наеме да прогони турците оттатък Мидия — Енос или поне до р. Еркене, без да я спре друга.

Консулите на великите сили в Одрин поздравиха османския престолонаследник, като френският направо изказа желанието „Турция да остане и занапред владетелка на Одрин“. Правейки политика на свършените факти, на 17 юли младотурското правителство връчи нота на силите, с която заяви на всеослушание, че не може да опразни Одрин и да спази границата Мидия — Енос, защото щяла да избухне „революция“ в Цариград. „Европейският концерт“ се задоволяваше да сдържа своя гняв от турските зверства, заканвайки се на думи, че ще въздействува енергично за повече уважение към неговата воля, изразена чрез Лондонския договор, и все не успяваше да се споразумее относно начина на натиск. Морската демонстрация не би повлияла в достатъчна степен, Германия и Великобритания не допускаха навлизане на руски войски в Армения, нито десант в околностите на османската столица, защото „Русия ще влезе в Цариград и няма да излезе оттам“. Австро-Унгария и Русия подхвърлиха за финансово наказание, обаче Франция се възпротиви заради вложените милиарди [I, 4, 1373, 285—289]. Отделно предприетите стъпки на великите сили не бяха в състояние да заменят една колективна нота. Изморените от „балканските бъркотии“ държавни мъже излизаха в отпуск. Съветите и увещанията минаваха покрай запушените уши на Високата порта.

Турската заплаха увеличаваше тежестта върху българската дипломация. Председателят на Държавната дума Родзянко се опита да опипа славянофилската струна в душата на Николай II за спиране на нашествието. Императорът обеща, че „Русия ще действува настоятелно за повръщането на турците зад линията Енос — Мидия“, но пак не можа да спести упрека си: „Защо българите не ме послушаха!“ [I, 4, 1373, 313].

На 16 юли в Букурещ пристигнаха делегациите на Сърбия, Гърция и Черна гора, водени от техните министър-председатели Никола Пашич, Елефтериос Венизелос и генерал-сердар Янко Вукотич. Борбата щеше да бъде неравна и безпощадна. Сведенията от Лондон и Париж разкриваха твърдото намерение на гръцката делегация „да наложи прелиминарните условия още в първия ден“ и едва тогава да се съгласи да разисква въпроса за примирието. Крал Константинос гореше от желание да навлезе в старите предели на България преди започването на преговорите за мир, в които да не допусне български излаз на Бяло море: „Никоя велика сила не била в състояние да наложи на сърби и гърци предварително спиране на военните действия.“ Спалайкович заяви при появата си в румънската столица, че „сърби и гърци няма да допуснат ни примирие, ни предварителни условия, а ще искат веднага мир или продължение на войната“. Сръбският ултиматум не търпеше никакви възражения: „Българите трябва да приемат без разискване условията, които ще се предложат“ [I, 4, 1373, 123—124]. Същият Спалайкович в началото на 1912 г. ронеше сълзи, за да измоли по-бързо сключване на съюза между България и Сърбия.

Въпреки уверенията на крал Карол неговите войски продължаваха да напредват безпрепятствено към железопътните възли и снабдителните центрове, което спъваше българската съпротива и поощряваше Сърбия и Гърция в техния отказ да спрат огъня. На 16 юли румънската кавалерия през Пирдоп, Златица, Клисура и Панагюрище влезе в Пазарджик и насочи предните си разезди към Пловдив. Освободените турски, сръбски и гръцки пленници се присъединиха към румънските части. Предвид турското нашествие в Тракия положението в Южна България стана крайно опасно. Генадиев напразно настояваше чрез Тончев румънските меродавни фактори да изпълнят дадената дума: „Настойте да спрат тия пакостни разходки... Направете бързи постъпки за спиране на туй румънско нахлуване, защото тревогата между населението е голяма“ [I, 4, 1373, 196]. Растящата тревога се пренесе и в редовете на българските войски, сражаващи се срещу гърци и сърби, но тъкмо такава бе и целта на продължаващата „военна разходка“.

Единственото сигурно в поведението на Букурещ бе, че сръбските и гръцките съюзници „по никой начин няма да бъдат допуснати да влязат в София“... преди румънците. Таке Йонеску искаше най-напред да узнае „минимума на сръбските и гръцките претенции“. Венизелос не позволи да се изрече и дума за отстъпване на Кавала, нито за сключване на примирие [I, 4, 1373, 146].

Противниците на България интригуваха пред Съглашението, че либералското правителство било „австрофилско“, а неговият пръв делегат имал славата на „най-големия австрофил“. Тончев наистина бе упълномощен да поддържа най-тесни връзки с княз Фюрстенберг: „Всичко, което се отнася до Виена, може да говорите на австрийския пълномощен министър, който може да се споразумява с Виена бърже“ [I, 4, 1373, 152]. Въпросът бе не толкова технически, колкото се дължеше на факта, че Австро-Унгария бе за по-цялостно поддържане на България, докато Русия я подкрепяше само по отношение на гръцките претенции.

Осведоменият Фашоти препоръчваше на българите да не скъсват с Русия и да се вслушат в румънските съвети. Самият Шебеко не сметна за необходимо да коментира открито горепосочените интриги, но сподели с Радев, че „Русия не прави разлика между русофили и русофоби и намира поведението на днешното (либерално — б. а.) правителство умерено и разумно“. Той се произнесе, че е дошъл моментът силите, приятелски настроени спрямо България, „да упражнят вече всичкото си влияние“ [I, 4, 1373, 146]. А както се подчерта по-горе, силите, на чиято подкрепа разчиташе българската външна политика, бяха Австро-Унгария и Русия.

За да издейства по-голямо обезщетение с помощта на Балплац, Радев напомни на Фюрстенберг, че обещанието на руското правителство е Кавала да бъде българска; а ако българите я изгубят на конференцията, щяло да излезе, че ги наказват за търсенето на подкрепа във Виена. Князът го успокои, че получил инструкция да съобщи на Майореску волята на Австро-Унгария Кавала да остане в българските граници, което заявил и на Шебеко. Тогава Радев предложи двамата пълномощни министри да внушат на Венизелос, че „Австро-Унгария и Русия не ще оставят Кавала в гръцки ръце“. Фюрстенберг се съгласи да запознае Бертхолд с уместната идея [I, 4, 1373, 147].

Непримиримото становище на гръцката делегация бе изразено от Панас, който нарече притежанието на Кавала „условие, без което не може“. Неговото правителство „по никой начин“ нямало да отстъпи доброволно богатата тютюнопроизводителна област [I, 4, 1373, 156].

На 16 юли следобед Венизелос твърдо отказа на Майореску да сключи примирие без предварителен мир, макар лично да смяташе, че за неговия монарх ще бъде „твърде трудно да стигне до София“. Завръщайки се в хотела, гръцкият министър-председател бе изненадан от отчаяната телеграма на Константинос: „Моята армия достигна пределите на физическата и моралната издръжливост. При тия условия не мога повече да постоянствувам да отказвам примирие или спиране на неприятелските действия. Постарайте се да намерите начин да се прекратят действията от Сърбия“. Венизелос веднага се затича обратно при Майореску и му съобщи набързо, че „след сериозно обмисляне и за да бъде приятен на Румъния, той приема спирането на неприятелските действия под лична своя отговорност“ [XI, 9, 1928, 5—6, 60]. Така хитрият политик спаси гръцката армия и нейния главозамаял се главнокомандуващ.

Константинос напусна Главната квартира в с. Левуново, Св. Врачко, по твърде театрален начин. Преди да се качи на леката кола, той изгледа ядосан свитата си, посъбра с ботуша купчина слама, драсна кибрит и я запали, извиквайки: „Така трябва да изгори България!“ После се завтече и метна в колата, запрашвайки по пътя за Демирхисар. Неговите войници последваха височайшия пример и се отдадоха на грабежи и палежи. Те взривиха дори избите в Мелник, чиято главна улица се превърна в река от вино [I, 4, 1373, 57—58].

Учуден от внезапния обрат, румънският министър-председател реши, че няма повече пречки пред неговата мисия. Той съобщи на Тончев, че конференцията за мир ще бъде открита следващия ден, 17 юли, от 16 ч. в сградата на Министерството на външните работи. Венизелос предложил „само пет дни спиране на военните действия“, което щяло да се приеме още в първото заседание на конференцията. Тончев, незапознат с най-новото благоприятно развитие на българското контранастъпление, се показа твърде скромен: „Ако не се съгласят [гърците — б. а.) за повече, ще приемем пет дни.“ Той повтори предложението да бъдат изпратени румънски военни наблюдатели при главните квартири на воюващите армии „като гаранция, че действията не ще се подновят с вероломства“. Майореску не възрази, а що се отнася до разискването по „максимума, който България би могла да получи“, обеща да го проведе, след като узнае сръбските и гръцките предложения [I, 4, 1373, 148].

За да бъде подробно осветлен, Тончев поиска чрез Генадиев щабът на действуващата армия да му изпраща всекидневно шифровани телеграми за положението на фронта: „Това е необходимо за преговорите.“ Но самият министър на външните работи не разполагаше с пресни новини и телеграфира на 17 юли в 13 ч.: „Употребете всички старания да издействувате примирие за неопределено време или по възможност за по-дълго. В краен случай ще приемете незабавно спиране на военните действия“ [I, 7, 75, 72].

Сутринта на 17 юли Министерският съвет, след като изслуша мненията на генерал Димитриев и полковник Нерезов относно духа на армията и отчете заплахата, че румънските разезди са в с. Враждебна на 10-ия километър от центъра на София, реши да сключи „по-скоро мира на каквито и да било условия“. Радостната вест от Македония долетя надвечер, но правителството остана на окончателното си решение: „Тоя успех иде късно. Той не предоставя вече голяма възможност за решителен обрат на общите военни действия в наша полза“ [I, 8, 4, 42].

Беше ли уведомена своевременно делегацията за бойните успехи в Македония? Радев си спомня, че когато тръгвали за откриването на конференцията, един от секретарите ги настигнал, размахвайки възторжено току-що дешифрираната телеграма: „Добри вести от фронта!“ Генерал Фичев грабнал телеграмата и без да прочете нито ред, я пъхнал в джоба си: „Не може да има добри известия от една армия, командувана от Савов и Радкото (генерал Димитриев — б. а.)“ [X, 32, 39]. Съдържанието на тази важна телеграма остава неизвестно, тъй като все още не е открита в архивите, но наистина личните отношения между съперничещите си генерали често пъти помрачаваха служебните им отношения във вреда на националното дело.

Конференцията за мир се отвори точно в уреченото време. По предложение на Пашич за председател бе избран Майореску, а делегациите заеха места по азбучния ред на държавите. Новоизбраният председател произнесе встъпителна реч за „траен мир, основан върху едно справедливо равновесие“, и предложи да бъдат прекратени военните действия „най-малко за пет дни“. Румъния се провъзгласи за „гарантка на примирието“. Военните делегати подписаха протоколите за спиране на огъня за пет денонощия — срок, смятан от 13 ч. на 18 юли [X, 43, 453].

Съгласно условията на протокола за примирие демаркационната линия се прокарваше на равно разстояние между предните постове. Военните действия трябваше „да се спрат едновременно по всичките бойни линии“, поради което главните квартири бяха веднага уведомени, за да могат да дадат незабавно надлежните заповеди. Командуващите армии се задължаваха да разпоредят до командирите на бригади и полкове да предизвестят чрез парламентьори насрещните неприятелски части. Разрешаваше се снабдяването на войските и тяхното движение към тила [II, 4, 25, 11; IX, 16, 3—7]. На това последно условие настояваха особено гръцките делегати, за да спасят армията си, застрашена от обкръжаване.

Второто заседание бе насрочено за следващия ден от 16 ч. Тончев телеграфира на Генадиев съдържанието на протокола, за да го съобщи на Главната квартира „за изпълнение и прекратяване на военните действия“ [I, 4, 1373, 159]. Заседанията на конференцията се очертаха да бъдат кратки за разлика от продължителните срещи между отделните делегации.

Още в зори на 17 юли лявото крило започна стремително своето обходно движение. Западнородопският отряд настъпи в три колони от Разложката котловина: към прохода Предел, вр. Вихрен и гр. Неврокоп. Противникът бе отхвърлен от Предел и българските войски се надвесиха над долината на Струма. От север по Арисваница — кота 1378 се спусна Самоковският отряд, който завзе вр. Харманлар и заплаши фланга на гърците към Осеново и Градово [II, 3, 29, 258—259]. Стъпването по върховете на Пирин раздели гръцките войскови групи в долините на Струма и Места.

На дясното крило с нощна атака чепинци и стремци завзеха връх Занога, обаче бдинци бяха приковани в подножието на Руен. Генерал Савов смяташе, че обкръжението на гърците ще се реши не откъм Руен, а откъм Кавица, Горна Джумая и Долице, но обърна внимание да не бъде допуснато вражеско вклиняване между 4-а и 2-ра армия в участъка на махалите Чаир, Българско Габрово и Дубочица, където отстъпи левият фланг на Бдинската дивизия. Армиите на един и същи фронт трябваше да поддържат постоянна връзка помежду си и да съгласуват действията си, за да не бъдат разпокъсани и бити поотделно. Така се получаваше „една здрава ос на въртене“ за движение на Тракийската дивизия към върховете Кавица, Панорица, кота 1900 до Струма: „Нашето стратегическо положение спрямо гърците е много изгодно и стига ние да бъдем в състояние да го използуваме, непременно ще имаме успех.“ Командуващият съединените армии бързаше да завърже в „чувала“ гръцките дивизии пред Горна Джумая и в Кресненската клисура: „Гърците няма къде да отстъпят и ще бъдат отрязани. Тогава войските от Руен сами ще се оттеглят.“ Той възнамеряваше да усили с една бригада Тракийската дивизия, за да се утвърди здраво на линията Занога — Бияз тепе — кота 1350 и да насочи три полка през Стоймирово, Влашки колиби, чифлика Хамид и Брезница: „Тогава противникът, окончателно обкръжен, би бил принуден да се спасява в Струма“ [II, 5, 43, 422—430].

За да предотврати опасността срещу дясното крило, генерал Кутинчев ускори настъплението на бдинци от махала Чаир към махала Българско Габрово. Главното командуване даде в негово разпореждане конната дивизия, чиито ескадрони започнаха да пристигат в Кочериново, за да устроят набези в тила на противника. Отрядът на генерал Вълков достигна между вр. Лешка и вр. Падеж, свързвайки се с левия фланг на Бдинската дивизия [II, 3, 29, 230—231; 7, 30, 63]. Връзката между 2-ра и 4-а армия се заздрави напълно.

Поради силните флангови нападения и застрашения тил гръцката армия отслаби натиска си в центъра, където, най-сетне попълнени с подкрепления, българските войски преминаха в настъпление по двата бряга на Струма и си възвърнаха позицията между кота 1378 и с. Церово. Привечер дясната група завзе височините между махалите Покровник, Чаир и Падеж. За следващия ден бе заповядано преследване на отстъпващия противник. Според генерал Кутинчев успехът зависеше от ударите на лявото крило: „Колоните да преследват стремително и безспирно, да атакуват незабавно и най-енергично, щом достигнат противника. Заповядайте да се атакува и през нощта, но по никакъв начин да не се даде време и възможност на противника да маневрира и да заема сгодно за него положение.“ Доброволци сформираха ловджийски команди, които заедно с четите нападаха вражеските подразделения и обози в Кресненската клисура, разрушаваха мостове и железопътни линии. Частите бяха водени от местни българи, познаващи „на пръсти“ и козите пътеки [II, 3, 29, 201—202].

Сутринта на 18 юли гръцкото командуване хвърли още две дивизии към Предела, за да отблъснат Западнородопския отряд, но застрашени във фланга от Самоковския отряд, те прекратиха последната си атака в 11 ч. Гръцките дивизии на север от изхода на Кресненската клисура бяха пред обкръжаване, артилерията и обозите се изтегляха панически по единствения път, притиснат в Струма, над който по върховете надвиснаха българските полкове. Тук боят се почна в 5 ч. и настъплението продължи към Осеновската река, но примирието ги спря на линията Церово — Деляново — Ръсово — кота 1264 [II, 3, 29, 354—357]. Обкръжителната операция не бе завършена, но доказа, че българските войски са още способни да нанасят мощни удари.

Главното командуване съобщи в 3 ч. на командуващите новината за сключеното примирие. В 5 ч. гръцките парламентьори вече усърдно размахваха белите знаменца пред фронта на Тракийската и Бдинската дивизия. Тръбачите свиреха „отбой“ — за спиране на огъня. До 9 ч. такива сигнали се подадоха и по другите участъци на фронта. В 11 ч. бе получена заповед по действуващата армия № 315, възвестяща петдневното примирие, което „вероятно ще се продължи и свърши с мир и демобилизация“, но същевременно се предупредиха армиите да бъдат готови за в случай, че „военните действия могат да се възобновят“. По обед стрелбата постепенно намаля и над планинските върхове настана тишина, непривична за оглушелите от грохота на боя. Към 13 ч. военните действия се прекратиха по цялата фронтова линия. [II, 5, 44, 173—180]. Тук-там увлечени в настъплението войници натискаха по навик спусъка, докато изстрелят останалите в пачката патрони.

Примирието завари гръцката армия обхваната от двата фланга, със застрашен тил и напълно отрязана от съюзническите въоръжени сили на Сърбия и Черна гора, чиито спомагателни удари бяха отбити на Калиманската позиция. Вместо бълнуваното влизане в София войнственият крал Константинос се озова пред призрака на разгрома и потърси спасение в примирието. Възниква въпросът, дали не бе спрян огънят прибързано от българска страна точно когато Гърция можеше да бъде извадена от войната. Бяха необходими още 1—2 дена, за да завърши обкръжаването на главната група гръцки войски. За жалост в тила на съединените армии дебнеха румънската и турската заплаха. Румънските управляващи кръгове нямаше да позволят противниците на България да бъдат бити поотделно и техните войски щяха да продължат похода си през София за Кюстендил и Горна Джумая. Следвайки неотклонно румънския пример, турската армия би могла да се озове в Бургас и Пловдив.

И сръбските войници посрещнаха примирието с голяма радост. Те ругаеха краля и правителството и желаеха свършването на войната: „Ние трябва да обесим Пашич, а вие — Данев, за да се оправи тая работа“ [I, 4, 1373, 305]. Последната контраатака българските войници и опълченци предприеха в 17 ч. на 18 юли срещу Тимошките войски, опитващи се да използуват примирието за превземането на Видинската крепост.

Враговете на България се стремяха всячески да я изключат напълно от дележа на Македония и да не допускат български излаз на Бяло море. Трябва добре да се помни това, за да бъдат оценени по достойнство кръвопролитните успехи на Калиманското плато и в долините на Струма и Места. Българските войници напрегнаха всички сили, за да извоюват ако не мир с пълна победа, то поне „мир с чест“. Доколко дипломацията би могла да оползотвори промененото положение на бойното поле, след като и срещу нея бяха настръхнали многочислени неприятели, нямаше да зависи само от нейните способности. За да се спаси корабът с широки пробойни, трябваше да се изхвърли нещо зад борда. В това се състоеше и голямата трагедия на българската външна политика, защото всичко българско й беше родно и скъпо.

В БУКУРЕЩ СИЛАТА ДИКТУВА НА ПРАВОТО

Има нагласени процеси, при които присъдите са предварително известни, но се устройват единствено заради повелите на правосъдието. Българските делегати бяха бичувани като подсъдими, макар вражеските армии да тъпчеха българска земя, преследвайки всичко българско. Парцаливият байрак за „агресията" от нощта на 16 срещу 17 юни бе развяван неуморно пред съдебните заседатели на Европа с вопли и призиви за „наказване на размирните българи". Противниците настояваха за прокарване на „защитими стратегически граници", които минават по реки и била. Никой от тях не пожела да чуе гласа на местното население, пък и националното състрадание бе непознато блюдо в политическата кухня на завоевателите. Те се надпреварваха да сипват повече сол в раните, опиянени от силата на деня, без да мислят за близките и далечните последици.

Едва преди второто заседание на 18 юли делегацията получи подробна телеграма от генерал Димитриев за твърде благоприятното положение на българската армия. Преценката за противника бе противоположна: „Положението на гърците трябва да е критическо, тъй като още от 8 ч. тази заран са изпратили парламентьорите си." Техните батареи и обози започнали да се оттеглят по пътя в Кресненската клисура още предния ден сутринта [I, 4, 1373, 271]. Но Тончев за разлика от Венизелос не получи своевременно ценните сведения за опасността, надвиснала над гръцката армия.

В незатихналия спор относно пропуснатите възможности С. Радев защищава становището, че дори и да бяха получили навреме българските делегати радостната новина, трудно им било да се откажат от сключването на примирие: „Ние настоявахме за примирие, искахме намесата на Румъния и силите, и когато ни се дава — сега не го щем?" А и гръцките военни експерти вече не поставяли унизителни условия, за които би могъл да се хване генерал Фичев, и да протака до завършването на обкръжаването и пленяването на гръцката армия. Радев с основание изтъква, че крал Карол нямаше да допусне изваждането на Гърция от войната, понеже след това идеше редът на Сърбия и Румъния [X, 32, 41]. Генадиев също не виждаше как би могъл да отклони примирието, без да предизвика Румъния и великите сили, желаещи скорошния край на войната [IX, 17, 6, 1099[. И все пак една съкрушителна победа над гърците щеше да засили позицията на българската делегация при воденето на преговорите в Букурещ, а Венизелос щеше да бъде по-уязвим в упоритата си неотстъпчивост по въпроса за Сяр, Драма и Кавала. Затова бе необходимо българската делегация да печели ценно време.

Притиснато от тревожната неизвестност, либералското правителство посрещна примирието двояко. На 18 юли в 11,30 ч. Генадиев съобщи на Тончев със смесени чувства: „Примирието ни свари с успех против гърците. За изнурените ни обаче войски то бе необходимо." Той постави въпроса относно алтернативата — ще се воюва ли след пет дни срещу пет противника, ще се продължи ли срокът на примирието, или ще бъде наложително подписването на мира. Външният министър обърна внимание на делегатите да имат предвид, че „народът с нетърпение чака края на войната" [I, 4, 1373, 250]. За по-малко от година българският народ водеше вече втора война, и то крайно неравна и ожесточена.

С всеки изминал ден прекратяването на военните действия щеше да направи все по-трудно тяхното подновяване. Това не беше примирието с Османската империя, подписано след злополучната атака срещу Чаталджанската укрепена позиция. По нареждане на Главното командуване бяха направени доклади от командуващите за състоянието на бойния дух. Най-често срещаното заключение бе, че не толкова жертвите и физическото изтощение от кръвопролитните боеве са причина за стремежа към мира, а „най-вече убеждението, че нашите борби и победи са вече

безполезни и безцелни, щом сме опълчили всички против себе си" [II, 3, 29, 466—467]. Макар армиите на Гърция и Сърбия да бяха на изчерпване на сетните си сили, в тила на българската армия вилнееха безнаказано пресните сили на румънските и турските нашественици.

По настояване на румънското правителство, което не искаше да създава у съюзниците си погрешното впечатление, че търси двустранно споразумение с България, българската делегация трябваше да започне преговорите с противниковите делегации едновременно, макар и поотделно. Така в самото начало рухна крехката надежда на либералската коалиция да отдели Румъния от Сърбия и Гърция. Нещо повече, обединената дипломация на неприятелите се мъчеше да лиши напълно България от всякаква руска подкрепа, не преставайки да пуска добре скроени интриги, и то чрез самите руски дипломати. Хартвиг телеграфира преднамерено в Петербург, че според непроверени слухове „Австрия, Румъния и България искат да работят отделно от Русия". Понеже бе добре известно колко бързо охладнява Сазонов към българското дело, Генадиев незабавно опроверга „долната интрига". Той изтъкна, че веднага с идването на власт либералското правителство се вслушвало в съветите на Русия, изпратило делегати за сключване на примирие в Ниш и заработило за възстановяване на отношенията с Румъния. Последва декларация, отговаряща на трудното международно положение на България: „Политиката на днешното правителство е ясна и открита, и руското правителство все повече и повече ще има възможност да се убеждава в нашата лоялност" [I, 4, 1373, 189]. Ръководителят на Народнолибералната партия притежаваше качеството да оценява трезво пробиваемостта на международната коалиция.

Разочарованието на Тончев от срещата с Шебеко бе оправдано. Руският министър обеща поддръжка за Кавала, но настоя Кочани и Щип „да бъдат сръбски". В същото време Фюрстенберг съобщи, че Австро-Унгария ще работи за прокарването на българо-сръбската граница по линията Морихово — Брегалница, а от долината на Струма „нищо не могло да се отстъпва". Самият Пашич се интересуваше дали България ще иска повече от Кочани, Щип и Струмица. Венизелос допускаше отстъпването на Кавала единствено по решение на европейска конференция [VI, 16, 40—47]. Това бе дипломатическа хитрост, след като гласовете на великите сили бяха точно преброени.

Завърналият се спешно в Лондон Маджаров призова „по никой начин да не се отстъпва Кавала, защото на евентуална европейска конференция силите биха могли да вземат това за доброволно съгласие". Генадиев сложи резолюцията: „Прекрасно, ако може без това да се сключи мирът." От Певчески мост предупреждаваха да не бъде отлагано заради Кавала подписването на мирния договор, понеже щял да се ревизира [I, 4, 1373, 312—314].

Официалните становища на руското и австро-унгарското правителство бяха обявени на 17 юли. Сазонов предлагаше границата между България и Сърбия да минава по водораздела между реките Вардар и Струма, като остави Щип в Сърбия, а Кочани и Струмица в България. Относно бъдещата граница между България и Гърция той бе пределно кратък — Сяр и Драма на Гърция, Кавала — на България. Граф Берхтолд бе по-щедър: левият бряг на Вардар и Югоизточна Македония с градовете Драма, Сяр и Кавала да принадлежат на България [X, 43, 454].

Елинофилството на френската външна политика изключваше всякаква подкрепа на България по въпроса за Кавала. Пишон сподели откровено пред Станчов, че България не бива да си прави илюзии за Кавала. Радев пък обърна внимание на Блондел, че упорството на Венизелос „е голяма опасност за преговорите". Той напомни руския възглед, че за България Кавала е необходимото пристанище на Бяло море. В противоречие с доскорошното си становище френският дипломатически представител се изплъзна с предположението, че „участта на

Кавала може да бъде решена от европейска конференция". Радев възрази, че липсва достоверно известие за намерението на силите да свикат европейска конференция и българските делегати са дошли в Букурещ, за да сключат мира. Доловил с верния си политически нюх нежеланието на Ке д'Орсе да си разваля добрите отношения с Гърция, чиято армия бе подготвена и ръководена от френска военна мисия, той препоръча на Генадиев да работи за спечелването на Италия и Великобритания [I, 4, 1373, 326].

Съзирайки в Гърция подрастващ съперник в Средиземно море, италианското правителство предпочиташе Кавала да бъде включена в границите на българската държава — за Сяр и Драма не повдигаше въпрос. То продължаваше да съветва в София да се бърза с подписването на споразумение с Румъния, за да се откъсне от противобългарската коалиция, но същевременно поясняваше, че Румъния няма да допусне българска победа над Сърбия и Гърция и „завземане на цяла Македония". Позицията на Италия обаче не бе меродавна в Тройния съюз, защото самата тя се нуждаеше от подкрепата на Германия по въпроса за Додеканезите. Опасение предизвикваше и гръцката интрига, че Русия щяла да изгради военноморска база в Кавала въпреки категоричното опровержение на Генадиев. В Рим постъпиха сведения за възможно споразумение между Гърция и Османската империя относно съдбата на Югоизточна Тракия и беломорските острови [I, 4, 1373, 324].

По-голяма бе тежестта на световната Британска империя, водещата сила на Съглашението. На 17 юли Минков заяви на Никълсън, че „Европа ще извърши голяма грешка и ще жертвува своите добре разбрани интереси, ако санкционира едно разрешение на кризата противно на справедливостта и в разрез с чувствата на мнозинството от заинтересуваното население." Държавният подсекретар предвиди, че силите няма да се произнесат по териториалния дележ, докато не видят решенията на Букурещката конференция, и утешително прибави, че „никоя велика сила не иска да види България твърде отслабена" [I, 4, 1373, 207]. Форин офис се въздържаше да издава своето становище по дележа, докато други велики сили вече казаха своята дума.

И Маджаров беше убеден, че „Англия представлява по-голяма гаранция за безпристрастното обсъждане на балканските работи, отколкото някои други страни, поставени в по-добри условия да ни симпатизират". На 18 юли той сподели откровено със сър Едуард: „Ние се принуждаваме да правим мир не защото се боим от съединените гръцка и сръбска армия, а защото нашето отечество има срещу себе си пет неприятеля с близо един милион войници." Пълномощният министър приведе стопански и военностратегически доказателства, според които Дадеагач бе удобното пристанище, а „Кавала ще бъде естественото пристанище на София". Грей обеща да даде още веднъж съвет за благоразумие в Атина, обаче се усъмни в тамошното послушание. Той също подхвърли колкото за временно успокоение, че „Европа не си е казала още последната дума и може да поправи някои неправди". Маджаров отново настоя да се направи нещо, „за да не се лишава България в Букурещкия предварителен мир от едно нейно естествено право" [I, 4, 1390, 219—222]. Благосклонният доскоро почетен председател на Лондонската конференция за мир добре виждаше неправдите, но чувството му за справедливост бе подчинено на „голямата политика".

По дипломатическата поща в София долетя тревожната вест, че във Форин офис възприели Дедеагач като „добро пристанище, което стигало на България". Традиционно силните английски интереси в Гърция казаха своята тежка дума. Напразно Генадиев приканваше служителите от българската легация в Лондон: „Поискайте най-енергично застъпничество на английското правителство по въпроса за Кавала" [I, 4, 1373, 239]. Британското правителство ценеше Гърция преди всичко като морска държава в Източното Средиземноморие.

Въпреки дипломатическата поддръжка на Австро-Унгария и благосклонността на Италия за либералското правителство бе пределно ясно, че Тройният съюз се ръководи от Германия. На 18 юли Цимерман изрази оптимизма си пред Ив. Ст. Гешов, че „мирът има силен шанс да бъде сключен, което било желателно за всички, понеже много станало вече и цяла Европа желае мир". След една година същата тази уморена Европа (разбирай — великите сили) се хвърли в пламъците на Първата световна война. Относно мирната конференция той изказа престорено безразличието на Германия „как ще стане дележа и кой какво ще вземе". Досега никой не бил запитвал Вилхелмщрасе за притежанието на Кавала, поради което не са се произнасяли. Пълномощният министър с основание не повярва на привидно неутралната позиция, знаейки за тесните връзки между Вилхелм II и неговия зет крал Константинос. Според изявлението на фон Ягов, ако мирът бъдел предварителен, то през оставащите 15—20 дни от неговото подписване до сключването на окончателния мир великите сили щели да се споразумеят помежду си и с балканските държави относно необходимите изменения. Но ако мирът бъдел окончателен, размяната на мисли щяла да бъде извършена не на международна конференция, която „никой не желае", а „от кабинет на кабинет" и чак след това могло да се постигне споразумение на посланическата конференция в Лондон [I, 4, 1373, 281—284]. Разтегливо изложеното становище не прикри неискреността.

Същия ден кайзерът получи телеграма от сестра си София, която предаде молбата на съпруга си да каже „една добра дума" на крал Карол, за да подкрепи енергично Венизелос в спора за Кавала. Вилхелм II веднага телеграфира на роднината си Хоенцолерн „да направи нещо за Кавала" в полза на Гърция. Крал Константинос пък издействува от елинофила фон Ягов препоръка до председателя на конференцията да помага в борбата на Венизелос за гръцка Кавала. Вилхелмщрасе оказа лошо пресметнат натиск върху съюзниците си Австро-Унгария и Италия да се отметнат от обещаната подкрепа на България, която не могла да бъде привлечена към Тройния съюз [IX, 14, 35, 323—329]. Предпочитанията на Константинос към Германия бяха взети прибързано за предостатъчна гаранция. Вилхилм II го провъзгласи за генерал-фелдмаршал от пруската армия.

По принуда Генадиев се доверяваше повече, отколкото е допустимо, на представителите на великите сили в София, даващи му известни надежди. Той инструктира на 18 юли пълномощните министри да настояват за запазването на Кавала, Драма и Сяр: „Ако силите налегнат Венизелос, Румъния ще бъде с нас, а може би и Сърбия и тогава трънливият въпрос може да се свърши в Букурещ" [I, 4, 1373, 264—267]. Това бе заблуждение от дипломатическата маневра на Венизелос с възможността за европейска конференция.

При такова отношение на силите спрямо споровете между България и нейните противници започнаха преговорите на отделните делегации. Второто общо заседание на 18 юли бе посветено на процедурни въпроси. Вечерта се състоя първата среща между българската и румънската делегация. Майореску се опасяваше, че неговите съюзници могат да го обвинят в „частно събиране за споразумение". Ето защо той заяви, че оттеглянето на румънските окупационни войски от българска територия би могло да започне само след като бъде постигнато пълно съгласие на България с поставените й от Румъния и нейните съюзници условия [IX, 16, 9—10]. Засега само претоварени с плячка обози се завръщаха оттатък Дунав.

Румънските военни делегати представиха генералщабна карта с граница, прокарана на 14 км под правата линия Тутракан — Балчик, отстъпена от България с нотата от 8 юли. Генерал Фичев възрази против променената „стратегическа граница", която нямаше никакво стратегическо оправдание. Все по-ясно прозираше горчивата истина, че румънското правителство си даваше вид да „помага" на България с дипломатически средства, намеквайки за спасяване на Кочан, Щип и Кавала, обаче не пропускаше случай да изнудва българската делегация. Радев

схвана главната причина за обречеността на съпротивата: „Фактът, че на всички е известна невъзможността ни да подновим войната, тежи върху цялото положение“ [I, 4, 1373, 300—301]. Изтеглянето на гръцките войски от застрашаващия ги „чувал“ възвърна самочувствието на гръцките управляващи кръгове и техните съюзници.

Първата среща между българската и сръбската делегация се проведе на 19 юли. Сръбското правителство искаше границата да минава по течението на Струма, като бъде откъсната от България цялата територия между реките Струма и Вардар с градовете Горна Джумая, Пехчево, Кочани, Щип, Радовиш, Струмица, Петрич и Дойран. Пашич не само че не позволи да се издума за отстъпване на Щип и Кочани, но и засили претенциите си за Струмица и Радовиш. Оправданието с военната лига Генадиев окачествти като „сръбски шарлатании“. Тончев се позова на руското становище Струмица и Радовиш да останат български, което Пашич отрече. Скоро пролича, че Шебеко се е изказал в полза на България по този въпрос, обаче въздействието му бе слабо. Ето защо Тончев телеграфира на Бобчев да настоява пред Сазонов „веднага да внуши на Пашич, че трябва да се подчини на руския съвет, защото иначе мирът е невъзможен“ [I, 4, 1390, 11—12]. Постъпката на Бобчев излезе ялова.

Пак на 19 юли Сазонов призна пред граф Турн, че етническият принцип е много важен, обаче съществувал и принцип на равновесието. При сегашното военностратегическо положение било изключено България да стъпи на десния бряг на Вардар, макар там да живеели българи. Според руския външен министър Щип трябвало безусловно да принадлежи на Сърбия, Кочани и Струмица на България, Драма и Сяр на Гърция, а Кавала на България. Приближаването на гръцкия флот към Дарданелите обърквaше руските политически планове [IX, 14, 35, 363—363; 17, 7, 16—18].

Високата порта бе убедена, че конференцията за мир ще бъде провалена, и търсеше разбирателство с Гърция за Одрин. Преговорите според Начович били доста напреднали, но споразумението щяло да се подпише „след фиаското в Букурещ“. Българският пратеник предполагаше, че колективната постъпка на силите ще бъде предприета едва след завършването на конференцията. Тя все още беше под въпрос, а отделните съвети и заплахи се оказаха безполезни. Генадиев вярваше в едно: „Младотурците ще се подчинят на европейското желание само след като се упражни насилие или като се убедят, че действително ще се упражни“ [I, 4. 1373, 331].

В заседание на руското правителство на 19 юли бе възприето мнението на Сазонов „да не се брюскират (насилват — б. а.) събитията и Русия да се готви, но да не излиза с отделна акция“. Нейните съюзници проявяваха обяснима въздържаност. Генадиев пак отбеляза: „Отделната акция среща недоверие (на другите сили — б. а.). Общата би била желателна.“ Но неосъществима. Във Вилхелмщрасе вече обмисляха значителна ректификация на границата Мидия — Енос в полза на турците като предварително условие, което щяло да улесни задачата на Европа, „за да ги извади от Одрин и Тракия“: „Германия не желаела друго освен едно прилично равновесие“ 4, 1390, 10], като бъдат орязани българските земи от всички страни.

Въпреки прекратяването на военните действия Народното събрание трябваше на 19 юли да гласува за шести път отпускането на допълнителен и извънреден свръхсметен кредит от 50 000 000 лева за военни нужди. Генерал Вазов докладва, че от 250 000 000 са останали 9—10 000 000 лева. Радославов разпери ръце на трибуната: „Дай Боже, всички тези пари да останат така, непокътнати. Ако и да сме в пътя на сключването на мира, нека бъдем и ние готови, както са всички готови, за всяка евентуалност“ [XI, 11, 2, 169—170].

Ръководителят на българската делегация поиска от правителството „окончателни категорични инструкции“ дали може „в краен случай“ да се отстъпят Щип и

Кочани. На 20 юли Генадиев го извести, че „в тоя момент Министерският съвет не е в състояние да даде категоричен отговор за Щип и Кочани“ поради липса на сведения относно другите точки на бъдещите граници със Сърбия и Гърция. Едва след получаването на неприятелските „точни и подробни искания“ българското правителство щеше да се произнесе по тях. Министърът изпрати окръжно до легациите в столиците на великите сили, напомняйки чрез тях, че Щип и Кочани са „чисто български градове“ и извършените там клането бяха повод за Първата балканска война. Той отправи предупреждение, за което чуждите дипломати щяха да си спомнят след две години: „Неотстъпването поне на тия градове на България ще изпълни страната с горчиви разочарования и не ще може и дума да става за траен мир на Балканите.“ Засега Генадиев прецени, че България не може да продължи войната срещу Сърбия и Гърция с оглед на голямата заплаха от страна на Румъния и Турция [I, 4, 1373, 330].

На 20 юли заседанието на конференцията бе отложено „по нямане приготвена работа“. Но в отделна среща със сръбската делегация българските представители предложиха бъдещата граница да включва в българските предели градовете Кратово и Кичево, да минава по долината на Брегалница и да пресича Вардар, оставяйки в българската държава територията между Вардар и Струма, да обхване Мориховския район, достигайки близо до гр. Битоля и да се върне на изток по планината Нидже към гр. Гевгели. Българската делегация схващаше добре, че Сърбия няма да приеме граница, която пресича Вардар и железопътната линия Ниш — Солун, но бе необходима „основа за пазарене“ [IX, 16, 13—14]. Борбата се съсредоточи върху градовете източно от Вардар — Щип, Кочани, Радовиш и Струмица.

Генерал Фичев предупреди сръбската делегация, че може пак да се наложи на Сърбия да търси приятелството на България както при образуването на Балканския съюз. Това напомни неприятно на Спалайкович довчерашната му роля на молител и го накара да извика злобно: „Ние не искаме вашето приятелство. Ние искаме с вас една граница, която да бъде до гърлото ви като един юмрук, с който да можем всякога да ви строшим челюстта!“ [X, 32, 62]. Две години и четири месеца по-късно сръбските държавници щяха да си възстановяват в паметта уличаващите подробности на тази гневна сцена при бягството си през заснежените албански планини.

Същия ден се състоя среща и с гръцката делегация, която поиска цялата територия от Струма до Макри, оставяйки на България само Дедеагач, а на Гърция — Сяр, Драма, Кавала, Скеча (Ксанти) и Гюмюрджина. Стремежът бе, ако не може да бъде отрязана напълно България от Бяло море, поне да се ограничи нейният излаз до едно неконкурентноспособно пристанище. На Венизелос бе известно, че след провала на гръцкото настъпление е невъзможно да се спечели територия отвъд Места, а границата по долината на тази река би минала единствено с поддръжката на Румъния. Все пак той се залови да спори за Порто Лагос и продължи да настоява за Скеча. Тъй като пътят за Кавала минаваше през Драма, българското правителство желаеше присъединяването и на този град, както и на о-в Тасос, разположен срещу Кавала [I, 4, 1373, 355; 5, 104, 1—2]. Схватката се разгоря най-вече около Кавала, заемаща ключово положение в спора между България и Гърция.

Във връзка със затягането на преговорите се появиха сведения, че не било изключено великите сили да се произнесат по крайно спорните въпроси, а през това време конференцията да продължава своята работа. Генадиев възприе по принцип подобна комбинация: „Там може би е последният спасителен изход.“ За да излезе малко извън потискащата обстановка на Букурещката конференция, българската делегация предложи размерът на беломорския излаз да бъде разгледан и от посланическата конференция в Лондон, докато друга международна комисия на силите уточни границата със Сърбия. Особено важно бе българското искане за

гарантиране на малцинствените права на оставащото под чужда власт население, като се отворят свободно вратите на техните черкви и училища [I, 4, 1373, 354]. В този търг на правителствено равнище се боравеше предимно със земи и градове, населявани от македонските и добруджанските българи, които противниците на България и техните велики покровители отказаха да попитат относно волята им за национално самоопределение.

Обобщавайки съветите на „добри приятели на България", полковник Ганчев в доклад до царя от 20 юли защити становището да не се прибързва със сключването на несносен мир „само за това, че великите сили желаели по-скоро да се тури край на войната". България и досега изпълнявала послушно желанието на силите, обаче те останали хладнокръвни зрителки, когато пет държави се нахвърляли върху нея. Важното било да бъде спечелена Румъния, след което да се ударят разделените армии на Гърция и Сърбия. Военният аташе изтъкна необходимостта от доказателства, че България не е съкрушена и е в състояние да продължи войната. Генадиев не изчерпа причините за тежкото положение с волята на „европейския концерт": „За нещастие не е само това, а има и други грозни причини" [I, 4, 1373, 378].

Вечерта на 20 юли румънската делегация направи последното си предложение относно границата в Добруджа като „условие за споразумение, без което не може". Границата започваше на 12 км югозападно от Балчик на Черно море и свършваше на 13 км и 600 м западно от Тутракан на Дунав. Всички български усилия да бъде отместена границата по-близко до правата линия Тутракан — Добрич — Балчик останаха напразни. Тончев се убеди окончателно, че продължаването на румънското нашествие цели „притискане за приемането на румънските искания": „Бързото им приемане е необходимо, за да се сключи мирът и с другите воюващи" [I, 4, 1373, 356]. Точно тук пролича възловата роля на румънската външна политика, която, от една страна, използуваше тежкото положение на България, за да откъсне Южна Добруджа, а от друга, подпомагаше нейните врагове.

Воден от желанието да разбере докъде може да се разпростре съпротивата срещу прекалените претенции на противобългарската коалиция, на 20 юли Фердинанд поиска от командуващите да му отговорят „направо и категорично" дали смятат за възможно възобновяването на военните действия след изтичането срока на петдневното примирие и „с какви-годе шансове на успех". Генерал Димитриев допълни, че отговорът „трябва да бъде прав и определен, без поставяне на условия" за подкрепления, оръжие и боеприпаси [I, 6, 2240, 3]. Единствено 2-ра армия би могла да разчита на още 3000—4000 опълченци.

Генерал Савов докладва, че войските на 2-ра и 4-а армия са „крайно изтощени" от редуващите се кръвопролитни боеве. По-малко загуби бе понесла 5-а армия: „Поради това и поради липсата на снаряди настъпателната способност и в трите армии е слаба, отбранителната — по-добра и най-добра е в 5-а армия." Командуващият съединените армии изказа мнението, че не може да се води успешно борбата едновременно против Гърция и Сърбия :„Едно подновяване на войната може да докара пълно разорение на страната и неизмерима катастрофа за държавата. Друг е въпросът, ако по силата на известна политическа комбинация Сърбия бъде неутрализирана. Свободни да водим борба само срещу гърците, ние чрез известно сливане на сегашните ни четири армии в две големи групи, което ще ни даде възможност да доведем снарядите на оръдие до 550—600, ще можем за 15 дни най-много да бъдем в Солун" [I, 6, 2240, 4].

И генерал Р. Петров донесе, че войските от 3-а армия са оредели, изнурени и гладни: „За запазването на настоящото положение гарантираме. Макар и малки, но имаме шансове за успех и при настъпателни действия." Генерал Делов допълни че поради съотношението един срещу пет, непрестанните походи и боеве в планинска местност частите от Западнородопския отряд след почивката „ще бъдат в състояние

да настъпят, но не тъй сигурно, както досега" [I, 6, 2240, 7—9]. Устремът бе пречупен с подписването на примирието.

Подозирайки, че помощник-главнокомандуващият проявява лично отношение, генерал Р. Петров помоли да бъде освободен от командването на 3-а армия и уволнен от редовете на войската. Той се обоснова с убеждението, че на два пъти Трънският отряд бил близо до успеха на похода към долината на Българска Морава, но му отнели боеспособни части, с което се попречило на благополучното завършване на операцията и безполезно се давали жертви [I, 10, 246, 246].

Генерал Димитриев обобщи в доклад до Радославов, че 3-а армия прикривала столицата, фланга и тила на съединените армии, обаче не успяла да слезе с лявата си група в долината на Българска Морава. На 5-а армия не достигали сили да преодолее укрепената вражеска позиция между Патарица и Руен, а 4-а армия понесла главния удар на сръбската армия, отбивайки неколкодневни атаки на линията Руен — Пехчево — „за сериозни, обаче, настъпателни действия тя не е годна". Макар и усилена на линията Лагодаш — Царев връх, 2-ра армия бе „пригодна за отбрана, но не и за сериозни активни действия, които еднички биха били в състояние да изменят военното и дипломатическото положение в наша полза". Действията на Западнородопския и Самоковския отряд в долината на Места заплашваха главната гръцка група откъм Предела, обаче бе пропусната златната възможност. Упадъкът на духа в някои полкове поради румънското и турското нашествие, отново избухналата холерна епидемия, оставащите по 200—250 снаряда на цев — колкото „за един голям бой от 2—3 дена", и недостигът на храна — „живеем почти от днес за утре", караха генерал Димитриев да не гледа оптимистично на създаденото военностратегическо положение [II, 7, 30, 64—65; IX, 4, 2, 339—340].

На българското правителство не оставаше друго, освен да упълномощи на 21 юли своите делегати да приемат продиктуваната им граница в Добруджа. Но то постави условието румънското правителство да изпълни обещанието да изтегли войските си от българска територия и да поддържа България при определянето на границите ѝ със Сърбия и Гърция. Според управляващите кръгове в София удовлетворяването на всички румънски претенции задължаваше домакините на конференцията „да направят услуга на България". Генадиев посочи, че Румъния нападна България уж за да премахне „опасността от българска хегемония" на Балканите и в името на „балканското равновесие", което сега се наруши силно във вреда на България [I, 4, 1373, 370—371]. Меродавните среди в Букурещ обаче не чувствуваха никакви угризения на политическата съвест, тъй като се стремяха да орежат колкото е възможно повече България, така че никога да не се въздига отново като фактор на полуострова.

Генадиев настояваше да се положат старания „примирието да бъде по-продължително, за да има възможност да се упражни дипломатическата акция". Той продължаваше да вярва, че „след окончателното споразумение с Румъния нейните ръце са развързани, а също и тези на Тройния съюз", за да повлияят в полза на България. Директивата на либералското правителство бе да се запазят за окончателно уреждане от великите сили въпросите за Кавала и границата със Сърбия — „поне за Щип и Кочани", които да бъдат отстъпени „в краен случай", ако срещу тях се добият Кавала и Сяр. За външния министър въпросът не бе неделим, защото и без Сяр щял да намери път до Кавала: „Главното е да добием Кавала и тютюневите полета на Драма и Скеча" [I, 4, 1373, 382]. Той хранеше надежда относно английска подкрепа за Кавала.

Министърът оцени по достойнство победата над гръцката армия: „Ако останеше да се бием само против гърците, ще ги разбием бързо и окончателно." Но срещу България стояха изправени още четири противника. Нашествието на румънската и турската армия повлияло върху духа на българските войници: „При тия условия, ако не можем да изолираме гърците като воюващи, мирът е безусловно

необходим“ [I, 4, 1373, 382]. И все пак завършването на удара върху поставената пред обкръжаване гръцка армия щеше да засили българската позиция в Букурещ.

На 21 юли Бобчев телеграфира на Тончев, че въпреки енергичните постъпки на Сазонов пред сърби и гърци „тяхната неотстъпчивост не е могла да бъде надвита“. Като се пазеше да засяга сръбските териториални претенции, руският външен министър насочи негодуванието си изцяло против Гърция, поддържана за Кавала от Германия и Франция. Той посъветва България да подпише мира и да чака справедливост от европейска конференция. Бобчев обаче не се хвана на тази уловка, узнавайки от по-откровения Делкасе, че подобна ревизия изглежда много съмнителна. Пълномощният министър бе на мнение борбата да се води в Букурещ — за „най-широка граница“ с търсенето на подкрепа у всички велики сили, без да се разчита на европейска конференция [I, 4, 1390, 1—2].

Гръцката делегация продължаваше да не отстъпва „по никой начин“ Кавала, разпростирайки претенциите си до Порто Лагос включително. Сръбските съюзници я поддържаха в стремежа си и те да се спуснат в долината на Струма. Българските представители предложиха като последно границата да започва от старата граница при Църварица и по билото на Малашевската планина да достигне водораздела на Огражден, оттам да се насочи направо към Беласица, да премине по нейното било към Рупелския проход и слезе на юг, включвайки Кавала. След като описа трудната обстановка на заплахи и шантажи, на 21 юли Тончев се допита до правителството: „Има общ натиск от румънския крал и от представителите на великите сили да сключим мир на всяка цена, защото Турция очаквала възобновяването на войната, за да навлезе в стара България, което би предизвикало усложнения и би създало предлог за Турция да задържи окончателно Тракия. Чакаме решението на Министерския съвет и инструкции по този въпрос“ [I, 4, 1390, 6]. Вместо да се заставеха младотурците да уважават волята на силите, записана в Лондонския договор, те бяха използувани като допълнително средство за натиск.

Състоянието на българската армия и нейната способност да възобнови военните действия играеха важна роля в хода на преговорите. На 22 юли генерал Димитриев се обърна „към всички чинове от частите“, за да им съобщи, че „нашите противници са силно изтощени, изморени и почти негодни за сериозни действия“. Според него подновяването на боевете бе „почти невероятно“ и очакваше враговете да намалят своите претенции, а договорът за мир да бъде подписан при условия, „малко-много благоприятни за нас“: „За да стане обаче това, необходимо е да бодърствуваме още няколко дена, за да внушим на противника, че ние сме в състояние да го бием в случай на възобновяване на действията“ [II, 5, 44, 446]. Генерал Савов прибави: „Напомнете на всички, че България, макар и изнемощяла, но досега, слава Богу, не е победена и няма да бъде победена5 [II, 5, 45, 27—30]. За да се уверят в поражението, нанесено на левия гръцки фланг, военните аташета бяха поканени да посетят позициите на 2-ра тракийска дивизия.

Разноезичието между великите сили не предвещаваше нищо добро и за решението на тракийския въпрос. Руското правителство предложи на 21 юли предприемане на финансов натиск върху Портата, като не ѝ бъдат отпускани заеми и не се дадат обещаните допълнителни процентни увеличения на митата. В Берлин и Рим бяха вече склонни да приемат „изправление“ на границата в Тракия до Марица — Еркене — Св. Стефан [I, 4, 1390, 86]. Младотурците се възползуваха ловко от съперничеството, раздиращо „европейския концерт“.

Споразумението между България и Румъния бе подписано на 22 юли. То установи наложената от домакините граница и задължи България да разруши крепостните съоръжения при Шумен и Русе, като ѝ забрани да строи такива между тези градове и около Балчик. Румънските военни делегати допуснаха само две малки поправки на североизток от Варна и на запад от Добрич. Йонеску заяви, че

румънските войски ще напуснат България „само след сключването на мира“. [IX, 16, 17—21]. Това бе открит натиск върху България да приеме по-бързо диктувания мир. Остатъците от илюзията за някаква румънска „услуга“ съвсем се изпариха. Би могло да се каже образно, че България се намираше върху наковалнята на Сърбия, Гърция и Черна гора под заплахата на двата чука — Румъния и Османската империя.

Същата вечер Радев бе приет на аудиенция от крал Карол, комуто предаде надеждата на либералското правителство „да извади България от днешната криза“ със съдействието на румънския монарх и неговите министри. Карол обаче сметна напразни усилията да бъде поправено значително лошото положение на България и препоръча мир на всяка цена, понеже, „като се поднови войната, турците ще тръгнат към Пловдив“. Той се въздържа да прибави, че и неговите войски ще влязат в София и Пловдив. Без да се обвързва с обещания, кралят прехвърли въпроса за Кавала върху добрата воля на Европа [I, 4, 1390, 7—8], макар да бе вече уважил ходатайството на Вилхелм II в полза на Гърция.

На 22 юли конференцията реши примирието да бъде продължено с три дена, като Майореску изрично предупреди, че „това продължение е последно и до това време трябва да се сключи мир“. Той съобщи за споразумението, постигнато между България и Румъния, наблягайки, че „то съставлява само част от общите условия за мира между балканските държави, които участвуват в конференцията“. Тази декларация потвърди впечатлението, че Румъния ще продължи да се намесва пряко в споровете между воюващите страни до подписването на договора за мир. Председателят на конференцията предпочете да изслуша поотделно и първо противниците на България, а после нейните делегати относно размера на последните отстъпки. Крал Карол изтъкна и пред Иванчов, че „в тоя момент България играе последната карта“, повтаряйки, че „оттеглянето на румънските войски едва ли може да стане преди сключването на прелиминарния мир“. Все пак той обеща „да направи последно усилие да склони сърбите за отстъпване на Струмица и Радовиш“ [IX, 16, 15—17].

Това поне надхвърляше обезсърчението на Шебеко, че „няма надежда за отстъпки от Сърбия на Щип, Кочани, Радовиш и Струмица“. Той посъветва примирение „с пожертвуването и на тази последна част от Македония“. Руският пълномощен министър уточни, че на евентуална европейска конференция неговата страна ще поддържа България „само за Кавала“. Това бе ново доказателство за извода на Радев, че по време на Балканските войни „Русия повече слушаше сърбите, отколкото те нея“. А Нейков обобщи, че „в решителния час България се видя лишена от всяка подкрепа“ [X, 32, 67], макар да не можеха да се отрекат несполучливите ходатайства, направени с тон на незадължителни препоръки.

Удължаването срока на примирието даде възможност на либералското правителство да окаже по-упорита съпротива. Генадиев упълномощи Тончев да заяви пред представителите на великите сили, че „без Кавала мир не може да се сключи“: „Или Кавала да земем сега с мира, или да бъдем абсолютно обезпечени, че ще го земем от Европа.“ Въпросът за Щип и Кочани мина на втори план. Министърът очакваше точния отговор на Австро-Унгария „да каже на какво да разчитаме и по кой начин да се постъпи в Букурещ“. До това необходимо разяснение Тончев трябваше да уреди окончателно другите въпроси, но да не подписва нищо относно „Кавала, Щип и прочее“ или да обясни, че желае да остави тези спорни въпроси на разрешение от великите сили. Неспирното пълзене и безчинствата на румънските нашественици в България се схващаха като „средство за натиск над България да отстъпи пред гърци и сърби“ [I, 4, 1390, 18].

Съгласно най-новите сведения на Бобчев от Петербург Сазонов обеща да направи възможните постъпки градовете Кавала, Струмица, Радовиш и Царево село

да се дадат на България. Той обаче изрично отбеляза по въпроса за Кавала да се търси благоволението на Париж. Франция и Германия били против свикването на европейска конференция за преразглеждане и утвърждаване на Букурещкия мир. На свой ред Станчов изтъкваше в Ке д'Орсе „необходимостта Щип, Кочани, Радовиш, Струмица и Кавала да бъдат български". Но френското правителство очаквало „решителни постъпки от Петербург" [I, 4, 1390, 32—33]. Кръгът се затваряше без изгледи за съществена помощ.

Свиканото в Народното събрание съвещание на ръководителите на партии, настоящи и бивши министри, трябваше да изслуша доклада на генерал Димитриев за оределите и гладуващи полкове, потиснати от неизвестността и тревогата за погазените родни огнища. Помощник-главнокомандуващият изказа мнението си на военен специалист, че войната не бива да се продължава. Генадиев изложи прекалените претенции на Сърбия и Гърция, които правителството щяло да бъде принудено да приеме „предвид състоянието на войската и настояването на силите да се подпише мирът". Въпреки молбите на царя до държавните глави „от никъде не ни е огряло". Надеждата бе в постигане обща ревизия на договора и силите да възстановят границата Мидия—Етнос. Радославов бе възмутен от изнудвачеството на румънските политици: „Лъжат, всичко им дадохме, и пак лъжат. Досега само са ни лъгали!" [IV, 1, 16, 133—134].

Меродавният отговор на Виена се получи в София на 23 юли сутринта. Салабашев предаде в дълга телеграма разговора си с Берхтолд, който „действувал постоянно и само" в полза на България .Австро-Унгария полагала усилия „да се дадат на България не само Щип, Кочани и Кавала, но даже някои местности отвъд Вардар", срещайки възраженията на някои велики сили. Графът се оплакал, че „Австрия и Русия имат съвсем противоположна тактика" в стремежа си да помогнат на България. Русия искала „Сърбия да бъде голяма и силна", а Австро-Унгария държала това да бъде България. Ето защо руската външна политика, подкрепена от френската, се обявила българските по население градове Щип и Кочани да бъдат включени в границите на сръбската държава, докато по въпроса за Кавала Русия поддържала България, а Франция — Гърция. Вилхелм II покровителствувал своя зет Константинос. Въпреки всичко австро-унгарската дипломация „щяла да работи да се дадат на България поне Щип, Кочани, Радовиш, Струмица и Кавала, ако е невъзможно нещо повече" [VI, 16, 116—120].

Важното тактическо различие между двете велики сили, от които очакваше помощ либералското правителство, затрудняваше неговите пратеници в неравната борба за по-благоприятни условия на мирния договор. Фюрстенберг заяви, че Хабсбургската монархия ще настоява за пълна ревизия на неговото съдържание. Шебеко бе много по-въздържан — „само за Кавала" [I, 4, 1390, 51]. Така руската дипломация пазеше преди всичко интересите на Сърбия, а австро-унгарската нямаше свобода на действие по отношение на Гърция, защищавана от Вилхелм II.

Използувайки закрилата на примирието, гръцката армия бързаше да се измъкне от пристягащия я железен обръч през Кресненската клисура към Беласица. Навсякъде тя изпълняваше заповедта на краля за „опожарената земя". Гръцките войници очакваха с нетърпение по-скорошното сключване на мира, изпълнени с боязън да не би да им бъде отрязан пътят за спасение. Не по-малко изтощени бяха и сръбските войници, споделящи с българските предни постове, че „тази война била много тежка и кръвопролитна" [II, 3, 30, 304; 5, 44, 374].

От Певчески мост започнаха да подхвърлят за влизане в преки преговори с неотстъпчивото младотурско правителство. След срещите си със Сазонов и Нератов бившият министър-председател Ив. Ев. Гешов направи извода, че Русия няма да отиде на отделна акция за очистването на Източна Тракия. Генадиев обаче намери средството на преките преговори „опасно", защото могло да усложни задачата и „да даде повод да се наруши единодушието на великите сили". Той препоръча на Бобчев

да бъде „много предпазлив": „Въпросът за границата ни с Турция е европейски." Цариградските вестници разпространиха злонамерената измислица за избиването на 3000 турски военнопленици в Стара Загора, за да оправдаят нахлуването отвъд старата държавна граница [I, 4, 1390, 101].

Домакините на конференцията решиха, че е дошло време да ударят с юмрук по зелената маса. На 23 юли следобед Майореску повика българската делегация, за да ѝ предаде, че „вероятно Гърция щяла да отстъпи до река Места, но сърбите изглеждали непреклонни даже за Струмица и Радовиш". Тончев му съобщи категоричните инструкции на българското правителство, че не бива да се отказват „от Кавала, ни даже от Щип и Кочани". Тогава председателят на конференцията заяви ултимативно, че въпреки липсата на „формален съюз със Сърбия и Гърция", ако войната се поднови, Румъния отново ще се обяви срещу България: „Като се свърши примирието в петък, румънските войски ще бъдат в събота в София!" Той добави, че уж правителствата на Сърбия и Гърция не знаели за предстоящото окупиране на българската столица, и нарочно поддържал това съменние в тях, „за да може да им влияе" [IX, 16, 23—25].

Бързайки да привърши с трудната си мисия, Майореску спомена за възможна европейска конференция, която би могла да се произнесе в защита на България. Тончев запита дали ще може да бъде приложен към договора за мир един протокол, в който да се каже изрично, че българските делегати подписват с резерва, вземайки предвид „изказването на Европа, че ще ревизира договора". Румънският министър-председател обеща да оповести пред общо заседание на конференцията, че „силите си запазват правото на ревизия по отношение на Кавала, а някои сили — за целия договор". Българските представители отклониха искането на Майореску веднага да определят поведението си, защото бяха обвързани с точни и строги наставления, и предпочетоха да предадат ултиматума в София. Раздразненият министър-председател предупреди да побързат, тъй като примирието вече нямало да бъде петдневно, и даде срок най-късно до 25 юли, четвъртък, българските делегати да разполагат с окончателни инструкции [I, 4, 1390, 56—57]. Маската на дипломацията бе напълно свалена, за да се види, че очакваното съдействие от домакините бе голямата илюзия.

Въпреки интереса на Виена от закрепването на либералската коалиция в София тя ограничи помощта си в областта на дипломатическите средства. Граф Бертхолд даде да де разбере, че ако България реши да опита още веднъж военното си щастие, той няма да възпре Румъния от употреба на оръжие [IX, 17, 7, 67—68]. Всъщност никоя велика сила не би си позволила да попречи на румънското нашествие, след като „европейският концерт" поздрави неговото „миротворно" начало.

Министерският съвет бе свикан на спешно заседание. В 2 ч. след полунощ на 24 юли Генадиев телеграфира на Тончев, че е упълномощен да подпише „при крайните условия", които е успял да издействува досега или които намери за възможни. При неуспех да бъде вписана в текста на самия договор „резервата за обща или частична ревизия от великите сили", бе наредено да се настои това да стане поне в явен или таен протокол, приложен към договора .Първият български делегат се задължаваше да поиска енергично от Майореску „непременно да направи обещаната декларация". Въпросът за о-в Тасос бе поставен в зависимост от изхода на борбата за Кавала. Следваха предложения за демобилизация, за изтегляне на румънските войски от България и възстановяване на съобщенията, „за взаимност при гаранциите за народностите и училищата" [I, 4, 1390, 68]. Големият въпрос бе, коя държава щеше да се нагърби да изпълни „присъдата на Европа", ако се прокараше ревизията.

В окръжно до легациите в столиците на великите сили Генадиев отбеляза, че вече са дадени нужните наставления за подписването на договора за мир, налагащ на България „извънмерно скъпи за нея жертви". Общата демобилизация щеше да се извърши въпреки грозящата опасност от турското нашествие. Българското

правителство изказа надеждата, че силите ще съумеят да накарат Османската империя да изпълни тяхната воля, изразена чрез Лондонския договор за мир, и да оттегли армията си на международно признатата граница Мидия — Енос [IX, 13, 963].

След като Шебеко установи непреклонността на сръбската делегация и посъветва българските пратеници да приемат всичките им искания, в срещата на 24 юли сърбите внезапно се отказаха от Струмица. Според Тончев тази частична отстъпка се дължала на румънската намеса под натиска на Австро-Унгария. Граф Берхтолд забелязал на Майореску, че вместо да бичува само България, по-целесъобразно ще бъде да притисне малко и съюзниците си о техните прекалени претенции. Сърбия задържаше градовете Щип, Кочани и Радовиш с техните околии. Същия ден вечерта гръцката делегация направи последното си предложение — отстъпва Скеча, но запазва Кавала [I, 4, 1390, 97—99].

„Последната дума" на здраво съюзените противници потисна съвсем духовете на българските делегати, което пролича на последвалото общо заседание на конференцията, когато бяха докладвани официално постигнатите в отделните срещи споразумения. За външнополитическите наблюдатели не подлежеше на съмнение, че българите щяха да отстъпят „под натиска, упражняван от всички страни", за да насочат усилията си към изнамиране на формула за изразяване на резервата относно ревизията на договора, която формула обаче трябваше да бъде възприета и от неприятелите на България. Поради това надеждата за сполука се преценяваше като незначителна. Българската делегация бе притисната до „крайните условия", без да може да разчита отникъде на решителна помощ. Тончев настоя да се впишат в протоколите на конференцията нотите, връчени от Фюрстенберг и Шебеко относно Кавала [X, 33, 56; 43, 462—264]. Ревизията би могла да стане на европейска конференция или чрез споразумение „от кабинет на кабинет", стига да имаше желание сред силите.

Протоколите относно споразуменията за границите със Сърбия и Гърция се изготвиха и подписаха на 25 юли, след което бяха оповестени в заседание на конференцията. Ултимативният срок на Майореску бе точно спазен. След приемането на условията за сключване на мира се състави комисия за редактиране на договора. Прочитането на нотите на Австро-Унгария и Русия бе отложено за следващия ден, когато щеше да бъде връчена писмено и българската резерва [I, 4, 1390, 115—116].

Най-сетне на 25 юли посланиците в Цариград направиха постъпки във Високата порта, че „тя трябва да почита Лондонския договор", особено границата Мидия — Енос, зад която да бъдат изтеглени турските войски. В противен случай щяха да последват наказателни финансови мерки. Но и по този въпрос силите не бяха единни, най-вече Франция като „лихвар на Османската империя". Без съществена подкрепа мисията на Начович бе обречена на неуспех. Крайните младотурци призоваваха „да се тури край на залъгалките" и да маршируват към Пловдив [IX, 3, 2—4].

На 26 юли се разгоря ожесточен спор около предоставянето на „реципрочни религиозни и училищни свободи", предложено от гръцката делегация. Българските представители приеха по принцип предложението, но при условие да бъде задължена и Сърбия, която рязко се възпротиви, за да не влязат отново македонските българи в техните затворени черкви и училища. Те настояха за „автономия на черковните общини и свобода на училищата", отхвърлиха двустранно споразумение с Гърция и заявиха, че не могат да приемат „даже временно задържане на сега съществуващото положение", което Гърция и Сърбия желаеха да запазят до окончателното уреждане чрез размяна на ноти. Радев поиска да се отбележи изрично, че „мирът е сключен въз основа на принципа на равновесието" [I, 4, 1390, 144]. Каквито и страдания да бяха

преживели българите от Македония под сръбска и гръцка власт, нямаше да преклонят глава пред новия поробител, макар и лишени от малцинствени права.

След като бе принудено да приеме като временна загубата на огромната част от Македония и на Южна Добруджа, либералското правителство остана да се надява на нотите на Австро-Унгария и Русия за преразглеждане на договора и на закъсняла подкрепа от Майореску в духа на обещаното. То държеше да се приложи към договора явен или таен протокол, изразяващ несъгласието на България с наложения диктат и съдържащ призив за неговата справедлива ревизия. Великобритания запази привиден неутралитет по въпроса за Кавала, който всъщност бе в полза на Гърция, а Италия се поддаде на германския натиск в същата посока [I, 4, 1390, 166]. Съотношението на силите бе във вреда на България.

Делегациите на Сърбия и Гърция протестираха против включването на нотите относно необходимостта от обща или частична ревизия на договора .Самият председател на конференцията си позволи съучастнически недостойна игра, искайки да съобщи съдържанието на нотите между другото, така че да им отнеме всякаква юридическа валидност. Ако той заявеше, че нотите са връчени преди постигането на споразумение с Гърция, то ставаше ясно, че поради тяхното получаване българската делегация е приела да подпише договора, който отстъпваше Кавала на Гърция. На 26 юли сутринта Тончев и Радев призоваха Майореску да си изпълни задълженията на председател, но последният отказа поради очакваната „непреодолима съпротива" на сръбската и гръцката делегация. Едва след непоколебимото упорство на българските пратеници румънският министър-председател се съгласи да съобщи пред общо заседание на конференцията, че трябва да бъдат включени в протоколите нотите на двете велики сили и българската декларация за ревизия [X, 32, 128—129].

Същия ден следобед Майореску осведоми конференцията, че на 22 юли Фюрстенберг му връчил нота, съгласно която Австро-Унгария си запазва правото да се произнесе както по решението на конференцията относно съдбата на Кавала, така и да иска ревизия на целия договор. Два дена по-късно, на 24 юли, още преди делегациите да се споразумеят по новите граници, Шебеко също предал на Майореску, че неговото правителство, виждайки опасността, на която спорът за Кавала излага делото на конференцията, възнамерява да преразгледа заедно с другите сили решенията, взети от конференцията. Радев заяви, че тези две ноти са способствували за добиване на българското съгласие относно приемане условията на мира. Това означаваше, че той и неговите другари щяха да подпишат условно договора, с настояване за неговата незабавна ревизия [I, 4, 1390, 194—195]. Разискванията бяха отбелязани в протокола, без да се оформят в отделно приложение.

Последните схватки се разразиха при редактирането на договора. Николас Политис се опита да прокара в увода, че договорът бил „сключен въз основа на приятелство, равновесие и хармония". Радев категорично отхвърли гръцкото предложение, защото „условията на договора бяха диктувани със сила", а принципът на равновесието бе „провъзгласен от монархиите, които си деляха земите и народите като плячка". България отстояваше единствено принципа на народността [X, 32, 30—132] — най-справедливия принцип, грубо погазен от противобългарската коалиция.

Граф Берхтолд съжали пред Салабашев, че договорът за мир е „много лош за България", но той щял да се погрижи за преразглеждането му, и то не само относно Кавала, както се ограничавала Русия, а и по отношение на Сърбия — поне за Щип и Кочани. Ако Австро-Унгария би могла да убеди Германия, а Русия — Франция, България щяла да вземе Кавала — пожелание, което не се осъществи поради съпротивата на Германия и Франция. Сазонов нарече „парадоксално" положението, създадено от стечението на обстоятелствата така, че по въпроса за Кавала великите сили не спазили съюзническата си привързаност [I, 4, 1390, 153—156].

Недоволен от незавършването на контранастъпателната операция, на 26 юли генерал Савов й направи щателен разбор. Той призна, че 2-ра армия „понесе всичките тежести на войната срещу гърците и поради своята малочисленост понесе най-тежки изпитания". Командуващият упрекна войниците от 27-и, 28-и и 47-и полк, че на 17 юли „се биха не от сърце": „Вместо с едно енергично настъпление да помогнат да се отреже окончателно гръцката армия и с това да вземем в плен цялата тая армия, те достигнаха само до Занога и с това дадоха възможност на противника да се спаси и излезе от чувала, в който беше попаднал." Генерал Диков му възрази, че Бдинската дивизия не овладяла Руен и не подпомогнала тракийци в атаката срещу Занога. При повечето от военните операции 2-ра армия броеше 28 000—30 000 ножа, 176 оръдия и 1500 саби срещу 85 000—90 000 гръцка армия с 258 оръдия и 1000 саби [II, 5, 45, 161—177].

След като българските делегати видяха неизбежността на предстоящото подписване, те положиха всички усилия да изтъкват, че договорът е несправедлив и диктуван със сила. Преди всичко бе необходимо да се запомни, че наложеният текст се приема „от желание да се послушат съветите на Европа" и с очакването тя да направи потребното за справедлива ревизия. На 27 юли конференцията прие изцяло текста на договора. От името на българската делегация Тончев прочете декларация, че траен мир на Балканите може да настъпи единствено при съществуване на справедливо равновесие върху основа на принципа на народностите, който не е зачетен от конференцията. Българските представители щяха да подпишат с резервата, че диктуваният грабителски договор ще бъде преразгледан от великите сили, за да дадат на България „подобрение съответно на направените жертви и на нуждите за нейното икономическо и национално развитие". Противниците на България възразиха, че резервирането „няма в нищо да намали юридическата стойност на договора за мир". Друго не можеше и да се очаква, защото този диктат поставяше под тяхна власт обширни български земи в Македония и Добруджа и те бяха против всякакъв вид ревизия.

Договорът за мир бе подписан „с нож на гърлото" в 10 ч. на 28 юли 1913 г., неделя, в сградата на румънското Министерство на външните работи. В увода се отбелязваше желанието „да се въдвори редът и възстанови мирът", за да настане „приятелство" между воюващите страни. Новата граница между България и Румъния в Добруджа започваше от Тутракан на Дунав и достигаше Екрене на Черно море, като България се задължаваше да събори укрепителните съоръжения и да не строи други. Границата между България и Сърбия в Македония тръгваше от връх Патарица, следваше старата граница между България и Османската империя, минаваше по водораздела между реките Вардар и Струма и се свързваше при Беласица с българо-гръцката граница. Границата между България и Гърция в Македония започваше от гребена на Беласица и завършваше при вливането на Места в Бяло море. Българската армия се задължаваше да демобилизира още на следващия ден като условие за започването на изтеглянето на румънските войски от България. Към договора се прилагаха четирите протокола, подписани при отделните срещи между делегациите [IX, 6, 56—58]. Наложената пълна демобилизация на българската действуваща армия поощряваше турското нашествие и оставане в Южна Тракия.

Сияещи от радост, делегатите на Румъния, Сърбия, Гърция и Черна гора се поздравяваха с общия успех. Съкрушените от мъка български представители, преживели две седмици терзания, бяха изпълнени „с гняв и с бунт в душата си". На всичко отгоре те трябваше да присъствуват на тържествения благодарствен молебен в катедралната черква, където в присъствието на крал Карол се пяха православни химни за дълголетието на християнските владетели. А на страдащите българи се привиждаше, че вместо Христос на кръста бе разпъната България [X, 32, 144].

При завръщането си в хотела българските делегати бяха заобиколени от много вестникари. Сега вече те можеха да отприщят накипелите си чувства. С. Радев заяви от името на цялата делегация, че България ще настоява на обещаната ревизия, без която „не може да има траен мир на Балканите", защото „историята постига трайност само чрез справедливост". Букурещкият договор за мир бе приет „като изпитание за България, а не като нейна съдба" [X, 32, 145].

От Петербург Бобчев, развълнуван дълбоко, се опита да надникне в бъдещето: „България няма да загине! Не! Тя ще понесе и ампутация жестока и съкрушение духовно, и унижение..., но тя ще преживее. И като феникс из пепелта си тя ще се дигне, ще се излекува и ще вземе пак мястото си" [III, 3, 9030, 1—2].

* * *

Съгласно международното право всеки диктуван със сила договор е недействителен и се нарича диктат. В Букурещ пред българските делегати по-рядко се вдигаха ръце за предложения и гласуване и по-често се размахваха юмруци. Четирите противникови делегации си задаваха и отговаряха взаимно на въпроси, засягащи пряко съдбата на българското население в Македония и Добруджа, чийто официално подписан некролог бе наложеният договор. Те превърнаха разискванията в безсрамен пазарлък за български градове и села, не допускайки нито една протестна петицня на техните жители. Прокараните „стратегически граници" преминаваха по водораздели, била и върхове, по течението на реки, без да бъдат съобразени с най-справедливия принцип на националното самоопределение въпреки неравната борба на българските пратеници за спасяването на това, което би могло да се спаси, за оставането на колкото е възможно по-малко българи под чужда власт.

Противобългарската коалиция не разреши допитване чрез свободен референдум волята на самото население. Румънското правителство се интересуваше преди всичко с колко повече километри да увеличи излаза на Черно море и как да превърне Долния Дунав във вътрешна румънска река, сръбското правителство се стремеше на всяка цена да укрепи „стратегическата ос" Морава — Вардар, а гръцкото — да превърне Бяло море във вътрешно гръцко море. Стратегическите интереси се провъзгласиха за национални и в своя обхват се разтягаха от море до море. И за всичко това трябваше да бъде разпокъсано националното единство на българския народ, да не му се позволява да осъществи естественото национално обединение.

Конференцията за мир в Букурещ придоби характер на показен международен процес срещу България с цел да бъде тя осъдена никога да не заеме полагащото й се място в средата на Балканския полуостров. За нейно нещастие твърде много пристрастни обвинители се бяха събрали в една столица, която не можеше да мине за неутрална. Само две велики сили се явиха в частична защита на българското дело, но Русия прекалено се съобразяваше с желанията на Сърбия и така подкрепяше косвено Гърция, а Австро-Унгария трябваше да се вслушва в съветите на Германия, която покровителствуваше Гърция и по този начин косвено подпомагаше Сърбия. Международната обстановка през лятото на 1913 г. бе принудително затишие пред голямата война, избухнала само след една година. Всяка велика сила се стремеше да избегне преждевременните усложения, и то заради една обкръжена държава, изоставена между двете империалистически групировки. И най-простата сметка доказваше, че е по-изгодно да бъдат спечелени четири съюзника отколкото един. При такова необоримо изчисление чувството за справедливост остана на съхранение в дипломатическите куфарчета.

Българската външна политика предпочиташе сключването на предварителен, а не на окончателен мир, за да бъде ревизиран на европейска конференция. Но нито балканските й противници биха го приели, нито пък великите сили желаеха да се

занимават повече с „балканските бъркотии“ в навечерието на световния сблъсък. Гласовете на Австро-Унгария и Русия не бяха достатъчно силни и уверени. Силите съветваха по-скорошно подписване на мира. Погледите вече се насочваха към Тракия, където либералското правителство разчиташе на подкрепа от „европейския концерт“.

Въпреки гръмките твърдения на четирите съюзника, че били „възстановили мира“, в действителност последиците от конференцията направиха Балканите „барутния погреб на Европа“ [IX, 5, 252; X, 46, 85; 51, 252—253]. След една година точно оттук щеше да бъде запален огънят на Първата световна война. Букурещката конференция за мир бе една от онези печални конференции на силата над правото, които вместо да установят справедлив и траен мир, подготвят следващата поредна война.

СВИВАНЕ НА ЗНАМЕНАТА ЗА ПО-ДОБРИ ВРЕМЕНА

Мирът бе сключен, но войната не свърши. Турската заплаха напираше от югоизток. По силата на Букурещкия диктат българската действуваща армия подлежеше на незабавна обща демобилизация. Напред излязоха дипломатите, които се чувствуваха задължени към войниците. След тежко преживените поражения Високата порта тържествуваше над довчерашния си победител. Балканските съюзници я поощряваха в неотстъпчивост, великите сили я съветваха от приличие да уважава Лондонския договор. България бе губещата карта, с която не можеше нищо да се спечели освен усложнения и подозрения. Твърде скоро обаче събитията щяха да докажат, че и в най-тънко направените сметки може да се сбърка поради погрешни предвиждания.

Враждебният обръч около България трябваше да бъде ако не разкъсан, то поне разхлабен. След неуспеха с отцепването на Румъния от противобългарската коалиция вниманието се насочи към „вековния враг“. Решаването на обявения за международен Тракийски въпрос зависеше от добрата воля и големите интереси на великите сили. Та нали те настояваха за по-скорошно подписване на мира в Букурещ, за да въздействуват по-сполучливо в Цариград. Когато се режеха късове от Македония и Добруджа, бе взето предвид възстановяването на държавната граница Мидия — Енос, макар и понякога с уговорки за нейното поправяне в полза на империята. Липсата на единогласие между силите бе относно избора на принудителните мерки.

Мъката на тракийските българи се засилваше и от злощастното стечение на обстоятелствата, че когато цяла Тракия бе освободена, се прибегна отново до оръжието за освобождението на цяла Македония, и този съдбоносен стремеж към бързо и целокупно национално обединение завърши с крушение. Без да мерим на аптекарски везни приноса и правото на българите от различните области, трябва да признаем, че историческата съдба никак не бе благосклонна към българите, живеещи в подстъпите към Цариград и протоците. От всички войни те страдаха и се стопяваха с жертви и бежанци. Вкусили за кратко време сладостта на свободата, тези мъченици бяха сполетени от ужасите на кланета, потурчване и пожарища [1, 4, 1390, 169]. Високата порта се зае с поголовното обезбългаряване на Източна Тракия, за да няма причина за друг освободителен поход на българската армия към Одрин и Цариград.

СИЛИТЕ ЗАХВЪРЛЯТ ТРАКИЙСКИЯ ВЪПРОС

Никой не може да претръпне от загубите дотолкова, че да привикне да губи, както не се свиква с болката. А непоносимата болка често пъти помрачава разума. Политиката на необуздани чувства причини непоправими злини на българското дело, но тогава все още се надяваха да премахнат неправдата. И колкото да се хвърляха стрели срещу сърбофилската позиция на Петербург, неуредените

отношения с Османската империя в област в непосредствена близост до Цариград и протоците заставяха либералското правителство да не изгаря мостовете към Нева. Бобчев обаче не желаеше да поддържа илюзията, че „Русия е решена на енергична акция“, и на 29 юли предупреди: „Русия война няма да направи за Тракия и Одрин.“ Силите могли да се споразумеят единствено за финансов натиск [IX, 3, 7].

Относно другите начини на въздействие съществуваха остри разногласия.

Маджаров пък бе на мнение, че „Англия и Франция ще направят по въпроса за Кавала и Одрин онова, което Русия иска, стига само тя настоятелно да го иска“, особено ако руското правителство заплашеше, че ще действува в Мала Азия. И понеже подобно поощрение допадаше на Генадиев, присъдата срещу Бобчев бе веднага издадена: „В Петербург незабавно трябва да се изпрати човек (друг пълномощен министър — б. а.). Г-н Бобчев е на сто километра от дипломацията“ [III, 1, 258, 1—2].

Но ако ставаше дума за разстояние от изкуството на възможното в невъзможното, то дипломатът от кариерата Станчов би трябвало да се намира чак на полюса. Предвид известното желание на Фердинанд той състави нота до посланическата конференция в Лондон и отново поиска о-в Самотраки като разположен пред пристанището на Дедеагач. Министърът на външните работи бе разгневен от „необмислената и опасна постъпка“, която побърза да предотврати: „Как смеете да подавате нота без разрешение, от чие име сте я подали, как и на кого?!“ [1, 4, 1390, 175—176]. Но царският любимец си остана титуляр на легацията в Париж.

Обстановката в Западна Тракия се усложняваше от стремежа на гръцките войски да я предадат не на българския Гюмюрджински отряд, а на турската армия и башибозука. Още не бе отшумял екотът по бойните полета и раните кървяха, опустошените села и сенките бежанци се мяркаха пред очите, но външната политика си имаше своите неумолими закони.

Меродавните кръгове в Берлин, освен че бяха против ревизията на Букурещкия договор като „толкова опасна сделка, че може да доведе до общоевропейска война“, отхвърляха „каквато и да е насилствена мярка против турците“. Предложението за ректификация на границата Мидия — Енос, допускане на представител на халифа в Одрин и увеличаване на вносните мита не бе прието от другите сили поради противоречията между тях в Мала Азия и Близкия изток. На съвета, да се отиде на пряко споразумение с Високата порта, Гешов отговори, че „въпросът за Тракия и Одрин е европейски въпрос“, който е разрешен чрез Лондонския договор, [IX, 3, 8—9].

За жалост германското становище въздържаше и Австро-Унгария от по-широка подкрепа на България. Русия не приемаше предлаганата от Виена цялостна ревизия, а нейната съюзница Франция изобщо я отхвърляше. Италия пък „би казала „да“, ако всички велики сили са съгласни“, (I, 4, 1390, 242), което не можа да бъде постигнато.

Колкото и да желаеше да докладва нещо ободряващо, Бобчев не скри от Генадиев, че Русия би оглавила „дипломатическата и други акции против Турция“, но се нуждае „от подкрепване и постоянно активно съдействие на другите сили“. От разговора си с Нератов на 31 юли българският представител доби тъжното впечатление: „Надежда за скорошна акция няма.“ Финансовият бойкот бавно въздействувал: „Русия се колебае и като че ли чака някоя сила да ѝ предложи да почнат ненадейно.“ Но никоя сила не бързала. Лош обрат настъпил и относно преразглеждането условията на Букурещкия договор: „Никой не мислел да разваля букурещкото дело.“ Ядосан, външният министър драсна резолюцията; „Който не иска да меси, цял ден сее“ [I, 4, 1388, 120].

По силата на Букурещкия договор на 29 юли Министерският съвет обяви обща демобилизация на въоръжените сили, „като се спази нужната последователност и

постепенност“. Под знаменатa бяха задържани 34-и, 35-и, 36- и 37-и набор. Военното положение се продължи до сключването на мир с Османската империя. Това наложи отпускане на поредния допълнителен извънреден свръхсметен кредит от 50 000 000 лева за военни нужди [I, 2, 3035, 1; 3065, 2].

Фердинанд издаде прочувствена прощална заповед по действуващата армия № 120, в която примирението със съдбата се преплете със закана за мъст: „На провидението било угодно, щото нашето отечество и ние — българското войнство — да изпием горчивата чаша на войната до дъно... Изтощени и изморени, но не и победени, ние трябваше да свием своите знамена за по-добри дни.“ Царят се опита да надникне в близкото и далечното бъдеще на България, съзнавайки фаталното дългосрочно значение на неотшумялото събитие: „Историята и потомството ще съдят, оценят и отбележат със златни букви вашите заслуги... Разказвайте на вашите деца и внуци за доблестта на българския войник и ги гответе да довършат един ден славното дело, което вие започнахте“ [XI, 1, 180].

За да предотврати турското нашествие в Южна България, Главното командуване сформира групата „Южнобългарски войски“ в състав 2-ра тракийска, 3-а балканска, 4-а преславска, 5-а дунавска, 8-а тунджанска, 9-плевенска, 10-а сборна и конната дивизия под командуването на генерал Кутинчев [II, 7, 30, 67]. Съсредоточените зад старата държавна граница дивизии трябваше да охладят разгорещените глави на младотурските водачи и да им покажат, че е отминало времето за военни разходки.

Предстоеше отвеждането на войските към техните гарнизони. Бойните вериги се смениха от предни постове. В прощалната заповед по личния състав на съединените 2-ра, 4-а и 5-а армия генерал Савов им благодари за „не по-малко славната (в сравнение с Първата балканска война — б. а.) за вас неравна борба срещу пет противника“. Напомняйки за знайните и незнайните войнишки гробове, където останаха онези, на които не бе съдено да се завърнат от бойното поле, командуващият изрази увереността си: „Признателният народ ще ви даде заслуженото, а бъдещият историк, когато ще изучава това, що направихте през тия две войни, и когато ще се удивлява над въпроса, как една армия, недостатъчно облечена, недостатъчно снабдена с хранителни, фуражни, санитарни, технически и други средства, е могла в продължение на 10 месеца да преодолее всички тия несгоди и да се покрие с чудеса от храброст, несъмнено ще да признае всичкия патриотизъм на българския офицер и войник, несравнимата издръжливост на този войник, издръжливост, която няма равна на себе си ни една от съвременните европейски армии“ [II, 5, 45, 290—295]. Да, днес историкът, като се прекланя пред подвига на войниците, подофицерите и офицерите, остава на особено мнение за висшето командуване през Втората балканска война.

За да бъдат избегнати „твърде нежелателните сбивания“ с румънските окупатори, на 30 юли „по силата на необходимостта“ генерал Димитриев заповяда да се задържат под знаменатa войниците от погазените земи. При всяка среща с нашествениците демобилизираните бяха задължени „да бъдат сдържани и коректни“ [II, 6, 16, 627]. Помощник-главнокомандуващият искаше най-трудното от фронтовацитe — когато срещаха очи в очи претоварените с плячка мародери, да понасят крадците на победата.

Генадиев настояваше Тончев и генерал Фичев да не напускат Букурещ, преди да се споразумеят напълно за изтеглянето на румънските войски: „Желателно е, щото тия войски да се изтеглят, преди да пристъпим ние към демобилизация, иначе срещата на нашите войски с румънските ще даде безброй поводи за големи неприятности.“ Условието за незабавна демобилизация изискваше от румънското правителство „да разпореди час по-скоро оттеглянето на своите войски“. Майореску обеща, че изтеглянето ще започне веднага след демобилизацията на българската действуваща армия и „ще се свърши най-късно в 15 дни“. Дотогава за частите, чиито

гарнизони се намираха в окупираните от румънците земи, трябваше да се определят съседни гарнизони за привеждане на мирна нога [I, 4, 1, 1390, 186]. Железницата в Северна България обаче оставаше в румънски ръце.

Опасявайки се от възможни смутове и сблъсквания, породени от спъването на демобилизацията, външният министър поиска на 29 юли „евакуацията на румънските войски ако не предшествува нашата демобилизация, поне да стане едновременно". Той предложи на окупаторите да опразнят най-напред Враца и Плевен като важни дивизионни центрове, а по възможност и Ловеч, защото държането на българските войници в Пловдив и Севлиево щеше да предизвика излишни вълнения, а пускането им по домовете, макар и без оръжие, означаваше „да се сбият с румънските войници, които са вършили големи безчинства". Друга заплаха бе холерата, вилнееща сред нашествениците и заразяваща местното население [I, 4, 1390, 208].

Тъй като бяха образувани комисии и подкомисии за определянето на границите със Сърбия и Гърция, след което войските трябваше да се изтеглят зад новата гранична линия, то и румънското правителство се съгласи изтеглянето да върви едновременно с българската демобилизация. Но румънските войски продължиха да грабят държавното и частното имущество, да арестуват и отвличат хора със себе си, правеха всичко, за да превърнат заграбената Добруджа в „нови Елзас и Лотарингия" между Румъния и България. Според доклада на полковник Ганчев от Берлин руската дипломация разчитала в скоро време да спечели Румъния за сметка на България, да я сближи със Сърбия, „за да ги използува против Австро-Унгария, и да парализира действията на България в случай, че те бъдат насочени срещу Сърбия". Той сподели предсказанието, че Румъния ще следва Тройния съюз, докато е жив крал Карол Хоенцолерн, а сетне „коренно ще измени своята политика и ще се присъедини към Франция и Русия". Това трябваше да знаят Австро-Унгария и Германия, „за които поне засега Румъния е в култ" [I, 4, 1390, 228—224].

Възползувайки се от един потушен бунт на турските военнопленици в Стара Загора, на 30 юли Високата порта предупреди чрез посланиците си, че ако продължавало преследването на пленниците и изобщо на мюсюлманите в България, то от нейна страна ще последва официално обявяване на война и ще бъде завзета Западна Тракия след оттеглянето на гръцките войски [IX, 3, 12]. БТА своевременно опровергава злонамерените измислици, а Генадиев на 31 юли изпрати окръжно до легациите срещу „предумишлените клевети". Той изтъкна, че те се разпространяват „в момент, когато ние по силата на Букурещкия договор се виждаме принудени да разпуснем всичките си войски": „Това обстоятелство, както и безнаказаното преминаване на линията Енос—Мидия от турците насърчава последните в агресивността им против България. Най-вече в момента, когато сме заставени да демобилизираме, ние имаме неоспоримото право да искаме от великите сили да упражнят своето полезно въздействие в Цариград за избягване нови усложнения и по-големи нещастия" [III, 5, 4883, 302]. Българските пълномощни министри трябваше да направят незабавно постъпки пред съответните правителства.

Най-силният аргумент срещу неприятелските съчинения бе готовността на либералското правителство да окаже пълно съдействие на предложената от него на 11 юли международна Карнегиева анкета, която се зае да проучи на място истината за злодеянията, вдигнали толкова голям шум в европейския печат. Неговото желание бе да се установи, че „много от тия злодеяния, които се приписват на българите, са дело на противниците ни". Българските войски имаха заповед „да избягват всички действия, на които би се дало в странство характер на изстъпления и би били от естество да компрометират българското име" [I, 4, 1390, 247—248]. Разбира се, един бунт на хиляди пленници в Северна Тракия не би могъл да има друга участ освен смазване още в самото му начало.

Според сведенията на Начович османската армия в Източна Тракия се увеличаваше с два армейски корпуса, за да достигне в скоро време 300 000 души. Гирс не одобри изявлението на Сазонов, че „ще прокара с надлежните средства почитането на Лондонския договор..., защото, ако се приложи, ще предизвика всеобща война, в която България ще трябва да помага, и с непредвидими последствия". Посланикът предпочиташе пряко споразумение. Сазонов създал илюзията в умовете на българските управляващи, че „Русия ще им пусне в устата зряла круша — Одрин, и те бързо демобилизираха армията". В окръжно от 1 август Генадиев отхвърли съвета: „Нашето становище по одринския въпрос изключва всяко директно споразумение с Портата като опасно за интересите на България [I, 4, 1388, 126]. Руската политика държеше българската територия да разделя Османската империя от Гърция, хвърляща вече поглед към Цариград и протоците.

Великите сили не вярваха, че Портата ще се реши да обяви война на България, а предполагаха заплаха с цел налагане на преки преговори. Те се опитваха „да бъдат верни на Лондонския мир", но без да прилагат насилствени мерки за неговото зачитане. Финансовите мерки обаче бяха за българската дипломация „съвършено недостатъчни, ако не смешни". Трудните разговори по тракийския въпрос и относно ревизията на Букурещкия договор все повече се превръщаха в „почти кавга с дипломатическо лустро" [IX, 3, 11—13].

Под предлог защитата на мюсюлманското население в Западна Тракия Високата порта взе да подготвя европейското обществено мнение за оправдаване не само на окупирането на Източна Тракия, но и на земите по десния бряг на Марица. На 2 август Генадиев в поредна окръжна телеграма изказа подозрението, че „турците имат споразумение с гърците и че тия последните им съобщават, кога ще се оттеглят и кога турците да навлязат". Той обърна внимание, че продължаващото нахлуване на турските войски неминуемо ще ги сблъска с българските: „След огромните жертви, които ни се наложиха и след разпущането на нашите войски по силата на Букурещкия договор, да се оставят турците безнаказано да нарушават едно от най-важните решения на Лондонския мир — е жестоко и с нищо незаслужено наказание за България, и без туй много онеправдана и тъй много нуждающа се днес от мир и вътрешно спокойствие" [I, 4, 1390, 203].

Поради значителното германско влияние върху младотурското правителство Гешов веднага се озова във Вилхемщрасе, където все повтаряха „категоричния отговор на великия везир, че няма да преминават старата българска граница". На 2 август пълномощният министър изказа мнението, че „турците едва ли ще бъдат толкова глупави, че с едно нахлуване в Южна България под какъвто и да е претекст да рискуват Тракия и Одрин, като предизвикат великите сили": „Следователно техен интерес е да кютат в Одрин и да печелят време, което колкото повече изтича, толкова повече консолидира положението им" [I, 4, 1388, 137]. Никой обаче не гарантираше относно Западна Тракия.

Българската армия не бе победена. На 2 август в София бяха тържествено посрещнати войските на 1-ва софийска дивизия и конната дивизия. Пет дни по-късно в столицата се развяха и бойните знамена на Македоно-одринското опълчение. Царят прие парада на още миришещите на барут войници и офицери, лично окичи ордените и кръстовете „За храброст" и без да държи речи, показа на присъствуващите чужди дипломати, че войната, макар и загубена за България, не отнема нейната бойна слава [XI, 1, 175, 183]. Героите заслужаваха признателност и малко радост, освен тази, че са оживели. Виновниците за крушението обаче се скриха зад техните подвизи.

Бившият министър-председател Ив. Ев. Гешов бе изпратен с мисия в Петербург, за да омилостиви тамошните меродавни фактори да не обръщат

внимание на вестникарската канонада в България срещу балканската политика на Русия. Той ги помоли „да бъдат по-великодушни и снизходителни към жестовете на хора, които се давят и които вземат сламките за спасителни пояси“ [II, 3, 3244, 1—2]. Ставаше дума за надеждите, давани от Балплац относно цялостна ревизия на Букурещкия договор.

След като допринесоха за принудителното демобилизиране на българската армия, сега видни дипломати като Пипон и Изволски взеха да съжаляват, че „нямало български войски за изпъждане“ нарушителите на Лондонския договор. Станчов поддържаше, че „това е европейска длъжност“. Той обаче познаваше добре „лихварските интереси“ на силите, особено на Франция, вложени в Османската империя. Сазонов бе предупредил турския посланик, че с обявяването на война неговата страна „ще направи една опасна постъпка и всички велики сили ще бъдат против нея“, и покани „Турция да очисти Тракия“. Но Русия първа оттегли двата си броненосеца от Златния рог. Портата заплаши, че „Турция ще нахлуе веднага в България само ако Русия навлезе в Армения“. Бобчев направи извода: „Заканата на турците (да обявят война — б. а.) разчита на нашето уплашване с цел да идем на непосредствени преговори. Че гърците подбуждат турците, няма никакво съмнение“ [I, 4, 1388, 158—161].

След като завзеха Свиленград, Димотика и Софлу, османските войски се насочиха към Гюмюрджина и Кърджали. Оборвайки опроверженията на Портата, Генадиев изпрати на 3 август нота до пълномощните министри на великите сили в София, с която предложи възвръщането на българските земи в Южна Тракия да стане под наблюдението на техните военни аташета. Министърът на външните работи напомни, че Букурещкият мир наложи незабавна и пълна демобилизация на българската армия. Той пак посочи „великата неправда, която би се извършила, ако се позволи на турците безнаказано да нарушат едно от най-основните постановления на Лондонския мир и да се оставят да насилят територията на една държава, която е сложила оръжието“. Надеждата на либералското правителство бе, че силите „ще могат чрез мъдрите си и решителни постъпки и действия да убедят Високата порта в необходимостта да почита Лондонския договор и да я упътят към по-вярно схващане на международните ѝ задължения и истинските ѝ интереси“. Към тях се отправяше убеждението, че „ще имат присърце да попречат на пребиваването на османски войски на българска територия отвъд линията Мидия — Енос, както и на тяхното напредване (на запад от Марица — Б. а.)“ [XI, 3, 15—16].

Според вярната оценка на граф Берхтолд, споделена със Салабашев на 3 август, „постъпките на великите сили поотделно не произвеждат силно впечатление върху Турция, понеже главната нейна политика била да разчита на разногласията между силите“. Франция упражнявала натиск върху Русия, за да се откаже дори от искането си за частична ревизия на Букурещкия диктат, „станала жесток враг на България“ поради стремежа да усили Съглашението със Сърбия и Гърция срещу Тройния съюз. Стопанинът на Балплац обаче не се прости с поразклатената вяра, че Румъния „ще остане вярна на Тройния съюз“, и пак препоръча на България сближение със северната съседка, разбира се, след успокояване на общественото мнение [XI, 3, 16—17; X, 37, 521—523].

В нотата на Сазонов от 3 август се настоя великите сили да заявят в Цариград, че не одобряват турското нахълтване на запад от Марица и намерението на Портата да обяви война на България, защото „Русия, даже усамотена, няма да остане неутрална“ [IX, 3, 17—18]. Но в срещата си с Бобчев руският външен министър пак взе да хвърля обвинения, че пренебрегването на „кремълската депеша“ България заплатила със своето крушение. Той потрети, че „Русия няма да иде отделно на никоя акция“ особено ако уврежда нейните интереси и „води към война“ [I, 5 ,132, 1—2].

Великобритания и Франция не желаеха „да се насили Турция за одринския въпрос“ — първата заради мюсюлманите в Индия, втората поради очакваните концесии в Мала Азия. В Берлин предричаха неуспех на колективната постъпка подобно на предишните. Гешов заключи отчаяно: „Извлякох впечатлението от този разговор, че одринският въпрос се усложнява от ден на ден все повече и че в Европа никоя държава не мисли за насилствено принуждаване на Турция да зачита Лондонския договор“ [IX, 14, 36, 40—45].

Саид Халим предложи на 4 август министърът на търговията Сюлейман Бостани да бъде изпратен в София „за изглаждането на одринския въпрос и за сключване на приятелски договор“, ако Генадиев му отправи покана. Българският министър нареди на Начович, че „по никой начин не трябва да влиза в каквито и да е преговори за някакво непосредствено споразумение с турците“: „Нашето становище е, че въпросът за Одрин и Тракия въобще е въпрос международен.“ В окръжна телеграма до легациите той „разби легендата за някакви преки преговори“, разпространявана „с интригантска цел“ от младотурската дипломация: „Българското правителство не е мислило, нито мисли да преговаря по тоя въпрос с Турция. Въпросът за Одрин и Тракия е международен и ние си бихме напакостили страшно, ако влезем по него в директни преговори с турците, колкото и последните да желаят това“ [IX, 3, 18—21]. Пребиваването на Начович в Цариград подхранваше слуховете около неговата мисия, обаче бе неудобно неговото отзоваване.

Българският пратеник „усети“ на 5 август, че везирският делегат ще предложи част от Тракия срещу владението на Одрин и тесен коридор, свързващ го с турската територия. Според него великите сили бяха вече възприели ректификацията на държавната граница Мидия — Енос, а „понеже без война турските войски не ще напуснат Тракия“, Русия могла да нападне само в Мала Азия. Това означаваше българската армия да отблъсне напора откъм „Европейска Турция“. Начович бе сигурен, че един ден Одрин пак ще бъде отнет от ръцете на „болния човек“, и то „без големи жертви“, поради което препоръча Бостани ефенди да бъде приет и изслушан тайно в София [I, 4, 1388, 164].

Положението се утежняваше от допусканото със сигурност устно споразумение между Османската империя и Гърция относно Южна Тракия и беломорските острови. Начович биеше тревога. Като потвърждение дойде новината от Атина, че оттеглянето на гръцките войски на новата граница щяло да стане преди 9 август. За опразването на Дедеагач, Гюмюрджина и Скеча се определяше дата 8 август. Предвид разстоянието и липсата на добри съобщения българските войски и власти не можеха да пристигнат по места преди 15 август. Това означаваше да бъде дадена възможност на османската армия да окупира и Западна Тракия. Ето защо на 6 август Генадиев се обърна чрез руската легация към гръцкото правителство с молба да забави оттеглянето до 15 август, а военните аташета бяха поканени като наблюдатели в Западна Тракия. Завземането на Кушу Кавак (дн. Крумовград) след неколкочасова престрелка с малкия български гарнизон потвърди, че „едва ли има съмнение в съществуването на едно турско-гръцко споразумение“ [III, 5, 4052, 21—22]. Крал Константинос предпочиташе да отстъпи Одринска Тракия на Османската империя, за да бъде по-късно присъединена към неговата държава.

„Добрите съвети“ на великите сили и съгласуването на дипломатическо-финансовите средства за въздействие в Цариград водеха единствено до губене на време. И най-обоснованите молби на българската дипломация „удряха на сухо“. На 6 август Станчов докладва, че „министърът на външните работи и посланиците с половин уста ни препоръчват не би ли било по-добре ние да си уредим работата с турците“. Всички погледи се отправиха към Петербург — „там трябва да се натиска всекидневно“, но без да се мисли за употреба на военна сила срещу Османската империя [I, 4, 1388, 184].

Великият везир не преставаше да уверява посланиците, че „турските войски няма да минат Марица, и ония, които по стратегически причини са минали, имат заповед да се върнат". Гирс отново поиска опразването на Одрин и изтегляне на границата Мидия — Енос. Саид Халим артистично разпери ръце — „войските няма да го послушат". Заплашването, че „Турция няма да получи пари" не стряскаше никого. Ето защо Салабашев се обади от Виена, че успехът бил единствено възможен, ако всички велики сили или само Русия и Австро-Унгария по пълномощие на „европейския концерт" изпратят в Мидия и Енос няколко хиляден отряд за определяне и заемане на цялата погранична линия. Той бе сигурен, че окупаторите с прекъснати в тила съобщения няма да смеят да гръмнат пушка срещу представителните части на силите и ще бъдат принудени да се изтеглят на договорно признатата граница. Но дали тракийският въпрос би се решил така „лесно, бързо и без жертви", оставаше под въпрос [I, 4, 1388, 191—192].

Първа Германия се възпротиви на всякакъв военен натиск срещу Османската империя и особено срещу една самостоятелна военна акция на Русия, а както изтъкна полковник Ганчев — „Одринският въпрос без Русия не може да се разреши в наша полза". Бобчев обаче не зарадва правителството, защото всички „енергически принудителни постъпки" на руската външна политика се посрещаха „с душ както от нейните съюзници, така и от другите велики държави": „Като видя, че не може да се упражни някоя принудителна акция или интервенция, поне на две велики държави, Русия, решена да не прави война и да не остане самичка, се поставя начело на онези мерки, които можеха да се упражнят съгласувано от всички велики сили" [IX, 3, 21—25], сиреч — финансов бойкот.

Певчески мост съсредоточи усилията си първо да спре разширяването на турското нашествие отвъд Марица, след което замисляше да уреди по мирен начин одринския въпрос. Но както се оплака Бобчев на 8 август, все по-често му подсказваха твърде разпространената вече идея за непосредствени преговори с Портата, които „можели да доведат до благоприятно за нас разрешение на въпроса... с малко жертви, като например разделянето на Одрин или допущане в Одрин на духовна мюсюлманска власт". Естествено пълномощният министър „въстана" против последните уж частни внушения, понеже „въпросът може да се отнеме от грижата на великите сили и защото едва ли Турция ще ни даде доброволно онова, което отказва на великите сили" [IX, 3, 26].

Генадиев не телеграфира на Саид Халим, тъй като това би означавало „да разрушим политиката си и да накараме силите да ни изоставят": „Вероятно самите турци ще подирят друго средство за размяна на възгледи." Но след тягостните разговори на 8 август Начович не му остави никакво място за надежда: „Не можем да разчитаме на ефикасна помощ на никоя от великите сили." Министърът на външните работи забеляза строго: „С Портата не бива и няма да преговаряте. Всяко непосредствено преговаряне между нас и турците не само би отслабило, но би и компрометирало нашата дипломатическа акция по въпроса за Одрин и Тракия." Предвиждайки, че повечето от силите веднага биха се отървали от този неприятен въпрос, който от международен „в ръцете на Европа" щеше да се превърне във въпрос на двустранните отношения, либералното правителство решително отхвърли всякакъв намек за преки преговори [IX, 3, 27—28]. Самото обстоятелство, че от Цариград упорито настояваха за постигане на пряко споразумение при крайно неблагоприятни за България условия, най-добре потвърждаваше правилността на избраната тактика.

Във Форин офис обещаваха на Маджаров дипломатическа подкрепа на Русия, обаче ако се наложело прибягване до насилствено прилагане на Лондонския договор в Тракия, Великобритания щяла да бъде зрителка [I, 4, 1388, 201]. Все повече се налагаха разделителните понятия „до и отвъд Марица", което предполагаше

реката да бъде взета като начало на нова граница. Финансовите принудителни мерки не бяха решаващи, защото частните банки нямаше да затворят сейфовете си.

Българският пратеник в Цариград бдеше за меродавните настроения на военните кръгове. Щом никоя велика сила не се обвързваше със задължението да помогне с военни средства за спиране на турското нахлуване и възстановяването на границата Мидия — Енос, на 10 август той предложи да се обмисли сключването на договор за ненападение между България и Османската империя. Без да се отказват от правата, предоставяни им от международните договори, двете страни се задължаваха да уреждат миролюбиво и „по приятелски" спорните въпроси. Начович се позова на изтъкваното от Гирс опасно обстоятелство в липсата на съгласие между силите, което могло да окуражи турското нашествие оттатък старата граница с България. Посланикът съветваше „да стоим в съприкосновение с Турция и да се стараем да се споразумеем" [III, 5, 4883, 296—298]. Подобни съвети зачестиха от всички големи столици и естествено не оставаха скрити за Високата порта.

Уморени от „балканските разправии", министри и посланици заминаваха „на отпочивка", гонени до последно от българските дипломати. На 11 август Сазонов изрази съжалението си пред Бобчев, че „засега не вижда някоя велика сила, която да се яви наравно с Русия за една принудителна акция против турците за по-скорошното очистване на Одринско". Той се правеше, че все още залага много на международен финансов бойкот въпреки неговото бавно въздействие. Делкасе направо заяви, че „много уместно било да опитаме непосредствени преговори с турците". Другите дипломатически представители също „подшушваха" за преки преговори [III, 3, 186, 58—59] и отпътуваха в двумесечен отпуск.

Фон Ягов „отвори приказка за едно пряко споразумение". Гешов възрази, че такова споразумение „не е възможно и е немислимо, понеже, ако има одрински въпрос, той е европейски и великите сили са ангажирани в него". Недоволен, държавният секретар пророкува, че „силите могат и да променят мнението си, тъй като те са много уморени вече от балканските работи и не са никак разположени да ги протакат още или пък да ги усложнят с една обща или изолирана насилствена акция". Пълномощният министър отбеляза, че „ако действително силите изменят евентуално становището си за Одрин, ние ще видим тогава какво трябва да правим, за да се подчиним на Европа, срещу която не можем да се борим": „Но дотогава ще имаме търпение и ще чакаме, за да намерят силите средство да изпълнят Лондонския договор, както е законно и справедливо" [I, 4, 1388, 226].

За да не възникнат поводи за нежелани недоразумения, Генадиев на 12 август телеграфира до Бобчев и Гешов: „Никакви преговори с Турция ние не можем да водим. Това би било една опасна примка за нас. Ако Портата иска да преговаря, нека преговаря с великите сили" [IX, 3, 36].

Въпреки опровержението на БТА берлинските вестници оповестиха на 12 август, че прякото споразумение между България и Османската империя било предстоящо, защото Начович получил нови инструкции за подхващане на официални преговори с Осман Низами паша, министър на обществените сгради. Гешов напомни във Вилхелмщрасе, че Лондонският договор е окончателен за двете страни, влизайки „тутакси" в сила с подписването на приложения към неговия основен текст протокол. Вместо да преговаря с Начович, Портата се възползувала от войната между бившите съюзници и намесата на Румъния, за да заеме нейната армия не само територията до границата Мидия — Енос, но и да наруши дори старата граница. Фон Ягов предположи, че „великите сили могат да свикнат с мисълта, че Одрин е станал вече турски", обаче България въпреки всичките си злощастия щяла да излезе от войната с териториални придобивки: „Вие все пак приличате на оня господин, който, след като спечелил един милион франка в Монте Карло, проиграл ги отпосле, но все е излязъл с най-малко сто хиляди франка печалба!" Гешов преглътна неуместната шега и държавният секретар разбра от

мълчанието му ,че пълномощният министър не иска да го следва „там, където той нагази“ [I, 4, 1388, 272—274]. Не бе ясно върху каква точно основа би могло да се постигне прякото съглашение за Одрин и Тракия.

Съветите за започване на непосредствени преговори с Портата, давани на Бобчев в Певчески мост, ставаха все по-определени. Гирс щял да защити енергично българските искания. Моментът се преценяваше като „най-благоприятен“, понеже силите упражнявали силен натиск в Цариград. Начович обаче докладва, че Франция ще последва Русия, ако Великобритания върви редом, а Великобритания настоявала за съвместни действия на „европейския концерт“, но Германия се противопоставяла на колективните постъпки: „Никоя велика сила не ще предприеме сама сериозна акция против Турция от страх за усложнения“. Станчов потвърди от извора, че Франция няма да отиде по-далеч от финансовия бойкот, а Маджаров предаде утешението на Никълсън, че турските войски ще напуснат земите западно от Марица [I, 4, 1388, 240—241]. Великите сили като наговорени взеха да пропускат Източна Тракия.

Стремейки се да обоснове все по-настоятелната препоръка да се отиде на пряко спразумение, на 18 август Бобчев написа обширен доклад. Русия в никакъв случай не могла да се реши на самостоятелна принудителна акция, или направо казано — война, която би предизвикала отпора на другите сили, особено този на Германия. Пътищата на политическо въздействие и финансов бойкот били твърде бавни във времето на отпуски. Сазонов му обърнал внимание относно необходимостта да се използува все още силния натиск на великите сили върху Портата, която щяла да се задоволи „с някои малки отстъпки“: „Границите на държавите не са вечни“ [IX, 3, 38—39; X, 4, 224—226].

В Балплац не се чуваше гласно съветът за преки преговори, но на 14 август граф Берхтолд изтъкна пред Салабашев, че единствена Австро-Унгария държала за ревизия на Букурещкия договор. Русия се измъчвала с твърдението, че ревизията била неосъществима без общото съгласие на великите сили. Той поясни, че според Франция финансовият бойкот трябвало да се ограничи и да не бъдат отпускани редовни заеми на Османската империя, котирани на борсата. Десантите на отряди, съставени от части на всички велики сили в Мидия и Етнос, били немислими без предварително пълно единодушие на „европейския концерт“, а и турските войски щели да окажат съпротива срещу възстановяването на границата според Лондонския договор [IX, 3, 39].

Позовавайки се на тревожни сведения от Певчески мост, на 14 август Бобчев съобщи за опасността от турско нахлуване в Южна България — „ако не сме идели на отстъпки и преговори“: „Във всички дипломатически, даже военни сфери тука най-настоятелно съветват да бързаме с преговорите в Цариград. Иначе можело да стане късно.“ Според достоверен източник от Генералния щаб подполковник Сирманов допълни, че „Европа е крайно уморена и не иска да направи нищо сериозно против Турция, а Русия сама няма да се реши на активно намесване“. Военният аташе изказа мнението, че „европейските сили ще побързат да снемат от гърба си товара — Лондонския договор“, поради което трябвало да бъдат помолени поне да проучат в Цариград условията за преговори. Според преобладаващата част местни дипломатически и военни наблюдатели Одрин бил вече изгубен за България [IX, 3, 40].

Генадиев се опитваше да гадае относно възможните условия: „Едно е ясно, че не само Русия ни изоставя, а и способствува да ни се наложат преговорите.“ Станчов обаче предаде и от Париж: „Великите сили почват да препоръчват преки преговори между турците и българите, като досега няма нищо официално“ [I, 4, 1391, 3].

Окончателното потвърждение дойде в телеграмата на Начович от 15 август. Гирс споделил с него, че „европейският концерт се разпада все повече и върви бързо към разтурянето си“: „Неминуемото последствие на това положение е нахлуването

на турските войски в България.“ И понеже Русия нямало да отвори война за възвръщането ии Одрин, то не оставало нищо друго, „освен да влезете незабавно в преки преговори с Високата порта“. Посланикът пресметна няколкото дни до продължаването на турското нашествие в Южна България, следователно би било „непростима грешка“ на либералското правителство да не предотврати „тая катастрофа чрез бързо споразумение с Турция“. Изпълнявайки „докрай дълга си на българин“, Начович призова външния министър: „Не последвайте примера на Данев, който ни докара румънците, не докарвайте поне Вие в България турците... Посланиците (другите — б. а.) са били много по-рано на днешното мнение на руския посланик“ [IX, 3, 41]. Опората на българската съпротива бе избита с един удар, макар и очакван.

ПО УЛЕЯ НА ПРЕКИТЕ ПРЕГОВОРИ

Доколко османската армия се готвеше да продължи опустошителния си поход в Тракия и Родопите, трябваше да прецени щабът на южнобългарските войски в Пловдив въз основа на сведения от изнесените напред Гюмюрджински и Скеченски отряд. На 8 август Гюмюрджина бе отново заета от едноименния отряд, но още на следващия ден го напусна, защото турските части влязоха в Мъстанли (дн. Момчилград) и прекъснаха съобщенията с Кърджали. Вражеската кавалерия се появи в Гюмюрджина на 13 август. Около самия Кърджали българските разезди водеха престрелки с башибозушки чети под командата на турски офицери. Гръцките войски се стягаха да опразнят и Дедеагач. На 14 август българските предни части бяха обстрелвани югозападно от Свиленград, където противникът бе струпал значителни сили по протежение на старата граница [I, 4, 1391, 5—10]. Напрежението растеше с часове.

Изоставено от великите сили, чийто „европейски концерт изпада в какофония“, и под заплахата на турско нахлуване в Южна България, либералското правителство възприе на 16 август предложението на Високата порта за пряко споразумение „както върху границата, така и върху други политически и икономически въпроси“. Генадиев натовари Начович да съобщи на великия везир, че за да привършат преговорите в кратък срок, ще бъде най-добре, вместо да идва в София негов пратеник, български делегати да посетят Цариград. Като предварително условие бе поставено оттеглянето на турските войски от десния бряг на Марица — „щом тръгнат нашите делегати“, за да навлязат българските войски в Западна Тракия. Това могло да се превърне в „доказателство на приятелство“ и щяло да улесни трудната роля на българското правителство пред тревожно следящото го обществено мнение [IX, 3, 41—42].

Вслушало се най-сетне в съветите на великите сили, либералското правителство отправи молба чрез пълномощните министри, акредитирани в техните столици, да инструктират посланиците в Цариград да се застъпят при спора за бъдещата граница в полза на България. Генадиев наблегна на необходимостта границата да не минава нито по левия бряг на Марица, нито по нейния талвег, а по една линия, отстояща „поне на десетина километра“ източно от реката. Само при такава граница България би могла да разчита на железопътната линия Одрин — Дедеагач и да използува самата река. На север границата би трябвало да обхване Караагач и Илдъръма, след което „в краен случай“ да следва от Одрин на изток санстефанското предначертание, като завърши обаче в Мидия. Одринските укрепления подлежаха на разрушаване. [IX, 3, 42]. Първоначалното българско становище бе под знака на разумния компромис, но подобна готовност се изискваше и от отсрещната страна.

Още на следващия ден в Певчески мост и Форин офис обещаха на Бобчев и Маджаров да дадат категорични наставления на своите посланици да съдействуват

на българските делегати в Цариград. Този път френското правителство склони да следва съюзниците си. В Берлин обаче настроенията бяха други и не желаеха „да ударят с юмрук по масата". Тук проявяваха разбиране към турското домогване до железницата Цариград — Одрин и в ония точки, където тя минаваше на запад от Марица. Портата щеше да настоява от Кулели Бургаз нагоре границата да бъде по десния бряг на Марица. Имайки предвид „особените отношения" между младотурското правителство и германското посолство, Гешов се боеше, че съгласието за подхващане на преки преговори ще увеличи претенциите на турците, като ги направи още по-упорити и непримирими, за да принудят България на по-големи отстъпки. Ето защо той изказа мнението да не се навлиза в подробностите на българските отстъпки, а да се представя „само в общи черти" [I, 4, 1391, 22—23]. Външният министър намери препоръката за уместна.

Според донесението на Начович от 18 август решението за започване на преки преговори с Портата произвело „отрадно впечатление в дипломатическото тяло и високите кръгове": „Всички съветват бързо пипане. Взети са вече мерки за добър прием на делегатите на границата, затова могат тоз час да тръгнат." Но Генадиев напомни за поставеното предварително условие с опразването на земите западно от Марица [IX, 3, 43].

Това изискване бе оправдано, защото, докато Високата порта се скъсваше да опровергава, командуващият групата южнобългарски войски докладва, че на 18 август вражески пехотни и конни части настъпили откъм Гюмюрджина и заели Скеча. Девети конен полк, изпълнявайки заповедта „да не се влиза в бой с редовни турски войски", се оттеглил, но застигнат при с. Сакаркая, трябвало да отговори на огъня. На 19 август гръцките части напуснаха Дедеагач, без да дочакат българските войски. При новосъздаденото положение генерал Кутинчев отмени заемането на пограничната линия с Гърция „като невъзможно и безпредметно". Двадесет и първи средногорски и 9 пловдивски полк достигнаха Пашмаклъ (дн. Смолян) [I, 4, 1391, 26].

След кратко разискване правителството избра за първи делегат генерал Савов, отдавнашен „политически приятел" на Радославов и Генадиев. На 18 август той бе извикан в Министерския съвет, за да участвува в спора около отстъпването на Одрин. Всъщност Одрин щеше да бъде пожертвуван, но с оглед общественото мнение и даденитe големи жертви за неговото превземане генералът бе упълномощен „да направи възможното, пък тогаз..." Царят също даде наставления в дух на умереност и гъвкавост [I, 8, 4, 51—52]. Тежко преживяваното крушение промени значително политическото поведение на управляващите кръгове в София.

Недостатъчната поддръжка на Русия по тракийския въпрос и подхвърлянето за „политика на два стола" наложиха смяната на българския дипломатически представител. Бобчев узна от страниците на „Новое время", че за негов наследник е определен генерал Димитриев, чието име направи „отрадно впечатление" сред всички кръгове в Петербург. „Най-сполучливият избор" трябваше да поправи „непростимите грешки" и да възстанови „сърдечните чувства и добри отношения" между освободени и освободители. Бобчев обаче смяташе, че искането на агреман „скришом от легацията" излагало дипломацията на България и понеже изпадна в „едно мъчно положение", помоли по-скоро да бъде приета неговата оставка. Той обясни в Певчески мост, че не бил в личен конфликт с Генадиев, но в София говореха друго на кореспондентите [IV, 1, 16, 136].

Докато аскерът и башибозукът не спираха да колят и прогонват българите от Източна и Западна Тракия, правителствата на Сърбия и Гърция се опитаха да попречат на работата на Карнегиевата анкета, заблуждавайки, че уж „следите на извършените ужаси се заличили от времето". Изказаха се и преднамерени съмнения в чувството за справедливост на някои от членовете на комисията. Това накара

Генадиев да разгласи чрез пълномощните министри: „България продължава да настоява на анкетата, тя желае да изкара целия комплот, извършен с нечувана безчовечност и цинизъм над българския народ и над храбрия български войник, когото черниха, без той и България да имат възможност да се защищават. България днес е обвинителка, защото тя има моралното право да посочи кои са истинските варвари и перфидни мистификатори." Опожарените български градове и села, 150 000 изтерзани бежанци, претъпканите болници с осакатени деца, жени и старци не можеха да бъдат заличени от онези, които искаха в хода на войната „заличаването на България от листата на цивилизованите страни" [I, 4, 1388, 303—305]. Намекът за крал Константинос и неговите съюзници бе очеваден.

Високата порта създаваше големи мъчнотии в Западна Тракия, като подстрекаваше и въоръжаваше местното мюсюлманско население. Предрешени офицери и войници образуваха многочислени башибозушки отряди, които трябваше да въстанат с искане да бъде възстановена властта на султана. На 20 август Гешов предупреди своето правителство: „Устроената по тоя начин комедия ще се използува от турското правителство пред великите сили, някои от които могат да попаднат добросъвестно в младотурския капан, а други може и съзнателно да удовлетворят мюсюлманското население, за да се накърняват още повече границите на България и на запад от Марица." От разговора с фон Ягов се узна, че „на Високата порта охотата за Одрин е голяма" и ще се борн не само за самия град, а и за предградията му отвъд Марица с гарата, както и за някои други стратегически точки в техните околности. Гешов предрече, че българските делегати „ще срещнат големи мъчнотии в Цариград", защото „турците искат да използуват до максимум благоприятните за тях обстоятелства, туркофилските разположения на някои от великите сили и студеното равнодушие на другите." Такова разположение бе обзело и Сан Джулиано, който съветваше постигане на „приятелско съглашение" с цената на Одрин [I, 4, 1391, 51].

Без да дочака изтеглянето на турските войски от Западна Тракия, на 20 август Генадиев съобщи на Саид Халим, че българската делегация се състои от генерал Савов, Начович и Тошев, които заминават за Цариград, придружени от военни и граждански съветници. Великият везир отговори, че разпоредил да се улесни пътуването на тези господа. От турска страна бяха упълномощени да преговарят Талаат бей — министър на вътрешните работи, Махмуд паша — министър на военноморския флот, и Халил бей — председател на Държавния съвет [IX, 3, 45]. Сред тях първа цигулка щеше да свири видният младотурски водач Талаат, силният човек в правителството.

Можем само да си представим как се е чувствувал генерал Савов, довчерашният победител на турците, минавайки през онези бойни полета, над които още не бе заглъхнал тътенът на блестящите победи. Изборът не бе от най-сполучливите, но царят и правителството се нуждаеха от представителност. Портата поне се погрижи да устрои любезно посрещане на българските делегати. В Свиленград бе строен почетен караул, в Одрин, макар и след полунощ на 21 август, бяха поднесени поздравления от името на валията, а на гарата в Цариград пак военни почести и представители на правителството [I, 4, 1388, 323; X, 42, 449]. Горчивият хап трябваше да бъде преглътнат в сладка обвивка.

Още на 22 август българските делегати посетиха великия везир в дома му, за да чуят неговото желание и надежда „за бързо и успешно свършване" на възложената им мисия. Саид Халим бе доста въздържан, но от разговора пролича, че ще се придържат към съдържанието на нотата от 19 юли — да не преминават Марица. Османските делегати щяха да настояват за „цялата територия източно от Марица до Черно море". Първата редовна среща бе насрочена за 24 август, когато щеше да пристигне Изет паша [IX, 3, 46]. Това предсказваше тежки схватки за и против „стратегическите граници".

Великият везир оспорваше пред посланиците оплакванията на либералското правителство от „турските некоректности“ и твърдеше, че неговите войски не били минали Марица: „Положението ще се избистри само след сключването на мира.“ Но както предупреди Маджаров: „Ние трябва да имаме малка надежда за благоприятен изход на преговорите.“ Въпреки желанието на Великобритания „да се свършат преговорите сполучливо“ и съветите, отправяни към Портата да покаже умереност, Никълсън се съмняваше в „авторитета и добросъвестността на сегашното турско правителство“. Пълномощният министър му заяви, че всичко ще зависи от размера на турските претенции, „а особено от настойчивоста на великите сили в Цариград“ [I, 4, 1391, 98].

Генадиев все още хранеше надеждата, че най-после австрийското гледище ще бъде възприето в Берлин ако не напълно, то поне във вид на дипломатическа подкрепа. Опасенията на Гешов произлизаха от новината, че силите няма да настояват за дележ на Одрин, „понеже турската войска няма кой да я извади оттам“. Както загатна фон Ягов, обещаната подкрепа „по други отделни въпроси“ щяла да има повече икономически, отколкото политически характер [IX, 3, 46—47]. Силната позиция на Германия на Босфора повлия върху развоя на преговорите.

Българската дипломация, макар и заета главно с решаването на тракийския въпрос, непрекъснато напомняше на великите сили относно необходимостта от ревизиране на Букурещкия договор. Силите обаче не искаха продължаването на балканската криза, от която страдаха икономическите им интереси, а и „всички държавни мъже били уморени“. Русия и Франция заявяваха, че „по никой начин не щели допуснат и най-малка ревизия в ущърб на Сърбия“, Австро-Унгария бдеше да не се „разсърди“ Румъния, пък Германия не позволяваше и дума да се издума за Кавала [I, 4, 1391, 107—108]. Въпросът за ревизията изпадна в застой. Единствено някое голямо международно събитие би могло да го раздвижи.

Изпитвайки на гърба си последиците от недостатъчната външнополитическа пропаганда, генерал Савов поиска на 23 август от Генадиев 70 000 зл. лв. за спечелването на „поне част от местните добри вестници“. Министърът не възрази, стига цариградските вестници да не бъдат „ненаситни“ като парижките. Бобчев се обяви против харченето на пари в защита на „една хубава кауза, каквато е българската“, и предпочиташе да раздава ордени [IV, 3, 5312, 1]. И най-справедливата кауза се нуждаеше от здрава защита и умна пропаганда.

„Победителите от Букурещ“ пускаха слухове за „предстоящ съюз между България и Турция“, и то „подир едиа ожесточена война, следите на която не само за кратко време ще се чувствуват“. На 24 август Генадиев упълномощи дипломатическите представители да опровергаят слуховете „по най-категоричен начин“. Той обаче не си въобразяваше, че силите ще отидат докрай в Цариград: „Засега отвсякъде получаваме обещания за подкрепа, но стойността на тия обещания ще се разбере в течение на преговорите.“ Ето защо външният министър възложи на генерал Савов лично или чрез доверено лице да внуши на Портата да не отстъпва на Гърция по въпросите за капитулациите и за Беломорските острови, като ѝ обещае „най-ефикасна поддръжка“. Първият делегат трябваше да напомни, че 100 000 турски военнопленници „в случай на нужда и споразумение могат да се яват направо на гръцката граница с оръжието си и да заставят Гърция да отстъпи“. Генадиев се изказа за „политика на незабавни действия“ или поне да бъде съставена „програма за в бъдещето“, но да се извлече възможно най-голяма полза от преговорите [I, 4, 1388, 339—340].

Вестта за преминаването на Места от башибозуци и едно турско конно отделение и особено прекратяването на гръцката демобилизация накараха Генадиев още същия ден да промени наставленията до генерал Савов: „Понеже между Турция и Гърция неприятелските действия могат да избухнат всеки момент, ще бъде благоразумно да се развиват мимо нас. Бъдете извънредно предпазливи във

внушенията си към турците, да не би някой от тях да ни издаде, дордето разберем какво впечатление ще произведе в Европа минаването на Места.“ Тъй като по това време крал Константинос се намираше в Германия, всяко споменаване за съглашение с империята заплашваше да причини „големи пакости“: „Необикновената предпазливост се налага по начин, щото всеки момент да можем да се отдръпнем, ако стане нужда, докато са развият събитията“ [I, 4, 1391, 153]. Самото младотурско правителство би могло умишлено да изтърве някои подробности, за да отклони гнева на силите към България.

Поради байрама първото заседание на делегациите се отложи с два дена, използувани от българска страна за обиколка на посолствата в Пера. Изводите на генерал Савов, телеграфирани на 26 август, не бяха никак обнадеждаващи: „Поддръжката от тях (посланиците — б. а.) ще бъде дадена в твърде предпазлива форма и само във вид на съвет. Никоя от великите сили понастоящем не ще бъде в положение да употреби по-енергично средство спрямо Турция в полза на нашата кауза. Поради тия обстоятелства при разрешаването на конфликта ни с Турция ще трябва да разчитаме само на собствените средства.“ Положението на българските делегати се усложни извънредно, защото въпросът за границата изглеждаше „вече предрешен от посланиците“, и то до голяма степен в духа на искането от Портата: на изток от Марица — линията Одрин — Лозенгерад, а на запад — територията между Софлу, Ортакьой (дн. Ивайловград) и Свиленград. Българските представители обърнаха внимание, че това искане противоречи на турската нота от 19 юли, лишаващо ги изобщо от възможността да почнат преговорите [X, 42, 453].

Бившият помощник-главнокомандуващ отбеляза, че „България, която би Турция по всички линии, не може да свърши тая славна кампания с подписването на договор, по силата на който никое от бойните полета, гдето се проля толкова българска кръв, не остава наше.“ Той предложи Османската империя да задържи Одрин на изток от Марица, а България да си възвърне Лозенград, но надеждата за подобно решение на спора бе „твърде слаба, толкова повече, че правителството не е решено да третира в окончателна форма въпроса за съюз с Турция“. Всяко забавяне на преговорите означаваше турските войски „да свикнат с мисълта“ да не напускат завзетите земи [I, 4, 1391, 158—159]. Българското правителство бе длъжно да даде веднага обстойни и ясни инструкции относно прокарването на новата граница с Османската империя.

Вангенхайм не скри от Тошев, че Портата в никакъв случай не ще отстъпи Лозенград и ще задържи железопътната линия до Кулели Бургаз. Поради опасения от великите сили турската армия не би дръзнала да нахлуе в Южна България, но държала окупирани спорните земи. Той бе на мнение да бъде жертвувана Източна Тракия, за да се спаси Западиа Тракия. Тошев прозря, че турците ще настояват за част от територията по десния бряг на Марица, за да има какво да „отстъпят“ за притежанието на Лозенград [I, 4, 1391, 161—162].

И Начович бе напълно убеден, че младотурското правителство „по никой начин“ няма да се откаже от Лозенград, а „великите сили няма да ни помогнат за усвояването на Лозенград“. Той препоръча да се отложи „за по-сетнешно време усвоението на тоя и други градове“ в Източна Тракия, за да се възвърне сега Западна Тракия [I, 4, 1391, 160].

Конференцията бе открита на 26 август във Високата порта с встъпителна реч на великия везир, който изрази надежда „за бързо и успешно постигане на резултати и един полезен мир за двете страни“. Генерал Савов отговори в подобен смисъл и предложи за председател на конференцията Талаат бей. Без да навлизат в подробности, турските делегати заявиха, че империята иска да задържи цялата територия на изток от Софлу вкл., минавайки покрай този град, границата да пресича Марица и през Ортакьой да достигне Свиленград вкл., откъдето да свива по десния бряг на Марица и след това по довоенната граница да опре в Черно море.

Генерал Савов се задоволи само да отбележи необходимостта от писмено връчване на това първоначално искане. Двете страни се съгласиха следващите заседания да не носят официален характер, докато не бъде постигнато споразумение по всички важни въпроси. Между самите заседания се предвиждаха частни срещи за търсене на пролуки между непримиримите становища [I, 4, 1391, 165]. Домакините разполагаха с предимството да диктуват условията.

Посланиците подканяха към по-бързо постигане на разбирателство, без да се показва от българска страна непримиримост относно „необходимите крепости" Одрин и Лозенград, които Портата щяла да отстоява „докрай". Те обещаха да съдействуват за присъединяването на Софлу, Димотика, Ортакьой и Свиленград, но пак повтаряха да не се протака сключването на мира, защото „турците са способни на всичко". Сведенията от генерал Кутинчев за чести престрелки с редовни турски части и вилнеещи башибозуци на запад от Арда подсилваха тревогата от военния натиск [I, 4, 1391, 170].

Съгласно уговорката на 27 август в хотел „Токатлиян", където отсядаха българските делегати, се състоя проучващо „свиждане" между двете делегации. Младотурското правителство постави възвръщането на Беломорска Тракия в пряка зависимост от решаването на въпроса за новата граница и осигуряването на правата на мюсюлманското население в България. Генерал Савов се опасяваше да не би с протакането на преговорите да бъде изгубена Западна Тракия, където мюсюлманите бяха въоръжени от Портата за оказване на съпротива срещу българските власти. Талаат бей предложи границата да започва от устието на Марица в Бяло море и да следва десния бряг на реката до Мандра на север от Софлу, оттам да вземе северозападно направление по Самур Мандра — Ахърян бунар — Мандрица — височината южно от развалините на Кожен Хисарлък — Сирнизан — Кари тепе и Покривен до Арда, след което по течението на реката да достигне старата граница и по нея до Черно море. Одрин и Лозенград се задържаха „на всяка цена". Докъде можеше да се простре „минимумът на отстъпката", трябваше да се произнесе и българското правителство [IX, 3, 47—48].

За да натисне българската делегация и да я направи по-отстъпчива, Високата порта поощри мюсюлманите в Гюмюрджинско да провъзгласят на 27 август своя „република" и да образуват т. нар. Временно правителство, което ходатайствува в Цариград и столиците на великите сили да бъде призната „независимостта на републиката". Саид Халам не скри от Гирс и Палавичини, че „въоръженото автономническо движение в Югозападна Тракия било в неговите ръце и щяло да се прекрати след подписването на мира с България". Всяко отсрочване на мира означавало закрепване на „Гюмюрджинската република", срещу която България трябвало да воюва [I, 4, 1391, 177—178]. Това означаваше ново сблъскване и с Османската империя.

На протестите от страна на българските представители срещу проникването и „насъскването" в Беломорска Тракия Високата порта не се уморяваше да повтаря, че „нито един техен войник не е минал линията, която те понастоящем заемат по стратегически съображения". „Гюмюрджинската република" била дело не на военните, а на местното мюсюлманско население, което уж само „се е организирало и иска своята независимост". В телеграмата си от 29 август генерал Савов намери излишни всякакви други постъпки, защото „единствено средство" за възвръщането на тази област „е по-скоро да се сключи мир с Турция": „Всяко бавене и протакане на въпроса е в наша вреда, защото страх ме е подир няколко дни да не бъде късно". Младотурското правителство могло да се позове на „крайно възбуденото" обществено мнение и да завземе и тези земи. Първият делегат допускаше, че между Цариград и Атина съществува споразумение за обща граница в Западна Тракия [I, 4, 1391, 179].

След разгорещено заседание на Министерския съвет, завършило чак след полунощ на 29 август, Генадиев телеграфира с нетърпение очакваните наставления: „Можете да отстъпите Одрин с местата по десния бряг на Марица в околността на тоя град, необходими за неговата защита. Софлу, Димотика, Ортакьой, Свиленград да не отстъпяте. Необходимо е за нас да имаме долината на Марица и железницата за Дедеагач." Новата граница трябваше да мине южно от Лозенград, за да излезе на Мидия или друга близка точка, като се отклони от санстефанската с отстъпване на Люлебургаз. Обявявайки се против други отстъпки, правителството разпореди на делегатите по никакъв начин да не довеждат преговорите до скъсване, дори упълномощи генерал Савов да заяви, че „България е готова сега да сключи съюз, стига това да може да ни обезпечи между другите изгоди и по-големи отстъпки в определянето на границата." То съзнаваше опасността от протакането, обаче искаше да изчерпи всички средства, преди да направи последните жертви: „Гледайте яйцето и захвърляйте черупката" [IX, 3, 48] — завет, останал от Петко Каравелов по време на преговорите с Високата порта през пролетта на 1886 г. относно присъединяването на Източна Румелия.

Постоянните престрелки между Скечанския и Гюмюрджинския отряд и турски редовни части накараха генерал Кутинчев да подсили южнобългарските войски за спиране на вражеското напредване в Родопите, особено към Кърджали. Генерал Савов му обърна внимание да бъде изключително предпазлив, за да не би Портата да намери търсения повод за официалното обявяване на война [IX, 3, 49].

Обърканото в шифрованата телеграма за частната среща в хотела забави директивата на Министерския съвет относно „максимума и минимума на отстъпките". Едва на 29 август в 23 ч. Генадиев съобщи на генерал Савов поредните тактически ходове: „Понеже сте дошли до убеждението, че Портата няма да отстъпи Одрин и Лозенград, върху тия два пункта ще настоявате, доколкото можете, и после ще отстъпите." Българската делегация трябваше да се постарае да прокара „поне" един проход в долината на Марица за построяване на железница до Дедеагач, а към Черно море „поне" да запази Малко Търновско с крайбрежието южно от Иниада, близо до Мидия .Предвид на „застрашаващото положение" и необходимостта да бъдат завършени „бърже" преговорите не бяха посочени „никакви минимални граници". Българските представители получиха пълномощия да подпишат споразумението без протакане — „с каквото можете да откъснете от турските искания", за да бъде възвърната по-скоро Беломорска Тракия. На мюсюлманите в България се обещаваха равни политически и религиозни права. Изразена бе готовност за незабавни преговори относно сключване на политическо и търговско споразумение, при условие обаче споразумението по границата да се подпише отделно и веднага, а преговорите по всички други въпроси да продължават [IX, 3, 50]. Допълнителна причина за бързане със сключването на мира бе нуждата от външни заеми.

„Добре осведомените" посолства на Тройния съюз разпространиха в Цариград невярната вест, че Ляпчев предложил сключване на военна конвенция с Русия, срещу която тя да осигури Одрин на България. Начович предупреди, че руското правителство желае военна конвенция, чиято насоченост да бъде и срещу Цатралните сили: „Вместо да сключим мир и да позволим на страната да подкачи по-скоро лечението на страшните рани, които престъпни държавници ѝ нанесоха, всяко отклонение от сегашния път ще докара турските войски в България" [I, 4, 1391, 180].

В същото време слуховете за предстоящ съюз между България и Османската империя намираха благоприятна почва в Петербург. Понеже Бобчев подаде оставка, подполковник Сирманов с доклад от 29 август съобщи мнението на тамошните управляващи кръгове, отхвърлящи всякакво оправдание „за свързване съюз с държава, която умира и временно и изкуствено си поддържа живота". Такъв съюз би

бил насочен срещу другите балкански държави и главно срещу Сърбия в разрез с балканската политика на Русия, препоръчваща да бъде подето отново сближението между България и Сърбия. Така щели да бъдат изтласкани гърците от Южна Македония, а след освобождаването на Босна и Херцеговина цяла Македония могла да бъде присъединена към България: „Всяка друга политика, казват тука (в Петербург — б. а.), сега за нас е гибелна, понеже Русия не може да поддържа освен реално отговаряща на интересите ѝ политика." Що се отнасяше до преговорите в Цариград, меродавните фактори на руската външна и вътрешна политика съветваха с оглед военната неготовност на Русия и пълното безразличие на Европа по-бързо свършване на пазарлъка, за да не се даде възможност на младотурската военна партия „да ни скрои някой фокус". Но според Нератов „турците щели да бъдат много неотстъпчиви и не мислили да бързат да свършат преговорите" [I, 4, 1388, 415].

Поради липса на окончателни наставления от либералското правителство второто редовно заседание на конференцията бе отложено за 31 август. Делегатите разискваха най-трудния въпрос, този за новата граница. От българска страна бе предложено тя да следва десния бряг на Марица, да минава по десния бряг на Бакча дере, по течението на Арда, котите 131 и 140, сетне през станцията Кадъкьой до Марица и по нейния ляв бряг, през Виран тепе, по левия бряг на Дуванджа дере, котите 253 и 130, на юг от линията Солиолу — Енидже — Осмаджик — Колиба — Караагач — Чонгара, по десния бряг на притока Болтик дере до вливането му в Тунджа, по нейния десен бряг до Казли дере, на юг от манастира „Св. Илия", по левия бряг на Гарген дере, на север от с. Ериклери, на юг от Таш тепе, кота 600 и манастира „Св. Георги", по левия бряг на Папас дере до вливането му в Карпион дере, по Суджак дере, на юг от Евренджик и по водораздела да достигне черноморския бряг при нос Сервес [III, 5, 3227, 20].

Османските представители упорстваха преди всичко за Одрин, Лозенград и Димотика. Генерал Савов прозря, че те се стремят „по чисто стратегически съображения" да получат такава граница, която да им позволява съсредоточаване в случай на война зад линията Одрин — Лозенград. Следователно тези две крепости нямаше никакви изгледи да бъдат отстъпени. Той предположи, че дори ако се „изкопчи" Димотика, турците ще запазят околните стратегически важни височини [I, 4, 1391, 213]. Военният специалист се поставяше на мястото на своите колеги от отсрещната страна.

Началникът на столичния гарнизон Джемал бей се изтърва нарочно пред Тошев, че неговите съратници от Младотурския комитет били убедени привърженици на един съюз с България и Румъния. България могла да спаси Ортакьой, Свиленград, Малко Търново, но „за Лозенград и Димотика не могло да става и дума". Той се опита да успокои събеседника си относно Беломорска Тракия, където щяло да настъпи „нужното омиротворение", щом бъде решен въпросът за границата. Тошев призова Генадиев да търси неуморно подкрепата на силите и Румъния — „да можем да вземем поне Димотика" [I, 4, 1374, 11]. „Европейският концерт" обаче бе вече вдигнал ръце от тракийския въпрос, а Румъния бе обзета от фиксидеята да брани „балканското равновесие" и виждаше в Сърбия своята „естествена съюзница" срещу Австро-Унгария.

На 1 септември либералското правителство постанови да се настоява поради политически съображения за Свиленград и Димотика, дори без въпросните околни височини. Освен това единственият що-годе приличен път за Софлу и Дедеагач минаваше през Димотика. Следователно границата трябваше да се прокара между Кадъкьой и Одрин, близо до Юруш. Същевременно Генадиев припоръчваше делегатите да бързат и да не отлагат прекалено спора за Димотика, защото „интригите и нововъзникналите инциденти могат само да усложнят положението".

Той разпореди с привършването на въпроса за границата да се поиска „начаса" допускането на български войски в Беломорска Тракия заедно с успокоителното въздействие на Портата над тамошното мюсюлманско население [I, 4, 1374, 25].

Изпълнявайки директивата на Балшлац, маркграф Палавичини посещаваше всеки ден великия везир и съветваше отстъпване на Ортакьой и Димотика в полза на бъдещите добри отношения между двете държави. Така или иначе България оставаше единствената европейска съседка на империята. Внушеното чувство на благосклонност накара Генадиев да инструктира българските делегати да говорят по хода на преговорите „откровено само с Палавичини" [IX, 3, 52]. Подобно пристрастно поведение не би могло да не бъде усетено болезнено от Гирс.

Тошев се обърна и към Вангенхайм с молба за помощ, който обеща да се застъпи „още утре" пред Саид Халим в полза на България относно присъединяването на Димотика. Посланикът си позволи да посъветва българските делегати да се държат така, „щото да не изглежда, че искаме в неопределено време съюз с Турция", а да подготвят почвата за неговото осъществяване. Той изказа предпочитанието пограничната линия да се прокара на място не от европейската военна комисия, а от една смесена двустранна комисия. В случай на възможни недоразумения могло да се прибегне до арбитража на военно лице от неутрална държава, като Швейцария или Япония [I, 4, 1374, 38]. Чудно е как Вангенхайм не спомена някоя още по-отдалечена от Европа държава посредник.

Лишен от правото на откровеност, германският посланик отвърна със същата монета. Германските вестници обаче бяха съвсем ясни в дописките за хода на преговорите в Цариград. Те изобщо не се съмняваха в техния благоприятен за Османската империя завършек, „като се има предвид пълният дезинтерес на великите сили по одринския въпрос". Високата порта би предпочела за партньорка Сърбия, с която нямала повече спорни въпроси, а България си оставала с погледи и към Източна Тракия, и към Вардарска Македония „поради преобладаващото (в последната област — б. а.) българско население". Въпреки че в Мала Азия живееха милион и половин гърци, „Великата идея" нямала изгледи за скорошно осъществяване. Ето защо се предвиждаше споразумение между Османската империя, Гърция и Сърбия, за да бъде омиротворен „донякъде този турбулентен европейски ъгъл" вместо сближение между Османската империя и България, от което щеше да рухне Букурешкият мир [V, 20, 562, 1—2]. Известно бе германското становище против неговата пълна или дори частична ревизия.

Българските делегати се убедиха в липсата на всякакви изгледи относно възвръщането на Одрин и Лозенград. Опасявайки се от скъсване на преговорите и съгласно съветите на посланиците на 2 септември сутринта те решиха да отстъпят Одрин и Лозенград, срещу които да получат Малкотърновско, една зона на юг от довоенната граница, Свиленград, Ортакьой и Димотика. Генерал Савов не вярваше в изтръгването на Димотика, понеже този град съставляваше левият фланг на цялата отбранителна система на столицата, започваща с линията Лозенград — Одрин — Димотика, и ако последният град останеше в български ръце, флангът щеше „да остане във въздуха": „За това твърде естествено е, че турците ще държат на него до крайност." Младотурското правителство не можеше да не се съобразява с мнението на военната партия, играеща решаваща роля в държавните работи, при това посланиците обещаваха съдействие „в границата на възможното", без обаче да гарантират за нищо [I, 4, 1374, 40]. Въпреки всичко българските представители положиха всички усилия, за да задържат Димотика.

В хода на дългите разисквания на третото заседание българските делегати вложиха цялото си красноречие, но можеха твърде малко да изменят проекта, представен от Високата порта. Новата граница, нанесена на генералщабна карта, започваше от Св. Стефан на Черно море, минаваше по Резовската река, после през махалата Терли, по старата граница до Дервишка могила, между Българско и

Турско Левке, между Свиленград и Чермен, през Курткьой, Гюинджик, Чиндерлекаили, Каликьой, Хаджи Али, Башклисе до Мандра на Бяло море. Понеже от турска страна бе заявено, че на участъка от Св. Стефан до Чермен вкл. „не могат да отстъпят нито стъпка“ и този въпрос е „решен безвъзвратно“, неговото обозначаване се прие като окончателно. За другите гранични участъци бе поискано одобрението на българското правителство [I, 4, 1374, 51]. Дотогава не биваше да се дава никаква гласност на взетото решение.

За да се противопостави на българските оплаквания, младотурското правителство също взе да се жалва от сблъсквания между български предни части и башибозука при Кърджали. Генерал Савов пак обърна внимание южнобългарските войски да се въздържат „от всякакво движение навътре“, което заплашваше с обявяване на война от Османската империя и продължаване на нашествието в Южна България. В същото време проникването на българските чети в Родопите трябваше да бъде възпрепятствувано [I, 4, 1374, 51]. Портата наричаше башибозуците „доброволци“, но и българските четници не бяха редовна войска.

ГОРЧИВ МИР В ЦАРИГРАД

След окончателното приемане на граничния участък от Св. Стефан до Чермен споровете се завъртяха около участъка по десния бряг на Марица. Българската делегация разполагаше с наставленията на правителството, обаче всяка нейна постъпка се нуждаеше от своевременно потвърждение от София, за да се предприеме следващата. На 3 септември Генадиев обясни в доста дълга телеграма колко важно е за България да притежава удобно железопътно съобщение с Дедеагач, поради което е необходимо пътят от Чермен до Комарлии на Арда и долината на р. Къзълдели с Димотика да бъдат в български ръце. Ако Високата порта не отстъпеше железопътната линия, то България бе готова да построи своя железница от Одрин до Алполу или Бабаески, стига да не ѝ отнемеха Димотика с десния бряг на Марица [I, 4, 1374, 62]. Това щеше да съкрати и пътя до Цариград.

Тъй като младотурското правителство държеше на Димотика като ляво крило на укрепената линия Лозенград — Одрин, Генадиев предложи изоставяне на височините над Димотика, но да се задържи градът. Той упълномощи генерал Савов да заяви, че „необходимостта да сключим тясно приятелство с Турция до формален съюз налага да се даде занапред на нашето обществено мнение мотив за това приятелство и гаранция за трайността му“. Идеята за съюз бе подхвърлена за спечелване на отсрещната благосклонност, но бе осъществена чак след две години. Външният министър подозираше, че едва ли ще е възможно да бъде извършен пробив за българското искане: „Ако всичките ваши усилия да добиете отстъпката на Димотика останат безпредметни, след като се убедите, че сте изчерпали всички средства, подпишете съглашение за границата каквото можете да издействувате, но недейте вече отлага, защото могат да възникнат усложнения, пълни с опасности“ [I, 4, 1374, 62].

Най-напред българските представители бяха задължени да осигурят въздействието на Портата върху мюсюлманското население в Западна Тракия, така че да не се стига до употреба на оръжие с неминуемо неблагоприятен отзвук в Европа. Либералското правителство бе наредило да не се влиза в бой с редовната турска войска, а само да бъдат отбивани набезите на башибозука. Сега до предните части се издаде нова заповед да се избягват схватките „даже с башибозука“, командуван от турски офицери. Въпросът за издръжката на военнопленниците от техните страни бе уреден в Хагската конвенция, но като второстепенен „той в никакъв случай не трябва да става причина за отлагане споразумението върху границата“ [I, 4, 1374, 62]. По него можеше да се оформи отделно споразумение, да се реши чрез арбитраж, или по взаимно съгласие да се възложи на Хагския международен съд.

Смятайки прибързано главния въпрос за прокарването на границата за вече уреден, Високата порта настоя към договора за мир да бъдат изработени пет конвенции — за мюфтиите, за поданството, за собствеността, за вакъфите и за държавните имоти. Според нейния проект конвенцията за мюфтиите предвиждаше нещо като „турска патриаршия“ в София с правата на гръцката в Цариград. Мюсюлманските общини ставаха юридически лица. Предвиждаше се откриването на средни турски училища. Занапред Главното мюфтийство трябваше да представлява „един вид турско Министерство на просвещението, вероизповеданието и вакъфите в България“. Конвенцията за поданството позволяваше на мюсюлманите от новоосвободените земи да си запазят османското поданство, като никой нямаше право да ги изселва. Те получаваха еднакви граждански и политически права с останалите жители на България. „Покръстените“ през войната българомохамедани се връщаха „в лоното на първоначалната си религия“. За поземлената собственост оставаше в сила турското законодателство, което се изменяше само със закон за пределите на „Стара България“. Без предварително одобрение не бе възможна никаква промяна на вакъфския режим в присъединените територии. Движимите и недвижимите имоти, принадлежащи на Османската империя, си оставаха изцяло нейна собственост. Престъпленията, извършени в „отстъпените провинции“, се покриваха с амнистия, чийто бенефис преставаше два месеца след подписването на договора. Недоволен, генерал Савов направи тъжния извод: „С една дума, от отстъпените територии се прави една автономна област под администрация с турски консулства“ [I, 4, 1374, 52—53]. По принцип постановленията на Лондонския договор, доколкото не се изменяха или отменяха чрез новия договор, оставаха в сила, но такива почти не оцеляха.

Българското правителство се съгласи да бъдат изработени и сключени гореспоменатите конвенции, но предложи да бъдат назначени особени комисии, които да преговарят относно техните подробности. Съставянето на конвенциите можеше да започне веднага след подписването на споразумението за границата, което не биваше да се поставя в зависимост от сключването на конвенциите. Споровете по тях обещаваха да се проточат дълго време [I, 4, 1374, 64]. Международното право предвиждаше да бъде записано изрично в договора за мир, че двете страни се задължават да изработят и сключат конвенциите в определен срок.

В заседанието на 4 септември българското гледище за Димотика бе отхвърлено от османската делегация, обявила граничния въпрос за „свършен“. Новата граница започваше от десния ръкав на устието на Марица, следваше талвега по тази река до една точка южно от с. Мандра, после достигаше с. Курткьой и от там през Чермен излизаше северно от Инада на Черно море. Големи мъчнотии създаде въпросът за размяна на пленниците. Тълкувайки по своему чл. 7 от Хагската конвенция, Портата упорстваше разносите по пленничеството на нейните войници да поеме българското правителство, а тя да плати само за значително по-малобройните офицери. Генерал Савов изрази опасения, че точно това може да причини отлагане на заседанията [I, 4, 1374, 69].

Протоколът за границата с приложените карти бе подписан на 5 септември. Въпросите за мюфтиите, вакъфите, собствеността, амнистията и арбитража се препратиха на подкомисията, образувана от гражданските съветници на двете делегации, за да ги проучат и докладват в най-кратък срок [III, 5, 3227, 29; 6, 3, 1488].

Съотношението между българските и турските пленници бе толкова в полза на България, че Генадиев възрази на 5 септември срещу невярното тълкуване на чл. 7, в който се говореше за „временно авансиране“ на разносите за пленниците. Накрая

всяка държава плащаше за своите войници и офицери. Външният министър обаче не бе склонен да се съпротивлява докрай: „Постарайте се тоя въпрос да се уреди с арбитраж, но само заради него не заслужава да осуетяваме мира, затова отстъпете каквото можете". Всъщност 1300 български войници от 47-и полк бяха взети от Енвер бей във временно пленничество [III, 5, 3053, 1].

В качеството си на новоназначен началник на 2-ра военноинспекционна област генерал Тошев пое командуването на южнобългарските войски. На 5 септември той разпореди чрез началниците на дивизиите „при всяко опитване на противника да мине границата (довоенната — б. а.) да се действува смело и енергично и жестоко да се наказва за подобни негови действия в нашата територия" [I, 4, 1374, 78]. Непреставащите убийства и грабежи, извършвани от башибозушки банди, всяваха смут сред българското население в крайграничните селища, а какво би могло да се каже за това в новоосвободените земи, задържани под турска власт?

Според генерал Савов наближаваше денят за сключване на договора, следователно трябваше да се подготви присъединяването на новоосвободените земи веднага след слагането на подписите, „без всякакви сражения и проливане на кръв" и при съдействието на Портата „за успокояване на духовете". Той предложи на 6 септември да бъде сформиран 25 000 корпус от трите рода оръжие, добре екипиран и снабден с всичко необходимо, „за да може с тия внушителни сили на първо време да се въздействува на духовете". Явно генералът не бе сигурен в обещанията на младотурските водачи, понеже настоя да се обяви военно положение в Западна Тракия и на първо време управлението на областта да бъде поверено на военните власти с помощта на „образцови, хладиокръвни и с безукоризнено поведение" чиновници [I, 4, 1374, 77]. Засега южнобългарските войски се съсредоточаваха по-близо до довоенната граница.

Но за лекуването на раните от войните и усвояването на „новите земи" бяха необходими много пари. Понеже гишетата на френските банки бяха затворени за българските молби, докато не се подпишеше мирният договор, потърси се заем — „и от политически характер" — във Виена. Но лихвата 9,5 на сто бе твърде висока, и то срещу задължителни индустриални поръчки [III, 3, 3634, 3]. Дипломатическото влияние на Балплац чрез Палавичини в Цариград не трогваше банкерите.

Въпросът за издръжката на военнопленниците се превърна изключително във финансов. На 7 септември Генадиев пак защити тезата, че всяка страна е длъжна да поеме разноските на своите пленници. Поради нежелателното затягане на преговорите той бе склонен на арбитраж: „Ако и в това не успеете, имате вече инструкции да отървете каквото можете." По въпроса за вакъфите и собствеността той предупреди да се внимава да не бъде товарена България с материални задължения или в краен случай да се даде формула, която „да остави някои подробности да се уредят в бъдеще". Министърът на външните работи бързаше със свършването на преговорите, за да се пристъпи по-скоро към заемането на Западна Тракия, защото „протакането може да даде възможност на заинтересовани държави да интригуват и да се породят инциденти, които и Портата не може да предвиди". Възвръщането на излаза на Бяло море трябваше „да закръгли и завърши делото" на преговорите и да постави българската политика „и в бъдеще на здрава основа". Във връзка с това Генадиев поиска да бъде демобилизирана най-сетне османската армия, което Портата не бе изпълнила в нарушение на Лондонския договор[I, 4, 1374, 96].

Българските делегати имаха пълномощия да преговарят и за съюз с Османската империя, обаче след сключването на мира. Самото младотурско правителство се съобразяваше с внушенията на великите сили и отглагаше разискването на този въпрос, което бе оценено и от Генадиев като „мъдро решение": „По тоя начин се обезпечава успехът на делото, а ако притиснем да бързаме сега, може да се осуети." В София очакваха предложенията на Високата порта, за да ги

обсъдят и допълнят. С подписването на договора за мир напред излизаше отново автономията на Македония. Либералското правителство даваше преднина на търговските преговори пред тези за съюзяване [IX, 3, 55].

В Османската империя цареше двувластие. Великият везир приказваше за приятелство и добросъседство, а още от сутринта на 8 септември турските войски подпалиха Свиленград и всички погранични села в Свиленградско и Малкотърновско, които щяха да останат в българска територия. Повече от 1000 вдовици и сираци, чиито мъже и бащи бяха изклани от освирепелите нашественици, чакаха в Галиполи, за да отплуват за Бургас. Въпреки тежестта на тези покъртителни факти Начович съветваше да бъде запазено самообладание: „Мисля, че трябва да сме любезни към Портата, поне докато си свършим работата в областите на Бяло море" [I, 4, 1374, 97—100]. Официалната постъпка в защита на нещастните сънародници бе направена едва на 14 септември.

Османските делегати настояваха решението на всички спорни въпроси да влезе в договора. Те искаха да се възползуват от благоприятното за империята военно и международно положение и усилията на българските представители за „час по-скорошно" свършване на преговорите предвид „съсипателното положение" в Беломорска Тракия се натъкваха на почти непреодолими пречки. Генерал Савов се усъмни, че би могло да се измени нещо в турските предложения относно мюфтиите, вакъфите, собствеността, пленниците, правата на пътниците и амнистията, освен ако се наложеше прекъсване на преговорите. Натрупването на османски войски в Източна Тракия подсилваше неговите опасения да не би България да загуби и Западна Тракия. Той се изказа против отлагането на преговорите за съюз с империята, защото така България рискувала да остане обкръжена от неприятели [XI, 3, 55—56].

Обезбългарявайки Източна Тракия с огън и меч, Високата порта не виждаше вече смисъл в дейността на Българската екзархия в Цариград. Българската делегация отстояваше оставането на двама митрополити в Цариград и Одрин, които да бдят за зачитането на черковно-училищните права. Генерал Савов подозираше, че „интригите" на Съглашението целят да принудят отново България да влезе в съюз със Сърбия и Гърция — „ограбвачите, с риск да се откажем завинаги от своите претенции над Македония" [I, 4, 1374, 103].

Късно вечерта на 8 септември генерал Савов разговаря продължително с Джемал бей, „душата на комитета Единение и напредък„. Османската империя изпитваше нужда от френски пари и германско оръжие, а нейната балканска политика се колебаеше по кой път да продължи. Беят предложи съюз срещу Гърция, като империята присъедини Беломорските острови, Гюмюрджинско и Дедеагачко, пък България да получи Южна Македония. Генералът обеща да обмисли споделената идея. Той се убеди, че „турците имат сериозно око на Гюмюрджинско" и дори могли да се споразумеят с Гърция чрез отстъпване на някои от островите: „Така България ще бъде окончателно отрязана от Бяло море и изолирана от всички." Голямата грешка бившият командуващ съединените армии съзря в общата демобилизация, „преди да беше настъпил окончателният край на борбата". Според него сега никой не вярвал, че България разполага с някаква военна сила, и той предписа „цяр против това болно положение на нашето отечество": „Има или няма — безразлично, но да се вземат всички мерки да се стегне войската час по-скоро, като се снабди с всичко необходимо. За тия, които не искат да вървят да се бият за отечеството — гилотината .Така само ние ще покажем, че сме жизнеспособни и като такива ще бъдем търсени. В противен случай сме загубени. Това обстоятелство ще повлияе благоприятно и на турците, които срещу нас имат здрави войски не повече от 40 000, останалото е паплач — необучена тълпа" [I, 4, 1374, 112]. Резкият език напомняше за близките месеци, когато генерал Савов стоеше начело на победоносната действуваща армия.

Обзет от треската на събитията, Генадиев разпореди да го будят по всяко време, щом се получи телеграма от Цариград. На 9 септември в 1,15 ч. след полунощ той отговори на генерал Савов, че относно мюфтиите, амнистията, правата на пътниците и „даже за пленниците“ няма големи затруднения: „За вакъфите и собствеността бъдете внимателни. Това не значи, че за тия два въпроса, ако срещнете непреодолими препятствия, трябва да скъсате преговорите. Съглашението трябва да постигнете, и то не ден, а час по-скоро.“ Правителството не искаше да се добие впечатлението, че отбягва съюза с Османската империя и отлага преговорите по него, но те можеха да траят месец и повече, а подписването на мира и заемането на Беломорска Тракия не търпяха никакво отлагане [IX, 3, 56—57]. Самата Порта не припираше за съюз и го набелязваше в близко бъдеще.

Петото редовно заседание на конференцията на 9 септември мина сравнително тихо. Османските делегати настояха да бъдат открити техни консулства в новоосвободените земи, в замяна на което обещаха правото на взаимност — да се дадат консулства на България в градовете, където имат такива и другите държави. Те изискваха военнопленниците да бъдат добре хранени и осигурени с медицинска помощ, което щяло да повлияе положително на общественото мнение в империята. Повдигнат бе и въпросът за връщане на архивите, иззети от държавни учреждения и частни банки [I, 4, 1374, 115].

Заседанието на 10 септември бе особено продължително и уморително. На него бяха формулирани точките на трите тайни протокола, които се прилагаха към договора. С първия протокол се отменяха решенията на българското правителство, противни на постановлението за собствеността, и се връщаха отнетите имоти на техните стопани. Джамиите, мюсюлманските религиозни фондове и благотворителни заведения с техните имоти оставаха собственост на мюсюлманските общини в присъединените територии. Вторият протокол предвиждаше съдействието на Високата порта за „бързото усмиряване“ на мюсюлманското население в Гюмюрджинско, за да бъдат предотвратени нови кръвопролития. Третият протокол гарантираше личната и вероизповедната свобода на мюсюлманите в България [I, 4, 1374, 117].

Талаат бей заяви, че без конвенцията за мюфтиите няма да подпишат договора. Генадиев никак не се подвоуми да потрети: „Имате вече наставления, че всичко, без което не може да се подпише договорът, ще го приемете.“ Правителството обаче си запазваше правото да се произнесе по текста на всяка конвенция: „Надявам се, че поне утре ще бъде свършено, за да не осъмваме всеки ден с нови оплаквания и нови проекти. На всяка цена трябва да свършите“ [I, 4, 1374, 18—119]. И без това цената бе станала прекалено висока.

Неоснователното твърдение на Изет паша за някакво българско напредване към Свиленград и Куртькьой накара генерал Савов да предупреди, че подобни припрени действия могат да причинят „сериозни заплитания, гибелните последствия на които не могат да се изчислят и предвидят“. Генадиев успокои генерала, че са дадени „най-строги заповеди“ българските войски да не настъпват и „по никакъв начин да се не нарушават условията на договора и коректността“, а ако нейде са настъпили, то да се върнат и заемат старите си позиции: „Това е безвъзвратното решение на Министерския съвет“ [I, 4, 1374, 122—123].

Преговорите се затегнаха поради упорството на Портата всички поставени от нея въпроси да придобият веднага своето „окончателно решение“. Генерал Савов бе на мнение, че „въпреки неотстъпчивия дух на турците постигна се с нашите настоявания донейде благоприятно за нас разрешение, за което обаче се изисква и малко повече време“. На 11 септември той осведоми външния министър, че подкомисиите заседават всеки ден, а комисията през ден, но договорът за мир все още не е изготвен с приложенията: „Тук бързаме повече, отколкото в София.

В заседанието на 11 септември Талаат паша предложи разделяне на вакъфите на две категории: доходите от недвижимите имоти да се управляват от юридическо Материята обаче е обемиста и сложна.“ Генералът не се въздържа да изнесе една от любимите си лекции: „В политиката, както в стратегията, мъчно е да се чака разяснение на обстоятелствата от положителни данни, защото заинтересованите няма да искат да си открият картите, а всичко се добива посредством данни гадателни и предугаждания, които се изучават и съпоставят с факти“ [I, 4, 1374, 131]. Генадиев бе твърде търпелив и снизходителен към уроците, давани от новоизпечения дипломат.

Българското правителство поддържаше, че сложният въпрос за вакъфите трябва да бъде отделен от договора. Всъщност този въпрос бе уреден с чл. 2 на протокола, сключен между Османската империя и България на 14 август 1909 г. Вакъфите от категорията „мюстесна“ имаха за предмет фискалните права, отстъпени на частни лица. Но Берлинският договор запази за частните лица само частни права върху вакъфите. Фискалните права съставляваха част от суверенитета и не можеха да се отстъпват никому. Министерският съвет одобри предложението на генерал Савов да не се приема посредничеството на Портата, а да се преговаря направо с представителя на вакъфите в Южна България относно обезщетяването „веднъж завинаги“ на мютефелиите на тези вакъфи. Но в София не бяха съвсем наясно какви са истинските намерения на младотурските водачи: „Предвид невъзможността да се направи каква-годе оценка, ако безусловно договорът и заемането на новите земи зависят от тоя въпрос, ще имате предвид политическото положение и ще направите всичко в границите на възможното за запазване интересите на страната.“ Българските делегати се съветваха с Палавичини дори и по въпроса, към кого от другите посланици да се обръщат [I, 4, 1374, 138].

лице в полза на благотворителни и духовни заведения; доходите от такси българската държава да капитализира с 3 на сто лихва и да ги заплаща. Българските делегати се съгласиха с първата категория и отхвърлиха втората. Тогава турската страна предложи отказ от капитализирания приход на вакъфите от втората категория срещу издръжката на нейните пленени войници, което генерал Савов бе склонен да приеме, за да се избегне протакането с обръщане към Хагския международен съд [I, 4, 1374, 145]. Наистина такова арбитражно решение можеше да излезе и след години.

Генерал Савов и Джемал бей продължиха размяната на мисли за изграждането на „един евентуален съюз“, който да не бъде насочен срещу никоя от групировките на великите сили. „Засега“ съюзът би могъл да има изключително отбранителен характер — срещу едно гръцко нападение или срещу едно общо нападение на съединените гръцки и сръбски сили. Началото на съюза трябваше да се положи във вид на военна конвенция, чието съдържание да предвиди въоръжените сили, поставени на разположение от всяка страна. Изрично бе отбелязано, че „към военни действия няма да се пристъпва по-рано от 4 години“. Тошев обаче се боеше да не би генерал Савов като професионален военен да отиде по въпроса за съюза „много по-далеч, отколкото трябва“. И предупреди Генадиев да го сдържа с чести директиви [IX, 3, 57; X, 42, 465].

Първият български делегат се надяваше, че с благите приказки за съюз ще очарова Високата порта, за да стане по-доверчива и по-отстъпчива и да я склони да усмири разбунтувалите се мюсюлмани в Западна Тракия. По нареждане на Талаат бей представителите на „Временното правителство“ трябваше да се явят пред генерал Савов на 12 септември вечерта, за да ги убеди да дойдат в София, след което „умиротворяването на областта чрез тях ще бъде лека работа“. Генералът напираше да се сключи военна конвенция с империята, за да не се хвърли в обятията на Гърция: „Стягайте извънредно бързо войската, понеже предугаждам, че събитията

тука бързо ще се развият." Според него Гърция нямало да върне Беломорските острови, Османската империя щяла да иска пропущане през Западна Тракия и при отказ могла да мине насила, за да завземе Македония: „Ние трябва да бъдем готови при последната евентуалност да кооперираме заедно с тях, в противен случай рискуваме да изгубим всичко в Македония" [IX, 3, 58].

Колкото и да възпираше генерал Савов в бързината му да сключи военен съюз с Османската империя, Генадиев сам бе изкусен от тази идея, но виждаше по друг начин нейното осъществяване — едновременно чрез съюз с Австро-Унгария и споразумение с Румъния. Той често повтаряше завета на Стамболов: „Във външната политика има само един принцип — да не се заловиш за слабото клонче." За външния министър „здравото клонче" в наближаващата европейска война щеше да бъде Тройният съюз [IV, 17, 333, 336]. Но орязана България криеше опасността да предизвика преждевременни усложнения със стремежа към реванш срещу ухажваните си съседи, поради което все още не бе желана съюзница.

Османските делегати предложиха в заседанието на 13 септември българското население в империята да се ползува „от всички общински и църковни права, на които се радваха другите немюсюлмански населения", както и от закона за немюсюлманските училища. Един митрополит, поданик на султана, избран от българските общини и утвърден с берат, щеше да бъде натоварен с управлението на училищно-църковните работи. По този въпрос Генадиев нареди на българските представители да се съобразяват с указанията на екзарх Йосиф: „Внимавайте да не би установяването на митрополията да включва унищожаването на Екзархията" [I, 4, 1374, 159].

Членовете на „Временното правителство" не се явиха в хотел „Токатлиян". Генерал Савов докладва на 13 септември, че германското правителство работи за помиряване между Османската империя и Гърция и срещу сближението между империята и България. Той пак пророкува твърде голямата възможност да избухне война за Беломорските острови: „Трябва да бъдем подготвени политически за тая евентуалност, като се има предвид, че ние в такъв случай не ще бъдем в положение да запазим абсолютен неутралитет, понеже Турция може да форсира егейските земи със своите войски, а в такъв случай Румъния пак може да ни нападне..." [IX, 3, 58]. Точно това изключваше всяко съдействие от българска страна.

Генадиев обмисляше препращането на въпроса за пленниците до Хагския международен съд, но същевременно упълномощи генерал Савов, ако не може да направи този ход, то „в краен случай" да се откаже от издръжката като компенсация срещу отказването на Високата порта от вакъфските такси и тяхното капитализиране. В заседанието на 14 септември османските делегати се отказаха от капитализирането на доходите от вакъфите срещу снемането на българското искане за изплащане издръжката на пленниците. Те се отказаха и от всякакво обезщетение за намиращите се в новоосвободените земи държавни имоти, частни владения и вакъфите „мюстесна" [I, 4, 1374, 182].

Дипломатът Тошев не вярваше за разлика от генерал Савов, че Високата порта ще се реши да воюва за Беломорските острови без подкрепата на някоя велика сила. Френският посланик отбеляза на 14 септември, че Гърция не била уязвима „освен ако Турция действува в съгласие с България". Разгадавайки спотаеното подозрение, Тошев възрази, че „това е изключено", но ако България не си възвърнела скоро Западна Тракия, възможно е османските войски да я прекосят към новата гръцка граница. Бомпар се съмняваше, че щом България не заемела Западна Тракия веднага след подписването на договора, това щяло да даде възможност на империята да „тури на тясно Гърция по сухо". Той посъветва незабавно да се изпрати един подсилен корпус в присъединените земи. България да се държи настрана „от всяка турска акция" и да опровергава категорично слуховете за споразумение с Портата [IX, 3, 58—59].

След поголовното обезбългаряване на Източна Тракия в Османската империя останаха да живеят около 20 000 българи. Ето защо екзарх Йосиф като глава на Българската православна църква пожела да пренесе „час по-скоро" седалището на Екзархията от Цариград в София. Високата порта прие оставането на един архиерей, който да управлява българската православна църковна община .Старият деец за българското освобождение и обединение „чрез кръст и перо" страдалчески преживяваше разрушаването на великото дело: „От 40 години аз се мъчех да обезпеча бъдещето на българския народ в Македония, в 4 дни Негово Величество унищожи всичко!" [I, 4, 1374, 199].

Умишленото протакане от страна на Портата изигра ролята си в упражняването на натиск върху българската делегация. На 15 септември сутринта текстът на договора бе напълно готов и инструктираните подробно членове на „Временното правителство" се явиха на отложената среща. Общото впечатление бе благоприятно. Генерал Савов докладва на Генадиев, че „без особено затрудиение въпросът за завземането на областта (Гюмюрджинско — б. а.) ще се разреши". Окончателното мнение обаче щеше да бъде дадено след още една среща и едва тогава можеше да се пристъпи към възвръщането на Беломорска Тракия.

На 16 септември 1913 г. последното заседание на конференцията събра в сградата на Високата порта от българска страна пълномощниците генерал М. Савов, Гр. Начович и Ан. Тошев, на които сякаш предстоеше да си подпишат смъртната присъда, а от страна на империята — Талаат бей, Махмуд паша и Халил бей. Договорът между България и Османската империя „за полюбовното уреждане върху една трайна база за реда на нещата, създадени след станалите събития подир сключването на Лондонския договор, и за установяването на отношения на приятелство и добросъседство" бе подписан в два екземпляра точно в 19 ч. [III, 5, 3117, 18—191; X, 42, 466—471].

Новата държавна граница започваше от устието на р. Резовска, после срещу нейното течение и по течението на р. Голяма се сливаше със старата граница, която следваше до Балабан-Баси, оттам по течението на Дермен дере и по водоразделната линия между Буюк дере и Демир дере достигаше „до най-северната точка на лакътя, образуван на север от р. Марица, на изток от Свиленград". Сетне границата се спускаше по водоразделната линия между Арда и Марица, по течението на Мандра дере до Марица и по нейното течение до вливането на десния й ръкав в Бяло море [IX, 6, 58—59].

До десет дни от сключването на договора войските бяха длъжни да опразнят заетите територии, а до още петнадесет дни да ги предадат на съответните власти. Демобилизацията се предвиждаше в срок до три седмици. Веднага с подписването на договора се възстановяваха дипломатическите отношения, както и пощенските, телеграфните и железопътните съобщения. Търговската конвенция от 6 февруари 1911 г. възобновяваше силата си, като се набелязваше даване на митнически улеснения и откриване на консулства [IX, 6, 60].

Договорът уреждаше размяната на военнопленниците и заложниците и даваше пълна амнистия на участниците във войните и в политическите събития. Бежанците можеха да се завърнат по родните си места. Двете страни се задължаваха „да зачитат гробищата и специално гробовете на войниците, паднали на бойното поле" [IX, 6, 61—62]. Високата порта не изпълни задълженията си нито за връщането на бежанците, нито за запазването на войнишките гробове, които бяха вече осквернени.

Петте приложения към договора съдържаха протоколите, съставени в най-продължителните заседания на конференцията. Първото приложение правеше забележки по описанието на границата и предстоящата работа на смесените комисии при прокарването на граничната линия. Второто приложение включваше

споразумението относно мюфтиите. Третото приложение постанови, че ако се наложи прибягване до арбитражен съд, върховният арбитър да бъде избран между владетелите на Швеция, Норвегия и Холандия. Четвъртото приложение бе посветено на възникналия железопътен въпрос, тъй като граничната линия пресичаше р. Марица и железопътната линия Свиленград — Одрин — Дедеагач. До деня, когато България си построеше железопътна линия през собствена територия до Бяло море, както и Османската империя щеше да си построи нова железопътна линия „най-късно до 10 години", на България бе позволено да превозва под надзор войски до Дедеагач. В петото приложение Високата порта заявяваше, че не е прехвърлила на частни лица права, които да накърняват суверенните права на българската държава [IX, 6, 63—69].

Великият везир поздрави делегатите, които „в дух на пълно съзнание и признателност успели в толкова късо време да приключат величавото дело на мира", и изказа убеждението, че е открита „нова ера" за щастието и благоденствието на двата народа. Както се полагаше, генерал Савов благодари учтиво за „благосклонното съдействие и за улесненията" и обяви, че в договора се съдържа „залогът за установяването на трайно приятелско съседски отношения" [XI, 4, 157].

Договорът влизаше в сила с подписването му, а ратификациите трябваше да се разменят в 15-дневен срок. Понеже Лондонският договор за мир бе окончателен за България и Османската империя и между тях нямаше обявяване на война, всъщност Цариградският договор бе договор за мир между две държави, които официално не бяха в състояние на война. Оттук и първоначално възникналият въпрос, дали може да се говори за конференция за мир, или за двустранна дипломатическа среща.

Външните министри си разменихa любезни пожелания. Саид Халим повтори, че с подписването на мира настъпва „ера на съгласие и благоденствие" и за двата народа. Генадиев отговори с решимостта на либералското правителство да установи с империята „добросъседство и искрено и трайно приятелство". Генерал Савов подсети Генадиев, че би следвало и царят да поздрави султана, но му се напомни, че като домакин на конференцията Мехмед V е длъжен да направи първата крачка на вежливост, при това пълномощните писма на делегатите бяха подписани не от царя, а от външния министър. Генерал Савов бе възмутен, че Генадиев не смее да противоречи на Фердинанд, който отказвал да телеграфира на султана, за да покаже, че бил против сключения договор (I, 4, 1374, 190].

Поради нелюбезността на Фердинанд официалната вечеря в султанския дворец бе заменена със следобедна аудиенция. Мехмед V, „едно доста ниско и дебело човече, което едвам се държи на краката си", изрази задоволство от подписването на мира и пожела благоденствие на двете страни. Седнали на възглавници „по турски", делегатите пиха по кафе и лимонада, изпушиха по цигара и напуснаха двореца [III, 5, 4883, 322—324; 6, 4, 215].

Преговорите в Цариград се водиха под непрекъснатия натиск на Високата порта и военната партия на младотурците .Българските делегати нямаха възможност „да играят със закрити карти" и трябваше да правят отстъпки, преди да узнаят поредното турско предложение. Домакините наложиха своето. Макар и разположени на десния бряг на Марица, Димотика и Софлу останаха в турски ръце, спаси се само Ортакьой. От Източна Тракия се задържаха Свиленградско и Малкотриовско. Младотурското правителство доби възможност да злоупотребява с правото да покровителствува мюсюлманите в България. За пръв път в своя залез Османската империя си възвърна отнета територия.

По силата на договорите от Букурещ и Цариград довоенната територия на България бе значително променена. Тя загуби житницата Южна Добруджа, а присъедини Западна Тракия, с което доби излаз на Бяло море. От Македония бе освободена само Пиринската част. Другите териториални придобивки се намираха в Източните Родопи и Северна Странджа. Следващите две таблици показват нагледно

измененията в територията и населението на България в сравнение с другите държави на Балканския полуостров [I, 1, 74, 11]:

Таблица 1

Държава	Територия			
	преди войните	увеличение или намаление в км²	остават след Букурещкия и Цариградския мир	увеличение или намаление в %
България	96 945	+ 24 000 − 8 345	112 000	+17
Сърбия	48 303	+ 38 047	86 350	+80
Гърция	63 211	+ 58 057	121 268	+91
Румъния	131 353	+ 8 345	139 698	+ 6
Черна гора	9 080	+ 5 876	14 956	+65
Албания	—	—	30 000	—
„Европейска Турция"	169 317	−142 948	26 369	−85

Таблица 2

Държава	Население			
	преди войните	след войните	увеличение или намаление	
			в числа	в %
България	4 430 000	4 800 150	+ 723 750 − 353 600	+ 8
Сърбия	2 950 000	4 167 210	+1 217 210	+41
Гърция	2 630 000	4 400 950	+1 770 950	+67
Румъния	7 250 000	7 603 600	+ 353 600	+ 5
Черна гора	285 000	450 000	+ 165 000	+57
Албания	—	900 000	—	—
„Европейска Турция"	6 130 000	1 800 000	−4 330 000	−70

България, която даде най-много жертви в Балканските войни, чиято армия води най-кръвополитните сражения, получи най-малко. Едно увеличение на пространството едва със 17 на сто и на населението с 8 на сто, докато Гърция и Сърбия се увеличиха по територия съответно с 91 на сто и 80 на сто, а по население с 67 на сто и 41 на сто, и то за чужда сметка. Въпреки жестокото орязване България запази ключовото си положение над най-важните съобщения, кръстосващи Балканския полуостров, и своето важно военностратегическо значение, оценено с избухването и затягането на Първата световна война.

ПОГУБЕНИ ПОБЕДИ

Малко народи са преживели такива съдбоносни превратности, както българският народ през фаталното за него лято на 1913 г. Само два месеца и единадесет дни след подписването на Лондонския договор за мир, увенчал пълната победа над Османската империя, в Букурещ бе диктуван на България мир, отнемащ ѝ плодовете от тази победа. Твърде скоро и победените се оказаха победители с налагането на Цариградския договор. Така се положи трайната основа на едно несправедливо териториално статукво на Балканите, отразило се отрицателно върху взаимоотношенията между държавите в югоизточния кът на Европа, добил печалната слава на неин „барутен погреб", макар тогава да се чуха твърдения, че това, което е несправедливо за едни народи, може да бъде справедливо за други.

За жалост неспазването на вечното правило „да управляваш — значи да предвиждаш" взе поредната си жертва. Вниманието на българските политици и военачалници бе изцяло погълнато от тежката участ на попадналото под ново робство българско население в Македония. Средствата за мирно решение на споровете се изчерпаха бързо. Бившите съюзници отхвърлиха договорите, а Николай II не показа желание и твърдост, за да им наложи волята си на височайш арбитър. Певчески мост си направи простата сметка, че не е изгодно да задържи България, като загуби останалите балкански държави, особено Сърбия. За френската балканска политика пък бе назряло времето да бъде заместена „непослушна" България с ухажваната и от двете империалистически групировки Румъния. И тогава българската външна политика не съумя да овладее изкуството да намери възможности и в невъзможното.

Нападението през нощта на 16 срещу 17 юни бе предизвикан и дългоочакван повод, тикнат в ръцете на бившите съюзници, за да обявят война на България при изключително сгодни за тях обстоятелства. Ограничената по размах военна демонстрация в Македония като „мечешка услуга" не помогна никак на политиката. Напротив, попречи ѝ, защото я злепостави пред Русия и другите съглашенски сили, предостави добре дошлия сгоден случай на Румъния и Османската империя да се намесят във войната срещу България.

Липсата на съгласуване и допълване между политическата и военната стратегия бе последица от неизяснените и дори неискрени отношения между двореца, Министерския съвет и Главното командуване. Вместо да приложи посредническите си права на държавен глава, Фердинанд постъпи като върховен главнокомандуващ и предпочете да постави правителството пред свършен факт. Той заповяда атаката без съгласието на правителството, а то я спря без негово знание — две фатални и „престъпни" грешки. Същевременно трябва да се подчертае, че военната неподготвеност на монарха позволяваше на генералите и най-вече на неговия помощник да упражняват влияние, по-голямо от позволеното.

Българските дипломати бяха по-трезви в оценките си в сравнение с ръководителите на външната политика, намирайки се по-далеч от огнището на

страстите, с поглед върху събитията от друг ъгъл. Бобчев и Калинков сочеха опасностите от неотиването в Петербург и пренебрегването на румънската заплаха. В отговор се чуваха остри думи, породени от наранените национални интереси и накърнените лични амбиции. Българската кауза бе права, обаче в международните отношения се ценеше не справедливостта, а умението да бъде защитена.

Съседите на България я подложиха на жестоко народностно окастряне под предлог необходимостта от поддържане на „балканското равновесие". България не бивало да се усилва в средата на полуострова. Но когато те нарастваха изкуствено, тогава равновесието не било нарушавано?! Борбата за надмощие, произлизаща от стремежа към национално обединение на българския народ, нямаше нищо общо с преднамерената хегемония на Румъния по двата бряга на Долния Дунав, с постоянния напън на сръбския „Пиемонт" в южното славянство и с хвърчащите мечти за възстановяване поне на част от Византийската империя — „мегали идеята".

По силата на хода на събитията и за да не бъдем упрекнати в национално пристрастие, ще потърсим най-напред виновниците в собствения двор. Както остроумно се изрази Малинов: „Генералите правят политика, а цивилните воюват. Затова България е дошла до тоя ред" [IV, 1, 16, 134]. Но нека дадем думата на самите пълководци. Размишлявайки в запаса, генерал Савов проумя някои парещи истини, без обаче да престане да обвинява външната политика, която не се възползувала своевременно от успехите на стратегията за бързо сключване на мира с Османската империя и поставяла непосилни задачи пред изтощената армия: „Стратегията и политиката, вместо да се допълнят и взаимопомагат, те се взаимно парализират чрез една ожесточена борба помежду си." Той не намери нравствени сили да признае собствените си грешки и заблуждения, а се задоволи с общото пожелание, извлечено от изстрадания опит: „Нужно е политиката и стратегията преди войната, през периода на нейното подготвяне, както и през самата война да вървят под ръка, като взаимно си осветляват пътя, по който стъпват. За съжаление ние имахме груби нарушения против това изискване на теорията и практиката за воденето на войната, които нарушения не са могли, освен да имат едно гибелно влияние върху изхода на войната" [III, 6, 4, 538—540].

На път за Букурещката „Голгота" генерал Фичев се провикна във Велико Търново: „Обществото с кремък да дере д-р Данев... Това дело трябваше да се остави на поколенията" [III, 1, 258, 1—2]. Генерал Вазов също не остана длъжен на политиците: „Ако хората, поставени начело на нашия държавен кораб, обладаваха доблестта и честността, които се искаха от нашия редник, катастрофата нямаше да стане" [X, 6, 24]. Точно една година бе изминала от деня на възторжено посрещнатата обща мобилизация до деня на покрусата от Цариградския договор. Национално обединение не се извършва за една година, на един дъх, от едно поколение. Това не можаха да си позволят дори Германия и Италия.

И понеже става дума за редниците, без които и най-способните пълководци са безпомощни в осъществяването и на най-смелите стратегически замисли, нека им отдадем заслуженото в тази война мъченическа. Изправени срещу многократно превъзхождащите сили на противобългарската коалиция, тласкани напред и връщани назад, осявайки бойните полета с безкръстни гробове, те изпълниха дълга си към многострадалното отечество. Победите бяха техни, погубиха ги свои и чужди коронован величия и отговорни правителства, играещи на война политици и правещи политика военачалници. Войниците, подофицерите и техните командири жертвуваха всичко, дори и драгоценния си едничък живот, за да ги наджи вее народното дело. Колкото по-ниско е военното звание, толкова по-малка е отговорността. Може би заради това генералите не се оправдаваха с държането на войниците, а с грешките на държавниците.

Политиката винаги е играла ръководна роля и по време на войните — особено тогава. Със силата на разсъдъка правителството трябваше да прояви самооблада-

ние, търпение и умереност, владеейки изкуството на възможните компромиси. Главното командуване обаче се изплъзна от неговия надзор. Големият дял от вината за крушението се отрежда и на цар Фердинанд, който бе неотговорен и неподсъден по Конституция и отговорен единствено пред народа и историята. Вината обаче е колективна. След него се нареждат министри, генерали, опозиционни водачи, дейци на ВМОРО, вестникари и други. Главозамайването от победите и мъките на сънародниците в Македония взеха връх над разума. Заложено бе на силата. Пренебрегнатото политическо изкуство се замести от военното изкуство, и то при един затягащ се обръч от неприятели, чакащи с нетърпение само повод да се нахвърлят върху засилилата се България, за да я унищожат веднъж завинаги като фактор на Балканите.

Никоя велика сила не застана твърдо зад България. Напротив, тя изпадна в международна изолация. Русия не настоя в Белград за точното изпълнение на договора и остави развързани ръцете на Румъния и Османската империя. Австро-Унгария поощряваше, обаче не обещаваше военна помощ. Другите по-отдалечени от полуострова сили предпочетоха да бъдат зрителки на неравната борба. Мъдростта налагаше изчакване. Голямата война вече чукаше на отворените за нея врати на Европа.

Войната бе загубена политически преди нейното започване. Българските войници се завърнаха от бойното поле без чувство за поражение. „Ние не сме победени!“ Това обаче не заличава вината на генералите, които се набъркаха в политическата стратегия, подчинявайки я на военната. Ако военните са умни след битката, то политиците трябва да си опичат ума преди нея. Всяка двойственост във външнополитическата ориентация носи шансове и рискове, които бе необходимо да бъдат добре пресметнати.

Наложените на България в Букурещ и Цариград държавни граници се оказаха невъзможни в народностно, политическо, икономическо и военностратегическо отношение. С малки изключения представителите на великите сили бяха единодушни и единогласни: „Ревизия няма да има.“ М. Маджаров перифразира известната латинска сентенция: „За победения няма правда и милост.“ Попаднал „в тоя океан от горест, в който се дави сега България“, Ив. Ев. Гешов му отговори с още по-дълбоко отчаяние: „Днес за завиждане са не които останаха живи, а които затвориха очи, преди да видят крушението на България.“ „Създателят на Балканския съюз“ отбеляза с прискърбие, че в съглашенските столици вече предричат, че „ние фатално ще отидем с Тройния съюз“ [IV, 2, 164, 35]. И не сбъркаха.

Крайният привърженик и сетне противник на Балканския съюз Д. Ризов се мяташе между угризенията на съвестта и зова за мъст: „Не само сърцето се къса, но иска се човеку и главата си да пръсне, ама с това няма нищо да се помогне. Нейсе, нека съзнаем, че всички сме виновни и нека се спрегнем сега братски да поправим пакостта.“ Той предвиждаше скорошни големи сътресения в Европа и света, които „ние ще можем ги използвати, ако сме готови — и без да воюваме“ [IV, 2, 331, 14—15]. Единствено последното обигранят дипломат не позна.

Прословутото „равновесие на Балканите“ се оказа ако не причина, то повод за друга по-голяма война. Великите сили от двата империалистически блока избегнаха преждевременното усложнение през лятото на 1913 г., но не бяха в състояние да предотвратят разпалването на световния пожар през лятото на 1914 г. Фитилът на бомбата в Сараево бе запален с огън на главня, изровена от тлеещото огнище на Втората балканска война. Получил тежки повреди, българският държавен кораб се задържа на повърхността, но без изгледи за основен ремонт в тихо пристанище, защото на смрачения хоризонт се задаваше нова, още по-продължителна и страховита буря.

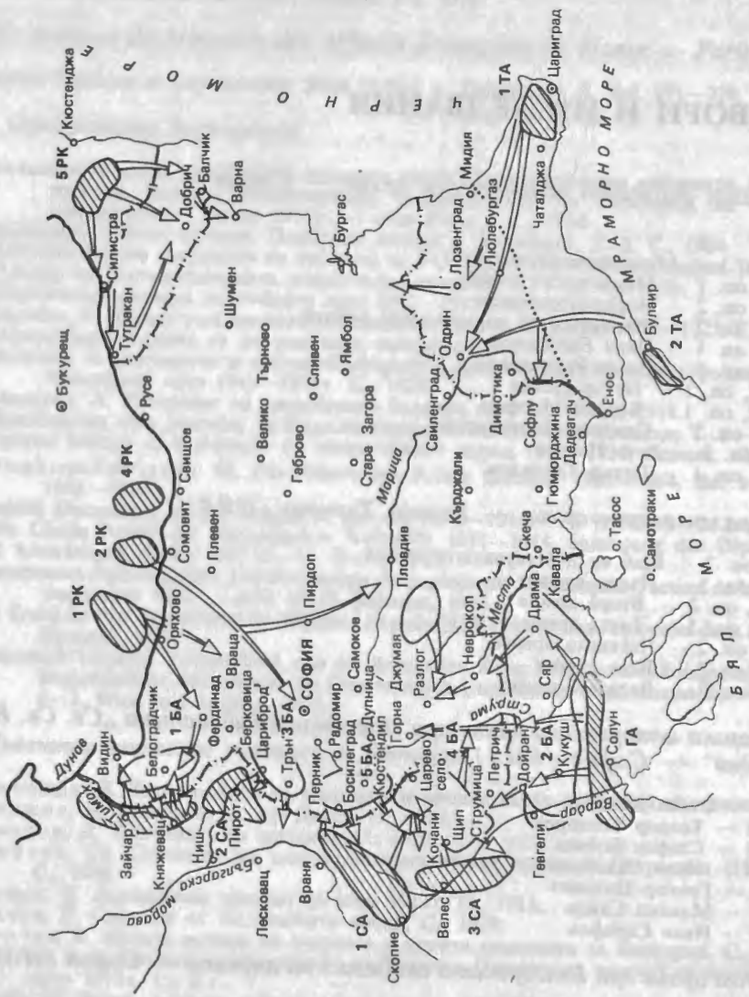

ВОЕННИ ДЕЙСТВИЯ ПРЕЗ ВТОРАТА БАЛКАНСКА (МЕЖДУСЪЮЗНИЧЕСКА) ВОЙНА

ИЗВОРИ И ИЗСЛЕДВАНИЯ

I. Централен държавен исторически архив — София (ЦДИА)

1. Ф. 3, оп. 1 — Монархнчески институт
2. Ф. 284, оп. 1 — Мннистерски съвет
3. Ф. 173, оп. 2 — Народно събрание
4. Ф. 176, оп. 2 — Мннистерство на външните работи
5. Ф. 568, оп. 1 — Иван Ев. Гешов
6. Ф. 313, оп. 1 — Васил Радославов
7. Ф. 1157, оп. 1 — Петър Пешев
8. Ф. 1452, оп. 1 — Богдан Морфов
9. Ф. 108, оп. 2 — Стилиян Чилнигиров
10. Ф. 52, оп. 3 — Рачо Петров
11. Ф. 966, оп. 1 — Петър Тантилов

II. Централен военен архив — Велико Търново (ЦВА)

1. Ф. 40 оп. 2 — Щаб на действуващата армия
2. Ф. 48, оп. 5 — Първа армия
3. Ф. 317, оп. 2 — Втора армия
4. Ф. 740, оп. 5 — Трета армня
5. Ф. 50, оп. 2 — Четвърта армия
6. Ф. 51, оп. 2 — Пета армия
7. Ф. 01, оп. 1 — Васил Кутинчев

III. Български исторически архив при Народната библиотека „Св. Св. Кирил и Методий" — София (БИА)

1. Ф. 15 — Стоян Данев
2. Ф. 233 — Теодор Теодоров
3. Ф. 255 — Стефан Бобчев
4. Ф. 234 — Иван Салабашев
5. Ф. 14 — Григор Начович
6. Ф. 20 — Михаил Савов
7. Ф. 21 — Иван Сарафов

IV. Научен архив при Българската академия на ануките — София (НАБАН)

1. Ф. 51к — Петър Абрашев
2. Ф. 44к — Михаил Маджаров
3. Ф. 17к — Михаил Сарафов
4. Ф. 41к — Атанас Шопов
5. Ф. 42к — Христофор Хесапчиев
6. Ф. 73к — Петър Дървингов

V. Politisches Archiv des Auswärtiges Amts — Bonn (PA. AA.)

Akten betrefend den Balkankrieg 1912 1913, Türkei 203, Bd. 16—20.

VI. Haus Hof und Staatsarchiv — Wien (HHStA)

Politisches Archiv 1848—1918, PA I Allgemeines ,2 Geheime Akten 493 ,Liasse XLV, Balkan-Konflagration 1912—1913, No 15—17.

VII. Public Record Office. Foreign Office — London (PRO, FO)

General Correspondence after 1906, Political 371, 1918

VIII. Archives du Ministère des Affaires Etrangères de France — Paris (AMAE)

Direction Politique et Commerciale, Série D-38-1 a, Turquie, N. S. Vol. 271—274.

IX. Обнародвани документи

1. Балканската война или Руската оранжева книга (Дипломатически документи, издадени от руското Външно министерство, докосващи се до събитията на Балканския полуостров — август 1912г. — юли 1913г.). С., 1914.
2. Българска военна история. Подбрани извори и документи. Т. 2. С., 1984.
3. Дипломатически документи по намесата на България в Европейската война. Т. 1, С., 1920.
4. Доклад на Парламентарната изпитателна комисия. Т. 1—4, С., 1918.
5. Карнегиевата анкета по войните през 1912—1913г. С., 1914.
6. Кесяков, Б. Принос към дипломатическата история на България 1878—1925, Т. 1. С., 1925.
7. Македония. Сборник от документи и материали. С., 1978.
8. Милетич, Л. Документи за противобългарските действия на сръбските и гръцките власти в Македония през 1912—1913г. С., 1929.
9. Милетич, Л. Разорение на тракийските българи през 1913г. С., 1918.
10. Приложения към доклада на Парламентарната изпитателна комисия, Т. 1—3. С., 1918.
11. Српски извори за историята на македонскиот народ 1912—1914. Скопие, 1979.
12. Boghitschewitsch. M. Die Auswärtige Politik Serbiens 1903—1914, Bd. 1—3. Berlin, 1928—1931.
13. British Documents on the Origins of the war 1898—1914, Vol. 9. Part 1—2. London, 1934.
14. Die Große Politik der Europäischen Kabinette 1871—1914. Sammlung der Diplomatischen Akten Auswärtigen Amtes. Bd. 35—36. Berlin, 1927.
15. Documents diplomatiques. Les événements de la péninsule balkanique. L'action de la Roumanie (septembre 1912 — août 1913). Buharest, 1913.
16. Le Traité de Paix de Bucarest du 28 juillet / 10 août 1913. Précédé des Protocoles de la Conférence. Bucarest, 1913.
17. Österreich-Ungarns Außenpolitik von der Bosnischen Krise 1908 bis zum Kriegsausbruch 1914. Diplomatische Aktenstücke des Österreichisch-Ungarischen Ministeriums des Äußern. Bd. 6—7, Wien und Leipzig, 1930.

X. Дневници, спомени, ръкописи и брошури

1. Антонов ,Д. Катастрофата на България и мнение върху външната политика. С., 1914.
2. Баджов, П. Грешките на д-р Данев. С., 1913.
3. Банков, Д. Причините за погрома. С., 1922.
4. Бобчев, Ст. Страници из моята дипломатическа мисия в Петроград (1912—1913). С., 1940.
5. Вазов, Б. Държавният преврат 16 юни 1913г. С., 1913.
6. Вазов, Г. Спомени от Балканските войни, С., 1929.
7. Велчев, В. Цялата истина по погрома и новите опасности за България. С., 1913.
8. Велчев, В. Владението и напускането на Тракия с Одринската крепост от нашите войски през 1913г. С., б.г.
9. Габе, П. Русия, Австрия и българския погром. Къде е спасението? С., 1914.
10. Гешов, Ив. Престъпното безумие и анкетата по него. Факти и документи. С., 1914.
11. Дорев, П. Външна политика и причини на нашите катастрофи. С., 1924.
12. Дусманис, В. Войната на съюзените Гърция, Сърбия и Черна гора против България в 1913г. — Военноисторически сборник (ВИСб.) № 7—8, 31—221.
13. Иванов, Н. Балканската война. Част втора. Действията на 2-ра армия срещу съюзниците 1913г. С., 1925.
14. Имануел, Фр. Втората балканска война в юни и юли 1913г. С., 1914.
15. Калинков, Г. Румъния и нейната политика спрямо България (1911—1913). С., 1917.
16. Керемекчиев, А. Как заблуждават народа или престъпните безумия на Ив. Ев. Гешов и Сие, доказани с исторически документи. С., 1915.

17. Ковачев, Ст. Действията на 4-а армия в Междусъюзническата война. Спомени. С., б.г.
18. Кои са виновниците за катастрофата? От Централното бюро на Народната партия. С., 1914.
19. Коцев, В. Фердинанд и военните. С., б.г.
20. Кьорчев, Д. Политика и съюзи. С., 1917.
21. Лазаров, В. Българският гарнизон в Солун през 1913 г. С., 1929.
22. Ламуш, Л. Петнадесет години балканска история (1904—1918). С., 1930.
23. Маджаров, М. Дипломатическата подготовка на нашите войни. Спомени, частни писма, шифровани телеграми и поверителни доклади, С., 1932.
24. Мусаков, И. Причините за трагедията ни. Скици, С., 1928.
25. Найденов, К. Междусъюзническата война 1913 г. Из спомените ми. — ВИСБ, 1928, № 1—2, 9—22.
26. На многото клевети. С., 1914.
27. Нашата дума. Възражения на бившите министри Ив. Ев. Гешов, д-р Ст. Данев, Т. Теодоров, М. Ив. Маджаров, Ив. Пеев и П. Абрашев срещу обвиненията на Държавния съд от 1923 г. С., 1923.
28. Нейков, П. Завчера и вчера. С., 1981.
29. Ников, С. Виновен ли е царят за погрома? С., 1913.
30. От Берлин до Букурещ. Лъч светлина върху последните събития, С., 1913.
31. Пешев, П. Историческите събития и деятели от навечерието ан Освобождението ни до днес. Чуто, видяно, преживяно. С., 1929.
32. Радев, С. Конференцията в Букурещ и Букурещкият мир от 1913 г. Мемоари. С., б.г.
33. Радославов, В. България и световната криза. С., 1923.
34. Реч на д-р Никола Генадиев, произнесена на 3 ноември 1913 г. С., 1913.
35. Речта на д-р Стоян Данев, произнесена на 26 април 1914 г. в Столичното казино. С., 1914.
36. Сазонов, С. Воспоминания. Париж, 1927.
37. Салабашев, Ив. Спомени, С., 1943.
38. Силянов, Хр. Сръбско-българският спор и Русия. С., 1915.
39. Соларов, К. България и Македонският въпрос. Причините на Балканските войни. С., 1926.
40. Списаревски, К. Кой опропасти България? С., 1914.
41. Сухомлинов, Вл. Воспоминания, Берлин, 1924.
42. Тошев, Ан. Балканските войни. Т. 2, С., 1931. Преживелици, бележки и документи. С., 1940.
43. Фичев, Ив. Балканската война 1912—1913.
44. Ценов. Г. Русия и завоевателните стремежи на сърбите. Историко-политическо издирване. С., 1915.
45. Ценов, П. 40 години на служба в артилерията. С., 1933.
46. Bethmann Hollweg, Betrachtungen zum Weltkriege. 1. Teil. Vor dem Kriege. Berlin, 1926.
47. Buchanan, G. Meine Mission in Russland. Berlin, 1926.
48. Denkwürdigkeiten des Marchalls Izzet pascha. Leipzig, 1927.
49. Churchill, W. Weltkrisiß 1911—1914. Leipzig, 1924.
50. Feldmarchall Conrad. Aus meiner Dienstzeit 1906—1918. Bd. 3. Wien, 1922.
51. Grey, Ed. Fünf und zwanzig Jahre Politik 1892—1916. Bd. 1. München, 1926.
52. Kokovtsov, Vl. Out of my Past. London, 1935.
53. Nekludoff, A. Diplomatic Reminiscences before and during the World War 1911—1917. London, 1920.
54. Jagow, G. Ursachen und Ausbruch des Weltkrieges. Berlin, 1919.

XI. Периодичен печат

Вестници:

1. Държавен вестник
2. Мир
3. България
4. Народни права
5. Утро
6. Дневник
7. Вечерна поща

Списания:

8. Свободно мнение
9. Военноисторически сборник
10. Българска военна мисъл

Стенографски дневници:

11. XV обикновено Народно събрание
12. XVI обикновено Народно събрание
13. XVII обикновено Народно събрание

XII. Изследвания

1. Абаджиев, Г. Балканските войни и Македония. Скопие, 1958.
2. Алиев, Г. Турция в период правления младотурок. М., 1972.
3. Анчев, А. Войнишките бунтове против Междусъюзническата война 1913 г. — ВИсб., 1960, № 4, 87—102.
4. Атанасов, Щ., Д. Христов, Б. Чолпаиов. Българското военно изкуство през капитализма. С., 1959.
5. Бирман, М. Сербия в период балканских войн 1912—1913. — Краткие сообщения Института славяноведения АН СССР, 1961, № 32.
6. Бовыкин, В. Из истории возникновения первой мировой войны. Отношения между Россией и Францией в 1912—1914 гг. М., 1961.
7. Божинов, В. Фрейската политика спрямо Балканските войни и българското население в Македония. — Исторически преглед (ИПр.), 1967, № 7, 97—110.
8. Българската военна стратегия през епохата на капитализма. С., 1985.
9. Велева, М. Войнишките бунтове 1913 г. — ИПр., 1958, № 1, 3—33.
10. Влахов, Т. Отношенията между България и Централните сили по време на войните 1912—1918 г. С., 1957.
11. Войната на България и другите балкански държави през 1913 г. Т. 1. С., 1941.
12. Вукович, Б. Рат Црне Горе против Турске и Бугарске и рат Црне горе на унии и сарадни са Србийом. Цетине, 1971.
13. Ганчев, Ал. Войните през Третото българско царство. С., б.г.
14. Гиргинов, Ал. Народната катастрофа. Войните 1912—1913 г. С., 1926.
15. Гоцев, Д. Националноосвободителната борба в Македония 1912—1915, С., 1918.
16. Гринберг, С. Внешнеполитическая ориентация Болгарии накануне первой мировой войны (1912—1914). — В: Славянский сборник. Минск, 1947, 291—335.
17. Дамянов, С. България във френската политика 1878—1918. С., 1985.
18. Държавни, Н. Болгаро-сербские взаимоотношения и Македонский вопрос. СПб., 1914.
19. Друмев, М. История на Видинския укрепен пункт 1891—1920. С., 1935.
20. Дървингов, П. История на Македоно-одринското опълчение .Т. 2. С., 1919.
21. Дървингов, П. Студии по нашите войни. Книга първа. Войсководци и войски. Критически бележки и размишления. С., 1930.
22. Жебокрицкий, В. Болгария в период Балканских войн. Киев, 1961.
23. Жеков, Н. Българското войнство 1878—1928. Военнополитически поглед върху развитието и бойните дела на нашите въоръжени сили от Освобождението досега и тяхното бъдеще. С., 1928.
24. Игнатьев, А. Русско-английские отношения накануне первой мировой войны 1908—1914. М., 1962.
25. Илчев, Ив. Външнополитическата пропаганда на българската национална кауза през Балканските войни 1912—1913 г. — ВИСб., 1982, № 4, 80—98.
26. История на дипломацията, Т. 2. С., 1965.
27. Кантарджиев, Т. Кратка история на Балканската и Съюзническата войни. С., 1928.
28. Косев, Д. България през Балканската и Междусъюзническата война. С., 1948.
29. Лазаревич ,М. Други балкански рат. Београд, 1968.
30. Максимович, В. Српско-Бугарски спор из 1912—1913 год. за Вардарску област. Београд, 1928.
31. Марков, Г. Съдбоносните стъпки на България в Балканските войни 1912—1913 г. — ИПр., 1982, № 4, 103—113.
32. Марков, Г. Правата и оттворностите на българското Главно командуване в Междусъюзническата война 1913 г. — ВИСб., 1983, № 2, 50—61.
33. Марков, Г. За несъгласуваността между външната политика и военната стратегия на България в Междусъюзническата война 1913 г. — Военноисторически сборник, 1987, № 1, 14—28.
34. Марков, Г. Германия и участието на България в Балканските войни 1912—1913. — Българо-германски отношения и връзки. Т. 4. С., 1989, 153—180.
35. Марков, Г. Към историята на българо-румънския спор за Южна Добруджа по време на Балканските войни (1912—1913). — Известия на Института по история (ИИИ), 30. 1989, 40—112.
36. Междусъюзническата война 1913. С., 1963.

37. Недев, Н. Освободителни войни 1877—1878, 1885, 1912—1913, 1915—1918. С., 1937.
38. Пантев, Ан., Р. Попов и др. Външната политика на България и опозиционните партии 1900—1914, — ИИИ, 23, 1974, 104—148.
39. Панайотов, Ив. Из руско-българските отношения през Балканските войни 1912—1913 г. — ИИИ, 20, 1968, 53—92.
40. Писарев, Ю. Великие державы и Балканы накануне Первой мировой войны. М., 1985.
41. Сборник материали от научната дискусия, проведена на 13 февруари 1980 г. в Института за военна история при Генералния щаб на тема „За характера на българската армия и на водените от нея войни през периода 1885—1918 г." — Известия на ВИНД, 31, 1981.
42. Стойчев, Ив. По войната ни срещу Сърбия, Гърция и Черна гора през 1913 г. — Българска военна мисъл, 1941, № 1, 1024—1030; № 6, 1140—1148, 1943, № 9—10, 28—35.
43. Скоко, С. Други балкански рат. Београд, 1968.
44. Стоянов, П. Македония во времето на Балканските и Првата светска война 1912—1918. Скопие, 1969.
45. Стоянов, П. Македония во политиката на големите сили во времето на Балканските войни 1912—1913. Скопие, 1979.
46. Тодоров, П. Погромите на България. С., 1930.
47. Христов, Ат. Исторически преглед на войната на България срещу всички балкански държави 1913 г. С., 1922.
48. Bogdanović, R. Bukurestški mir i Srbija. Beograd, 1971.
49. Cassavetti, D. Hellas and the Balkan War. London, 1914.
50. Dakin, D. The Greek struggle in Macedonia 1897—1913. Thessaloniki, 1966.
51. Gooch, G. Before the War. Studies in Diplomacy. Vol. 1—2. London, 1936—1938.
52. Fischer, F. Krieg der Illusionen. Die deutsche Politik von 1911 bis 1914. Düsseldorf, 1969.
53. Hanotaux, G. La guerre des Balkans et l'Europe 1912—1913. Paris, 1914.
54. Helmreich, Chr. The Diplomacy of the Balkan Wars 1912—1913. Cambridge, 1938.
55. Hering, G. Die Serbisch-bulgarischen Beziehungen am Vorabend und während der Balkankriege, Balkan Studies, Thessaloniki, 1962, Vol. 3—4.
56. Hoffman, J. The Austro-Russian Rivalry in the Balkans. Chicago, 1940.
57. Löding, D. Deutschlands und Österreich-Ungarns Balkanpolitik von 1912 bis 1914. Hamburg, 1969.
58. Markov, G. Bulgaria at the Peace Conference in Bucharest (July—August 1913) — Etudes Historiques, 13, 1985, 135—161.
59. Marriot, J. The Eastern Question. An historical study in European diplomacy. Oxford, 1918.
60. Michaelis, H. Die deutsche Politik während der Balkankriege 1912—1913. Leipzig, 1929.
61. Mitrović, A. Prodor na Balkan i Srbia 1908—1918. Beograd, 1981.
62. Rossos, A. Russia and the Balkans. Inter-Balkan rivalries and Russian foreign policy 1908—1914. Toronto, 1981.
63. Seligman, V. The Victory of Venizelos. A Study of Greek Politics 1910—1918, London, 1920.
64. Tukin, G. Die politischen Beziehungen zwischen Österreich-Ungarn und Bulgarien von 1908 bis zum Bucharester Frieden. Hamburg, 1936.
65. Wedel, O. Austro-German diplomatic Relations 1908—1914. Stanford, 1932.

THE BULGARIAN DISASTER 1913

Georgi Markov

(Summary)

The Second Balkan War was a turning point in the relations among the Balkan states and, at the same time, an introduction to World War I. Through its battles and diplomatic skirmishes Bulgaria suffered a national catastrophe which predetermined its overall development for decades on end. The task of a scholar in approaching the historical truth is hampered by the accumulated partialities and contradictions in the arguments of participants, publicists and historians from various countries and parties. Therefore, the book was written mainly on the basis of documents from various origin which allows to compare the events from different viewpoints. The personal stand is not the result of a deliberate opposing to alien views but is based on a multi-factoral and multi-directional analysis of objective conditions, proven facts and backstage motives.

The London Peace Treaty (May 17, 1913) did not provide for the distribution of the liberated lands among the victors from the Balkan Union. Since Bulgaria endured the vast bulk of the war against the Ottoman Empire, it insisted on a division according to the nationality of the population, the victims lost, and the pre-war proportionality. On May 19, 1913, Serbia and Greece signed an allied treaty for upholding the ancient conqueror's law "as far as the soldiers reached". Instead of committing the arbitration strictly according to the treaty, the Russian Emperor Nikolaj II defended the Serbian claims for compensations outside the so-called "contested zone". The Greek army took the territory north and east to Salonika which was liberated from the Bulgarian soldiers. The conquerors led an undeclared war against the suffering Bulgarians in Macedonia, by either defeating or driving away their leaders. Being sensitive to every news of cruelty to their compatriots, the public opinion in Bulgaria glowed with indignation and claimed immediate liberation.

The progressive-populist government of Stoyan Danev threatened war, although it had no plans of leading one. Despite certain disagreements, its ranks were dominated by the opinion that they should go to the conference of the four Balkan prime-ministers in Peterburgh and to listen to the supreme judge .The Headquarters, however, began to lose patience and posed indisputable terms for "either demobilization or war". Tsar Ferdinand supported the generals in their ambition to punish the "unloyal allies" through their pushing away from the non-contested Bulgarian zone and pressing for faster arbitration according to the "issue of the treaty".

Being firmly resolved not to start a new war on the Balkans, Bulgarian government did not prepare the diplomacy of the military actions. The war was lost politically even before its beginning. The anti-Bulgarian coalition was simply waiting for a chance to stop Buglaria from strengthening its positions of a powerful factor in the middle of the Balkan Peninsula. The inobservance of the eternal rule "to govern means to foresee" took its next victim. The uncertain and false relations among the Palace, the government and the General Headquarters resulted in a lack of coordination and completion of the political strategy. The government did not possess the necessary self-command, perseverance and ability to achieve the possible compromises. The General Headquarters fled from its control and, relying on support from the Head of the State, faced it with a fait accompli.

The military demonstration at the night of 16 and 17 June in Macedonia, placed the accusation into aggression into the hands of Buglaria's enemies, despite the peaceful will of

the Great Powers. They would not miss the exclusive chance for clearing new and old debts. When Danev's government learned the news about the attack against the Serbian and Greek armies in Macedonia and prevented the march of the two Bulgarian armies, not only refused the ex-allies of Buglaria to accept the suggestion of stopping the fire, but declared war to it. After the self-induced interference of the Headquarters into the foreign policy, the stumbling of the military strategy by the incompetent government, led to another rude mistake and hence to a loss of the strategic initiative.

Bulgarian Headquarters hasted to win a decisive victory over the main Serbian and Greek forces in Macedonia without defending its back from the invasion of the armies of the other neighbouring states. In fact, it was namely they that predetermined the outcome of the war. Striving to tear also Southern Dobroudja from Bulgaria and to do away with it as a dangerous enemy, on June 27, 1913, the Rumanian managing bodies ordered its army to attack the back of the fighting Buglarian army. The violation of the Peterburgh protocol was overlooked by its guarantees — the Great Powers. That was the excusing issue for the Ottoman Empire to tear off the London Treaty and to attack three days later towards Lozengrad and Odrin, putting Bulgarian villages and towns to fire and sword. Being surrounded by fronts, Bulgarian foreign policy sought the help of the Entente and the Triple Alliance, but did not succeed in overcoming its international isolation. While the Entente, and especially Russia, suspected it in secret plotting with Austro-Hungary against Serbia, the Triple Alliance, and above all Germany, suspected its relations with the recent supporter of the Balkan Union — Russia. Event the benevolent Habsburgh monarchy did not promise anything more than diplomatic help, limited because of its allied relations with Rumania.

Being defeated in its Rusophile policy, Danev's government resigned and on July 4, 1913 Vasil Radoslavov's Liberal cabinet was formed which took to save whatever was there to be saved. The first hard problem was the tearing of the enemy circle through conciliating with Rumania at the price of Southern Dobroudja. The politicians in Bucharest, however, dit not intend to act separately from their allies and rejected all attempts at separate peace by imposing their city for hosting a common peace conference. Rumania was supported by both imperialistic groupings — the Entente, in order to tear it apart from the Triple Alliance, and the latter — to hold it.

The uncertainty of the Bulgarian rear had a very negative impact both on the scope of the military actions and on the soldiers' spirit. The First and Third Armies withdrew from the Serbian territory because of the threat from Rumanian invasion and in order to calm down the wrath of Nikolaj II. The Second Army took over the attacks of the whole Greek Army and retreated from Southern Macedonia. The main Fourth Army was pushed and puller to and fro but finally stopped the Serbian-Montenegrian invasion on the Kaliman Plateau. The Fifth Army led battles with changing success, since it depended on the behaviour of the neighbouring armies.

The Rumanian Army occupied Southern Bulgaria, ceased the railway communications and supplies and stopped in front of Sofia's gates wothout whatever resistance on the part of the covering subdivisions which were acting on the governmental order for non-opposition. The Tsar and the Government decided to send a delegation to negotiate for peace in Bucharest. The counter-attack of the Bulgarian Army towards the valleys of the rivers Struma and Mesta encountered the Greek Army with the danger of surrounding, due to which the Greek King parted with the dream of entering triumphantly the capital of Bulgaria and was compelled to accept the signing of the truce. The success of Bulgarian arms could not be elaborated further on because of the threat from Rumania and the Ottoman Empire.

The Peace Conference in Bucharest can be estimated as an international trial against Bulgaria, whose severe sentence was known well in advance. Radoslavov's government did not manage to win the support of Rumania at the price of Southern Dobroudja,

because it did not want to have a rivaling Balkan state next to itself. The hosting country of the Conference became the spokesman for the territorial claims of their allies. They posed an ultimatum to the Bulgarian delegates and forced them to sign the treaty which was dictated to them on July 28, 1913. Rumania annexed Southern Dobroudja as well, while Serbia and Greece divided Macedonia, though with predominantly Bulgarian population, thus leaving to Bulgaria only one-ninth of it. Although on a different scale, Austro-Hungary and Russia admitted the Bulgarians the right to a revising of the rude dictate. However, on the whole, "the European concert" did not accept the idea of re-considering and certifying of the treaty by a conference of the Great Powers. "The Big War" was already too close to be easily provoked by some Balkan complications.

Bulgarian government was assured by the Great Powers, and especially by Russia, that if it signed the peace treaty with Rumania, Serbia, Greece and Montenegro, it could save Eastern Thrace. Therefore, it did not agree to directly negotiate with the Porte, pointing out the fact that the problem of the Midia-Enos border was provided for by the London Treaty which was approved by "the European concert". However, upon the signing of the peace treaty in Bucharest, the Great States forgot about their promise in order to avoid superfluous conflicts among themselves. Germany strongly objected to the organizing of a marine demonstration in front of the Dardanelles, and the other Powers would not undertake decisive actions.

The bilateral peace conference in Constantinople went under the threat of a Turkish invasion in Western Thrace and the Rhodopes. The delegates of the Great Powers advised to concessions and reconciliation. Furthermore, by force of the Bucharest Treaty, Bulgarian Army was demobilized. The efforts of the Bulgarian delegation to keep at least Lozengrad for the sacrificing of Odrin were in vain. The Midia-Enos border was completely deleted. With a few exceptions, Eastern Thrace was lost, only the outlet to the Aegean Sea through Western Thrace was retained. The Peace Treaty with the Ottoman Empire, signed on September 16, 1913, put an end to the Second Balkan War. Exactly one year after the exuberant joint mobilization for war against the Ottoman Empire, Bulgaria was caught up in a total despair.

The famous "equillibrium on the Balkans" became the motif, if not the reason, for another bigger war. The Great Powers from the two imperialistic blocks managed to avoid the preliminary crash in the summer of 1913, but were unable to prevent the burst of a world fire in the summer of 1914. The cord of the bomb in Sarajevo was burned with the fire of a brand which was dug up from the glowing hearth of the Second Balkan War.

СЪДЪРЖАНИЕ

ПРЕДГОВОР. 5

Първа глава
ВСИЧКО ИЛИ НИЩО, СЕГА ИЛИ НИКОГА. 10
Изграждане на противобългарската коалиция. 10
С оръжие или на арбитраж. 31
Главното командуване притиска правителството 47

Втора глава
ОТ ИГРА НА ВОЙНА КЪМ ИСТИНСКА ВОЙНА. 64
Нападението на 16 срещу 17 юни — предизвикан повод за война. 64
Препъваща намеса на политическата във военната стратегия. 76
Изоставени сами против много. 92
„Нашата политика фалира“. 121

Трета глава
ФРОНТОВИ ОБРЪЧ И МЕЖДУНАРОДНО ОСИРОТЯВАНЕ. 139
Сръбско-черногорските пристъпи, разбити на Калиманското плато. 140
Защо не бе завързан „чувалът“ в Кресненската клисура?. 161
В Букурещ силата диктува на правото. 180

Четвърта глава
СВИВАНЕ НА ЗНАМЕНАТА ЗА ПО-ДОБРИ ВРЕМЕНА. 197
Силите захвърлят тракийския въпрос. 197
По улея на преките преговори. 206
Горчив мир в Цариград. 215

ПОГУБЕНИ ПОБЕДИ. 226

ИЗВОРИ И ИЗСЛЕДВАНИЯ. 229

РЕЗЮМЕ НА АНГЛИЙСКИ ЕЗИК. 234

Георги Марков
БЪЛГАРСКОТО КРУШЕНИЕ 1913

***

Редактор **Добринка Василева**
Художник **Иван Подеков**
Художествен редактор **Валери Александров**
Технически редактор **Росица Асова**
Коректор **Вера Георгиева**

***

Издателски индекс 12620
Дадена за набор на 14. I. 1991 г.
Подписана за печат на 31. V. 1991 г.
Излязла от печат на 21. VI. 1991 г.
Формат 70 × 100/16 Тираж 1000
Печатни коли 16,00 Издателски коли 20,74

***

Печатница на Издателството на БАН
1113 София, ул. „Акад. Г. Бончев", бл. 6
Поръчка № 240